

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ANABİLİM DALI**

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE MENTAL FİLLER

DOKTORA TEZİ

**HAZIRLAYAN
SAVAŞ ŞAHİN**

**DANIŞMANI
PROF. DR. M. FATİH KİRİŞÇİOĞLU**

ANKARA-2012

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ANABİLİM DALI**

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE MENTAL FİLLER

DOKTORA TEZİ

**HAZIRLAYAN
SAVAŞ ŞAHİN**

**DANIŞMANI
PROF. DR. M. FATİH KİRİŞÇİOĞLU**

ANKARA-2012

ONAY

Savaş Şahin tarafından hazırlanan Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller başlıklı bu çalışma. 31.12.2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda (oybirliği / oyçokluğu) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

.....
.....

(Başkan) Ünvanı, Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Naciye YILDIRIZ

İmza

.....

Ünvanı, Adı ve Soyadı

Doç. Dr. Seyhan Arınozar Arınozarov

İmza

Ünvanı, Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Leyla Karahan

İmza

Ünvanı, Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Hale Demirci

İmza

Ünvanı, Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Fatih KIRIKALOĞLU

İmza

Ünvanı, Adı ve Soyadı

ÖN SÖZ

İlk yazılı metinlerini Köktürk Yazıtlarıyla takip edebildiğimiz Türkçe, zengin bir ifade biçimine ve kelime kadrosuna sahiptir. Acılarını, aşklarını, mutluluklarını, hüznelerini birçok destana, masala, efsaneye konu eden Türkler, köklü bir edebî geçmişe sahiptir. Türkçede, ilk yazılı metinlerden itibaren idrakle, duyguyla ve algıyla ilgili kelimelerin sıklığı ve bir kavramı ifade eden birden fazla kelimenin varlığı dikkat çekicidir. Türkçe mental fiiller açısından oldukça zengin bir dildir.

Mental fiiller zihnin idrak, duygu ve algılama alanına âit fiilleri kapsar. Türkçede, Eski Türkçe döneminden beri zihinle ilgili her türlü kavramın ifade bulunduğunu görebilmekteyiz: ö- (düşünmek), bil- (düşünmek, bilmek, anlamak), tile- (istemek), tuymak (hissetmek, duymak, anlamak), sebin- (sevinmek) gibi.

Mental fiillerle ilgili çalışmaların temeli, çocuklardaki zihin fiillerinin kullanımının deneysel çalışmalarına dayanır. Çocukların mental süreçleri, dikkat, hatırlama, anlama, problem çözme, karar verme gibi becerileri, araştırmacılar tarafından sürekli incelenmiş ve bunlarla ilgili sürekli yeni veriler ortaya konmuştur. Son zamanlarda, çocuklarla yetişkinlerin kelimeleri nasıl anladıkları ve ürettikleri üzerine yapılmış araştırmalar da görülmektedir. Zihin fiillerinin hangi yaşlarda ortaya çıktığına ve ne maksatla kullanıldığına bakarak çocukların zihin gelişimi tâkip edilmiştir. Mental fiil çalışmaları, genel olarak çocukların okul öncesi çağı ile ergenlik çağına kadar olan dönemleri kapsar.

Mental fiillerle ilgili çalışmalar, ilk olarak psikolinguistik ve kognitif psikolojiyle “bilişsel psikoloji” uğraşan bilim insanları tarafından incelenmiştir. Psikolinguistik dili turetme ve anlama yolları ile dilin psikolojik boyutlarını incelemeyi konu edinen bir psikoloji alt dalıdır.

Bu çalışmada özellikle, ocuk psikolojisiyle ilgili çalışmalarda ortaya konulan mental fiil kavramını esas alarak mental fiil kavramını tanımlamaya, Türkmen Türkçesindeki mental fiilleri sınıflandırmaya çalıştık. Fiiller birçok bakımdan sınıflandırılabilir. Fiilleri sınıflandırmak oldukça güç bir iştir. Türkiye ve Türkmen Türkçesinde fiillerin semantiğiyle ilgili çalışmalar oldukça azdır. Gerek fiillerin semantiğiyle ilgili çalışmaların azlığı gerekse dil bilgisi eserlerinde mental fiil kavramının net olarak ortaya koyan çalışmaların olmaması sebebiyle çalışmalarımızda sıkıntı çektik.

Bu çalışmada, aynı zamanda Eski ve Orta Türkçe Dönemi'ndeki mental fiiller tespit edilmiş, anlamları incelenmiştir. Çalışmamızın ilim hayatına ve diğer araştırmacılara katkı sağlamasını, bizden sonra yapılacak çalışmalara yardımcı ve yol gösterici olmasını temenni ediyoruz.

Mesleğimi bana sevdiren, hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen, çok sevdiğim ve çok saygı duyduğum, her zaman örnek aldığım çok kıymetli hocalarım başta Prof. Dr. M. Fatih Kirişioğlu'na, Prof. Dr. Naciye Yıldız'a, Prof. Dr. Zuhl Yüksel'e, Prof. Dr. Ekrem Arıkoğlu'na, Doç. Dr. Seyit Arnazarov'a çalışmamın her aşamasında bana yardımcı olan, doğrudan veya dolaylı bu çalışmada emeği geçen herkese çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	xv
İŞARETLER.....	xvii
TARANAN ESERLER ve SÖZLÜKLER.....	xviii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İNCELEME

İDRAK FİİLLERİ (KOGNİTİF FİİLLER).....	65
1.1. ANLAMA İFADE EDEN FİİLLER.....	68
1.1.1. Añlamak.....	77
1.1.2. Añmak.....	79
1.1.3. Añşırmak.....	81
1.1.4. Akıl çatmak.....	82
1.1.5. Akıl yetirmek.....	82
1.1.6. Bilmek.....	83
1.1.7. Düşünmek.....	85
1.1.8. Duymak.....	88
1.1.9. Göz yetirmek.....	90
1.1.10. Gözi yetmek.....	91
1.1.11. Saylamak.....	92
1.1.12. Sızmak.....	93
1.2. BİLME İFADE EDEN FİİLLER.....	95
1.2.1. Bilmek.....	95
1.2.2. Tanamak.....	102
1.3. DÜŞÜNME İFADE EDEN FİİLLER.....	106
1.3.1. Oylanmak.....	119
1.3.2. Oy etmek.....	122
1.3.3. Öytmek.....	122

1.3.4. Pikirlenmek	124
1.3.5. Pikir etmek.....	126
1.3.6. Aklından geçirmek	127
1.3.7. Saymak.....	128
1.3.8. Küylenmek	129
1.3.9. Yalñışmak.....	130
1.3.10. Pikir övürmek:	131
1.3.11. Oslamak:.....	132
1.3.12. Hasaplamak.....	132
1.3.13. Hasap etmek:.....	134
1.3.14. Mâşi bişişmek	135
1.3.15. Göz öñünden geçmek.....	135
1.3.16. Yüreginde cemlemek	136
1.3.17. Pikire çümmek	137
1.3.18. Oya çümmek.....	137
1.3.19. Pikire batmak	138
1.3.20. Pikire gitmek	141
1.3.21. Pikirinden el çekmek	142
1.3.22. Pikir taşlamak	142
1.3.23. Payhaslanmak	143
1.3.24. Güman etmek	143
1.3.25. İçini hümlletmek.....	144
1.3.26. Saldarlamak.....	144
1.3.27. Añlatmak.....	144
1.4. KARAR VERME ve ANLAŞMA İFADE EDEN FİLLER	145
1.4.1. Razılaşmak	146
1.4.2. İlalaşmak.....	146
1.4.3. Yüreği bire bağlamak.....	146
1.4.4. Müvessa goymak.....	147
1.4.5. Yüreğe düvmek.....	147
1.4.6. Kararlaşmak.....	148
1.4.7. Karar etmek	148

1.4.8. Pikire gelmek	148
1.4.9. Karara gelmek	149
1.5. KARARSIZ KALMAYI İFADE EDEN FİLLER	149
1.5.1. Yaydanmak.....	149
1.5.2. Kararı yetmemek	150
1.5.3. İki aşdan galmak.....	150
1.6. İNANMA İFADE EDEN FİLLER	150
1.6.1. İnanmak.....	152
1.7. FARK ETME, AYIRT ETME, SEÇME İFADE EDEN FİLLER.....	153
1.7.1. Saygarmak.....	154
1.7.2. Saylamak.....	154
1.7.3. Añşirmek.....	156
1.7.4. Duymak.....	156
1.7.5. Bilmek.....	156
1.8. NİYET, İSTEK, HEVES, TASARLAMA, ARZU ETME İFADE EDEN FİLLER.....	157
1.8.1. İlemek	160
1.8.2. Dilemek.....	161
1.8.3. Dileg etmek.....	163
1.8.4. Arzuv etmek.....	163
1.8.5. Yüreğe düşmek.....	164
1.8.6. Can etmek	164
1.8.7. Talap etmek	165
1.8.8. Niyet etmek.....	165
1.8.9. Niyetlemek	166
1.8.10. Küysemek	167
1.8.11. Gultunmak	167
1.8.12. Emgenmek.....	168
1.8.13. Gızıkmak.....	168
1.8.14. Tovakga etmek	169
1.8.15. İmsinmak	169

1.9. HAYAL ETME İFADE EDEN FİLLER.....	169
1.9.1. Hıyal etmek.....	171
1.9.2. Hıyallanmak.....	171
1.9.3. Hıyal yöretmek.....	172
1.9.4. Göz önüne getirmek	173
1.9.5. Küylenmek.....	173
1.10. DİKKAT ETME İFADE EDEN FİLLER	174
1.10.1. Üns bermek	174
1.11. ONAYLAMA, DOĞRULAMA İFADE EDEN FİLLER	175
1.11.1. Oñlamak	177
1.11.2. Makullamak.....	177
1.11.3. Takıklamak	178
1.11.4. Tassıklamak.....	178
1.11.5. Makul bilmek.....	179
1.11.6. Doğrı Tapmak.....	179
1.11.7. Aklamak.....	180
1.12. ÇIKARIMDA BULUNMA İFADE EDEN FİLLER	180
1.12.1. Manı okamak	180
1.13. ÖĞÜT İFADE EDEN FİLLER	181
1.13.1. Akıl övretmek	182
1.13.2. Akıl bermek.....	183
1.13.3. Geñeş bermek	183
1.13.4. Gulağına çavuş çakmak.....	183
1.13.5. Maslahat bermek.	183
1.13.6. Nesihat bermek.....	184
1.13.7. Tabşırmak.....	184
1.13.8. Tövella etmek	184
1.13.9. Övüt bermek.	185
1.14. ÖĞRENME ve ÖĞRETME İFADE EDEN FİLLER	185
1.14.1. Anıklamak	188
1.14.2. Övrenmek.	189
1.14.3. Bilesi gelmek.....	190

1.14.4. Manı tapmak.....	191
1.14.5. Habar tutmak.....	191
1.14.6. Habar gatmak.....	191
1.15. TAHMİN İFADE EDEN FİLLER.....	192
1.15.1. Çaklamak.....	193
1.15.2. Çak etmek.....	194
1.16. AKILLANMA İFADE EDEN FİLLER.....	195
1.16.1. Goyazılanmak.....	195
1.16.2. Akılıña aylanmak.....	196
1.16.3. Aklına aylanmak.....	196
1.17. UNUTMA İFADE EDEN FİLLER.....	196
1.17.1. Unutmak.....	198
1.17.2. Yadından çıkmak.....	199
1.17.3. Yaddan çıkmak.....	200
1.18. HATIRLAMA İFADE EDEN FİLLER.....	200
1.18.1. Yatlamak.....	204
1.18.2. Yadına düşmek.....	205
1.18.3. Yada salmak.....	206
1.18.4. At tutmak.....	206
1.18.5. Aklına getirmek.....	207
1.18.6. Gövnüne gelmek.....	208
1.18.7. Tanamak.....	208
1.19. İLETİŞİM FİLLERİ.....	208
1.19.1. KONUŞMA İLETİŞİM FİLLERİ.....	209
1.19.1.1. Geplemek.....	215
1.19.1.2. Sözlemek.....	216
1.19.1.3. Sözleşmek.....	217
1.19.1.4. Aytmak.....	218
1.19.1.5. Diymek.....	219
1.19.1.6. Geñleşmek.....	220
1.19.1.7. Soramak.....	221
1.19.1.8. Maslahat salmak.....	222

1.19.1.9. Añlatmak.....	222
1.19.1.10. Beyan etmek.....	223
1.19.1.11. Düşündiriş etmek.....	223
1.19.1.12. Düşündürmek	223
1.19.1.13. Gürrüñ bermek	225
1.19.1.14. Düşündiriş bermek.....	225
1.19.2. TARTIŞMA, MÜNKAŞA İFADE EDEN İLETİŞİM FİİLLERİ	226
1.19.2.1. Davalaşmak.....	226
1.19.2.2. Cedelleşmek.....	227
1.19.2.3. Cencelleşmek.....	227
1.19.2.4. Çekeleşmek.....	228
1.19.2.5. Garalamak.....	228
1.19.2.6. Sögmek	229
1.19.2.7. Tersleşmek.....	229
1.19.2.8. Pikir övürmek.....	230

İKİNCİ BÖLÜM

DUYGU FİİLLERİ

2.1. ŞÜPHELENME İFADE EDEN FİİLLER.....	240
2.1.1. Şübhelenmek.....	241
2.1.2. İkirciñlenmek.....	243
2.1.3. Müñkür bolmak.	243
2.1.4. Münkirlik etmek.....	243
2.2. SEVGİ İFADE EDEN FİİLLER.....	244
2.2.1. Söymek.....	244
2.2.2. Halamak.....	245
2.2.3. Aşık bolmak	246
2.2.4. Govı görmek.	247
2.2.5. Gövün bermek	247
2.2.6. Gövni suv içmek	247
2.3. NEFRET ve ÖFKE İFADE EDEN FİİLLER.....	248
2.3.1. Çişmek.....	254

2.3.2. Dazarmak/Dazarılmak.	254
2.3.3. Dalamak.....	255
2.3.4. Gaharlanmak.	255
2.3.5. Gıcınmak.	257
2.3.6. Gızmak	257
2.3.7. Herrelmek.	259
2.3.8. Öcükme.....	259
2.3.9. Sögünciremek.....	259
2.3.10. Tasancıramak.	260
2.3.11. Azgırılmak.....	260
2.3.12. Etini gatatmak	260
2.3.13. Gaharı gelmek.	261
2.3.14. Gazaba Çıkmak.....	261
2.3.15. Gahar-gazabı depesine çıkmak.	262
2.3.16. Ganı gızmak.	263
2.3.17. Gazaba münmek	263
2.3.18. Gahar etmek.....	264
2.3.19. Hemle urmak.	265
2.3.20. Hıñ urmak	265
2.3.21. Yüzinden gar yağmak.	266
2.3.22. Yürek daglamak.....	266
2.4. MERAK İFADE EDEN FİLLER.....	267
2.4.1. Gızıklanmak.....	267
2.5. KAYGI, ENDİŞE, TELAŞ İFADE EDEN FİLLER	268
2.5.1. Gayılanmak.....	274
2.5.2. Gaygı etmek	274
2.5.3. Zovzuldamak	275
2.5.4. Elevremek.....	276
2.5.5. Incaliksızlanmak	276
2.5.6. Alada etmek.....	277
2.5.7. Yürek çışirmek.	277

2.6. KORKMA, ÜRKME, ÇEKİNME İFADE EDEN FİLLER:	277
2.6.1. Gorkmak	280
2.6.2. Tisginmek	281
2.6.3. Dıglamak	282
2.6.4. Çikcermek	282
2.6.5. Üyşenmek	283
2.6.6. Hayıkmak	283
2.6.7. Yüregine vehim salmak	284
2.6.8. Yüreği ağzından çıkmak	284
2.6.9. Allan içiksi bolmak	285
2.6.10. Hovsala düşmek	285
2.6.11. Hovsala salmak	285
2.6.12. Sussı basılmak	286
2.6.13. Yüreği yarılmak	286
2.6.14. Vehim etmek	287
2.7. ŞAŞIRMA İFADE EDEN FİLLER	287
2.7.1. Añkarmak	290
2.7.2. Çaşırmaq	290
2.7.3. Çaşmak	291
2.7.4. Geñirgenmek	291
2.7.5. Alcıramak	292
2.7.6. Añk –tañk bolmak	293
2.7.7. Añk Bolmak	293
2.7.8. Añ-tañ bolmak	294
2.7.9. Akılıñ çaşmak	294
2.7.10. Cebeğesi (kecebesi) darıkmak	295
2.7.11. Doñup galmak	295
2.7.12. Geñ kalmak	295
2.7.13. Hayran Galmak	296
2.7.14. Ör-gökden gelmek	296
2.7.15. Ör-gökden gelmek	297
2.7.16. Süññini tutup bilmemek	297

2.8. ÜZÜNTÜ İFADE EDEN FİLLER	297
2.8.1. Gınanmak	302
2.8.2. Nalamak.....	303
2.8.3. Tukatlanmak	304
2.8.4. Kemsinmek	304
2.8.5. Rehimî inmek	305
2.8.6. Yanmak.....	306
2.8.7. Gövnüne degmek	307
2.8.8. Arman çekmek.....	308
2.8.9. Yürece dag goymak.....	308
2.8.10. Yüreği avamak.....	308
2.8.11. Gövni sınımak.....	309
2.8.12. Yüreği gıyılmak.	310
2.8.13. Gama batmak	310
2.8.14. Öykelemek.....	310
2.8.15. Öykeleşmek.....	311
2.9. UTANMA, ÇEKİNME İFADE EDEN FİLLER.....	311
2.9.1. Utanmak	314
2.9.2. Çekinmek.....	315
2.9.3. Müynürgemek.....	316
2.9.4. Yüzi gızmak.	316
2.9.5. Hum yalı gızarmak.....	317
2.10. AFFETME İFADE EDEN FİLLER.....	317
2.10.1. Bağışlamak.....	319
2.11. COŞKU İFADE EDEN FİLLER.....	319
2.11.1. Coşmak.....	320
2.11.2. Şovhunlanmak.	320
2.11.3. Şovhun bolmak.....	321
2.11.4. Kelle gızmak.	321
2.12. PİŞMANLIK İFADE EDEN FİLLER	322
2.12.1. Ahmır çekmek.....	323
2.12.2. Ökünmek.	323

2.12.3 Puşmana Gelmek	325
2.13. KİBİRLENME ve ÖVÜNME İFADE EDEN FİLLER.....	325
2.13.1. Buysanmak.....	327
2.13.2. Gomalmak.....	327
2.13.3. Gomparmak.....	328
2.13.4. Oyçarılmak.....	328
2.13.5. Övünmek	328
2.13.6. Pañkarmak.....	329
2.13.7. Tekepbirlik atına atlanmak.....	329
2.14. MEMNUNİYETSİZLİK İFADE EDEN FİLLER	329
2.14.1. Käyinmek.....	330
2.14.2. Käyinciremek.....	331
2.14.3. Zeyrenmek.....	331
2.14.4. Zeyrenciremek.....	332
2.14.5. Cibirdemek.....	332
2.14.6. Derdinişmekk.....	333
2.14.7. Hüñürdemek.....	333
2.14.8. Nalamak.....	334
2.14.9. Kanagatlanmamazlık	334
2.14.10. Darıkmak	334
2.14.11. Oñuşmamazlık.....	335
2.14.12. Müzzermek.....	335
2.14.13. Halamazlık.....	335
2.14.14. İgenmek.....	336
2.14.15. Tovlancıramak.....	337
2.14.16. Yigrenmek.....	337
2.14.17. Gövnü geçmek.....	338
2.14.18. Yüreğiiñ gısmakk.....	338
2.15. MEMNUNİYET İFADE EDEN FİLLER.....	339
2.15.1. Beğenmek.....	342
2.15.2. Şatlanmak.....	343
2.15.3. Keypten çıkmak	343

2.15.3. Yaynamak.....	344
2.15.4. Kanagatlanmak.....	345
2.15.5. Hoşallanmak.....	345
2.15.6. Keyplenmek.....	345
2.15.7. Guvanmak.....	346
2.15.8. Keyp etmek.....	346
2.15.9. Beğenç atına atlanmak.....	347
2.15.10. Ganat bağlamak.....	347
2.15.11. Pisindi oturmak.....	348
2.15.12. Şatlık duymak.....	348
2.15.13. Gövnüñ bitmek.....	349
2.15.14. Gövnüñ yetmek.....	349
2.15.15. Gövnüni göstermek.....	349
2.15.16. Gövni hoş bolmak.....	351
2.15.17. Gövün açmak.....	351
2.15.18. Gövni suv içmek.....	352
2.15.19. Gövünden turmak.....	352
2.15.20. Mañza dammak.....	353
2.15.21. Gönenmek.....	353
2.16. SAKİNLEŞME İFADE EDEN FİLLER.....	353
2.16.1. Arkayınlaşmak.....	354
2.16.2. İçiñi sovatmak.....	354
2.16.3. Yüreği düşüşmek.....	355
2.16.4. Canı aram tapmak.....	355
2.16.5. Köşeşmek.....	355

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ALGILAMA FİLLERİ

3.1. GÖRME ALGILAMA FİLLERİ.....	362
3.1.1. Seretmek.....	366
3.1.2. Bakmak.....	367
3.1.3. Garamak.....	369

3.1.4. Sınılamak.....	370
3.1.5. Sın etmek.....	371
3.1.6. Gözlemek.....	372
3.1.7. Göz aylamak.....	373
3.1.8. Garancaklamak.....	373
3.1.9. Nazar salmak.....	374
3.1.10. Göziniñ gıtağını aylamak	374
3.1.11. Göz aylamak.....	374
3.1.12. Görmek.....	375
3.2. İŞİTME ALGILAMA FİİLLERİ.....	379
3.2.2. Diñlemek.....	384
3.2.3. Duymak.....	386
3.2.4. Gulak asmak.....	388
3.2.5. Gulak salmak	388
3.2.6. Gulak kabartmak.....	389
3.2.7. Gulak goymak.....	389
3.2.8. Diñ salmak	390
3.3.9. Doñuz diñini salmak.....	390
3.3. TATMA ALGILAMA FİİLLERİ	390
3.3.1. Datmak	391
3.4. KOKLAMA ALGILAMA FİİLLERİ	392
3.4.1. Is almak	393
3.4.2. Isgamak	393
3.5. DOKUNMA ALGILAMA FİİLLERİ.....	393
3.5.1. Degirmek	395
3.5.2. Ellemek.....	396
3.5.3. Degmek	396
SONUÇ.....	397
KAYNAKÇA	399
ÖZET	417
ABSTRACT	419

KISALTMALAR

AE	:Azimli Adım
Ark.	:Arkadaşları
ASDS	:Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü
BTS	:Büyük Türkçe sözlük
Çev.	:Çeviren
D	:Dordopel
DKK	:Dede Korkut Kitabı
DLT	:Divanü Lûgat-it-Türk
ET	:Eski Türkçe
ETG	:Eski Türkçenin Grameri
EUTS	:Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Göç.	:Göçüşme “Mecaz”
GT	:Gülistan Tercümesi
Haz.	:Hazırlayanlar
KB	:Kutadgu Bilig
KBS	:Köken Bilgisi Sözlüğü
KE	:Kısasü'l-Enbiya
KT	:Kur'an Tercümesi
M	:Magtımğulı
Mec.	:Mecaz
ME	:Mukaddimetü'l Edeb
MO	:Mukaddes Ocak
MTAD	:Modern Türklük Araştırmaları Dergisi
NF	:Nehcü'l-Feradis
NT	:Nuhun Tufanı
OT	:Orta Türkçe
P	:Perman
TAS	:Türkçe Ağızları Sözlüğü
TDAS	:Türkçe Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü

TDFS	:Türkmen Dilinin Frazelogik Sözlüğü
TDK	:Türk Dil Kurumu
TDS	:Türkmen Dilinin Sözlüğü
TGS	:Türk Gramerinin Sorunları
TİKT	:Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi
Trkm T	:Türkmen Türkçesi
TLH	:Türk Lehçeleri Sözlüğü
TS	:Tarama Sözlüğü
TSD	:Türkçenin Sözcük Dağarcığı
TT	:Türkiye Türkçesi
Vd	:ve diğerleri

İŞARETLER

- A₂** : a, e
Ä, ä :Açık “e” sesi
Ñ, ñ :Nazal “n” sesi
- :Fiile bağlanmayı temsil eder.
+ :İsme bağlanmayı temsil eder.
< :Sola doğru gelişme gösterir.
> :Sağa doğru gelişme gösterir.
h :Hırıltılı “h” sesi
l₂ :l, i
l₄ :l, i, u, ü
ḳ :Kalın “k” sesi
W, w : Çift dudak “v”si

TARANAN ESERLER ve SÖZLÜKLER

DERYAYEV, Hıdır; **Mukaddes Ocak**, Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat, 1978.

GOVŞUDOV, Ata; **Perman (Ferman)**, Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat, 1989.

GOVŞUDOV, Ata; **Dordopel, Povestler**, Aşgabat, Magarif, 1990.

GULUYEV, Kılıç; **Magtımğılı**, Aşgabat, Magarif, 1983.

HAMZAYEV, M. Y., **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, (haz. M. Y. Hamzayev, S. Altayev, G. Atayev, G. Açilova, V. Mesgudov, A. Meretgeldiyev) Türkmenistan SSR İlimler Akademisi Neşriyatı, Aşgabat, 1962.

KERBABAYEV, Berdi, **Aygıtlı Edim, (II Cilt)** Türkmenistan Dövllet Neşriyatı, Aşgabat, 1955.

NURMEMMEDOV, Annagılı; **Nuhuñ Tupanı**, Aşgabat, 1995.

TEKİN, Talat, ÖLMEZ, Mehmet, CEYLAN, Emine, ÖLMEZ, Zuhul, EKER, Süer; **Türkmence Türkçe Sözlük**, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şti. Şafak Matbaacılık, Ankara, 1995.

GİRİŞ

İnsanoğluna, doğuştan çeşitli zihinsel yetenekler bahşedilmiştir. İnsan, ancak bir dile hâkim olabildiği sürece bu yeteneklerini bir amaca yönelik olarak kullanabilir. Dil ile düşünce birbirinden ayrılmaz tek bir bütündür. Dil; düşünme ile birlikte, bellek, muhakeme, problem çözme ve planlama, karar verme gibi bilişsel süreçleri de içermektedir. Düşünce, dil olmadan açığa vurulamaz, somut-soyut kavramlar ve nesnelere adlandırılmaz.

Dil ve düşünce ilişkisi, dille aklın ilişkisi, dil olmadan düşünüp düşünemeyeceğimiz gibi konular sürekli tartışılmaktadır. Günümüz dil biliminin üzerinde de çok durduğu bu konular hakkında gerek felsefeciler, gerek eğitim psikologları, gerekse dil bilimciler farklı görüşler ortaya koymuştur. Bu sorun, bir yandan beynin yapısı ve işleyişi bakımından anatomi, nöroloji, psikiyatri gibi hekimlik alanlarının, bir yandan ruh bilim, felsefe, mantık çerçevesi içindeki araştırmaların konusunu oluşturmakta, bir yandan da dil bilimciler tarafından ele alınmaktadır.

Zihin fiilleri, zihnin düşünme temelli fiillerini kapsar. Bu gruba dilde bir ifade bulmuş idrakte, algılamalarla, duygularla ilgili fiiller girer. Bu çalışmada, Türkmen Türkçesindeki *mental* “*zihin*” fiilleri ele alınmıştır. Mental sözcüğü, İngilizce bir terim olup zihin ve zihinle alakalı olan demektir. Biz de tezimizde kimi yerde *mental*, kimi yerde *zihin* kelimesini kullandık. Yurt dışında yapılan bütün çalışmalarda “*mental verb*” yani *zihin fiili* terimi kullanılmıştır.

Tezimizde Türkmen Türkçesindeki *mental* fiilleri, idrak, duygu ve algılama fiilleri olmak üzere üç ana başlık altında topladık. *Mental* fiillerin bir grubunu teşkil eden idrak fiilleri, birçok çalışmada *cognitive verb* “*idrak fiili*” olarak adlandırılmıştır. Genel olarak, duyu fiili olarak adlandırılan fiillere de algılama fiilleri demeyi uygun bulduk.

Günümüzde *mental* fiiller konusunun, psikolinguistikle “*psikodilbilim*”, bilişsel psikoloji “*kognitif psikolojiyle*” ve dil bilimle uğraşan araştırmacılar

tarafından temellendirilmeye ve şekillendirilmeye çalışıldığı görülür. Dil, aynı zamanda psikolojinin de araştırma konusudur. Çalışmalarımızda, bu alanlarda yapılmış deneysel çalışmalardan faydalanmaya çalıştık.

Yapılan birçok çalışma, çocuklarda mental fiillerin hangi yaşlarda ve nasıl kazanıldığıyla ilgiliydi. Biz de sırasıyla çocukta mental gelişimi, dilin zihinle ilgisini, dilin beynin hangi bölümlerde oluştuğunu araştırdık. Bunları ortaya koyduktan sonra, mental fiil kavramını tanımlamaya çalıştık. Mental fiillerle ilgili sınıflandırma çalışmalarını inceleyip Türkmen Türkçesindeki mental fiilleri idrak, duygu ve algılama fiilleri olarak üç başlık altında topladık. Yurt dışında yapılan çalışmalarda mental fiiller genel olarak, gramer kitaplarında ayrıntıya inilmeden sınıflandırılmıştır. Mental fiil konusuna, gramer kitaplarımızda bugüne kadar hiç değinilmemiştir.

Türkmen Türkçesindeki mental fiilleri, Hamzayev'in (1962) Türkmen Dilinin Sözlüğü'nü ve Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhâl Ölmez, Süer Eker'in Türkmençe Türkçe Sözlüğü'nü tarayarak tespit ettik. Türkçe sözlük olarak, Türk Dil Kurumunun internet ortamındaki Türkçe sözlüğünden faydalandık. 1955-1989 arasında Türkmenistan'da yayınlanmış, biri 2 cilt toplam 6 eseri tarayıp bu eselerde geçen mental fiilleri tespit ettik. Sözlüklerden bulduğumuz mental fiilleri taradığımız metinlerde gösterdik. Daha sonra Eski ve Orta Türkçe Dönemi'nin en önemli eserlerinin sözlük kısmını tarayıp, bu eserlerde geçen mental fiillerinin tespitini yaparak bu fiillere ilgili bölümlerde yer verdik.

Mental fiillerle ilgili, Türkiye Türkçesinde kapsamlı bir çalışma yoktur. Bu konuyla ilgili Özen Yaylagül'ün Eski Türkçedeki mental fiillerin tespitiyle ilgili; "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, s. 17-51, Ankara, 2005." çalışması ve Prof. Dr. Melek Erdem'in "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişmeleri, V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Ankara, TDK Yayınları, 2004, s.939-949." adlı çalışmaları mevcuttur. Konuyla ilgili yapılan en son çalışma Kıyal Kamchybekova'nın yaptığı "Duyu Fiillerinin Anlamsal Özellikleri

Üzerine, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2011,8(2):22-35; DOI: 10.1501/MTAD.8.2011.2.18, E-Yayın Tarihi: 15 Ağustos 2011” ve “Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi cilt 2, Sayı:3, Haziran, 2011.” adlı çalışmalarıdır. Mental fiiller kavramından ilk kez bahseden Prof. Dr. Melek Erdem olmuştur.

Çalışmamız eleştirilere her zaman açıktır. Bizden sonra yapılan çalışmalarla, konunun destekleneceğini ve semantik fiil sınıflandırması çalışmalarına kaynaklık edeceğini düşünüyoruz.

ANLAM BİLİMİ

Dil, sonsuz sayıda sözcüğün, sonlu sayıda kuralın oluşturduğu bir değerler sistemidir. Dilde sözcüğün yansıttığı, zihnimize uyandırdığı kavramlardan her birine anlam diyoruz. Bir sözcüğün anlamı, onun dildeki kullanımını diyebiliriz. “Dilselleştirilmiş, bir sözcük biçimiyle kaplanmış kavram, anlam demektir.” (Toklu, 2011:92). Sözcüklerin anlamlarıyla, anlamların değerlendirilmesi ve yorumlanmasıyla ilgilenen dil bilgisi dalı “anlam bilimi”dir (Akerson, 2007:108).

Anlam bilimi, temel olarak sözcüklerin anlam bakımından gelişmesini inceleyen bilim dalı olarak tanımlanabilir. Dil bilimsel bir açıklama ile gösteren ile gösterilen arasındaki anlam ilişkisini (Günay, 2004:195), dil birimlerinin gösterge değerlerini ve bu değerlerdeki değişiklikleri izleyen dil bilgisi koludur. “Semantik ‘anlam bilimi’ anlam çalışma ve araştırmalarına işaret etmek için kullanılan teknik bir terimdir.” (Palmer, 2001:11). Kısacası anlam bilimi, dille ifade edilen soyut ve somut kavramların anlamını ve anlam değişimini inceler.

Anlam bilimi çalışmalarının temel sorusu, “bir sözcüğün, bir tümcenin, kısacası dilsel birimlerin anlamına yöneliktir. Anlam nedir sorusu, anlamın anlamı nedir demektir. Anlam nedir sorusunun yanıtlanmasında, genellikle ‘anlam’ ve ‘kavram’ kavramları birlikte ortaya çıkar.” (Huber, 2008:142).

Doğan Aksan'a göre, başlangıçta bir göstergenin mutlaka bir nesneyi, bir duyguyu, bir kavramı adlandırır. Örneğin göz ilk olarak insanın görme organını adlandırmak için kullanılmış, zamanla onunla benzerliği ve yakınlığı bulunan başka kavramlara yaklaştırılarak "kaynak, su, delik, bölme, ağacın tomurcuklu yeri" gibi somut; "nazar" gibi soyut anlamlar kazanmıştır (Aksan, 2009:46). Bir göstergenin anlam alanı zamanla genişleyebilmekte, değişebilmekte, yeni anlamlar kazanabilmektedir.

Geoffrey Leech, anlamı yediye ayırmıştır. "Kavram anlamı (conceptual), yan anlam (connotative), sosyal/toplumsal (social) ve duygu (affective) anlamı, yansıyan ve eş dizimli anlam (reflected and collocative meaning), çağrışım anlamı (associative meaning), konu anlamı (thematic meaning), kastedilen ve yorumlanan anlam (intended and interpreted meaning)." Leech'in kavram anlamı olarak adlandırdığı anlam türü temel anlama işaret etmektedir. Sosyal anlam ise bir dilin kullanımındaki sosyal durumlarla ilgili özellikleri taşıyan anlamdır. Eş dizimli anlam, kendilerine has çevrelerinde ortaya çıkma eğiliminde olan anlamlara sahip kelimelerin oluşturduğu birliği ifade eder. Konu anlamı, konuşmacı veya yazıcının mesajlarını düzene koyan, amaç ve önem bakımından düzenlediği yolla iletilen anlamdır. Kastedilen anlam, konuşmacının mesajlarını oluştururken aklındaki anlamdır. Yorumlanan anlam ise dinleyicinin mesajları alırken aklında tařıdđı anlamdır (Leech, 1981:20).

Anlam bilimi çalışmalarında araştırmacılar, kendi dilleriyle ilgili araştırma yaparken, kimi zaman diğer dilleri de kendi dilleriyle karşılaştırmak için araştırma konusu yapmıştır. Bir dildeki kelimenin kökeni araştırılırken, diğer dillerdeki benzer ve yakın anlamlı kelimeler de incelenmiştir. Diller arasındaki bağlantıyı ortak sözcüklerin anlamını, anlam alanlarını, zaman içindeki ses değişimlerini inceleyerek de tespit edebiliriz.

Geleneksel anlam bilimi çalışmaları genellikle sözcüklerin anlamını incelemiştir. Anlam bilimi araştırmaları her zaman sözcüklerin anlamına yönelik olmuştur. Anlam açısından sözcük, ilk temel birimdir. Bu nedenle

anlam bilimi, sözcük bilime sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. “İnsanlar bir anlam iletmek, bir anlam aktarmak için konuşurlar. Bu bakımdan, dil her zaman düşünceleri aktarmaya yarayan bir araç olarak görülmüştür.” Bir kelimenin anlamını ve anlam alanını tespit etmek oldukça güç bir iştir (Kıran, 2006:245).

Anlam denince sadece sözcüksel anlamı düşünmek anlamın bağlamını ihmâl etmek demektir. Oysaki sözcüksel anlamın yanı sıra cümlesel anlam, dilbilgisel anlam, kullanımsal anlam gibi bağlamın neden olduğu anlamlar vardır. Bir dildeki sözcüklerin başlangıçtan günümüze anlamlarının incelenmesi gerekir.

Anlam biliminin uygulama alanlarından biri sözcük bilimidir. “Dilin söz varlığının incelenmesi ve betimlenmesi, dilsel anlatım araçlarının anlam yapıları ve sözcükler arasındaki ilişkileri araştırma görevlerini yüklenmiştir. Bu nedenle anlam bilim, köken bilim ve lehçe bilim ile ortak çalışır.” Anlam bilimin diğer uygulama alanları kalıplaşmış sözcük dizileri (deyimler, atasözleri, ikilemeler gibi) sözlük bilim ve ad bilimidir (Toklu, 2011:109).

ANLAM DEĞİŞMESİ

Dil bilim içindeki en karışık alan anlam bilimidir. Bir göstergenin anlamı değişebilir, hatta kötüleşip, iyileşebilir. “Bir gösterge çok anlamlı veya tek anlamlı olabilir, bir gösterge duygu değeri taşıyabilir, bir insanda veya dil topluluğunda değişik tasavvurların canlanmasına sebep olabilir.” (Aydın, 2007: 84-91). Toplumda, hayatın her alanında, bir değişim görülmektedir. Bu değişimlerin dile yansımaması mümkün değildir.

Anlam değişmesi, bir kelimenin karşıladığı, ifade ettiği kavramdan az veya çok uzaklaşması, onunla uzak yakın ilişkisi bulunan veya hiçbir ilişkisi bulunmayan yeni bir kavramı anlatması biçiminde tanımlanabilir. “Anlam değişimi aynı gösterenin gösterilen kısmının değişmesidir. Anlamlı dil birimlerinin içerik düzlemlerinde ortaya çıkan değişikliklerdir.” Örneğin erik

sözcüğü çeşitli meyvelerini adlandırmakta kullanırken, günümüzde sadece bir meyvenin adı olmuştur (Günay, 2004:200).

İnsanlar nesnelere, duygu ve düşünceleri toplumsal algılamalarına, kültürüne, dünyayı algılama biçimlerine, inançlarına vs. göre adlandırmaktadır. Bu kavramların anlamları zaman içinde yeni yeni anlamlar kazanabilmekte, toplumdaki gelişme ve değişimler doğrultusunda değişik kullanımlara sahip olabilmektedir.

“Anlam değişmesi genelde değişmece yoluyla olmaktadır. Değişmece bir bakıma söz sanatlarıyla yapılan tüm dil kullanımlarının ortak adıdır. Değişmecelerin, insana özgü duyguyu, düşünceyi, buluşu, bildiriye yoğunlaştırıp kaynaştırmada, daha özgün söylemede önemli işlevleri vardır.” (Günay, 2007:72).

Doğan Aksan’a göre anlam değişmelerinin bir bölümü ruhsal ve dilin niteliklerinden kaynaklanan nedenlere dayanır. “Dildeki göstergeler toplum yaşayışıyla, toplumun geçirdiği sosyal ve kültürel değişmelerle sıkı sıkıya ilişkilidir. Anlam değişmeleri genellikle uzun bir sürede, çoğu kez birkaç yüzyıl içinde gerçekleşir. Ancak, bir toplumda kısa bir dönemde hızla gelişmeler olmuşsa bu anlam olayları da kısa bir süre içinde kimi zaman 10-15 yılda oluşabilir. Türk Dil Devrimi süreci içinde terimleşen birçok ögedeki gelişme, buna örnektir.” (Aksan, 2000:216-217).

Dildeki anlam değişimini birçok nedene bağlıdır. Toplumsal olaylar, diller ve kültürler arası etkileşim, tarihsel olaylar, teknolojiye gelişmeler, yaşanılmış ve yaşanan coğrafya nedeniyle dile yeni kelimeler girebilmekte veya kelimenin manası değişebilmektedir.

Necip Üçok, mana değişimini semiyolojik değişme adı altında incelemiştir. Üçok’a göre, mana değişimleri genel olarak üç yolla olur: 1. *Mana genişler* 2. *Mana daralır*. 3. *Başka manaya geçer*. Dünyadaki diller mana ve fonetik bakımından sıkça değişime uğramıştır. Bu değişime değişik faktörler sebep olmuştur. Dilciler bu değişimi geniş çaplı incelemekle birlikte

bu değişimin nedenlerini farklı sebeplere dayandırmışlardır. Üçok dildeki mana değişikliğinin dilin ses özelliklerinden ve dil dışı kaynaklarının tesiriyle olabileceğini söylemiştir (Üçok, 2004:96-99).

Millar'a göre, dilsel ve anlamsal değişim bazı yollarla olmaktadır. Millar, zamanla kelimelerin anlamının değişebileceğini söylemiştir. Bunun da sebebi melioration (anlam iyileşmesi), pejoration (anlam kötüleşmesi), metaphor (mecaz), synecdoche (anlam genişlemesi)'dir (Miller, 2007:21-54).

Doğan Günay'a göre, her dilde zaman içinde üç tür anlam değişiminden söz edilebilir: **Anlam daralması, anlam genişlemesi ve anlam kayması**. Bu değişimlere anlam bayağılaşması, anlam iyileşmesi, kültürlerarası anlam etkileşimlerini de ekleyebiliriz (Günay, 2004:200-203).

Guiraud'a göre anlam değişmelerine yol açan nedenlerin çokluğu ve karmaşıklığı bir sınıflandırmayı zorunlu kılar. Bu alanda pek çok sınıflandırmaya rastlanır. Bunların en yalın ve tutarlı olanı Meillet'nin Nypron tarafından düzeltilmiş sınıflandırmasıdır: *a) Tarihsel nedenler b) Dilsel nedenler ya da seslere biçimlere, söz dizimine ilişkin nedenlerden doğan değişimler: Bulaşma, yanlış kökenleme, eş adlı çatışmaları ve eksilti. c) Toplumsal nedenler d) Ruhsal nedenler* (Guiraud, 1999:82-84).

Zeynep Korkmaz'a göre, anlam değişmesi genel olarak dört bölümde incelenebilir: **1. Anlam daralması. 2. Anlam genişlemesi. 3. Anlam iyileşmesi. 3. Anlam kötüleşmesi.**

1. Anlam Daralması: Kelimenin kavram ve anlam kapsamı bakımından bir daralmaya uğrayarak, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi; bir kelimenin genel bir anlamdan özel bir anlama geçiői.

2. Anlam Genişlemesi: Anlamı dar bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı. Alan sözü başlangıçta yalnız "orman içindeki düz ağaçsız

yer” anlamında iken sonradan anlam genişlemesi ile Türkiye Türkçesinde “bölge, branş, bilim kolu” anlamlarını da kazanmıştır.

3. Anlam İyileşmesi: Kötü anlamlı bir kelimenin zamanla iyi bir anlam kazanması olayı. Eski Türkçe emgek “ızdırap, eziyet, mihnet” emgek, emgenmek “acı çekmek, ızdırap çekmek” kelimesinden değişen emek “çekilen zahmet, herhengi bir iş için gösterilen özen, harcanan beden ve kafa gücü” kelimesi için de söz konusudur.”.

4. Anlam Kötüleşmesi: İyi anlamlı bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması; bu yönde bir zayıflamaya uğraması olayı. Eski Anadolu Türkçesindeki canavar “canlı, mahluk” iken Türkiye Türkçesinde “yırtıcı, vahşi hayvan” anlamında kullanılmaktadır (Korkmaz, 2010:19-21).

ÇOK ANLAMLILIK

Zeynep Korkmaz, çok anlamlılık terimini “bir kelimedede temel anlamla bağlantılı olan birden çok anlamı bulunması; bir kelimenin, anlam genişlemesi yoluyla, asıl anlamı ile olan ilişkisini kaybetmeden yeni anlamlar kazanması” şeklinde tanımlamıştır (Korkmaz, 2010:61-62). “Bir göstergenin yansıttığı temel anlamın yanı sıra, yeni kavramları da anlatır durumda olmasına çok anlamlılık denir.” (Aksan, 2006:70).

Sav’a göre sözcüğün anlamı başlangıçta tektir. Yeni kavramlara ad vermemiz gerektiğinde başvuracağımız iki yol vardır. Ya yeni gösterenler bulacağız, ya da var olan bir gösterenin anlam alanına yeni anlamlar yükleyeceğiz (Sav, 2003:158). İnsanlar yeni kavramları karşılamak amacıyla çeşitli yollarla kelimelerin anlam alanını genişletmiş ve aynı kelimeyi birden fazla anlamda kullanmaya başlamıştır.

Çok anlamlılığın oluşumu “insanoğlunun genellikle birbirine benzer, niteliği ve işlev açısından yakınlığı olan nesnelere arasında ilişki kurmasıyla bir göstergesi, ilk yansıttığı kavramın yanı sıra başka bir nesneyi anlatır duruma getirmesi, daha kolay ve canlı bir anlatıma yönelmesi sonucunda

gerçekleşir.” Dil bilimciler dildeki bir sözcüğün çok anlamlılığını, yeni yeni anlamlar kazanmasını, dilin sağlıklı ve işlek bir yapıda olduğunun işareti sayarlar (Aksan, 2006:65)

Çok anlamlılık eski devir edebiyatlarında estetik bir ölçü olarak kabul edilmiş ve çok rağbet görmüştür. “Dillerin ses ve anlam yapılarının sürekli değişmesi, çok anlamlılıktan eş sesliliğe, eş seslilikten çok anlamlılığa sürekli bir geçişin de kapısını açar.” (Karaağaç, 2012:601).

Melek Erdem’e göre semantik değişiklikler neticesinde kelimelerin çok anlamlılığı ortaya çıkar. Metafor, metonimi, sünekdoka, örtmeceler (euphemisim), dolaylamalı anlatımlar (periphrasa) çok anlamlılığa yol açar. Modern Oğuz Türkçesinde (Türkiye, Türkmen ve Azerbaycan Türkçesinde) kelimenin bir temel (denotative) anlama sahip olmasının yanı sıra zaman içerisinde yeni kavramları anlatır duruma gelmesi ile çok anlamlılık görülmektedir (Erdem, 2009:51).

Çok anlamlılığa Eski Türkçe Dönemi’nden beri rastlıyoruz. “Diller işlendikçe, değişik bilim, teknik, sanat dallarında ürünler verildikçe, söz varlığındaki genişlemeye koşut olarak çok anlamlılıkta da artış görülür.” (Aksan, 2009:124).

“Başlangıçta bir göstergenin mutlaka bir nesneyi, bir duyguyu, bir kavramı adlandırması söz konusudur. Örneğin göz başlangıçta yalnız insanın görme organını anlatmak üzere kullanılmış, zamanla onunla bir yönde ilişkisi, yakınlığı, benzerliği bulunan başka kavramlara yaklaştırılarak kaynak, su, delik, bölme, ağacın tomurcuklu yeri gibi somut; nazar gibi soyut anlamlar kazanmıştır.” (Aksan, 2009:46). Aksan’ın bu görüşünün somut kavramlarla sınırlı olduğunu söylenebilir. Çünkü, idrak, duygu ve algılama alanına giren mental fiiller, Eski Türkçeden beri zengin bir anlam alanına sahiptir. Yani çoğu mental fiil, birden çok kavramı ifade etmektedir. Örneğin, Eski Türkçedeki tuymak fiili “1. Duymak 2. Tanımak, hissetmek” şeklinde; tuy-kökünden gelen tuyenmak fiili ise “anlamak, hissetmek” şeklinde

açıklanmıştır (Caferoğlu,1968:256). Yine bir idrak fiili olan bilmek, Eski Türkçede hem bilmek hem de tanımak anlamında kullanılabilirdi. Daha sonra bu fiil anlamak, fark etmek, düşünmek, sanmak manalarında da kullanılmıştır. Görüldüğü gibi, bir kavram ister somut ister soyut olsun birden fazla kavramı ifade edebilmektedir. Bu özellik de bir dilin zenginliğini gösterir.

Türkçe zengin bir anlatım gücüne sahiptir. Bir kelime yöreden yöreye, bölgeden bölgeye farklı anlamlar kazanabilmektedir. Bazı kelimelerin mecaz yolla, yan anlamlar kazanarak, mana değişimine uğrayarak onlarca anlamının olduğu görülür. Mesela, *çekmek* fiilinin Türkçe sözlükte, kırk altı anlamının olduğu görülür “1. Bir şeyi tutup kendine veya başka bir yöne doğru yürütmek. 2. Taşıtı bir yere bırakmak, koymak. 3. Germek.4. İçine almak, emmek. 5. Bir yerden başka bir yere taşımak. 6. Bir amaçla ortadan kaldırmak. 7. Solukla içine almak. 8. Üzerinde bulunan bir silahla saldırmak için davranmak 10. Bir kimseyi veya bir şeyi geri almak. 11. Güç durumlara dayanmak, katlanmak 12. Tartıda ağırlığı olmak... gibi. Türkçede gitmek eylemi, yaya olarak bir yönde yürümeyi anlattığı gibi, herhangi bir araçla, ulaşmayı da dile getirir (trenle, vapurla, uçakla gitmek gibi)” (BTS). Türkiye Türkçesinde çekmek eyleminin, yirmi üç tane eş ya da yakın anlamı vardır. Yine ağızlarda, ad çekmek, avra çekmek, ayrı çekmek, cız çekmek, çakırı çekmek... gibi deyim olarak tam altmış değişik anlamı vardır. Yine almak fiili otuz üç, gitmek fiilinin yirmi iki anlamının olduğu görülür (tdk.gov.tr/sözlük).

Eski Türkçeden beri mental fiillerin çok anlamlılığa sahip olduğu görülmektedir. Bir duyguyu ifade etmek için birçok kelime kullanmışız. Bir duyguyla ilgili kelimenin, yine birden çok anlamı karşıladığı görülür. kullan idrak Örneğin Eski Türkçedeki sakınmak “düşünmek” fiili, düşünme anlamlarının yanında endişelenmek, sanmak, tasarlamak, aklından geçirmek anlamlarında da kullanılmıştır. Türkçe sözlükte düşünmek fiilinin sekiz, bilmek fiilinin on, anlamak fiilinin yedi anlamının olduğu görülür.

KAVRAM, KAVRAM ALANI (SÖZCÜK ALANI, DİL ALANI) ve KAVRAMLAŞTIRMA (ANLAMLAMA)

Kavram, “zihnin nesnelere kavramasına ya da bilmesine araç olan mantıksal yapı, düşüncedir.” (Lyons, 1977:110). Vardar’a göre kavram “ortak özellikler taşıyan bir dizi olgu, varlık veya nesneyle ilgili genel nitelikli bir anlam içeren her türlü tasarım, düşünce, imge, gösterilendir.” (Vardar, 1998:138). Doğan Aksan, kavramı “dünyadaki nesnelere, biçimlerin, olgu, durum ve devinimlerin dilde anlatım buluşudur. Kavram dünyadaki nesnelere ortak niteliklerine dayanan, dile özgü bir genelleme, bir soyutlamadır: ağaç, bitki, hayvan, memeli gibi.” şeklinde tanımlamıştır (Aksan, 2000:151).

“Kavramlar insanın çevredeki nesnelere, olay ve durumlara ait kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden bir soyutlamayla dile dönüşen yönüdür, göstergelerin gösterilen yanısıdır.” Kavramlar insanoğlunun yetiştiği çevreye, donanımlarına, duygusal ve ruhsal yapısına göre bireyden bireye değişiklik göstermekle birlikte aynı dil birliği içindeki insanlarda, aşağı yukarı belli bir niteliğe sahiptir (Aksan, 2009:40-43).

Herkesin çocukluktan edindiği bir dil vardır. Doğduktan sonra da insanlara göstergeler öğretilir. Başka dillerden geçen göstergeleri de kendi dilimizin sessel kurallarına uyarlarız. Bazen kavramların içeriği ve anlamı değişebilir. Örneğin, otobüs şoförlerine gemicilikle ilgili bir terim olan “kaptan” sözcüğü yakıştırılmaktadır. “Kavramlar ve adları oluşturulurken, toplumda da bu gösterge hakkında bir uzlaşım doğmuş demektir. Artık *kavram+ sözcük* birimi bir gösterge olmuştur ve hem iletişim işlevini hem de bireysel düşünmeyi sağlama işlevini yerine getirebilir. Önemli olan, bir toplumda herkesin bu göstergeye aynı değeri biçmesi, yani sözcüğü duyduğu zaman aynı şeyi anlamasıdır. Fakat aynı kavram, farklı kişilerde değişik imgeler çağırabilir.” (Akerson, 2007:190-192).

Doğan Aksan'a göre, insan zihninde herhangi bir kelime çevresinde, onunla iç içe bulunan çeşitli imgeler, o kelimelerin yansıttığı kavramın yanı sıra toplumdan topluma kişiden kişiye değişen kavramlar vardır. Dil dünyayı bir türlü kelimeye ve kavrama dönüştürme işlemidir. Bu yüzden her dille dünya başka türlü kavranır. Dil biliminde anlamlama (signification) ya da kavramlaştırma adı verilen olay, doğadaki nesnelere, insanların duygu ve düşünceleriyle ilgili konuların çeşitli devinimlerin belli bir dilde sözcüklere dönüştürülmesi ve bunda tutulan yoldur. Ancak, bir toplumun konuştuğu dil, o toplumun maddi ve manevi kültürünü, geleneklerini, yaşam biçimini yansıttığı için nesnelere, duygular her yerde aynı olsa bile, kavramlaştırma aşamasında ayrı ayrı anlatım yollarından gidilir; anlam yapıları genellikle başka başka olur (Aksan, 2006:8).

İnsan zihni dünyadaki nesnelere sınıflandırmayı, genel kavramlara ulaşmayı sağlar. Gül, zambak, papatya gibi bir sınıflandırma bizi "çiçek kavramına; çiçek, ağaç, ot gibi bir sınıflandırma bunlarında üstünde bitki kavramına götürür. İnsanoğlu doğuştan dil yetisine sahip olarak doğar. Doğumumuzdan itibaren dış çevredeki uyarıcıları tanımaya, anlamaya, anlamlandırmaya çalışırız. Tecrübelerimizle birlikte zihnimizde kavramlara âit bir mana oluşmaya başlar. Zamanla soyut kavramların farklı anlamlarını kavrarız.

Dil biliminde, bir dilin bir nesne, olay ya da eylemi kendine özgü biçimde, belli bir kavrama dayanarak adlandırmasına *kavramlaştırma* ya da *anlamlama* adını veriyoruz. Kavramlaştırmaya, (anlamlama) doğadaki canlı ve cansız varlıkları benzer ve farklı yönlerine göre gruplandırma eylemi diyebiliriz.

"Dil alanı ve dilin söz varlığını ilgilendirmesi bakımından sözcük alanı terimiyle de anılan bu kuram kimi çevrelerde benimsenmiş, Almanya'da Weisgerber, Fransa'da Matoré ve Guiraud gibi araştırmacılarca ele alınmıştır. Türkçeden birkaç örnek verecek olursak alınmak, incinmek, kırılmak, gücenmek, darılmak, küsmek gibi yakın anlamlıların oluşturduğu bir alanın

varlığını düşünebiliriz. Bu ögelerin değerleri ve birbirlerinden ayrımları, alan içinde birbirlerine göre belirlenir. Bir ögenin anlam alanı değişirse bütün alanın yapısı da değişir. Örneğin Türkçede önceleri şeftali, kayısı, zerdali, hatta armut gibi meyvelerin ortak adı olan *erük* (erik) sözcüğünde XI. yüzyıldan sonra beliren anlam daralmasıyla kavram sonradan alan değiştirmiştir. Dünyadaki nesne ve olayların belli bir ses bileşimiyle simgeleştirilerek kavramsallaştırılmasına anlam biliminde anlamlama (signification) adı verilmektedir.” (Aksan, 2009:41-43).

Bir dilin sözcük varlığında aralarında anlam yönünden birbiriyle ilişki ve yakınlık bulunan sözcükler vardır. “Anlam alanını, anlamca akraba, anlam yönünden birbiri ile ilişkilileri olan sözcükler oluşturur” (Toklu, 2011:103). “Kelimeler, kavramların yerine geçmiş birer varlıktırlar.” Kavramlara anlam veren bizim zihnimizdir (Üçok, 2004:24). Aksan, “kavramların aynı dili konuşan kimselerde birtakım kişisel değerler taşıdığını, değişik tasarım ve duygular uyandırdığını” belirtmiştir (Aksan, 2000:152). Duygu ve idrak kavram alanına giren kelimeler de (sevinme, üzülme, incinme, korkma, endişelenme, utanma gibi) her insanın zihninde farklı anlam ve duygulanım ortaya çıkarır.

Cam, masa, çocuk, deniz dediğimizde, insanların zihninde birbirine benzeyen kavramlar belirir. Örneğin; camın parlak bir saydam bir cisim olduğunu, bardağın da camdan yapıldığını, masanın ayakları olan bir cisim olduğunu düşünmek gibi. Bunlar zihinde öncelikle bir kavram olarak canlandırılır. Yukarıda saydığımız kavramlar zihinde bir kavram olarak canlandıktan sonra bunlarla ilgili hayaller akla getirilmeye başlanır.

“Türkçe karmaşık sayılabilecek kavramları da adlandırabilen güçlü bir kavramlaştırma yeteneğine sahiptir.” Kavramları çok canlı, adeta gözle görülebilir bir biçimde dile getirmişlerdir. İnsanlar, aralarında biçim, görev ve amaç ilişkisi veya yakınlığı bulunan kavramları birbirinin yerine kullanır. Bunda bir durumu daha etkili, daha canlı ve daha kolay anlatma eğiliminin etkisi vardır. (Aydın, 2007:95). Türkler, özellikle idrak ve duygu alanına giren

soyut kavramları daha etkili bir biçimde anlatmak için, ifade etmek istedikleri kavramları somutlaştırmışlardır. Soyut kavramları somutlaştırırken özellikle yaşam biçimleri, inançları, felsefeleri, dünya görüşleri gibi etmenleri işin içine sokmuşlardır. Örneğin, sevinmek kavramını “etekleri zil çalmak, havalara uçmak, yüreği yağ bağlamak, ağzı kulaklarına varmak, düğün bayram etmek” şeklinde ifade etmekteyiz. Üzüntümüzü anlatırken de kırılmak, parçalanmak, dövünmek, dokunmak gibi kelimelerle soyut bir duyguyu somutlaştırarak ifade edebilmekteyiz.

Bir dilin zenginliğinin kanıtları arasında, eş anlamlı sözcüklerin, deyimlerin bolluğu gösterilmektedir. Bu açıdan bakılacak olursa Türkçenin özellikle kimi kavram alanlarında zengin bir söz varlığına sahip olduğu görülür. “Türkçe, yapısı itibariyle geniş türetme ve birleştirme imkanlarına sahip bir dildir.” (Aksan, 1999:99). Zengin bir türetme ve çekim gücüne, somutlaştırma ve soyutlama imkânlarına sahip olan Türkçe zengin bir kavram alanına sahiptir. Başkasının davranışlarından, sözlerinden, tutumundan kaynaklanan üzüntüsü ya da kızgınlık duygusunu ifade etmek için şu sözcükleri kullanıyoruz: **Küsmek, darılmak, gücenmek, alınmak, incinmek, kırılmak, bozulmak, hatırı kalmak, kalbi kırılmak, gönlü kalmak, gönül koymak, ağırına gitmek vb.** Araları açılmak, aralarından kara kedi geçmek, yüz çevirmek, birini defterden silmek gibi deyimleri bunlara ekleyebiliriz.

Türkçede mental fiill kavramını karşılayan (anlamak, düşünmek, bilmek, sevinmek, korkmak gibi) kelimelerin, anlamlarını, geçmişten günümüze anlam değişimlerini inceleyen çalışmalar oldukça azdır. Bu çalışmalar sayesinde Türkçenin bazı özellikler bakımından, diğer diller ile etkileşimi de ortaya konabilecektir. Türkçede mental fiillerin düşünme, anlama, bilme, hatırlama, korkma, sevinmek gibi kelimelerin kavram alanları incelendiğinde anlam değişimine, genişlemesine, daralmasına uğradığı görülür.

FİİLLERİN SINIFLANDIRILMASIYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Fiiller hareketleri karşılayan kelimelerdir. Bir çekimli fiilde fiil kök veya gövdesi, şekil ve zaman eki, şahıs eki olmak üzere üç unsur vardır (Ergin, 2002:280-281). “Adlar canlı ve cansız varlıkların, somut ve soyut nesne ve kavramların adları, fiiller ise, bunların hareketlerine bağlı oluş kılış ve durumlarıdır” diyebiliriz (Korkmaz, 2007:527). Bjalava’ya göre, insan tarafından yapılan her hareket iradelidir. Dil de bu hareketi ifade eden, fiildir (Bjalava, 2004:470).

Fiiller, karşıladıkları hareketler ile zaman ve mekân kapsamı içinde, somut ve soyut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildirirler: al-, at-, başla-, yaşa- gibi. Fiiller tek başlarına kullanılamazlar. Adlar canlı ve cansız varlıkların, somut ve soyut nesne ve kavramların adları, fiiller ise bunların hareketlerine bağlı oluş, kılış ve durumlarıdır diyebiliriz (Korkmaz, 2007:527).

Türkçede fiiller genel olarak yapıları bakımından basit, birleşik, türemiş fiiller şeklinde sınıflandırılmıştır. Basit fiiller kök fiillerdir. “Birleşik fiiller, bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek üzere yan yana gelen kelimeler topluluğudur. Bu işlevlerinden dolayı birleşik fiiller, ‘bir hareketi karşılayan birleşik fiiller’ ve ‘bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller’ olmak üzere” iki gruba ayrılabilir (Karahan, 2010:73). Türemiş fiiller ise isim ya da fiil kök ve gövdelerine, bazı ekler getirilerek yapılan fiillerdir.

Türk dili üzerinde çalışanlar, fiilleri bildirdikleri özelliklere göre “yapı, içerik, anlam, kılınış, çatı gibi” çeşitli bakımlardan sınıflandırmışlardır. Muharrem Ergin, fiil kök veya gövdelerini karşıladığı hareketler yönünden fiilleri, geçişli fiiller ve geçişsiz fiiller olarak ikiye ayırmıştır (Ergin, 2002:282).

Zeynep Korkmaz, fiilleri 1) Yapıları bakımından: a. Basit fiiller, b. Türemiş fiiller c. Birleşik fiiller 2) İçerikleri bakımından a. Oluş bildiren fiiller b. Bir kılış ve kılınış bildiren fiiller c. Durum ve tasvir bildiren fiiller 3) Anlamları bakımından fiiller a. Esas fiiller b. Yardımcı fiiller 4) Kılınış biçimleri

bakımından fiiller 5) Çatıları bakımından fiiller olmak üzere beş ana başlık altında incelemiştir (Korkmaz, 2007:530-534). Banguoğlu ise, fiilleri a. *kılış fiilleri* “almak, taşımak, kazmak vb.” b. *durum fiilleri* “yatmak, susmak, beklemek” c. *oluş fiilleri* “doymak, uzamak, kararmak” şeklinde sınıflandırmıştır (Banguoğlu, 2007:408-410).

Türkçenin söz varlığının tematik veya anlamsal sınıflandırılması yeni olmamakla birlikte, günümüzde kapsamlı sınıflandırma çalışmalarına rastlanmamaktadır. Özellikle tarihi Türk dilî alanında telif edilmiş sözlüklerde, Türkçenin söz varlığının konulara ayrılarak çalışılmış olduğunu görmekteyiz.

Kıpçak sözlüklerinden *Ed-dürretü'l-Mudiyye Fi'l Lügati't Türkiyye*'de adlar tematik olarak sınıflandırılmıştır: Meslek adları, giyim eşyaları, vücut organları, renkler, yiyecekler, meyveler... gibi. Kıpçak sahasının önemli eserlerinden biri olan *El-Kavaninül Külliye Zabt'i'l Lügati't- Türkiyye*'de, kısmen tematik olan bir sözlük vardır. Burada Türkçede kullanılan sözler insan yaradılışı ile ilgili sıfatlar, iyi ve kötü özellikler, organlar, kötü hayvanlar, yiyecek ve içecekler, hububatlar, savaş aletleri vb. kavramlar gruplandırılarak listelenmiştir (Toparlı vd., 1999:74-78).

Ali Şir Nevayî'nin *Muhakemetü'l Lugateyn* adlı eserinde fiiller kısmen sınıflandırılmıştır: “vurmak” fiilleri, “içki içmek” fiilleri, “süslenmek” fiilleri, “ağlamak” fiilleri (Özönder,1996).

“Türkçe sözlerin kavramlara ayrılarak sunulduğu bir başka Çağatay dönemi sözlüğü, XVII. yüzyıl başlarında Hindistan'da yazılıp 1825'te Kalküta'da basılan *Fazlullah Han Lügati*'dir. Bu sözlüğün birinci kısmı fiiller, ikinci kısmı isimler, üçüncü kısmı sayı, hayvan, bitki, vb. kavramlara ayrılmıştır.

Tematik veya türsel (isimler, fiiller vb.) sınıflandırma alanında Türkiye'de yapılan çalışmalar oldukça azdır. Ercilasun, *Bengü Taşlardaki Söz Varlığı* başlığı altında runik harfli Türk yazıtlarındaki kelimeleri ve fiilleri, “insanın temel hareket ve oluşlarını gösteren fiiller, insanın duygu, düşünce

ve isteklerini gösteren fiiller, varlıkların oluş ve hareketlerini gösteren fiiller, zaman kavramıyla ilgili kelimeler, yer ve yön kavramıyla ilgili kelimeler, tabiatla ilgili kelimeler, hayvanlarla ilgili kelimeler, renkler, akrabalıkla ilgili kelimeler, sayılar, zamirler, insan ömrü, karakteri ve nitelikleriyle ilgili kelimeler, ev, giyim ve yaşamayla ilgili kelimeler, savaş, askerlik ve devlet yönetimiyle ilgili kelimeler, unvanlar; yazı ve sanatla ilgili kelimeler, manevi hayat ve ölümlle ilgili kelimeler, sıfatlar; zarflar; edatlar; bağlaçlar” şeklinde sınıflandırır (Ercilasun 2006:187-193).

User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları* çalışmasında Eski Türkçedeki sözcükleri anlamlarına göre sınıflandırmıştır: Zamanla, hayvanlarla, gündelik yaşam öğeleriyle...gibi. User aynı eserde fiilleri konularına göre şu şekilde sınıflandırmıştır: 1. Fiziksel Gereksinim (acıma, yeme, içme) 2. İnsan ve Bedeni (doğum, yaşayış, ölüm) 3. Duygu, zihin 4. Devlet 5. Politika, diplomasi 6. Temel kılış, oluş ve durum 7. Savaş 8.Yerleşim, Yurt Tutma 9. Etkileşim, iletişim 10. Avcılık 11. Evcilik 12. Cenaze 13. İş, hizmet 14. Kalkınma 15. Ad, unvan 16. Kıtık 17. Yasa, ceza 18. Sanat 19. Kozmogoni, Din, inanç 20. Doğa, meteoroloji, hava 21. Hava 22. Hayvanlar 23. Yardımcı fiiller (User, 2009:331:418). User, mental fiilleri duygu ve zihin fiilleri başlığa altında incelemiştir (User, 2009).

Necmettin Hacıeminoğlu fiilleri şu şekilde sınıflamıştır:

A. Yapılarına göre: 1. Kök Fiiller 2. Türemiş fiiller 3. Birleşik fiiller

B. Muhtevalarına göre: 1. Hareket bildiren fiiller: yürü-, vur- 2. İş bildiren fiiller: öğret-, pişir- 3. Oluş bildiren fiiller: büyü, sarar- 4. Tavır bildiren fiiller: beğen, sev-

C. Durumlarına göre: 1. Asıl fiiller: al-, ver- 2. Yardımcı fiiller: et-, ol-, yap-

Ç. Kullanılışlarına göre: 1. Nihai fiil olarak: geldim, gidiyorum 2. Master olarak: okumak, görmek 3. Fiil ismi olarak: okuma, görme 4. Sıfat olarak: okumuş adam, geçen yıl 5. Zarf olarak: koşa koşa, çalışarak.

D. Fail ile ilgilerine göre: 1. Etken 2. Ettirgen 3. Edilgen 4. İşteş.

E. Nesne ile ilgilerine Göre: 1. Geçişli fiiller: sev, tanı 2. Geçişsiz fiiller: doğ-, yat- 3. Dönüslü fiiller: dövün- giyin-

F. Mahiyetlerine göre: 1. Olumlu: tut-, ye- 2. Olumsuz: tutma, yeme 3. İktidari: tutabil, tutama (Hacıeminoğlu, 1991:13).

Türk Grameri'nin Sorunları adlı kitapta Necmettin Hacıeminoğlu, fiilleri muhtevalarına göre şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. *Hareket bildiren fiiller:* yürümek, vurmak gibi.
2. *İş bildiren fiiller:* öğretmek, işitmek gibi.
3. *Oluş bildiren fiiller:* büyümek, sararmak gibi.
4. *Tavır bildiren fiiller:* beğenmek, sevmek gibi (TGS,2011).

Türkmen dilcilerinin bazıları ise kısıtlı da olsa bazı sınıflandırma çalışması yapmışlardır. Seyit Arnazarov, Türkmen ve Türkiye Türkçesinin ortak fiillerinin oluşturduğu leksik-semantik grupları şu şekilde sınıflandırmıştır:

1.*Hareket fiilleri:* gelmek, gitmek, yöremek/ yürümek, barmak/varmak, girmek, çıkmak, akmak, uçmak, kaçmak/ kaçmak, gezmek, asmak, urmak/ vurmak, düşmek, ovmak, kovmak vb.

2.*İş fiilleri:* islemek, okamak/ okumak, dokamak/ dokumak, bezemek, yazmak, vb.

3.*Görüş fiilleri:* görmek, bakmak, seretmek/ seyretmek, göz atmak, göz dikmek vb.

4.*Nutuk fiilleri:* diymek/ demek, söylemek/ söylemek, sormak/ sormak

5.*Duyuş ve düşünme fiilleri:* duymak, sızmak/ sezmek, aımak/ anmak vb.

6.*Durum veya değişme fiilleri:* doğmak, ölmek, vepat/ vefat etmek, hassalanmak/ hastalanmakvb.

7.*Sesleniş fiilleri:* havlamak, kişnemek/ kişnemek, bağırarak (Arnazarov, 2004:193- 194).

Berdi Sariyev, 1998'de yayımlanan *Türkmencenin Grameri* adlı kitabında fiilleri 1. gel-, git-, yönel-, gımıl-da-, ılga-, yüvür-, gibi **hareket anlatan**, 2. işle- sal-, çıkar-, yas-, süpür- gibi **iş, çalışma, emek anlatan**, 3. ayt-, diyp-, söyle-, geple-, gürl- gibi **nutuk anlatan**, 4. yat-, otur-, dur-, ukla-,

derle-, hayran gal-, gaharlan-, gibi **durum anlatan**, 5. gör-, bak-, seret-, gara-, gözle-, göz gezdir- gibi **gözlem anlatan**, 6. gıgır-, bağır-, çığır-, agla-, hovla-, pasırda- gibi **ses anlatan**, 7. pikirlen-, oylan-, düşün-, pikir et-, çak et-, gibi **düşünce, fikir anlatan** 8. eşit-, duy-, dinle-, gulak sal- gibi **işitme ve his anlatan** 9. garşı al-, tanış- hoşlaş-, görüş- gibi **nezâket anlatan** 10. döv-, boz-, yırt-, yıkıl- gibi **eksiklik anlatan** fiiller olmak üzere on gruba ayırmıştır (Sarıyev, 1998:45-48).

Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı'nda Sema B. Özönder, semantik açıdan fiillerin hangi prensiplere dayanarak tespit edileceği konusuna dikkat çekmiş ve bu açıdan fiilleri kaç grupta değerlendirileceği sorusunu sormuştur. Ayrıca aynı toplantıda Özönder Tatar Türkçesinde fiillerin tematik olarak bir sınıflandırma çalışmasını vermiştir: **1. Hareket Fiilleri 2. İş Fiilleri 3. Proses Fiilleri 4. Durum Fiilleri 5. Davranış, Tavır Fiilleri 6. Hareket Tarzını Bildiren Fiiller 7. Ses Fiilleri 8. Konuşma Fiilleri 9. Düşünme Fiilleri 10. Hissî Kavrayış/İdrak Fiilleri 11. Taklidî Fiiller** (Özönder, 2011:168-169).

Fiil sınıflandırmasıyla ilgili en önemli çalışma B. Levin'in İngilizcedeki fiiller için hazırladığı *English Verb Classes and Alternations* adlı eserinde yapmış olduğu tasniftir. Levin bu eserde fiilleri, "1. dökmek, doldurmak, koyma fiilleri 2. kaldırma, temizleme, silme gibi hareket ettirme fiilleri 3. göndermek, taşımak, silmek, sürmek, aldırma gibi aldırma ve taşıma fiilleri 4. çekme ve itme fiilleri 5. öğrenme fiilleri 6. atma, fırlatma fiilleri 7. gizlenme fiilleri 8. muhafaza etme fiilleri 9. etkileyerek iletişim fiilleri 10. kurcalama, karıştırma fiilleri 11. dokunma, temas fiilleri 12. kesme fiilleri, 13. birleştirme ve ekleme fiilleri 14. ayırma ve sökme fiilleri 15. renklendirme fiilleri 16. oluşturma, bir araya getirme fiilleri 17. oluşum ve dönüşüm fiilleri 18. sebep olma fiilleri 19. itme fiilleri 20. ortaya çıkarma fiilleri 21. anlayış fiilleri, 22. psikolojik fiiller 23. istek fiilleri 23. yargılama fiilleri 24. değerlendirme fiilleri 25. sosyal iletişim fiilleri 26. araştırma fiilleri 27. hayvan sesleri fiilleri 28. vücut uzuvlarıyla ilgili fiiller 29. vücut bakımıyla ilgili fiiller 30. ölümle ilgili fiiller 31. dışarı verme (ısı, ışık) fiilleri 32. yıkım, parçalama fiilleri 33. ikamet

etmekle ilgili fiiller 34. varoluş fiilleri 35. memnuniyetsizlik ifade eden fiiller 36. vücut hareketleriyle ilgili fiiller 37. hareket fiilleri 38. önleme fiilleri 39. ölçme fiilleri 40. aspekt fiiller 41. gün, hafta, mevsim, ay ve yıllarla ilgili fiiller 42. havayla ilgili fiiller” şeklinde sınıflandırmıştır (Levin,1993:111-276). Levin’in yaptığı bu tasnif, fiillerle ilgili yapılan en geniş tasnif çalışmasıdır.

Beth Levin’in İngilizcedeki fiiller için hazırladığı bu çalışmada (Levin, 1993:111-276) fiiller başlı başına ele alınmamakla birlikte zihinle ilgili fiiller “*algılama* (verbs of perception) *fiilleri* içerisine gör, işit, kokla, tad al-,gibi duyularla ilgili fiiller; keşfet-, incele-, çalış-, araştı- gibi *gözlem fiilleri* (sight verbs); göz at-, bak-, gibi *gözetleme fiilleri* (peer verbs), hisset, kokla-, seslen-, gibi *uyarı fiilleri* (stimulus subject perception verbs) dâhil edilmiştir. Levin’in bu çalışmasında eğlendir-, oyala-, kız-, kızdır-, hayran ol-, sev-, hoşlan-, değer ver-, saygı göster-, özle-, şaşır-, rica et-, gibi fiiller ise psikolojik durum fiilleri (psych-verbs), iste-, arzu et-, ihtiyaç duy-, gibi fiiller de isteme fiilleri (verb of desire)” başlıkları altında toplanmıştır (Levin,1993).

Douglas Biber, Stig Johansson, Geoffrey Leech, Susan Conrad, Edward Finegan’ın *Grammar of Spoken and Written English* kitabında fiiller anlamlarına göre şu şekilde sınıflandırılmıştır: 1. *Hareket fiilleri* (satın almak, taşımak, ayrılmak, açmak, koşmak...) 2. *İletişim fiilleri*: (söylemek, anlatmak, bağırmak, konuşmak, açıklamak...) 3. *Mental fiiller* (düşünmek, sevmek, bilmek, istemek, karar vermek, çalışmak, inanmak, hissetmek, nefret etmek, tercih etmek...) 4. *Sağlama ve sebep olma fiilleri* (sebepl olmak, zorlamak, yardım etmek, müsaade etmek...). Aynı eserde mental fiiller şu şekilde tanımlanmıştır: Mental fiiller fiziksel eylem içermez ve anlamsal bir role sahiptir. Mental fiiller iletişimin algılanması (okumak, işitmek), çeşitli duygusal durumlar, tutum istek ve arzular (sevmek, istemek), bilişsel durumlar (düşünmek, bilmek) içerir (Biber vd, 1999).

TÜRKMEN TÜRKCESİNDE FİİL

Türkmen Türkçesinde fiillere için *işlik denilmektedir*. “Fiiller hareket, durum göstermekte olup bir şahsın, nesnenin hareketini, onun üzerinde olan hareketi, nesnenin bir şekilden başka bir şekle geçmesini, değişimini belirten kelime veya kelime grubudur.” (Azımov vd., 1974:74-83).

Azımov, fiilleri yapı bakımından şu şekilde sınıflandırmıştır: **a. Morfolojik bakımdan parçalara bölünmesi mümkün olmayan kök fiiller (asıl fiil), b. Kök ve eklerine ayrılabilen türemiş fiiller (yasama işlikler), c. Bir isim ve bir fiilden ya da iki fiilden meydana gelerek bir anlam ifade eden birleşik fiiller (goşma işlikler)**. Birleşik fiili de asıl unsuru fiil olmayan (esas sözi işliklerden bolmadık) ve asıl unsuru fiil olan birleşik fiiller (esas sözleri işliklerden bolan goşma işlikler) olarak iki grupta incelemiştir. Birinci grupta isim+yardımcı fiillerin yanı sıra deyimleşmiş birleşik fiiller de ele alınmıştır (Azımov, 1974:335-337).

Türkmen Dilinin Grameri kitabında fiiller üç başlık altında incelenmiştir: **1. Asıl fiiller** (al-, as-, bil-, boz-, sür-, tana-, üz- ...): Belli bir anlamı olup parçalanamayan fiillerdir. **2. Yasama İşlikler (Türemiş Fiiller)**: İsim ya da fiil kök ve gövdelerine belirli ekler getirilerek türetilen fiillerdir **3. Goşma İşlikler (Birleşik Fiiller)**: Birleşik fiil iki kelimededen oluşur. Bu sözcüklerden ilki isim veya fiil olabilir. Esas anlamı anlatan söze esas söz “esas söz”, ikinci fiile kömekçi işlik “yardımcı fiil” denir. Birleşik fiiller “ilk kelimesi fiil olmayan birleşik fiiller, “ilk kelimesi fiil olan birleşik fiiller” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Birinci tip birleşik fiillerde ilk unsur isim olup ikinci unsur “etmek, olmak, bermek, çekmek, görmek, gelmek, atmak, tutmak” yardımcı fiilleridir. İkinci tipteki birleşik fiiller de şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1. Hareketin Meydana Gelme Sürecini ve Neticesini Gösteren Yardımcı Fiiller

a. Hareketin Başlangıcını Gösteren Birleşik Fiiller (başla-, uğra-, otur-, dur-)

b. Hareketin Devamlılığını Gösteren Birleşik Fiiller (dur-, gel-, yör-, otur-)

c. Hareketin Sürecini ve Artış Yönünü Gösteren Birleşik Fiiller (gel-, git-, bar-)

ç. Hareketin Tezliğini ve Devamlılığını Gösteren Birleşik Fiiller (ber-)

d. Hareketin Bittiğini Gösteren Birleşik Fiiller (bol- gutar-, goyber-, git-, gal-, geç-, çık-, goy-)

2. Karmaşık Şimdiki Zaman Anlatan Birleşik Fiiller (yör-, dur-, otur-, yat-)

3. Konuşanın İşe Olan Bakışını Anlatan (Modal) Birleşik Fiiller

a. Hareketin ortaya çıkmasının mümkün olup olmadığını gösterenler (bol-, bil-)

b. Hareketin Deneme Yoluyla Yapıldığını Gösterenler (gör-)

c. Memnuniyetsizlik, İsteksizlik Bildirenler (bol-)

d. Niyetlenme Gösterenler (bol-) (Söyegov, 1999:184-335). Benzer bir sınıflandırma çalışmasını Hocamirat Baylıyev yapmıştır (1981:71-128).

Berdi Sarı, "Türkmenenin Grameri" kitabında Türkmen Türkçesindeki fiilleri şu şekilde incelemiştir.

1. Asıl işlikler (asıl fiiller): Herhangi bir yapım eki almamış, parçalanamayan, parçalandığında anlamını yitiren fiillerdir (al-, bar-, sür-, guy-, bak-, boz-, diy-, et-, at-, yaz- ...).

2. Yasama İşlikler (türeme fiiller): Yapım ekleri yardımıyla oluşan fiillerdir (av-la-, duz-la-, iş-le-, uza-k-laş-, al-da-, at-lan-, bir-leş-).

Sarı, diğer gramercilerden farklı olarak fiilleri geçişli ve geçişsiz olmasına göre de ikiye ayırır. Türkmen Türkçesindeki işlikler "fiiller" nesnenin veya öznenin etkisine göre ikiye ayrılır:

1. Täsirini geçiryään işlikler (geçişli fiiller): Söz içinde varlığı veya nesneyi etkileyen fiillerdir. Bu fiiller "kim?, nämäni?, niräni?" (kimi?, neyi, nereyi? Sorularına cevap olurlar.

2. Täsirini geçirmeyän işlikler (geçişsiz fiiller): Nesne gerektirmeyen, yani özneyi etkileyen fiillerdir.

Ahmet Aşgabatdan *geldi*.

Mirat Stambula *gitdi* (Sarı, 1998:40-44).

Türkmen Türkçesinde asıl fiil+yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiillerin, hem -(l)p, -A, -I,-U eki almış olan zarf-fiillerle hem de sıfat-fiil eki almış fiillerle yapıldığı görülmektedir (Azımov, 1974 361-369). Türkmen Türkçesi gramerlerinde fiil+ yardımcı fiil yapısındaki fiiller, Rus dilindeki “vid” kavramı esasında ele alınmaktadır. Rus dilinde işin ve hareketin sürekliliğini, başlama ya da bitme bildirmesi ya da hareketin yapılış tarzı fiilin yalın hâlden anlaşılabilir. Türk dünyasında yapılmış olan gramer çalışmaları daha çok Rus gramerciliğinin etkisi altında kalmıştır.

Türkmen Türkçesinde birleşik fiiller, temel ögesi fiil olan (esas sözi işliklerden bolan) ve temel ögesi fiil olmayan (esas sözi işliklerden bolmadık) birleşik fiiller olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Türkmen gramerlerinde, temel unsuru fiil olmayan birleşik fiiller (Esas sözi işliklerden bolmadık goşma işlikler) olarak incelenen bu birleşik fiil grubu, bir isim unsuru ile et- ve bol- yardımcı fiillerinin bir arada kullanılmasından oluşur (Bayliyev, 1981:165).

Türkmen Türkçesindeki zarf-fiil+yardımcı fiil yapısındaki fiiller Türkiye Türkçesinde tasvir fiilleri olarak olarak bilinir. Türkmen Türkçesindeki tasvir fiilleri “yeterlilik, sürerlilik, yönelme ve süreç” fiilleri şeklinde sınıflandırılabilir.

Türkmen Türkçesi gramerlerinde tasvir fiilleri (Fiil+yardımcı fiil yapısındaki fiiller) 1. Hareketin başladığını gösterenler (gımıldınıñ başlanışını görkezyänler), 2. Yakınlaşmayı gösterenler (yakınlaşmagı görkezyänler), 3. Hareketin sürekliliğini gösterenler (gımıldınıñ dovamlılığını görkezyänler), 4. Hareketin birkaç kez tekrar ettiğini gösterenler (gımıltınıñ birnäçe gezek gaytalanmagını añladyanlar), 5. Tezlik ve süreklilik gösterenler (çaltlık ve dovamlılık görkezyänler), 6.Hareketin gerçekleşip bittiğini gösterenler (gımıldınıñ bolup gutaryanını görkezyänler) şeklinde sınıflandırılmıştır.

Oscar Hanser, Türkmençe El Kitabı'nda tasvir fiilleri "Eylemin Eylemle Birleşmesi" başlığı altında incelemiş ve şu şekilde sınıflandırmıştır: "a. Başlangıç ifade eden eylemler: başlamak, uğramak, durmak, oturmak b. Süreklilik ifade eden eylemler: gelmek, yörmek, durmak, oturmak (sonarlap yörmek 'otlatmaya devam etmek') c. Hareketin sürecini ve yönünü gösteren eylemler: gitmek, barmak, almak, bermek, girmek, çıkmak, gelmek (uçup gelmek 'uçup gelmek') ç. Tezlik Bildiren Eylemler: bermek (gidibermek 'gidivermek') d. Hareketin bittiğini gösteren eylemler: bolmak, gutarmak, goybermek, gutarmak, goymak, geçmek, kalmak, geçmek, çıkmak e. Aynı zaman dilimini gösteren eylemler: yörmek, durmak (Ol menden utanıp yör 'O benden utanıyor. '; Ol menden utanıp dur 'O benden utanırdı. ') f. Olabilirlik ya da olmamazlık gösteren eylemler: bolmak, bolmaz. g. İktidarlık çatisını kuran eylem: bilmek (oturup bilmek 'oturabilmek') ğ. Bir işi yapmaya çalışmayı gösteren eylem: görmek (oturup görmek'oturmaya çalışmak') h. Bolmak ile birleşerek "sitem ve kızgınlık anlamı" verir. ı. Niyet bildiren eylem: -cak, -cek bolmak (alçak bolyaris 'almaya niyetleniyoruz') (Hanser, 2003:168-171).

A. Annanurov *Türkmen Dilinin Yazuv Yadigärliklerinde Analitik İşlikler* adlı gramerinde tasvir fiilleri iki ana gruba ayırır:

1) Birinci komponenti hal işliğin –ip, -ip formasından hâsıl bolan

analitik işlikler "Birinci Unsuru –ip/-ip zarf-fiil eki olan tasvir fiilleri": Türkmen Türkçesinde en sık kullanılan tasvir fiilleridir. Annanurov'un tespit

ettiği –p' li şekiller şunlardır:

-p dur- : Kalmak, beklemek manasında bir hareketin devamlılığını anlatır.

-p otur- : Devamlılık anlatmakla birlikte hareketin başlangıcını anlatır.

-p yat- : Hareketin sürekliliğini anlatır.

-p yör- : Hareketin devamlılığını anlatmaktadır.

-p gez- : Devamlılık anlatmaktadır. Baylyev -p gez ve – p yör yardımcı

fiillerin aynı anlama geldiğini vurgulamaktadır.

-p bar- : Hareketin yönünü göstermekle birlikte artarak ilerlediğini bitmeye

yaklaştığını anlatıyor.

-p gal- : Hareketin bitikten sonra sabit halde devam etmesini ifade eder.

Hareketin birden ortaya çıkmasını ifade eder. Şaşırma anlamı da vardır.

-p yiber- : Hareketin birden bire ortaya çıkmasını ifade eder.

-p goyber-: Hareketin sona erdiği ifade eder.

-p taşla-: Hareketin bittiğini ifade eder.

-p bol-: Hareketin bittiğini ifade eder. Ayrıca yetenek ifade eder.

-p gel- : Hareketin, başlangıcı belli olmayan bir süreçten beri devam ettiğini

anlatılır.

-p bol- : Hareketi gerçekleştirebilmenin mümkün olup olmadığını ifade eder.

-p ber- : Başkası lehine yapılan hareketi ifade eder.

-p gör- : Hareketin deneme amaçlı yapıldığını anlatır.

2. Hal işliğin -a, -e forması arkalı hâsıl bolan hareket tarının analitik

formaları “Birinci unsuru -a/-e zarf-fiil eki olan tasvir fiilleri”: -a , -e bermek, -a , -e başla, -a, -e yörmek, -a, -e yazmak, a, -e bilmek, -a, -e görmek yardımcı fiilleriyle yapılır (Annanurov, 1984: 14-23).

Türkiye Türkçesindeki anlamca kaynaşmış birleşik fiiller Türkmen Türkçesi gramerlerinde ayrı bir başlık altında ele alınmamıştır. Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller özellikle yarı kaynaşmış birleşik fiiller isim+yardımcı fiiller başlığı altında incelenmiştir. Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller “deyimler” Türkmen Türkçesinde *frazeologizmler* olarak adlandırılmıştır.

1. Yarı Kaynaşmış Birleşik Fiiller (İdiomatik Söz Düzümleri):

Sözlük anlamını koruyan bir ismin sözlük anlamını yitirmiş bir fiille oluşturduğu birleşik fiildir: *durmuşa çıkmak* “evlenmek”, *nazar salmak* “göz atmak”, *gövün görmek* “gönlünü almak” *akıl çatmak* “bir şeyi anlayabilmek, akli ermek, akli kesmek.”, *pikire batmak* “derin düşüncelere dalmak.” *göz önünden geçmek* “önceden yaşanan bir olayı zihninde canlandırmak, önceden görülen bir şeyi hatırlamak.” *maslahat salmak*: “danışmak, görüş alışverişinde bulunmak.”

2. Tam kaynaşmış birleşik fiiller:

Sözlük anlamını tamamen kaybetmiş olan isim ve fiillerin oluşturduğu birleşik fiillerdir: *gözüne ot yakmak* “çok eziyet etmek”, *dilin gicemek* “söylemek, istemek”, *yıldıza toynak salmak* “çok keyifli olmak”, *başını etegine salmak* “özür dilemek”

METAFORLAR

Lakoff ve Johnson, metaforun “sadece şiir ile retoriğe has olmadığını, gündelik yaşamda, düşüncede, iş ve harekette de yer aldığını” belirtir (Jol, 1984: 150-152). “Günümüzde metafor meselesi, mecazın bir çeşidi olarak anlatılan edebiyat teorisinden, sanatsal araç olarak ele alınan dil bilimsel stilistik çerçeveden çıkarılarak, idrak teorisi, mantık, psikoloji, psikanaliz, metinleri anlamanın gerçek teorisi, dil bilimi ve onun dallarından oluşan sistemli yöntemlerle derinden incelenmektedir. Metaforu her yönüyle tanıyıp öğrenme isteği, ilmi düşüncelerin adı geçen yönlerini bir araya getirip, insan şuurunun çeşitli özelliğini araştıran idrak biliminin ortaya çıkmasına esas olmuştur. Petrov; algılama, dil, düşünce, hafıza, hareket gibi idrak yapılarının bir genel problem çerçevesi içinde kendi aralarında ayrılmaz şekilde bağlı olduklarını, benimseme sürecinin gerçekleştirilmesi, bilimin işlenmesi ve taşınmasının insan şuurunun varlığını belirlediğini ve metaforun algılama, dil, düşünce, hafıza ve hareketin bir ürünü olduğunu göstermektedir.” (Petrov, 1988: 41).

“Rus literatüründe metaforlar eskiden beri çevreyi anlamının, algılamının, düşünmenin, dünyayı tanımanın yöntemi olarak ele alınmıştır. Metaforu araştıran Rus dil bilimcilerinden biri V.G. Gak, metaforun dildeki adlar esasında yeni dilsel adlar oluşturmanın evrensel yöntemi olduğunu, insan düşüncesinin derinlik gücüne bağlı olarak ortaya çıktığını, çok ihtiyaç duyulduğu için değil, insan düşüncesine ve diline has bir olay olduğu için, mevcut olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda metaforun düşünce ve hareketin, tüm dallarda dünyayı tanımanın çeşitli özelliklere sahip olan silahı olduğunu, dilin metafor sayesinde her zaman değişim gösterdiğini, yeni anlam yapmanın verimli yöntemlerinden biri veya edebi dilin sadece bir özelliği değil, ilk oluşturulan bilimin, dünya hakkındaki düşüncelerin dilsel yaratıcılığının yöntemi olduğunu söylemektedir.” (Gak, 1988:11-13).

Metafor, idrak dil biliminde bir konuşma figürü olduğu gibi, zihnî bir süreç olarak da kabul edilir. Bir kavram alanından bir kavramın (model veya şemanın) diğer bir alandan bir kavram üzerine haritasının çıkarılması sürecidir. Temel nüfuz alanı üzerine kurulu olan sonuç çıkarımı hedef alana başvurmak için alınır (Palmer, 1996: 103-223).

1980’li yıllardan beri, birçok dil bilimci dünyayı kavramsallaştırma, sınıflandırma ve anlama üzerine ilgilerinden dolayı metafor çalışmalarına daha büyük önem vermişlerdir. Özellikle, Lakoff ve Johnson’ın 1980’deki çalışmaları bu konuda bir öncü sayılır. Dil gelişimi ve zihnin somutlaşması konusundaki sorulara yanıtlar arayan felsefe, psikiyatri, bilişsel sinir bilimi (cognitive neuroscience) gibi bilim dalları metafor çalışmalarının yeni bir bakış açısı kazanmasını sağlamıştır. Bilişsel dil bilimine göre, insan zihni ve insan davranışlarını metaforlar yoluyla anlarız. Bütün deneyimler, “kavrama” tarafından süzüldüğü için, sonuçta ortaya çıkan dil gerçek dünya (veya olabilir bir dünyanın) tanımından çok gerçek insan kavrayışının tanımıdır. Bu nedenle anlam çalışmalarında hedef ifade ile gerçek veya başka bir dünya arasındaki uygunluğu bulmaktan çok; insanın kavrama ve genel düşünceyle ilgili kapasiteleriyle harekete geçirilen anlam yollarını açıklamak gerekir

Metaforların açıklanması bu nedenle büyük önem taşır. İdrak anlam bilimcilere göre metafor, kaynak alandan hedef alana bir haritalamadır/tasarlamadır. Ne zaman bir kişi bir alanda biçimlemiş olduğu genel bir düşünceyi benimser ve başka bir alanda tamamlamaya çalışırsa, bir metafor ortaya çıkar. George Lakoff ve Mark Johnson'a göre , metaforun özü, bir tür şeyi başka bir tür şeye göre anlamak ve tecrübe etmektir'. Başka bir deyişle, metaforlar, daha iyi tanımlı bir model yoluyla bir soyutlamayı anlatır. Diğer yandan, metafor, birincil olarak bir şeyin diğeri yoluyla tasavvur edilme yoludur. Metafor, gelişigüzel veya keyfî bir olay değildir. Metaforla ilgili kavramlar sistematiktir. Metafor yapısı, A,B'dir diye ifade edilir. A ile B arasındaki ilişki, metaforik tasarlama diye adlandırılır. Bir kavram (hedef) diğeri (kaynak) yoluyla kurulur, anlaşılır." (Yaylagül, 2010:112-113).

"Metaforik tasarlama iki farklı alanın birleşimidir. Metaforlar yalnızca bizim düşüncelerimizi daha canlı ve daha ilginç kılmaz; aslında bizim algı ve anlamamızı yapılandırır. Lakoff ve Johnson, metaforların kültürden kültüre çeşitlilik gösterebileceğini; fakat nedensiz olmadıklarını, öncelikle fiziksel, sosyal ve kültürel deneyimlerimizden türemiş olduğunu düşünmüş ve temel metafor türlerini; yönelim metaforları (orientational metaphors) ve ontolojik metaforlar olarak açıklamıştır. Lakoff ve Johnson, metaforların büyük bir kısmının boşlukta yönelme (spatial orientation) ile yapılmak mecburiyetinden dolayı, bunlara *yönelmeli metaforlar* (orientational metaphors) adını vermişlerdir. Fizikî nesnelere, maddelere ve özellikle de kendi vücudumuz ile ilgili deneyimlerimiz üzerine kurulu olan metaforlar *ontolojik metaforlar* (ontological metaphors) olarak adlandırılır. Bunlar, *varlık ve madde metaforları* (entity and substance metaphors), *kişileştirme* (personification) ve *kapsayıcı metaforlar* (container metaphors) olarak ayrılır. Kapsayıcı metaforlar da kendi içinde (a) *yer metaforları* (land areas), (b) *görünebilir alan metaforları* (the visual field), (c) *olaylar, hareketler, faaliyetler ve durumları anlatan metaforlar* olarak üç grupta incelenmiştir." (Lakoff ve Johnson, 1980:14-40).

Melek Erdem'e göre her kültür, kavramları ifade etmek üzere kendi dilinde bir kelimeyi kullanır. Her dil ise dünyayı ve gerçeği insanın zihin sürecinden geçirerek yansıtır. Aynı dili konuşan insanlarda bu yansıtma şekli tabii olarak aynı olurken farklı kültürlere sahip milletlere göre de bu yansıtma şekli farklılaşmaktadır. Dolayısıyla konuşurları farklı sahalarda olsa bile, genel Türk dili alanında da kendine özgü bir doğayı anlama ve anlatma yolu vardır. Akrabalık adları, renk adları gibi metaforlar da anlatım yolu ile ilgili olarak bir milletin dünya görüşünü yansıtmaları bakımından çok önemlidir. Meselâ; 'ölmek' kavramının Türkiye Türkçesinde saygı ile ifade edilmesi gerektiğinde, vefat etmek denir. Aynı düşünce ile Türkmen Türkçesinde vepat bolmak. TDS'de kullanıldığı gibi yok bolmak, aradan çıkmak; TDFS'de dünyâden ötmek ifadeleri de kullanılır (Erdem, 2000:539).

G. Nepesov metaforları, leksik metafora ve sözleyiş metaforası olmak üzere ikiye ayırmıştır. Sözleyiş "söyleyiş" metaforlarını da retorik (retorik) ve şahıranâ (şairane) metafora olarak iki kısma ayırmıştır. Nepesov bu tasnifinde retorik metaforlar içinde yer alan, günlük hayatta kullanılan ve hemişelik metafora olarak da adlandırılan metaforlar, izahlı sözlüklerde de yer alabilmektedir (Nepesov, 1983:44).

Metaforun araştırılma tarihinden dünya alimlerinin metafor hakkındaki görüşleri, düşünceleri birbirinden farklı, ilginç ve çeşitli olduğunu görebiliriz. Bu düşünceler ve görüşler metafor problemlerinin dünya dilleri üzerinde araştırılıp, her yönüyle incelenmeye başlamasına büyük etkisi oldu. Dünya ilminde metaforun araştırılmasının birkaç yüzyıllık tarihinin oluşması, günümüze kadar adı geçen konuda çeşitli görüşteki çalışmaların ortaya çıkması, bu olayın çok çeşitliliğini ispatlamaktadır. Fakat, bu yönde ortaya çıkan araştırmalar metaforu derinden anlatıp, her yönüyle inceleyip açığa çıkarmamakta, sadece onun bazı yönleri ve meselelerini içermektedir. Metaforu tanımaya, tanıtmaya ne kadar çok araştırma, inceleme çalışmaları yapılırsa metafor olayı o kadar karmaşıklaşıp, araştırma problemleri çoğalmaktadır.

Erdem'e göre, Türkmen Türkçesine genel olarak bakıldığında (ki bu diğer lehçelerde de görülecektir) Türkiye Türkçesiyle ses yapıları aynı olan, fakat anlam değişikliğine uğramış kelimeler dikkati çekmektedir. Bunlar aslında metaforik değişmelere uğramış, Lakoff ve Johnson'un ifadeleriyle "nüfuz sahalarının karşılıklı etkileşimi"ne uğramış kelimelerdir. Mesela; Türkiye Türkçesindeki *dinç* kelimesi, Türkmen Türkçesinde *dı:nç* olarak 'rahatlık durumu, dinlenme vakti, sükunet, hareketsiz, kavgasız' manalarında karşımıza çıkmakta ve *dı:nç almak* 'dinlenmek' olarak günlük konuşmada kullanılmaktadır. *So:ramak* kelimesi bugün Türkmen Türkçesinde hem 'bir şeyi öğrenmek için soru sormak' hem de 'birinden bir şey almak veya vermek için izin istemek' manalarında kullanılmaktadır. Bunun gibi *düşünmek* Türkmen Türkçesinde 'anlamak' manasındadır.

O halde kavramlar, Türkmen Türkçesi konuşurlarının da zihninde, Türk sosyo-kültürel hayatındaki değerleri ile yer almakta ve ona göre benzer durumlara ve vasıflara ilişkin olarak nüfuz sahalarındaki etkileşimlere maruz kalmaktadırlar (Erdem, 2004:539-545). Örneğin, Türkmenistan Türkleri sevindiklerinde "beğenç atına atlanmak" fiilini kullanır. Atın Türklerin hayatında önemli bir yeri vardır. Türkler at üstüneyken mutlu olur ve ata binmekten hoşlanır. Soyut mutluluk kavramı ata binmek kavramıyla somutlaştırılmıştır.

DİLİN BEYİNDEKİ ORGANİZASYONU

Dil, insanların birbirlerine bilgi, düşünce ve eğilimlerini aktarabilmelerinin yanı sıra, fikirlerini düzenleyebilmelerine ve duygularını ifade edebilmelerine olanak sağlar. Kültür değerlerimiz ve bilgilerimizin çoğu kuşaktan kuşağa sözlü ya da yazıyla aktarılabilir. Herkes, doğrudan kendi yaşantısı yoluyla öğrendiğinden çok daha fazlasını dil yoluyla öğrenir. Dil, aynı zamanda düşünme, bellek, muhakeme, problem çözme, planlama gibi bilişsel süreçleri de içermektedir. Lisan, duygular, algılar beynin bazı bölümlerinde oluşur.

İnsanın en gizemli organı beyindir. Beynin işleyişiyle ilgili nöroloji gibi bilim alanlarındaki araştırmalar çok eskiden beri süregelirken, 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan yeni bir bilim dalı olan dil bilim de incelediği temel ögesi dilin nasıl oluştuğunu öğrenebilmek için bu yarışta yerini almaya başladı. Öncelikle insanın en büyük ayrıcalığı olan dili, ona bağlı olarak düşünceyi ve davranışı inceleme alanı olarak seçen dil bilim için beyindeki gizlerin çözümlenmesi demek, dille ilgili sorunların da çözümlenmesi demektir.

“20. yüzyıl başlarında F. De Saussure’e göre önemli olan kesim, dışa vurulan söz değil beynin içindeki dil düzeneğidir. Bir insan tüm yaşamı boyunca kullanacağı tümceleri tek tek ezberlemediğine göre, bu işi beyindeki bir tür “baskı makinası” yerine getirmektedir ya da başka bir deyişle insan zekâsı içinde gizli olan bir kod yardımıyla çeşitli bildirimler düzenlenebilmekte; karşıdaki alıcı da aynı tür bir makine olduğundan, yollanan bu kodlar orada çözümlenebilmektedir. Buradan yola çıkarak iletişimin bir tür kodlama ve kod çözme işlemi olduğunu söyleyebiliriz.

Dilin beyinle ilişkisinin keşfi, yaklaşık 2400 yıllık bir düşünce ve gözlem birikiminin sonucudur. Milattan önce 5. yüzyılda ortaya atılan hipotez, beynin düşünce ve davranışın organı olduğunu ileri sürüyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir tasarımın ortaya atıldığını görüyoruz. Gall ve arkadaşları Spurzheim tarafından ileri sürülen bu tasarım içinde, her türlü insan davranışı beynin bir bölümü tarafından ortaya konuluyormuş gibi kabul edilmiş ve bunun yansıması kafatası üzerinde belirlenmiştir. Ana sevgisi, şefkat, kızgınlık, kıskançlık, vs. gibi duygu ve davranış biçimlerinin, kendine ait duygu merkezleri olduğunu ileri süren bu sistem içinde, ileride çalışmalara yol gösterme özelliği olan bir tek unsur vardır. O da lisan yeteneğinin beynin ön bölgelerinde, gözlerin hemen arkasında olduğunun varsayılmasıdır.” (Tübitak, 1994:27).

“Farklı mekân ve zaman aralıkları içerisinde, insan toplulukları birbirlerinden farklı kültürler meydana getirmiştir. Fakat bütün zamanlarda

bütün insanlar bir lisana sahip olmuşlardır.” (Arkonaç, 2005:317). İnsanı diğer canlılardan ayıran, fizyolojik ve biyolojik bir sürecin sonucu ortaya çıkan dilin, beynin işleyişiyle olan bağlantısını üç bölümde gösterilebilir: Birincisi, bugüne kadar özellikle nöroloji ve fizyoloji alanlarındaki çalışmalardan elde edilen bulgular yardımıyla dilin gerçekleşmesinde beynin hangi bölgelerinin etkili olduğunun belirlenmesi; ikincisi, dil bilimcilerin bakışıyla dil sisteminin kendi içindeki işleyişi; üçüncüsü de bireyin kullanımında ortaya çıkan somut eylemin, yani konuşmanın (speech) görünümü ve özellikleri.

İnsan beyninin işleyişini ve yapısını anlamaya çalışan “nörologlar ve fizyologlar, elde ettikleri bulgularla dil sisteminin işleyişindeki kimi yönlerin aydınlanmasına katkıda bulunurken, dil bilimciler de asıl inceleme konusu olan insan dilinin evrensel özelliklerinden yola çıkarak sistemin işleyişini belirlemeye çalışmaktadırlar.” (Ergenç, 2010: 170).

İnsan beyninin bir iletişim kurma durumunda ya da dil öğrenme aşamasında, dili üretme aşamasında, konuşmanın gelişimi, konuşma bozuklukları gibi durumlarda, dil ve beyin ilişkisi araştırılmaya çalışılmıştır. “Dil ve beyin uzmanlarının ortak çalışmasıyla insan anlayışının işleyişi ve insanın dili kullanmasıyla ilgili doğru veriler elde edilebilecektir. Tıp kitapları, insan beyninin çift küreli olduğunu ve nasıl bir dağılım gösterdiğini açıklayabilmektedir. Beynin sol yarı küresi dil bilgisi kurallarını, sözel deyimleri, dil üretimini, zaman kavramını mantıksal işlemleri sağlarken; sağ yarı küresi sözcükleri, yüzeyleri ve şekilleri değerlendirmekte, somut imgeleri anlatım, ses tanıması, söyleneni anlama, duygu mekân gibi değerleri algılamaktadır.” (Ergenç, 1994:37-39).

İnsan beyni karmaşık yapısıyla çok dikkat çekicidir. Beyin milyonlarca sinir hücresinden oluşmuştur. Bu hücrelere sinir hücresi ya da nöron denmektedir. “İnsan beyninin zihinsel işlevleri, bu arada dil edinme ve dili kullanma işlevleri kortekste gerçekleşir. Beyin iki kattan oluşur. Birinci katta, talamus, hipotalamus, beyincik/cerebellum, pontus gibi alanlar bulunur. Bu alanların temel görevi yemek, içmek, soluk almak, sindirim, uyku gibi insanı

hayatta tutmaya yarayan işlemlerin gerçekleşmesini ayarlamaktır. İkinci kat bunların üstünde oluşmuştur. Buna **korkeks, yeni korteks ya da beyin** denir. Yeni beyin ya da yeni korteks denmesinin nedeni, bu katın evrim içinde en son gelişmiş olan beyin bölümü olmasıdır. Yeni korteks iki bölümden oluşur. Bu bölümler de dört loba ayrılır. Lobların kendine özgü görevleri vardır. Oksipital lop görme merkezidir. Görsel veriler burda yorumlanır. Ön lop işitmeyi sağlar. Ön lobun arkası duyu merkezidir. Ön lop insanın plan yapmasını, insanın bireysel özelliklerini belirler. İnsanların çok büyük bir bölümünde dil merkezi sol hemisferde, ön lobun arkalarıyla temporal lopta bulunur. Bu, temporal lobun işitme merkezi olması nedeniyledir.” (Huber, 2008:87-91).

Dil merkezi değişik ağlardan oluşur. Beynin dille ilgili alanını cerrah *Broca* belirlemiştir. Kadavrada, beynin ön lobundaki hasarın benzerinin konuşma bozukluğu olan diğer hastalarda da olduğunu tespit etmiştir. Bu nedenle dil merkezinin hareketlerini yöneten alana *Broca merkezi* denilmiştir. Broca merkezinde konuşmada kullanılan dil, gırtlak, çene gibi organların hareketi sağlanır. Nörolog ve psikiyatrist Carl Wernicke de değişik türde dil yitimi tespit ettiği hastalara dayanarak duyuusal alanla ilgili dil merkezine, Wernicke alanı demiştir. Broca merkezi, dil üretimini kontrol eden bir merkezken *Wernicke alanı*, anlamayı kontrol eden bir merkezdir.

“Beynin sol yarı küresi daha çok mantık çözümlmeye yönelik durumları içermektedir. Buna karşılık sağ yarıküresi duygusal yöne ve senteze yöneliktir. Sağ yarı küre sesleri üretir, sol yarıküre bu sesleri konuşmaya çevirir. Birinci dil edinimi sırasında beynin iki yarı küresinin görevleri ayrılmaktadır. Duygusal ve bütünleştirici sağ yarı küre gelişimi daha önce tamamlamakta, sol yarı küre ise analitik ve sıralı düşünmeyi gerçekleştirmektedir.” (Apeltauer, 1995:28).

Dilin kazanımı, gelişimi ve kullanımıyla ilgili sorunlar, birçok bilim dalının araştırma konusu olmuştur. Dilin beynin hangi bölümünde oluştuğunu inceleyen bilim insanları, gün geçtikçe yeni bilgiler elde etmektedir. Dilin

kazanımı ve üretimi, gelişimi, dil ve düşünce, dil ve zihin arasındaki ilişkileri, inceleyen iki önemli bilim dalı hakkında bilgi vermekte fayda vardır:

A. Bilişsel (Kognitif) Psikoloji

Biliş, basit tanımıyla, bilme ve bilgi edinme becerisidir. Dikkat, bilgi işleme, sezgi, bellek, beceriler ve birçok yetiyi içerir. Bazı bilim insanları bilişi “yüksek mental işlevler” olarak görür. Bazı filozof ve yazarlar ise bilişi niyet gösteren herhangi bir mental işlev (intentionality) olarak tanımlar.

Dil, aynı zamanda psikolojinin de araştırma konusudur. Psikoloji, genellikle zihinsel süreçler ve davranışları çalışma konusu olarak ele alır. Bilişsel psikoloji “kognitif psikoloji” davranışları inceler. Mental süreç, dikkat, hatırlama, üretici ve anlama dili, problem çözme, karar vermeyi içerir.

Bilişsel psikoloji; düşünme, hissetme, öğrenme, anımsama, karar verme, dil, problem çözme ve yargılama gibi zihinsel süreçlerin incelenmesidir. Bilişsel psikoloji düşünen zihnin incelemesi olup, dünya ile ilgili bilgiye nasıl dikkat ettiğimiz ve onu nasıl edindiğimiz, bu bilginin beyin tarafından nasıl işlendiği ve depolandığı, problemleri nasıl çözdüğümüz, dili nasıl formüle ettiğimizle bağlantılıdır. Bilişsel psikoloji; duyumdan algıya, örüntü tanımaya, dikkate, bilince, öğrenmeye, belleğe, kavram oluşturmaya, düşünmeye, zihinde canlandırmaya, hatırlamaya, dile, zekâyâ, duygulara ve gelişime kadar tüm psikolojik süreçleri içine alır ve davranış alanının tüm çeşitliliğini kapsar.

“Bilişsel psikologlar ve bilişsel nörobilimciler birbirleriyle sıkı bir ilişki içersindedir. “Bilişsel nörobilim, bilişsel psikolojide beyine dayalı bir yaklaşımdır. Bilişsel nörobilim, bilişsel ve nörobilim arasındaki ilişkilerin çalışıldığı bir bilim dalı olarak tanımlanmaktadır. Özellikle bu bilim dalında biliş, motor işlevler, dil süreci, problem çözme, algı, duyu ve bellekle uğraşan zihin teorileri çalışılmaktadır. Nörobilimcilerin çalışmaları sayesinde, dil işleme ve bellek tipleri gibi hipotetik yapılar artık anlaşılması zor olmaktan çıkmış, hatta bu yapıların belirli nöro fizyolojik bağlantıları var gibi

görülmektedir. Bunun yanı sıra, nörol ağlar olarak bakıldığında beynin mikroskopik yapıları, problem çözme, algı bellek gibi insan bilişinin büyük parçalarıyla ilişkili gibi görünmektedir.” (Solso vd., 2007:2-38).

B. Psikolinguistik (Psikodilbilim):

Dil bilim, dilin her türlü oluşumunu inceleyen bir bilim dalıdır. Psikolinguistik “**psikodilbilim**” ise konuşan birey ile bireyin kullandığı dil arasındaki ilişkileri (dil ve düşünce ilişkisi) çözmeye çalışır.

Taylor’a göre psikolinguistik insanların iletişim kurmak için dili nasıl kullandığını ve dili nasıl öğrendiği üzerinde duran dil davranış çalışmasıdır. Psikolinguistik; “Dil nasıl üretilir, nasıl anlaşılır, nasıl karşılaştırılır ve hatırlanır, nasıl kazanılır, zihinde nasıl üretilir ve dile getirilir?” gibi sorular sorar (Taylor,1990:3). Dil gelişimini biyolojik ve psikolojik temellerden yola çıkarak açıklayan kuramcılara, psikolinguistik kuramcılar denmektedir. “Psikolinguistik kuramlara ilişkin olarak konuşmayı öğrenmede, sözcüklerin anlamlarını kavrama ile anlamlı sesler çıkarma ya da konuşma olmak üzere iki farklı süreçten söz edilebilir. Bu süreçler, birbirleriyle iç içedir ve bilişsel gelişime paralel olarak gelişebilir.”

Psikolinguistiğin bir disiplin olarak ele alınışı ve dil ile ilgili psikolojik çalışmalar içerisinde yer alması “George Miller, Charles Osgood ile birlikte 1950’lere dayanır. Bundan önce fiil öğrenmeyle ilgili psikolojik çalışmalar Ebbinghaus (1885), hafızayla ilgili çalışmalar Lock’a kadar” dayanır (Rieber vd., 1979:21). Psikolinguistik, çocukların mental fiilleri (düşünmek, anlamak, bilmek vs.) hangi dönemde kazandıkları ve bu fiillere hangi dönemlerde ne gibi anlamlar yükledikleri gibi konularla da ilgilenmiştir. Çocuklar, dilleri farklı dönemlerde kazanmakta ve birbirinden farklı gelişim göstermektedir.

Dil gelişimi; seslerin, kelimelerin, sayıların, sembollerin kazanılması, saklanması ve dilin kurallarına uygun olarak kullanılmasını içeren bir süreçtir. Dil gelişimi, doğumdan itibaren başlar ve yaşam boyu devam eder. Çocuk, sözcük ve cümlelerini belli anlamlar oluşturmak üzere kullanır. Anlamsal

gelişim ile bilişsel gelişim düzeyi paralel ve yakın bir gelişme gösterir. Bilişsel kavramları kazandıkça, dilin anlamsal yönü de zenginleşerek gelişir.

Doğan Aksan'a göre, bebeklerin, doğumu izleyen ilk 8 hafta içinde gereksinmeleriyle ilgili olan birtakım reflekse dayalı seslerler çıkardıkları, 6. ve 8. haftalar arasında ilk mırıldanma seslerinin duyulduğu, bunların daha sonraları ağlamaların yanı sıra, daha sık ve değişik biçimlerde duyulduğu saptanmıştır.

“Çoğu çocuk, ilk yılın sonunda, sınırlı sayıdaki sözcüğü anlamaya başlamaktadır. Belirlenen nokta, anlamanın konuşmadan önce geldiğidir; ancak kimi çocuklarda anlama ve konuşmaya başlama, başkalarına göre daha erken gerçekleşmektedir. Çocukların, dili edinme süreci içinde soyut kavramları daha geç olarak algıladıkları ve kullandıkları gözlemlenmektedir.” (Aksan, 2003:145:152).

Dil gelişimi yönünden yaşamın ilk bir yılı prelinguistik dönem, okul öncesi yıllar ise temel dil yeteneklerinin kazanıldığı dönemler olarak tanımlanır. Prelinguistik dönem bebeğin basit sesler çıkararak ve mimikleri ile iletişim kurduğu dönem olup bu dönemde bebekler ilk kelimelerini kullanmaya başlar. “2-5 aylar arasında bebek, konuşma ve iletişim düzeyinde önemli iki davranışı gösterir.” (Paul vd., 1996). Haluk Yavuzer'e göre, çocuklar tarafından ilk kullanılan sözcükler isimlerdir. İsimler yeterince öğrenildikten sonra, sıra fiillere gelir. Bunlar genellikle “al-, ver- tut- gibi” yalın fiillerdir. Sıfat ve zarflar çocuğun sözcük dağarcığına 1.5 yaşından sonra girer. Sözcük dağarcığının genişliği çocuğun sosyal ve duygusal gelişimi için önemlidir (Yavuzer,1993:94).

Dil öncesi kavramlarla taklit edilen seslerin birleştirilmesi, dil gelişiminin başlangıcını oluşturur. Konuşma dilin sese dönüştürülmesidir. Çocuklar konuşmaya başladıkları ilk zamanlarda anlamsız sesler çıkarırlar. “Bunun da ilk göstergesi çocuğun kendisine söylenen anlamlı sözleri taklit etmeye çalışmasıdır.” 18-24. aylardan sonra başlayıp 5-6 yaşına kadar,

“bağımsız kelime üretimleri başlar ve giderek bağımsız kelime üretimleri ki bunlar çoğu kez çocuğun kendi istekleriyle ilgilidir; cümleler biçiminde kullanılmaya başlanır.” Tanrıdağ çocuğun okula başlamasıyla birlikte konuşmanın anlamlılığını attığı ve semantik olgunlaşmanın başladığını belirtir. Bundan sonraki konuşma ve lisanın gelişimi geniş ölçüde çevresel, deneysel ve kültürel etkenlere bağımlıdır (Tanrıdağ, 1995:27-28).

Dil bilimciler dilin kaynağına ulaşmak için ve dilin karmaşık yapısını öğrenmek için yaptıkları çalışmalarda, çocuk dilinin önemli bir ölçüt olduğu düşüncesi ile çocukların dil kazanım süreçlerine odaklanılmışlardır. Dil edinimi, bir başka deyişle dünyaya gelen insanoğlunun yakın çevresinden ana dilini öğrenmesi, bir yandan insanın başta gelen ayrıcalığını, bir yandan da dil olgusunun önemli özelliklerini ortaya koyması bakımından ilginç, aynı zamanda da karmaşık bir konudur. Dil edinimi konusu, çocuğun zihinsel, bilişsel gelişimiyle ilgili olduğu için bununla birlikte ele alınmış, ikinci dil öğretimi ve genellikle, ana dili eğitimi açısından da önemle incelenmiştir.

Baymur’a göre, dil edinimi konusunda ilk deneysel çalışmalar 19. yüzyılın ikinci yarısında William Thiery Preyer, Wilhelm Wundt ve Clara – William Stern çifti ile başlatılmıştır. Preyer’in görüşüne göre normal çocuklarda konuşma organları üç yaşla birlikte gelişimlerini tamamlıyorlar. Böylece Preyer dil gelişimini konuşma gelişimini konuşma gelişiminin tamamlamasına kadar ele alıyor. Preyer’in görüşüne göre dil akıllı değil, akıl dili üretir. Çocuk dil yetisinden daha çok akıl ile dünyaya gelir. İnsanlar dili öğrenirler, çünkü düşünme yetenekleri vardır, dili öğrendikleri için düşünmezler. Şaşırtıcı olan yargısı erken konuşmaya başlayan çocukların daha az zeki olduklarını söylemesidir. Prey’e göre büyük beyin erken gelişmeye başlarsa erken gelişimini tamamlar. Wundt, dil edinimini genetik olarak yerleşik bulunan düzeneğin olgunlaşma süreci olarak değil, bir öğrenme süreci olarak değerlendiriyor. Wundt’a göre çocuk kendi gelişimi sürecinde dili üretmiyor, aksine dil çevresi tarafından kendisine iletiliyor. Buna

göre çocuğun sözcük üretimi çevresinin etkisinin yansımasıdır (Baymur, 1994:50).

Chomsky'e göre insanlar doğuştan, dil öğrenebilmek için özel bir mekanizmaya sahiptir. Bu mekanizma, çocuğun yakınında konuşulan dili içselleştirmesini, kurallarını anlayıp öğrenmesini, sonra da uygun kurallar ile konuşmasını sağlar. Bu mekanizma sayesinde tüm çocuklar aynı aşamadan geçerek, biyolojik olarak belli bir olgunluk düzeyine geldiklerinde, tıpkı yürümeyi öğrenir gibi konuşmayı öğrenmektedirler. Çocuklar dili öğrenirken önce düşünsel olarak seslerin anlamlarını kavrarlar, daha sonra onları yüzeysel yapıya dönüştürürler (Ergenç,1994:44). Piaget'in dil edinimi kuramı "dili kullanma ve anlama becerisinin zihinsel gelişim evreleriyle sınırlı olduğudur. Çocukların dil edinimi, tamamen işitme duyularıyla ilgili biyolojik bir olgudur ve dolaylı ya da doğrudan hiçbir ezberletme türüyle ilgisi yoktur." (Wood, 2003:186). Her dil kullanıcısına ihtiyaç duyduğu kavramla ilgili onlarca kelime türetme olanağı sağlamıştır.

Dil gelişimi konusunda araştırmalarıyla bilinen Vygotsky, dilin düşünce ile paralel geliştiğini vurgulamaktadır. Bilişsel gelişimin farklı olduğu düşüncesine katılmayan Vygotsky, dil eğitimi ve öğreniminin kişinin zihinsel düşünme yeteneğine etki ettiğini belirtmektedir. Vygotsky, aynı zamanda çocuğun içinde bulunduğu dil ortamının düşünme düzeyine etki ettiğini söylemektedir. Bu nedenle sözel düşünmenin çocuğun geçirmiş olduğu, gelişmemiş, ben merkezci, kısmi ilkel dil aşamalarını inceleyerek anlaşabileceği vurgulanır.

Bilişsel gelişim ve genetik epistemoloji alanında önemli çalışmalar yapmış olan Jean Piaget çocukta düşünce ve dil gelişiminin bir süreklilik içinde değil de, evrelerden geçerek oluştuğunu ve birey çevre ilişkilerinde etkin bir şekilde yapılandığını savunmuştur. Piaget'e göre bilişsel gelişim ilk planda yer almaktadır. Dil gelişimi, genel bilişsel değişimlerin bir koordinasyonudur ve bilişsel gelişim dilden etkilenmemektedir. Vygotsky ve Piaget'in yaklaşımları birlikte düşünüldüğünde, dil gelişiminin, dış dünyadaki

nesnelerin mental temsillerinin yapılmasıyla olgunlaştığı anlaşılmaktadır. Dil, bir taraftan düşünme için ham madde oluştururken, diğer taraftan düşünebilme yeteneğine paralel olarak işlemektedir. Farklı bir açıdan bakıldığında, dil çocuğun soyut düşünebilme yeteneğine dış dünyadan sembolleştirdiği anlamları iliştiirmesine yardımcı olmaktadır. Yani, dil ile düşünce oldukça iç içe ve birbirleriyle etkileşim içerisindedir. Bu yüzden, çocuk, dili el verdiği oranda düşünür ve kavramsal düşünme yeteneği arttıkça da dili gelişir.

Sonuç olarak, tüm bebekler dili öğrenmeye öncelikle kullanılan dildeki sesleri öğrenmekle başlarlar. “Doğumdan sonraki ilk 3 ayda ekspresif dil gelişimi fonem düzeyde değişimler ile kendini gösterirken, 3-9. aylar morfemik, 9-18. aylar sentaks (cümle) düzeyinde, 18-36. aylarda ise semantik (anlam) düzeyde dil kazanımı sağlanır” (Paul vd., 1991:191-192).

Dil gelişimindeki bu sıralama değişmezken bu gelişimin hızı fizyolojik ve genetik özellikler, cinsiyet, algısal, bilişsel ve nörolojik gelişim, sosyal çevre ve etkileşim, aile-çocuk arasındaki sözel iletişim düzeyi, sosyoekonomik ve sosyokültürel özellikler gibi etmenlerden etkilenebilmektedir. Gelişimsel açıdan biyolojik, nörolojik, psikososyal, psikoseksüel ve bilişsel gelişim birarada ve birbirini yakından etkileyerek oluşmaktadır. Dil gelişimi doğumdan itibaren hızla başlayan bu koordineli gelişim ve öğrenme sürecinin önemli bir parçasıdır.

MENTAL FİLLER

İngilizce bir kelime olan mental kelimesi ruhsal, akılsal, zihinsel, zihnî manalarına gelmektedir. Zihin, birçok bilim dalına araştırma konusu olmuştur. Dil bilimiyle uğraşanlar da dil ve zihin, dil ve düşünce arasındaki bağlantıyı incelemişlerdir. Zihin kavramın anlamak için *bilinç*, *biliş* ve *akıl* kavramlarını anlamak gerekir.

Gödeleklî'ye göre algılama, hissetme, isteme, niyet etme, düşünme, hatırlama gibi zihinsel eylemler insan bilincinin paradigmatik örnekleridir.

“Bilinç bu zihinsel eylemlerden bağımsız değildir. Bilinç; izlenimler, düşünceler, duygular, gibi zihinsel durumların ve olayların belli bir bütünlüğünü, kişinin bilinçli varlığını oluşturan durumların bütünlüğünü ifade eder.” Algılama, hissetme, isteme, niyet etme, düşünme, hatırlama gibi zihinsel eylemler insan bilincinin görünüşleridir (Gödeleki, 2011:153-155).

Bilinç; kişinin bilişsel durumuna bağlı olarak kendini ve çevresini anlama, tanıma, değerlendirme ya da bilme yetisidir. Algılamalarımız, düşüncelerimiz, duygulanımlarımız, hatırlamalarımız, isteklerimiz vb. bütün bunlar insanın bilinç düzeyine bağlı olarak bilişsel alanda ve zihinde gerçekleşir. “Biliş alanında ise düşünmeyi, inancı, anlamayı, hayal etmeyi, imgelemi, dikkat etmeyi, fark etmeyi, algılamayı, hatırlamayı vb. her tür bilme olgusunu buluruz.” (Gödeleki, 2011:7). Zihin; iradeli davranışların, duyguların, algıların merkezidir. Anlama, kavrama, algılamalar, duygular zihinde gerçekleşmektedir. Zihin, bilinçli ruhsal faaliyetleri doğuran sinirsel ve ruhsal yeteneklerin, bilişsel melekelerin bütünlüğünün etkinliğidir. Bilinçli yapılan her hareket ve düşünce öncelikle zihinde şekillenir.

“İradeli davranışlar da bir zihin işlevi ile ortaya çıkar. *Duymak, anlamak, hatırlamak, mukayese etmek, dikkat, dinlemek* gibi yetenekler ve melekelerin hepsi zihin fonksiyonudur. Zihnin bir uyarı ile etkinlik kazanmasına (işler hâle gelmesine de) *zihin faaliyeti veya bilinç hâli ve düşünce* gibi adlar verilir.” İnsanlar dış uyaranları kendi anlayış, biliş ve zihin kapasitelerinin gücüyle değerlendirebilir. Algıları, olayları, durumları, dış çevreyi değerlendirme, ölçme ve gerçeği bulma işlevinde ölçek, bireyin kendi zihin gücüdür (Karakuşçu,1999:74-75).

İnsanların dış dünyayı idrak etmelerini sağlayan bir diğer zihin melekesi akıldır. Akıl; insanın düşünme, anlama, kavrama gücüdür (BTS) ki bu güç kişiden kişiye değişen niteliklere sahiptir. Özcan Köknel’e göre akıl; “anlama, düşünme, kavrama, yorumlama, gerçekleştirme süreçlerinin birleşip bütünleşmesi sonucu oluşan insana özgü ruhsal bir güçtür.” (Köknel, 2003:234-235). Akıl bilinçli davranışlarımıza yön vererek zihnin bilişsel

işlemleri gerçekleştirmesine yardımcı olur. Akıl zihinsel öğeleri “algı, bellek, düşünme, muhakeme gibi” işler hâle getirir. Akıllı olma sözüyle genellikle bilinçli olma durumunu ifade ederiz.

Akıl bütün uyarınları, dış dünyayı, iç dünyamızı değerlendiren bir güçtür. Çeşitli görevler üstlenmiş duygular ve bu duygulara bağlı yetiler birer uyarıcı işlevi görüp, akla yardımcı olur, onu dinç tutarak bütünlüğünün korunmasına yardımcı olur. Söz gelimi bu duygular, bütünlüğün korunmasında akli harekete geçirmek için organizmayı korkutur, merak ettirir, kaygılandırır, kıskandırır, ümitlendirir, sevindirir, üzer, öfkelenir. Duygular, algılar, zihinsel faaliyetler insan aklını harekete geçirir.

Dil bilimci Hugo Moser, dilin fizyolojik, psikolojik ve bilişsel alanlarda birleştiğini ifade etmektedir. “Kelime kullanımını, bunların seçimini, bunların anlam ile ilişkilendirilmelerini psikolojik alanda gruplandırmaktadır. Dil ve düşünme ikilisini de üçüncü alana yerleştirerek, dilin mantıki, düzenleyici ve açıklayıcı bir görevi olduğuna işaret etmektedir.” (Moser, 1965: 37). Dil, bilişsel alanda işlem yapar. Zihinde oluşan dil uygun kelimelerin seçimiyle dışa vurulur. Kelime seçiminde mental, psikolojik, biyolojik durumlar da önemlidir ki bu alanlarda daha çok psikologlar ve psikiyatristlerin çalışmaları dikkat çeker.

Duygularımız, algılarımız, idraklerimiz zihinde şekillenir, değerlendirilir. Akıl duyguları, algıları değerlendirmede en büyük güçtür. Bilinç ise kendimizi ve çevremizi, algıların, anıların ve düşüncelerin farkına varacak şekilde gözlemlemeyi ve kendimizi ve ortamımızı, davranışsal ve bilişsel faaliyetleri başlatabilmemizi ve sona erdirmemizi sağlayacak şekilde denetlemeyi içerir. Bilincimizi harekete geçiren de zihindir. Dil ve zihin paralel gelişmektedir. Düşünmek, hatırlamak, kavramak, dikkatini yöneltmek, algılamak gibi tüm zihinsel faaliyetlerde dil vardır.

Birbirini anlama için zihnimiz iki ayrı düzlemde işlem yapar. Bu düzlemlerden birincisi, düşüncelerin zihinde oluşması, ikincisi ise anlaşılabilir

ve uygun biçimde dışa vurulabilmeleridir (Akerson vd., 2007:94-95). Zihnin dışa vurum yollarından biri de dildir. Dil, zihin ve düşünce de dâhil birçok alanla ilişkilidir. Düşünce dilin düzenleyicisi ve açıklayıcısıdır. Düşünceler, duygular, algılamalar dil yoluyla dışa vurulur. Dil; düşünme ile birlikte, bellek, muhakeme, problem çözme ve planlama gibi bilişsel süreçleri de içermektedir.

Düşünme kavramı altında yer alan eylemler, oldukça geniştir. Düşünüp taşınma, umma, karar verme, hayal etme, hatırlama, merak etme, isteme, niyetlenme inanma, anlama, çıkarım yapma, öngörme, iç gözlem yapma hep düşünme kavramı altında yer alan olgulardır. Düşünme dil vasıtasıyla gerçekleşip yine dil yoluyla açığa vurulur.

Düşünme, bütün zihinsel işlemlerin temeli ve başlatıcısı, tüm zihin işlevlerini harekete geçiren bir güçtür. Düşünme, bilişin en değerli yapı taşıdır. Düşünce, beynimizin (zihnimizin) en önemli fonksiyonu olarak algılanarak zihne gelen verileri beynin içsel yapıları içinden geçirerek, yeni bilgi ve sonuçlara ulaşma etkinliğidir. İdrak fiillerinin temelinde de düşünme vardır. Kelimelerin büyük bir çoğunluğu kavram adı olduğundan, kavram oluşturma çoğu dil için bir ön koşuldur.

“Düşüncenin üç önemli yapı taşı vardır: Dil, imgeler ve kavramlar. Düşünme kavram veya imgelerle olur. İnsanlar kavramlar için kelimeler kullanmıştır. Dildeki sembol ve kavramlar düşünceyi büyük ölçüde etkiler.” (Hökeleli, 2008:145). Bir algısal olay veya durumla karşılaşıldığında ve bu durum sözle ifade edilmek istendiğinde düşünce yeni bir kelime, bir kavram yaratarak yeni kavramı adlandırır. Hatırlama, kavrama, karar verme, kaygılanma, anlama, isteme vb. zihinle, bilişle ilgili kavramların temelinde düşünme vardır. Düşünme olmadan idrak, duygu ve algılama alanına ait kavramlar ifade edilemez. Anlama, düşünme, kavrama, bilme, isteme, hatırlama gibi kavramlar temelinde düşünme olan idrak alanına ait kavramlardır. Bunların dilde fiille ifade edilişi idrak fiilleridir.

Viberg'e göre dilin mental süreçlerinin ilk aşaması, algılama sürecidir. Viberg'e göre algılama eyleminin görevi, çeşitli duylardan gelen bilgileri beyindeki dil merkezlerine ulaştırmaktır. Dolayısıyla dil süreçlerinin işlevi algılamaktan başlamaktadır. Dilin mental sürecinin ikinci aşaması, algıların anlamlandırılması ve yorumlanmasıdır. Yani çeşitli duylardan gelen bilgiler işleme alınır. Bu aşamada beyinde kodlanmış bilgilerle, dışarıdan gelen bilgilerin bağlantıları kurulur, anlamlandırma süreci gerçekleşir. Bu süreçten sonra, tepki veya kendini ifade etme süreci başlar. Bu mental sürecin üçüncü ve son aşamadır. Yani dilsel etkinliğin bu aşamasında algılanan bir durum karşısında kişinin verdiği tutum sergilenecektir (Viberg, 2001: 1294).

Anlamlandırma süreci algıyla başlar. Morgan algıyı “*duyumları yorumlama, onları anlamlı (meaningful) hâle getirme sürecidir*” şeklinde tanımlar (Morgan, 1984:265). Dış dünyadan toplanan bilgiler iki aşamalı bir süreçten geçer. “Birinci aşamada elektrik sinyalleri beyne ulaşır ve duyu hâline gelir. İkinci aşamada beyin, duyları biz farkında olmadan algıya çevirir. Algı, beynin yüzlerce duyu birleştirdikten sonra meydana gelen anlamlı duysal deneyimlerdir” (Plotnik, 2009:48).

Algılar, sinir akımı hâlinde beyindeki duyum merkezlerine vardığında duymak, hatırlamak, anlamak ve duygulanmak gibi psikolojik işlevler oluşur. Karakuşçu'ya göre algılama, “öğrenmenin ve bütün zihin faaliyetlerinin esas işlemidir. Bilincin kaynağıdır.” Bir nesnenin yalnız rengini, görüntüsünü almak duyumdur. Renkleriyle birlikte şeklini, ne olduğunu, belirgin özelliklerini anlamak da algılamaktır. Bu algılamadan elde edilen anlam da algıdır.” Karakuşçu algılamının, bir duyumun, ilgili öteki duyumlarla, hatıralarla ve zihinsel yeteneklerle bütünleşerek bir anlam yaratması işlevi olduğunu vurgular (Karakuşçu, 1999:70-71).

İnsanlar, gerek doğa gerekse ait oldukları toplulukların bireyleriyle ilişkilerini bu beş duylarıyla kurar. Dışımızdaki dünya ile ilişkilerimiz 1. Dokunma, 2. Tatma, 3. Koklama, 4. İşitme, 5. Görme duylarıyla kurulmaktadır. Bu iletişim kanallarının beşi de, şu veya bu şekilde dış

dünyayla bağlantımızı kurmakta, iletişim kurmamızı sağlamaktadır. Zihin, zihinsel faaliyetleri başlatabilmek için ilk önce dış dünyadan bilgi toplar.

Algıyla başlayan süreçte dış dünyadan alınan veriler zihinde anlamlandırılır ve dil yardımıyla kelimelere dökülür. Algıladığımız her şey, duygularımız, düşüncelerimiz, isteklerimiz vs. her şey dilde bir kavrama ad olur. Mental sürecin ilk aşaması olan duyuların zihinde anlamlandırılmasını ifade eden fiiller, *algılama fiilleri* olarak kabul edilebilir. Algılama süreci görerek, dokunarak, tadarak, işiterek, koklayarak başlamaktadır. Algılama yoluyla anlamlandırma oluşur. Algılama fiilleri *dokunmakla (dokunmak, değmek vb.)*, *işitmekle (işitmek, duymak vb.)*, *koklamakla (koklamak, koku almak)*, *tatmakla (tatmak)*, *görmekle (görmek, bakmak vb.)* ilgili fiillerdir.

Algıyla başlayıp dil yoluyla ortaya çıkan mental sürecin bazı görünüşleri vardır. Mental sürecin görünüşlerinden biri de duygulardır. Vester'e göre, insanlarda bilinç hâline gelen duygular bize; düşünmek, planlamak, karşılaştırmak, fikir geliştirmek, karar vermek gibi çok karmaşık eylemlerin gerçekleştirilmesinde yardımcı olmaktadır. Hatta bize yaşadıklarımızı, başımızdan geçenleri ve tecrübelerimizi sembolize etmek, yani bir takım sembollerle anlatmak, başkalarına aktarmak, kısaca bir dile (lisana) dönüştürmek imkânını da vermektedir (Vester,1997:25-27).

Alogan'a göre duygular, "bilgi ve davranışı etkileyen ve uyumsal fonksiyonları olan, bir uyarının yol açtığı genel bir uyarılma hâlinin, bilişsel süreçler tarafından değerlendiriliş şekli"dir (Alogan, 1999:192). Duyguları anlamlandırabilmek için öncelikle bakılması gereken alan beyindir. Ruhsal, bedensel, zihinsel gelişimle birlikte, duygularda çeşitlilik başlar. Duygu oluşumunda toplumsal kavramlara bağlı ortak niteliklerin yanı sıra kişinin bireysel yaşantısından ve duygusal yatkınlığından doğan bireysel etkenler de söz konusudur.

Olaylar, durumlar, yaşantılarımız, tecrübelerimiz, algılarımız bizde birtakım duygu durumlarının ortaya çıkmasına sebep olur. İnsanlar çevresiyle

iletişime girsin ya da girmesin her türlü duyguyu yaşayabilmektedir. Yaşantılara, psikolojik ve fizyolojik durumlara, algılamalara bağlı olarak bazı nesne ve olaylar insanlarda değişik duygu tepkileri uyandırır. Herkes aynı uyarana aynı tepkiyi göstermediği gibi, uyarıların kişide ve toplumda oluşturduğu duygulanımlar, bu duygulanımları dile getirme şekli kişiden kişiye farklılık gösterir. Duyguları ifade etmek için her dilde farklı aynı duygu için farklı ifadeler, kelimeler kullanılmıştır. Duygularımızı kimi zaman dille, kimi zaman da çeşitli dışavurumlar vasıtasıyla ifade ederiz.

Duygu kavram alanına âit olan fiillere, duygu fiilleri diyebiliriz. Bir durum, olay, düşünce, hatıra, nesne insanlara farklı duygular yaşatır. İnsanların duygulanımları çoğunlukla birbirinden farklıdır. Duygu fiilleri, duyguların dilde fiillerle ifadesidir (üzülmek, sevmek, sevinmek, korkmak, neşelenmek, endişelenmek gibi.).

Yaylagül'e göre, duygu fiilleri mental fiillerin bir grubunu teşkil eder, mental etkinliğin ikinci aşamasını oluşturur. Dış uyarılardan gelen etkiyi duyularla alma ve bunlara tepki vermeyi ifade ederler. "Duygusal tepki fiilleri bir etkiye karşı ortaya çıkarlar, dolayısıyla etkiye karşı verilmiş bu tepkiler bir çeşit yanıt niteliğindedir. Başka bir deyişle kişinin duygusal yanıtıdır. Bundan dolayı duygusal yanıt fiili diye de adlandırılır. Duygusal yanıt beklentilerin gerçekleşmemesi, durgun giden yaşama tepki, durgun yaşadaki olumlu ve olumsuz gelişmeler, saygınlığın artması veya azalması, beklenmedik durum karşısında kafa karışıklığı, başkalarına karşı güvenin yitirilmesi, beklenmedik bir durumla karşılaşma, beklenmedik bir durum karşısında tepkisizleşme, olumsuzluğu engelleme çabası, olumsuz durumdan çıkamama düşüncesi, olumsuz bir durumdan kaçma duygusu, başka bir varlığa karşı güçlü olumlu veya olumsuz duygular, başka bir varlığa bağlanma, başka bir varlığın beklenmedik olumsuz hareketi gibi etkilere bağlı olarak ortaya çıkar." (Yaylagül, 2011:101).

Bir mental süreç sonucu ortaya çıkan idrakte, algılamayla, duygularla ilgili fiillere mental fiil "zihin fiili" diyoruz. Zihin fiilleri idrakte, algıyla, duygularla

ilgilidir. Zihin fiilleri birçok bilişsel süreci içerir. Duygu, algılama, idrak bir mental süreç sonucunda oluşur ve bunların başlaması, etkileri de kişiden kişiye göre değişir.

Bilişsel psikoloji, psikolinguistik “psikodilbilim”, çocuk psikolojisi alanında çalışan bilim insanları çocukların iç dünyasıyla ve zihniyle ilgili kelimeleri de araştırma konusu yapmışlardır. Daha çok zihinle ilgili kelimelerin neler olduğu ve hangi yaşlarda ortaya çıktığıyla ilgili yapılan araştırmalar özellikle bu kelimelerin yeni yeni ortaya çıktığı dönemler olan çocukluk döneminden ergenlik dönemine kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Bu araştırmalar özellikle çocuklar üzerinde olmakta ve bilim insanları insanların iç durumuna ve zihni dünyasına ait kelimelerin hangi yaşlarda ortaya çıktığını ve bu kelimeleri hangi maksatla kullandıklarını incelemiştir. Çocukların algılamaları, duyguları ve idrak ettiği alanlara ait kelimeler genel olarak mental verb “mental fiil” terimiyle karşılanmıştır.

Özen Yaylagül’ göre mental fiiller, dil bilimcilerden çok ruh bilimcilerin inceleme alanı içinde yer almıştır. Bununla birlikte, “çocuk dil kazanımı üzerine yapılan çalışmaların birçoğu çocukların nesne, olay ve eylemleri gösteren kelimeleri, ilk ne zaman öğrenmeye ve kullanmaya başladıklarını incelemeye yöneliktir. Kognitif fiiller “bilişsel fiiller” olarak bilinen fiillerin kazanımı üzerine yapılan çalışmalar daha azdır. Son zamanlarda daha büyük çocuklarla yetişkinlerin bu kelimeleri nasıl anladıkları üzerine yapılmış araştırmalar da görülmektedir.” (Yaylagül, 2005).

Araştırmacılar, zekâyı anlamaya, yetişkinlerin yeteneklerini nasıl kazandıklarını göstermek için çocuk gelişimini incelediler (Johnson vd. 1980:1095-1097). Çocukların zihinsel durumlarıyla ilgili araştırma yapan tüm çalışmalarda dil, ölçme aracı olarak kullanılmaktadır. Zihinsel terimlerin tanımlanma yollarından biri de doğal yolla oluşan konuşmalardır. İki yaşından itibaren doğal konuşmalarında “düşünmek, bilmek ve hatırlamak” gibi zihin fiillerini kullanmaya başlarlar. Bu terimlerin ortaya çıkması genç çocukların

beyinlerinde zihin teorisinin var olduğuna kanıt olarak gösterilebilir (Shatz vd., 1982:302-304).

Çocukların konuşmasındaki bir kelimenin varlığı çocuğun kelimenin arkasındaki anlamsal işlevleri bildiğini göstermemektedir. Çocukların kelime kullanımları yetişkinlerinkine göre farklı anlamda veya eksik anlamda olabilir. Bu yüzden çocuğun zihinsel bilgisinin araştırması zihin terimlerinin doğal konuşmada kullanımlarının tanımlanmasından ötesini gerektirebilir. Bir çalışma çocuğun konuşmasında zihin fiillerinin edinimini araştırarak daha ileri düzeyde araştırma yapmıştır. Wellman ve Shatz (1977) dört yaşlarındaki çocukların konuşmalarındaki zihinsel referanslarla muhabbet amaçlı kullanımları ortaya çıkarmıştır.

Hall ve Booth iç durum kelimelerinin (mental sözcüklerin) şu iç oluşumun devamını göstermek için kullanıldığını ileri sürmüştür: 1. Bir olayı sezgisel olarak kaydetmek 2. Bir olayın tanıdıklığını belirlemek 3. Bir olayı olgulara dayanan bir ağ üzerine yerleştirmek 4. Genel kavramlar arasındaki bağlantıları anlamak 5. Sürecin nasıl işlediğini yorumlamak 6. Olayla ilgili birisinin varsayımlarını belirgenleştirmek. Bu düzeylere anılan sıraya göre; algı, tanıma, anımsama, ileri idrak (metacognition) ve değerlendirme olarak bakılmıştır. Bu düzeylerden algı aşamasında konuşmacı algı işini bildirir. İkinci aşama olan tanıma aşamasında, konuşmacı bazı kişi veya kavramlarla, yakınlığı kabul eder. Dördüncü aşama olan anlama aşamasında, konuşmacı kavramsal çatı veya mantıklı düşünme veya muhakemeden söz eder. Beşinci aşama olan ileri idrak (metacognition) aşamasında, konuşmacı mental işlerin farkındalığını tartışmaya odaklanır. Altıncı aşama olan değerlendirme aşamasında, konuşmacı durumların gerçekliğiyle ilgili davranış ve inançlardan söz eder (Booth vd. 1994: 413).

Akli durumlara gönderim yapan kelimeler çocuğun zihinsel teorilerinin araştırmalarıyla alakalı olduğu için yoğun deneysel denetlemeye maruz kalmıştır. Bilmek, düşünmek ve hatırlamak gibi terimler bilişsel durumlara direk referans yapar ve fiziksel durumdan farklı olarak çocuğun içsel

durumunun farkındalığını değerlendirmede deneysel bir pencere sağlar. Birçok araştırma çocukların anlamsal veya edimsel farklılıkları tanımasını değerlendirerek çocukların zihinsel terimleri anlamasını incelemiştir (Moore vd., 1992:617-624).

Furrow'a göre, mental anlaşma koşullarında çalışmalar iki yöntemle yapılır: çocukların söz varlığındaki anlaşma koşullarının görünüşlerinin gözlemsel çalışmaları ve çeşitli mental anlaşma koşullarıyla semantik farklılıkları anlamanın deneysel çalışmaları. Mental anlaşma koşullarıyla ilgili çalışmalar hatırlamak, düşünmek, bilmek sözcüklerini, çocukların iki ve üç yaşlarında kullanmaya başladığını gösteriyor (Bretherton vd., 1982; Shatz, 1983).

Psikolinguistik ve bilişsel psikolojiyle uğraşan araştırmacılar mental fiilleri daha çok "mental durum sözcükleri" şeklinde adlandırmışlardır. Mental durum sözcüklerinin gelişimi iki sınıfa ayrılabilir. 1. Basit sözcüklerin erken gelişimi "bilmek, düşünmek, söylemek..." 2. Basit sözcüklerin olgunlaşma aşamalarının safhaları. Çocuğun erken gelişim dönemlerinde yapılan birçok araştırma bazı mental sözcüklerin "bilmek, düşünmek, hatırlamak vb." 2-3 yaşlarında ortaya çıktıklarını göstermektedir.

Mental sözcüklerin kazanımıyla ilgili çalışmalarla ilgili ikinci yaklaşım sözcüklerin pragmatik "faydacı" kullanımlarıyla semantik anlamlarının arasındaki farkları incelemektir. Johnson ve Maratsos (1977); Miscione, Marvin, O'Brien ve Greenberg (1978); Welman ve Johnson (1979); Johnson ve Wellman (1980); Abbeduto ve Rosenberg (1985), Babu (1989), Babu ve Mishra (2000) çocukların özel durumlara ve olaylara uyumu için seçtikleri mental sözcükleri tanımlamaya çalışmışlardır.

Araştırmacılar, niçin mental durum sözcüklerine gereksinim duyduğumuzu sorgulamışlardır. "Birincisi, karşımızdakinin mental durumuyla ilgili olduğumuz için bunlara ihtiyaç duyarız. Örneğin "Yağmur yağacağını düşünüyorum." deriz. Düşünmek fiilini sosyal adaptasyon ve etkileşim için

kullanırız. İkincisi aydın kültüründe gereksinim duyulur. Üçüncüsü kişinin özel durumuyla ilgili olarak düşünce ve konuşmalarında ayrıntılı ve farklı kelimelere gereksinim duymasından kaynaklanır.” (Babu, 2009:68-75). Johnson’a göre, (Miscione, Marvin, O’Brien, Greenberg 1978; Wellman ve Johnson 1979) çocukların gelişiminde öğrendikleri idrak fiillerinin dış çevreyle ilgili olduğunu gösterdi. Batılı endüstri toplumları sürekli olarak insanların istek, düşünce, amaç ve duygularla ilgili kullandıkları terimleri çözümlenmeye, anlam vermeye çalışıyor. Araştırmacılar, zekâyı anlamaya, yetişkinlerin yeteneklerini nasıl kazandıklarını göstermek için çocuk gelişimini incelediler (Johnson vd., 1980:1095-1097).

Bazı araştırmacılar ise çocuğun mental durumuyla ilgili çalışmalarda “zihin teorisi” (mind theory) kavramını kullanmıştır. Haris ve arkadaşları (2005) dilin zihin teorisiyle bağdaştırılmasına sebep olan üç mekanizmayı değerlendirmiş ve şu öneride bulunmuştur: Dilin edimsel yönleri zihin teorisi ile dili alakalandırmada anahtar rol oynamaktadır. Zihinsel durum terimleri, özellikle zihin fiilleri zihin teorisi, sosyal kavrama ve dil arasında bir bağlantı oluşturmaktadır (Hughes vd., 2004).

MENTAL FİİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

Mental durumu ifade eden fiiller de zihinle ilgili fiillerdir. Bu fiiller semantik fiil sınıflandırılması çalışmalarında *mental verbs* “mental fiiller” olarak adlandırılmaktadır. Mental fiiller, algılarımızı, duygularımızı, idraklerimizi ifade eden fiillerdir. Kısaca zihinle ilgili fiillerdir.

William mental fiilleri; “hatırlama, fark etme, algılama, bilme, ümit etme, ummak, istemek, niyet etmek, inanmak, hoşlanma gibi durumları ifade eden durumlar” olarak tanımlar. Mental fiiller alternatif olarak psikolojik fiiller diye de adlandırılabilir (William, 2009:37).

Leech, mental fiillerin; “karar vermek, keşfetmek, okumak, çözmek, çalışmak gibi bilişsel aktiviteler” ifade ettiğini belirtir. Diğer yandan, durağan bilişsel anlamlar ifade eder: İnanmak, şüphe etmek, bilmek, hatırlamak,

anlamak, hatırlamak gibi. Birçok fiil, hoşlanmak, korkmak, sevmek, istemek gibi tavrı ve duyguları ifade eder (Leech vd.,1999:361-364).

Psikolinguistik ve bilişsel psikolojiyle uğraşan araştırmacılar daha çok mental durum fiilleri terimini kullanmıştır. Mental durum fiilleri çalışmaları çocukların okul öncesi çağı ile ergenlik çağına kadar olan dönemleri kapsar (Aston, 1998, 1999, 2000; Bartsch ve Wellman, 1995; Booth ve Hall, 1995; Peskin ve Aston, 2005; Schwanflugel, 1998). Croft mental fiillerin aynı zamanda **psikolojik durum fiilleri (psych verbs) olarak da bilindiğini belirterek “algılama (perception), idrak (cognition) ve duygu fiilleri (emotion)”** olmak üzere üç türünden söz etmiştir (Croft, 1993:55).

Mental fiillerin fonksiyonel olarak **algılama (perception), etki (effect) ve idrak (cognition)** şeklinde sınıflandırılmıştır. Halliday'e göre mental sürecin (mental process) kategori anlamı “sezme”dir. Dolayısıyla mental sürecin alt gruplarından algılamanın kategori anlamı “görme” (seeing) etkilemenin kategori anlamı “hissetme” (feeling), idrakin kategori anlamı “düşünme”dir (Halliday, 1990:131). Goatly de Halliday'in mental sürecin **düşünme (cognition)i, duygu (affection), hissetme ve algılama** olmak üzere üç yönde ortaya çıktığına dikkat çekmiştir (Goatly,1987:87).

Levin'in English Verb Classes and Alternations “İngilizcede Fiil türleri ve Alternatifleri” adlı çalışmasında mental fiiller başlı başına ele alınmamakla birlikte mental fiilleri; **algılama fiilleri** (verbs of perception) gör-, işit-, kokla-, tad al- gibi; **duyularla ilgili fiiller** (görme fiilleri/see verbs), keşfet-, incele-, araştı-, gibi **gözlem fiilleri** (sight verb), göz at-, bak- gibi gözetleme fiilleri (peer verbs), hisset-, kokla-, seslen- gibi **uyarı fiilleri** (stimulus subject perception verbs), **psikolojik durum fiilleri** (verb of desire) iste-, arzu et-, ihtiyaç duy- gibi çeşitli başlıklar altında incelemiştir (Levin, 1993:185-187).

Douglas Biber, Stig Johansson, Geoffrey Leech, Susan Conrad, Edward Finegan'ın “Grammar of Spoken and Written English” adlı dil bilgisi kitabında fiilleri anlamlarına göre: **1. Hareket fiilleri** (satın almak, taşımak,

ayrılmak, açmak, koşmak...) **2. İletişim fiilleri** (söylemek, anlatmak, bağırmak, konuşmak, açıklamak...) **3. Mental fiiller** (düşünmek, sevmek, bilmek, istemek, karar vermek, çalışmak, inanmak, hissetmek, nefret etmek, tercih etmek...) **4. Sağlama ve sebep olma fiilleri** (sebepl olmak, zorlamak, yardım etmek, müsaade etmek...) şeklinde dört ana başlık altında sınıflandırmıştır. Aynı eserde mental fiiller şu şekilde tanımlanmıştır: Mental fiiller fiziksel eylem içermez ve anlamsal bir role sahiptir. Mental fiiller iletişimin algılanması (okumak, işitmek), çeşitli duygusal durumlar, tutum istek ve arzular (sevmek, istemek), bilişsel durumlar (düşünmek, bilmek) içerir (Biber vd., 2004: 362-364)

Lock "Functional English Grammar" isimli foksiyonel dil bilgisi kitabında zihinle ilgili olarak algılamaları **a. Duygu süreçlerindeki algılamalar:** Duygu süreçlerinde algılananlar genellikle; "thing, situation ve fact" olay, olgu, bir şey veya durum olur (sevmek, nefret etmek, üzölmek...) , **b. İrade, istem sürecindeki algılamalar:** İrade ve istem sürecinde algılananlar genellikle düşünce ve istek olur. **c. İdrak sürecindeki algılamalar:** "inanmak, farkına varmak, niyetlenmek" gibi fiillerdir. İrade ve istem sürecindeki algılamalar "düşünceler ve istekler" şeklinde üç gruba ayırır. Lock, mental fiilleri **zihinsel işlem sözcükleri** diye adlandırır:

Marlene: Her şey yolunda mı?

Angie: Evet, **endişelenme**

Marlene: Joyce'nin nerede olduğunu biliyor musun?

Angie: Evet, tabiki ki **biliorum.**

Marlene: Gerçekten mi?

Angie: **Merak etme** sen.

Marlene: Ne kadar süre sonra benimle kalmayı **planlıyorsun?**

Angie: **Biliyorsun**. Seni en son geçen yıl gördük değil mi?

Marlene: Evet, Güzeldi değil mi?

Angie: Hayatımın en güzel günüydü.

Marlene :Ne kadar daha kalmayı **planlıyorsun**?

Angie: Beni **istemiyor musun**?

Marlene: Yalnızca **merak ettim**.

Angie: Beni **istemiyorsan** kalmayacağım.

Bu diyalogda iki konuşmacı birbirlerine bilmek istediklerini sordular ve düşüncelerini anlattılar. Buradaki sözcükler hareket sözcükleri değil, zihinsel işlemlerle ilgili sözcüklerdir. Bu kategorideki yani zihinsel işlem sözcükleri; *düşünmek, inanmak, anlamak, işitmek, hoşlanmak, nefret etmek, istemek ve ümit etmekle* ilgili sözcükleri içerir. İlk bakışta, zihinsel işlemler, hareket işlemlerinden farklı görünmeyebilir. Zihin işlemlerinde Actor and Goal “aktör ve amaç” vardır (Lock, 1999:103-110).

Niiranen’e göre psikolojik fiiller, mental fiiller olarak adlandırılabilir. Psikolojik fiiller **duygu ve bilişsel fiiller** olarak sınıflandırılabilir. Duygu fiilleri; mutluluk, nefret, korku gibi fiillerdir. Bilişsel fiiller hatırlama, anlama, düşünme, tahmin etme gibi fiillerdir. Bilişsel fiiller, insan deneyimlerinin bilgilerini değerlendirmeyi ifade eder. Mental fiiller dört gruba ayrılabilir. 1. Başlamalı fiil 2. Etken fiil 3. Durağan fiil 4. Mental ettirgen fiil. Başlamalı fiil geçişsiz fiillerden oluşur ve üzölmek, endişelenmek, âşık olmak, tanımak gibi bilişsel ve duygu fiillerini kapsar. Mental etken fiillerinde bir deneyimleyici vardır. İradeli ve kasıtlı hareketler vardır. Memnun olmak, düşünmek, karar vermek, öğrenmek gibi fiiller bu gruba girer.

Niiranen duygu fiillerinine; memnun olmak, heyecan duymak, ilgilenmek, hoşlanmak, sinirlenmek, sevmek gibi fiillerinin girdiğini belirtir.

Kognitif fiillerin ise niyetlenmek, istemek, idare etmek, çabalamak, tahmin etmek, öğrenmek, bilmek, inanmak, anlamak, çabalamak, istemek, bilmek, düşünmek, istemek, tahmin etmek, karar vermek, öğrenmek, istemek, ummak, inanmak gibi fiiller olduğunu belirtir. Algı fiilleri; koklamak, işitmek, tatmak, işitmek, dokunmak fiilleridir. Görmek ve işitmek temel algı fiilleridir. Sözlüklerde bu iki fiille ilgili kelimeler daha fazladır. Algı fiillerine; fark etmek, bakmak, dinlemek, işitmek, görmek, gözden geçirmek, izlemek, bakmak gibi fiiller girer (Niiranen, 2008:172-198).

Melek Erdem (2004) V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı'nda sunmuş olduğu "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişimleri" adlı bildirisinin teorik kısmında, mental fiiller konusunu bağlantılı dil bilgisi yaklaşımıyla ele almış ve mental fiilleri **algılama** (perception), **etki** (affection) ve **idrak** (cognition) fiilleri şeklinde gruplandırmıştır. Algılama (perception) fiillerine örnek olarak gör-, eşit-, duy- gibi duyu organlarıyla gerçekleştirilen fiiller; **etki (affection) fiillerine** duygularla veya olayların, durumların insanlar üzerinde bıraktıkları etkilerle ilgili beğen-, hâlâ-, gork-, gibi fiiller; **idrak (cognition) fiillerine** pikirlen-, fikir et-, oylan-, düşün-, bil-, añ- gibi fiiller örnek olarak gösterilebilir (Erdem, 2004: 939-947).

Melek Erdem, "Modern Oğuz Türkçesi Söz Varlığı" isimli kitabında Modern Oğuz Türkçesinde mental fiillerle ilgili sınıflandırmaya algılama, etkilenme, idrak fiillerine ek olarak "iletişim fiilleri"ni eklemiştir. İletişim fiilleri, söyleme sürecinde yer almaktadır: diy (de-)-, ayt- (söyle-), sözle- (söyle-), gürrüñ ber- (sohbet etmek), mağta- (öv-) ...(Erdem, 2009:93-94).

Türk dilindeki mental fiiller konusuyla ilgili çalışmaların bir diğeri, Özen Yaylagül'ün 2005 yılında "Modern Türklük Araştırmaları Dergisi"nin 1. sayısında yayımlanan "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller" adlı makalesidir. Yaylagül'e göre mental fiiller anlam bilim temelinde incelenmiştir. Sözlükteki kelimeler birbirinden farklı olduğu gibi fiil sınıfları da birbirinden farklıdır. Bu farklılığa neden olan etmenlerden biri konuşmacı davranışlarının sözlükselleşmesidir. Konuşmacı davranışlarının iki tipi vardır: öneriyle ilgili

davranışlar (örneğin bilgiyle ilgili, istekle ilgili, emirle ilgili) ve konuşmacının, hitap edilenin hareketleri veya zihinsel durumlarıyla ilgili bilgi sahibi olduğu kasıtlı davranışlar. Fiiller, insan dilinde ciddi bir rol oynarlar; cümlede bahsedilen varlıkları zorlar ve birbiriyle ilişkilendirirler. Bu yüzden fiil anlamını kazanma sürecini anlama önemlidir. Bir fiil, fiziksel veya mental bir hareketle ilgiliyse hareket fiili diye adlandırılır; özneyi tanımaya veya tanımlamaya yardım eden bir fiil durum veya olma fiili olarak adlandırılabilir. İkinci gruptaki fiiller hareketi göstermez, öznenin olma durumuyla ilgili bilgi verir. Örneğin oynamak fiziksel, düşünmek mental olma fiilidir. Koşmak, yürümek, tırmanmak gibi hareket fiilleri fiziksel bir hareketi gösterirken; hayal etmek, düşünmek, ummak, inanmak, beğenmek, istemek, anlamak, bilmek, karar vermek, düşünüp taşınmak, planlamak, şaşkırmak gibi fiiller mental bir hareketi gösterir. Oluş fiilleri bir hareketten çok bir durum veya bir şart ifade eder.

Özen Yaylağül, Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller adlı makalesinde mental fiilleri dört gruba ayırmıştır: **1. Duyu Fiilleri:** Bu fiiller, mental etkinliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterir **a. Kulak duyu organıyla ilişkili duyu fiilleri:** işitmek, duymak, dinlemek... **b. Göz duyu organıyla ilişkili duyu fiilleri:** görmek, gözlemek, gözetmek... **2. Duygu Fiilleri:** ürkmek, korkmak, çekinmek, hiddetlenmek, öfkelenmek... **a. Olumsuz Duygu Fiilleri:** yas tutmak, ağlamak, kederlenmek... **b. Olumlu Duygu Fiilleri:** sevinmek, neşelenmek, memnun olmak... **3. Anı ve Uslamlama Fiilleri:** Duyma eylemleri yoluyla elde edilen girdinin beyinde yerleşmesi, saklanması ve bu yolla gerektiğinde daha ileri uslamlama için çağrılmasını anlatan bir bölük eylem: anımsamak, hatırlamak, şaşkırmak... **4. Açıklama Fiilleri:** Uslamlama fiilleri beyinde oluşan bir dizi karmaşık etkinliği gösteren fiillerdir. Açıklama fiilleri ise, bunun sonucunda ortaya çıkan söz veya davranışları gösterir; yani çıktı eylemleridir. Mental etkinlik sürecinin son halkasını oluşturur. Süreç açıklama fiilleriyle sonuçlanır. Örneğin; ti- “demek”, ay-/ayt- “söylemek, buyurmak” ... (Yaylağül, 2005:17-49).

Kuliev; mental fiilleri durum fiilleri ana başlığı altında ele almış ve mental fiilleri (Psikoloji, Ruhsal Durum Fiilleri) **1. Konuşma Fiilleri** (danışmak, gelemek, konuşmak, anlatmak, gürrüñ bermek ...), **2. Algılama Fiilleri** a. Görsel Algılama Fiilleri b. İşitsel Algılama Fiilleri c. Koku Alma Algi Fiilleri d. Tat Alma Algılama Fiilleri **3. Düşünme Fiilleri (cognition)** a. Düşünme Sürecini Anlatan Fiiller (Gagavuzca, Azerice “düşün”; Türkmençe “oylan”) b. Düşünme Faaliyetinin Sonucunu Anlatan Fiiller (Tkm. oyla-, san-) **4. Duygusal Durum Fiilleri (Affection)** a. Nesnenin Kuramsal Halini Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup (incin-, gücen-, darıl-) b. Bastırılmış Fiziksel ve Ruhsal Durumdan Olumlu Duruma Geçiş Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup c. İnsanın Ruh Halini ve Onun Duygusal Heyecanını Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup d. Korku, Endişe, Memnuniyetsizlik, Sevinç vs. Nedeniyle Oluşan Heyecanı Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup e. Utanmak, Çekinmek Merkezli Mantıksal Anlamsal Alt Grup f. Korkunun ve Heyecanın Sebep Olduğu Gerginlik Durumunu Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup g. Cesur Hale Gelme Merkezli Mantıksal Anlamsal Alt Grup h. Nesnenin Heyecanlı Durumdan Sakin ve Dengeli Duruma Geçişini Anlatan Fiiller ı. Beklenmeyen ve Algılanamayan Bir şeyin Bıraktığı etkiyi ve Etkinin verdiği Hissini Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup **5. Duygusal Yaşamı Anlatan Fiiller** a. Dışardan Olumsuz Psikolojik Etkinin Sebep Olduğu Duyguyu Anlatan Fiiller b. Küsme, Hakaret İştme, Acı çekme, Günlük Sıkıntıların Sebep Olduğu Memnuniyetsizlik Duygusunu Anlatan Fiiller c. Ruhsal veya Fiziksel Acıyı Anlatan Fiiller d. Olumlu Bir duyguyu Yaşamı Anlatan Fiiller e. Memnuniyetsizlik Anlatan Fiiller **6. Duygusal ilişki Fiilleri 7. Arzu Fiilleri 8. Hissetme Fiilleri 9. Ses Fiilleri** (Kuliev, 1998).

Biz mental fiillerleri **1. İdrak Fiilleri 2. Duygu Fiilleri 3. Algılama Fiilleri** şeklinde üç grupta sınıflandırmayı uygun gördük. Düşünmek, anlamak, bilmek gibi fiiller idrak fiilleridir. Korkmak, merak etmek, sevinmek gibi fiiller duygu fiilleri; bakmak, görmek, dokunmak gibi beş duyu organımızla algıladığımız fiiller de algılama fiilleridir.

ÇOCUKLARDA MENTAL FİİLLERİN KAZANIMI

Çocuklarda zihinsel durum sözcüklerinin kazanımı birçok sebeple araştırmacıların dikkatini çekti. Çocukların zihinsel durumlarıyla ilgili araştırma yapan tüm çalışmalarda dil ölçme aracı olarak kullanılmaktadır.

İlk olarak çocukların erken sözcük dönemlerinin kendi doğrularıyla ilgili olup olmadığı ve çocuklarda zekâ kavramının gelişimini yansıtan zihinsel sözcüklerin gelişimi tartışıldı. İkinci olarak çocukların zekâlarının gelişimlerini yansıttığı, mental anlaşma koşullarının kazanımları araştırıldı. Mental anlaşma koşulları, çocukların düşüncelerinin içeriğini anlamaya yarar.

Furrow'a göre, mental anlaşma koşullarında çalışmalar iki yöntemle yapılır: çocukların söz varlığındaki anlaşma koşullarının görünüşlerinin gözlemsel çalışmaları (Bretherton ve Beeghly, 1982; Bretherton, Mc New ve Beeghly-Smith, 1981; Shatz-Wellman ve Silber, 1983) ve çeşitli mental anlaşma koşullarıyla semantik farklılıkları anlamamanın deneysel çalışmaları (Abbeduto ve Rosenberg, 1985; Bassano, 1985; Johnson ve Maratsos, 1977; Johnson ve Wellman, 1980; Macnamara 1976; Miscione, Marvin, O'Brien ve Greenberg, 1978; Wellman ve Johnson, 1979).

Mental anlaşma koşullarıyla ilgili çalışmalar; hatırlamak, düşünmek, bilmek sözcüklerini çocukların iki ve üç yaşlarında kullanmaya başladığını gösteriyor (Bretherton ve Beeghly, 1982; Shatz 1983). "Bu anlaşma koşulları; mental durumları, konuşma becerilerindeki rolünü anlamak için nadir olarak kullanır ya da hiç kullanmaz." Üçüncü yaşın sonunda mental anlaşma koşullarının sağlam göstergeleri görülmektedir (Furrow vd.,1989:167-168).

Yapılan araştırmalar, çocukların inançlarından önce isteklerini ve duygularını konuştuklarını gösteriyor. Çocukların istekleriyle ilgili ilk kullandıkları kelime "want" istemektir. Hatta iki yaşlarında kendi istekleriyle başkalarının isteklerinin arasındaki farkın ayrımını yapabiliyorlar. Ayrıca iki yaşlarında kendilerinin ve diğer insanların hissettiklerini konuşabiliyorlar. Kullandıkları bu sözcükler üç yaşında dikkate değer biçimde artıyor. İki

yaşındakilerin çoğu, basit altı evrensel duygu sözcüklerini (mutluluk, üzüntü, korku, öfke, hayret, nefret) biliyor. Çocuklar 2.5 yaşından sonra bilmek, hatırlamak, düşünmek gibi mental sözcükleri kendi aralarındaki sıradan konuşmalarında kullanıyorlar.

Johnson (Miscione, Marvin, O'Brien, Greenberg 1978; Wellman ve Johnson 1979) çocukların gelişim döneminde öğrendikleri idrak fiillerin, dış çevreyle ilgili olduğunu gösterdi. Batılı endüstri toplumları sürekli olarak insanların istek, düşünce, amaç ve duygularla ilgili kullandıkları terimleri çözümlenmeye, anlam vermeye çalışmıştır. Araştırmacılar, zekâyı anlamaya, yetişkinlerin yeteneklerini nasıl kazandıklarını göstermek için çocuk gelişimini incelediler (Astington, 1988; Wellman, 1990; Frye ve Moore, 1991; Shatz, 1994).

Bretherton'dan Dunn'a, Wellman ve diğerlerine kadar genel görüş çocukların sahip oldukları algılama, duygu, istekleriyle ilgili kullandıkları sözcükler onların kognitif "bilişsel" durumlarına işaret eder. Çocuklar üzerindeki gelişimsel araştırmalar istemek, düşünmek, bilmek, hoşlanmak gibi mental fiillere çocukların yüklediği anlamlar ve bunları çocukların nasıl ürettiği idi. Wellman ve Estes bu sözcüklerin fonksiyonlarını çocukların konuşmalarında tanımlamaya çalıştı. Onlar mental sözcüklerin erken kullanımının mental durumlarla değil konuşmayla ilgili olduğunu iddia ettiler. Wellman'a (1991) göre, 2 yaşındaki çocukların düşünmek ve bilmek sözcüklerini kullanmalarına rağmen bu kelimelerin psikolojiyle ilgili bir bağlantısı yoktur.

Mental sözcüklerin kazanımıyla ilgili çalışmalarla ilgili diğer yaklaşım sözcüklerin pragmatik "faydacı" kullanımlarıyla semantik anlamlarının arasındaki farkları incelemektir. Johnson ve Maratsos (1977); Miscione, Marvin, O'Brien ve Greenberg (1978); Wellman ve Johnson (1979); Johnson ve Wellman (1980); Abbeduto ve Rosenberg (1985), Babu (1989),

BabuveMishra (2000) çocukların özel durumlara ve olaylara uyumu için seçtikleri mental sözcükleri tanımlamaya çalışmışlardır.

Araştırmacılar, niçin mental durum sözcüklerine gereksinim duyduğumuzu sorgulamışlardır. Birincisi, diğerlerinin mental durumlarıyla ilgili olduğumuz için bunlara ihtiyaç duyarız. Örneğin “Yağmur yağacağını düşünüyorum.” deriz. Düşünmek fiilini sosyal adaptasyon ve etkileşim için kullanırız. İkincisi aydın kültüründe gerkesinim duyulur. Üçüncüsü kişinin özel durumuyla ilgili olarak düşünce ve konuşmalarında ayrıntılı ve farklı kelimelere gereksinim duymasından kaynaklanır (Babu, 2009:68-75).

Bir çalışma çocuğun konuşmasında zihin fiillerinin edinimini araştırarak daha ileri düzeyde araştırma yapmıştır. Welman ve Shatz (1977) 4 yaşlarındaki çocukların konuşmalarındaki zihinsel referanslarla muhabbet amaçlı kullanımları ortaya çıkarmıştır. Bu metod hâlâ genç çocuklara uygulanmaktadır. Genç çocuklar dil yetersizliklerinden dolayı 4 yaşındaki çocuklar kadar zihinsel hitaplarını ifade edememektedirler. Durum böyle olunca, genç çocukların yetenekleri göz ardı edilebilmektedir.

Deneysel bir çalışma “4 yaşındaki çocukların hatırlamak, bilmek ve tahmin etmek kelimelerinin kullanımlarında normal performansın da üstüne çıkabilirdiğini” göstermektedir (Johnson vd., 1980).

“İki yaşındaki İngiliz çocuklarının istek ve motivasyonlarını, kendi algılamalarını (görmek, bakmak, işitmek) ve hislerini (üzülmek, mutlu olmak, çıldırmak) konuştukları görülür. 7-11 yaşları arasındaki daha duygusal kavramlara ilişkin olarak sıkıntı, endişe, yalnızlık kavramları daha ayrıntılı hale gelir. İnanç fiillerinin kavramsal ve semantik açıdan çocuklar için daha karmaşık olduğu görülür. Çok az çalışma inanç fiillerine okul yaşındaki çocukların sahip olduğunu gösteriyor. İnanç fiillerinin bu yaşlarda dolaylı yollardan anlaşıldığı ve belirsiz olduğu görülmektedir. Leksikal derinliğin 9-11 yaşları arasında oluştuğu görülmektedir.” (Herrman vd., 2006:44-46).

“3-4 yaşlarında, çocuklar zihinsel durum fiillerini kavramaya ve kullanmaya başlarlar. Çok sayıda çalışma zihinsel durum anlayışı gelişiminin okul yılları boyunca devam ettiğini göstermektedir.” (Naigles, 2000). “Zihinsel durum fiilleri ilginç anlamsal, sözdizimsel ve edimsel açılara sahiptir. Anlamsal açısından bakıldığında, zihin fiilleri zihin dili ile alakalı birçok terim içerdiği görülmektedir.” (Astington, 2000).

“Zihin dili veya zihinsel durum sözlüğü, “öz farkındalığı ve kişiler arası anlaşmayı ortaya çıkaran ana gelişimlerin oluşumunda esas rolü oynayan niyet, inanç ve istek ifadelerini içermektedir. Zihin fiilleri, kelimeleri gerçek dünya bilgisiyle bağlama (örn: zihin fiillerinin ne kullanmayı gerektirdiğini anlama), okuma parçasının bütünlüğünü sürdürme (Örn: Okuma parçasında direk verilmeyen olayları sezdirme), daha zengin bir zihinsel model olmak için okuma parçasını süsleme (Örn: mecazlı dil kullanımı), yan cümlelere karşı konuşmacının tutumunu belli etme (Örn: Konuşmacının kesinlik derecesini gösterme) gibi çeşitli edimsel işlevlere sahiptir.”

Akli durumlara gönderim yapan kelimeler çocuğun zihinsel teorilerinin araştırmalarıyla alakalı olduğu için sürekli araştırılmıştır. “Bilmek, düşünmek ve hatırlamak gibi terimler bilişsel durumlara direk referans yapar ve fiziksel durumdan farklı olarak çocuğun içsel durumunun farkındalığını değerlendirmede deneysel bir imkân sağlar.” Yapılan birçok çalışma çocukların anlamsal veya edimsel farklılıkları değerlendirebilme, çocukların zihinsel terimleri anlama yetilerini incelemiştir (Moore vd. 1992:617-624).

Örneğin, Johnson ve Maratsos (1977) bir durumun doğruluğu hakkında hiç bilgi veya direk algısal kanıt vermeyerek bir bireye sağlanan bilgisel durumları değiştirmiştir. Daha sonra çocuklardan bireyin zihinsel durumunu en iyi tanımlayan zihinsel terimi seçmeleri istenmiştir. Johnson ve Maratsos çocukların ancak 4 yaşında, daha önce değil, düşünmek (herhangi bir doğruluk kanıtı verilmediğinde kullanılır) ile bilmek (kanıt ister) arasındaki farkı anlayabildiklerini raporlamıştır. Buradan da anlaşılmaktadır ki zihin teorisi 4 yaşındaki çocuklarda zihin terimlerinin inançları yansıttığını ortaya

çıkarmıştır. Benzer şekilde, bir başka deneysel çalışma çocukların zihinsel terimlerinin edimlerini anlamaya ilgilenmektedir. Zihin terimlerinin yaygın bir işlevi de konuşma yapıldığında kesinlik derecesine karar vermektir (Urmson, 1963; Richards, 1982). Moore, Bryant ve Furrow (1989) ayrımın yapılması beş yaşında tamamlanmasına rağmen dört yaşına kadar da bilmek kelimesinin düşünmek veya tahmin etmekten daha çok kesinlik ifade ettiğini göstermiştir. Moore, Pure ve Furrow (1990) bu anlayışın yanlış inançların ve zihin teorisinin diğer dizinleriyle anlayışına çok yakından bağlı olduğunu göstermiştir.

“Çocukların içsel psikolojik durumlarını ve yaşamlarını anlamak için çocukların 2 yaşından 6 yaşına kadar olan dönemdeki gelişimlerini anlamaya çalışmalıyız. Bu etmenleri tanımlamada çocuk oyunları, evdeki kardeşler, anne baba konuşmaları katkı sağladı.” (Taylor ve Carlson, 1997). Çocuk hikâye kitapları çocuk zekâsını anlamak için katkı sağlamaktadır. Kitaptaki karakterlerin amaçları, düşünceleri, duyguları çocukların zihinsel durumları hakkında bilgi vermektedir. Genel olarak bu deneysel çalışmaların sonucunda çocukların inançları, duyguları (Perner Al., 1987; Flavell, 1983) çocukların dili kullanma çalışmaları (Shatz, 1994; Bartsch ve Wellman, 1995) çocuğun okul öncesi yıllarına işaret etmektedir (Johnson vd., 1980:1095-1097).

Zihin terimlerinin değişik kesimlerinin çocukların anlamasıyla belgeleyen deneysel çalışmalara ek olarak, çocukların zengin sözlüklerindeki zihinsel terimlerin gelişimini inceleyen gözlemsel çalışmalar yapılmıştır. Bretherton ve Beeghly (1982) çocukların bilişsel veya zihinsel durum referanslarını içeren ruh hali terimlerinin çoğunu ne zaman kullanmaya başladıklarını içeren annelerin hazırladığı raporları inceledi. Anneler ruh halleriyle ilgili konuşmaların iki yaşında başladığını, üç yaşında ise önemli seviyede arttığını rapor etmişlerdir. Ancak, tüm ruh hali kelimelerinden bilişsel veya inanç durumlarıyla ilgili olanlar en son ve en az görülen kelimelerdir.

Zihin terimlerinden *bilmek* yaygın kullanılan bir kelime iken (öğrencilerin üçte ikisi kullandıklarını belirtmişlerdir) *hatırlamak*, *unutmak*, *belki*, *rol yapmak* ve *hayal kurmak* terimleri ara sıra kullanılmaktadır. Bloom, Rispoli, Gartner ve Hafitz (1989), bir tümlene çalışmasında iki-üç yaşları arasındaki dört çocuğun *bilmek* ve *düşünmek* terimlerini kullanışlarını belgelemişlerdir. Çocukların bu terimleri kullanışlarındaki sözdizimsel farklılıkları bulmuşlardır. Bloom ve ark. (1989) *düşünmek* kelimesinin çocuk dilinde kararsızlık ifadesi olduğu halde *bilmek* kelimesinin kesinlik-kararlılık ifade ettiğini bulmuşlardır. Eğer *düşünmek* ile *bilmek* kelimelerinin işlevlerinin farkı konusunda çocuklar haklı olsalardı, bir başkasının konuşmasındaki farkı anlamada verimli bir şekilde kesinlik kanıtı göstereceklerdi (bkz Moore ve ark. 1989, 1990). Diğer yandan, Bloom ve ark. zihin terimlerinin kullanılabilir diğer anlamlarını göz önünde bulundurmamışlardır. Shatz, Wellman ve Silber (1983) zihin terimlerinin kullanımları konusunda daha kapsamlı davranmışlardır. Onlar zihin durumunu kasteden referanslar dahil yedi farklı olası işlevi ve altı muhabbet işlevini (işlev değiştirme, etkileşim yönetme, netleştirme, dilek belirtme, eylem-hafıza ve bilmiyorum) hesaba katmışlardır. Shatz ve ark. (1983) zihin fiillerinin erken kullanımlarının daha çok muhabbet amaçlı olduğunu, zihinsel bir duruma referans gösterme işleminin daha çok 2.5 yaşından sonra gerçekleştiği sonucuna varmışlardır. Bu yüzden zihin terimlerinin görünüşte zihin durumuna hitap etmediğini göstermiştir. Buna rağmen doğru zihinsel durum referansı deneysel çalışmalarda raporlandığından daha erken yaşlarda görülmektedir (Johnson ve Maratsos, 1977; Moore ve ark. 1989). Çocuk dilinde zihin terimlerine verilen ilginin ışığı altında diyebiliriz ki hangi şartlarda edinildiği hakkında olabildiğince çok bilgi edinmek önemlidir. Bugüne kadar hiçbir araştırma zihin terimlerinin edinim şartlarıyla ilgili edinimlere odaklanmamıştır. Beeghly, Bretherton ve Mervis (1986) yeni yürümeye başlayan çocuklarla annelerinin konuşması esnasında çocukların ruh hali terimleri için bazı tanımlar vermişlerdir. Ancak, bireysel zihin terimleri analiz edilmemiştir veya bu terimlerin kullanımlarındaki işlevlerin farkı göz önünde bulundurulmamıştır. Hiçbir araştırma annelerin

zihin terimlerini kullanışlarıyla çocukların kullanışları arasındaki ilişkiyi araştırmamıştır (Moore vd., 1992:617-624).

Öncelikle çocukların mental fiilleri, durumları ve deneyimleri etiketlemek amacıyla kazandığı varsayımı en başta çocukların doğal ortamlardaki mental fiilleri kullanımını sınıflandıran birçok kodlama sistemlerinde kendini belli eder. Örneğin, eski ve etkili bir araştırmada Shatz, Wellman ve Silber (1983) açık bir şekilde içinde "düşüncelere, anılara veya konuşmacının, dinleyicinin veya üçüncü bir kişinin bilgisine atıfta bulunmakla hükümlenen bir terimi barındıran kullanımları araştırdı. Etiketleme ve mental durum arasındaki göndergesel ilişki varsayımı Bartsch ve Wellman'ın (1995) 10 küçük çocuğun dil örneklerinin kapsamlı analizinde sağlanmıştır. Onların sınıflandırma şeması psikolojik durumlara gerçek göndergelere, yani, içsel mental tavır (birşeyi istemek veya düşünmek) ve o tavrın bazı içerikleri (Bartsch ve Wellman, 1995)' e atıfta bulunan terimlerin açığa çıkarılmasına adanmıştır. Örneğin, küçük çocukların söylediği "Bence bu bir top" ve "Ben bir yara bandı istiyorum. Çocuk beni yaraladı." gibi yaygın ifadeler inancın ve iradenin mental durumlarına gerçek atıflar olarak kodlanmıştır. (Bartsch ve Wellman, 1995). Birçok araştırmacı tarafından yapılan doğal dil örnekleri incelemeleri de açık bir şekilde mental fiilleri mental sürece veya düşünceye direk atıfta bulunan fiiller olarak kodlamıştır (Bartsch ve Estes, 1997; Brown, Donelan-McCall ve Dunn, 1996; Furrow, Moore, Davidge, Chiasson, 1992; Hughes ve Dunn, 1997; Sabbagh ve Callanan, 1998; Tager-Flusberg, 1992; Tardif ve Wellman, 2000; Welch-Ross, 1999).

Zahiri paradigmanın ikinci varsayımı, çocukların kelimeleri göndergesel şekilde kullanmaya başladıklarında nitelendirdikleri mental durumun, bazı kavramlarına yerinde sahip oldukları düşünülüyor. Bu varsayımın sonucu olarak, düzenli bir sırayla ortaya çıkan mental fiillerin kavramların gelişim sırasını açığa çıkardığı anlaşılıyor. İnanç terimlerinden önce istek terimlerinin devamlı ortaya çıkışı çocukların inanç kavramından önce isteme kavramını kazandıklarına delil olarak gösterilir. (Bartsch ve

Wellman, 1995; Tager-Flusberg, 1992; Tardif ve Wellman, 2000). Aralıksız olarak, çocukların karşılıklı konuşmalarındaki mental durumlara gönderilen göndergelerin sıklığı ve zamanlamasının zihin gelişimi teorisini indeksleyen deneysel görevlerdeki başarıyı tahmin edeceği bekleniyor (Brown vd., 1996; Moore, Furrow, Chiasson ve Patriquin, 1994; Welch-Ross, 1999). Örneğin, inanç terimlerini yaşlılarından daha sık kullanan çocuklar hatalı inanç anlayışı görevlerinde yaşlılarını geçeceği bekleniyor (Brown, 1996). "Göndergesel" kullanımlar kategorisinin varlığı yine var olan "göndergesel olmayan" kullanımlar kategorisini beraberinde getiriyor. Genel olarak, mental fiillerin göndergesel olmayan kullanımları eğitici, etkileşimli veya deyimsel olarak kabul edilenlerdir. Örneğin, "Sen ne düşünüyorsun?" gibi bir ifade dinleyicinin düşüncelerine atıfta bulunan bir sorudan çok konuşma sırası için bir araç olarak kodlanabilir. (Bartsch ve Wellman, 1995). Kelime anlamının fiilin etiketlediği göndergeye kavramsal olarak bağlı olduğu varsayımı göndergesel olmayan kullanımların çocuğun mental kavramlarını yansıtmadığını ima ediyor. Villers'in (1999) belirttiği gibi, zahiri paradigmanın taslağıyla çalışan araştırmacılar açık bir şekilde "kültürel söylevin yansıtıcısı" olan mental fiillerin "boş kullanımından gerçek mental durum göndermelerini betimliyor. Bartsch ve Wellman (1995), örneğin, incelenmesinden deyimsel olan veya karşılıklı konuşma amaçları için kullanılan inanç ve istek terimlerini eledi (Shatz,1983). Zahiri paradigmanın üçüncü özelliği göndergenin kişiye özgü ve içsel doğasıyla ilgili. Mental ve fiziksel olaylar arasındaki ontolojik farklılık çocukların mental durumları kuramsal kurgular olarak kavramsallaştırmalarını savunan iddia için kısmen önemli (Wellman ve Gelman, 1998). Eğer çocuklar zihin teorisine sahip olurlarsa, o zaman istek ve inançlar gibi mental durumlar bu kavramların açıkladığı fenomenlerden (dışarı doğru davranış şekillerinden) niteliksel olarak farklı anlaşılmalı (Gopnik ve Wellman, 1994). Böylelikle, Piaget (1929)'nin aksine, çocukların zihin teorisine sahip oldukları iddiası çocukların mental fiilleri kullanırken açık aktivitelere atıfta bulunmadıkları gösterişini içerir. Aynı doğrultuda, çocuklar arasındaki mental fiillerin "çelişen" kullanımları araştırmacıların çocukların natüralist konuşmasının kodlama şemalarıyla kısmen alakalı (Bartsch ve Wellman,

1995; Sabbagh ve Callanan,1998; Shatz,1983). Çelişen kullanımlar açık bir şekilde konuşmacının mental bir durumu gözle görünür bir gerçeklikten açık bir şekilde ayırdığı sinyalinin verildiği söylenir. Örneğin, "Çoraplarımın çekmece olduğunu düşünüyordum, ama yoktu." ifadesinde gözle görünür gerçeklikle çocuğun hatalı inancı arasında zıtlık olduğu görülüyor (Bartsch ve Wellman, 1995:40). Bu kodlama kategorisini kullanan en kapsamlı araştırmada (Bartsch ve Wellman, 1995), çelişen kullanımlar istek ve inançlara "gerçek göndergeler" olarak kodlanan o tüm kullanımların oldukça küçük alt kümesini oluşturuyor. Onlar buna rağmen zahiri paradigma için önemli, çünkü onlar inançların ve isteklerin kasıtlı psikolojik durumlar olarak gerçek anlayışının özellikle inandırıcı delilini sağlıyor (Bartsch ve Wellman,1995:32). Onlar özellikle bu açıdan inandırıcı, çünkü onların çocukların mental göndergeleri dışa doğru görünebilir göndergelerden ayırdığı görülüyor (Montgomery, 2002 358-360).

BİRİNCİ BÖLÜM

İNCELEME

İDRAK FİİLLERİ (KOGNİTİF FİİLLER)

Karakuşçu'ya göre, "iradeli davranışlar bir zihin işlevi ile ortaya çıkar. Duy-, anla-, hatırla-, mukayese et-, dikkat et-, dinle- gibi yetenekler ve melekelerin hepsi zihin fonksiyonudur. Zihnin, bir uyarı ile etkinlik kazanmasına (işler hale gelmesine de) zihin faaliyeti veya bilinç hali ve düşünce gibi adlar verilir. Bireyler çevresini kendi anlayış ve düşünme gücüyle değerlendirecektir. Algıları ve olayları değerlendirme, ölçme ve gerçeği bulma işlevinde ölçek, bireyin kendi zihin gücüdür." (Karakuşçu, 1999:74-75).

Zihin; dış ve iç uyarıların, algıların, duyumların ne anlama geldiğini analiz eder, kavramaya çalışır. Algılanan nesne, olay ve durumlar, zihinde bilişsel değerlendirmelerden geçerek anlamlandırılmaya çalışılır. İdrak ise, bir süreç ve sonuç içeren zihinsel işlemdir. İdrak anlamlama ve anlamlandırma çabasıdır. Zihinsel yetilerin ortaya koyma, zihinsel yetileri işletme çabasıdır. Bilişsel değerlendirmemiz, sonunda ortaya çıkan değerlendirmemiz, yargılarımızdır. Düşünmek, karar vermek, anlamak, bilmek, istemek gibi kavramlar birer idrak süreci gerektiren kavramlardır. Anlamlandırma aşamasına idrak süreci diyebiliriz.

Mental fiillerin fonksiyonel ayrımında genel olarak **algılama (perception), etki (effection) ve idrak (cognition)** şeklinde bir ayrım görülmektedir. Halliday'e göre zihnî sürecin veya mental sürecin (mental process) kategori anlamı "sezme"dir. Dolayısıyla mental sürecin alt gruplarından algılamanın kategori anlamı "görme" (seeing) etkilemenin kategori anlamı "hissetme" (feeling), idrakin kategori anlamı "düşünme"dir (Halliday, 1990:131). İdrak fiilleri, düşünmeye, anlamlamaya, anlamlandırmaya dayalı fiillerdir.

“Fiiller, birçok açıdan isimlerden farklıdır. Örneğin fiiller onlarla birleştirilen daha ayrıntılı söz dizimsel bilgiye sahiptir. Bundan başka, fiiller için kategoriler kısmen daha tutarlıdır ve kolayca anlaşılır. Çünkü fiillerle gösterilen mental veya fiziksel dizi nesne veya durumlara bağlı olarak farklı olabilir.” Kognitif fiilleri “ıdrak fiilleri” zihnin gelişimin ortaya koyar. Kognitif fiiller çocukların zihinsel dünyalarının bütün yönlerini tanımlar. “Çocuklar; denetleme, dönüştürme, kurma, düzeltme ve iç mental durumlarının anlamını açıklamak için kognitif fiilleri kullanabilir.” Bu sebeple, kognitif fiillerin kazanımını anlamak araştırmacılara zihin gelişimi çalışmalarında ışık tutabilir (Booth vd., 1995:529).

Çocuğun farklı kognitif fiilleri anlaması üzerine yapılmış birçok çalışma vardır: (Abbeduto ve Rosenberg,1985; Beeghly, Bretherton ve Mervis, 1986; Johnson ve Maratsos, 1977; MacNamara, Baker ve Olson, 1976; Moore, Bryant, ve Furrow, 1990; Olson ve Astington, 1990; Scholnick, 1987; Shatz, Wellman, ve Silber, 1983; Wellman ve Estes, 1987). Bu çalışmalar çocukların 3 yaşlarında iç durum “mental durum” kelimelerinin bazı tiplerini ayırt etmeye başladıklarını göstermektedir. İdrak fiilleri üzerine yapılan çalışmalar şu sonuçlara götürmüştür: “İdrak fiilleri, girdi işlevlerinden (bir şeye dikkat etme ve görme gibi) ilerleyen ve anı işlevlere (anımsama) gibi ve çıktı işlevlere (karar verme ve açıklama gibi) bilgi süreci diye adlandırılan bir boyuta dönüşür.”

“İdrak fiilleri, bilgiye dayalı veya kavramsal zorluk yanılışına göre düzenlenir. Çoğu genç çocuk bilmek fiilini, görmek veya yapmak fiiliyle eşit sayar. Onlara göre birşeyi gören biri otomatik olarak bilir. 4 ve 5 yaşındaki çocuklar yalnız öznenin davranışı sonucuna ulaştıklarında bilmek ve sanmak arasında tam olarak bir ayırım yapabilir. 6 ve 7 yaşındaki çocuklar yalnız gizli nesnelere yerleşimine dair sözel bilgi verildiğinde bilmek ve sanmak arasında ayırım yapabilir. Daha büyük çocuklar, bilgiyi zihinsel olarak anlatabilir veya ustalıklı yönetebilir. Onlara bir şeyi nasıl bildikleri sorulduğunda onlar sık sık şu şekilde cevap verir: “Onu kafamda betimledim.” Çocuklara göre beyin bir çevirmen, değerlendirici ve bilgi kurucudur.” (Booth vd., 1995: 530-533).

Kognitif sözcükler (düşünmek, bilmek gibi) “içsel durum sözcükleri olarak kategorize edilebilir. Birçok araştırmacı, çocuklardaki kognitif (idrak) sözcüklerin (inanmak, düşünmek, bilmek, hatırlamak, unutmak, tahmin etmek gibi) gelişimini inceledi. Ancak, üniversite ve lise öğrencileri daha karmaşık kognitif sözcüklere (yorumlamak, anlamak, karar vermek, farzetmek gibi) ve eksik eylemlere sahipler. Zihinsel durum sözcüklerinin gelişimiyle ilgili literatür, zihinsel durum sözcüklerinin aşamalı bir sürece dayandığını gösteriyor.” (Booth, 1994:413).

Yaylagül, idrak fiilleri olarak ele aldığımız fiilleri “Anı ve Uslamlama Fiilleri” başlığı altında incelemiştir. “Duyma eylemleri yoluyla elde edilen girdinin beyinde yerleştirilmesi, saklanması ve bu yolla gerektiğinde daha ileri uslamlama için çağrılmasını anlatan bir bölük eylem bu grup içinde değerlendirilebilir. Anı fiilleri bellekle ilgilidir. Uslamlama fiilleri şematize edildiğinde oluşan görüntü içinde birey durgundur. Kendi içine dalmış ve sesizce konuşmaktadır. Bu sırada konuşmacının şemada görülemez; hareket onun zihninde gerçekleşmekte ve dışarıdan biri tarafından gözlenememekte, yalnızca durgun tavrı dikkate alınarak hissedilmekte, sezilmektedir.” Yaylagül, sakın- (düşünmek), ö- (düşünmek), yanılmak (yanılmak), unıt- (unutmak) gibi fiilleri anı ve uslamlama fiilleri başlığı altında incelemiştir (Yaylagül, 2005:35-43).

Kuliev, idrak fiillerini düşünme (cognition) fiilleri ana başlığı altında iki gruba ayırmıştır: **1. Düşünme Sürecini Anlatan Fiiller:** oylan- (düşün-), hatırında tut- hatırından çık-, hatırına gel- **2. Düşünme Faaliyetinin Sonucunu Anlatan Fiiller:** oyla- (düşünmek), san-, inan- (inanmak), anla- (anlamak), yanlış- (yanılmak), yadsı- (inkâr etmek), bil- (bilmek), tanı- (tanımak), belle- (bellemek), özleşdir-, övren- (öğren-), kavra-, oka- (okumak), yaz- (yazmak), gaytala- (tekrarlamak) (Kuliev, 1998:38-41).

İdrakle (cognition) ilgili fiillerin temeli düşünmeye dayanır. Cognition sözcüğünün kelime anlamı “bilgi, bilgi, bilme, kavrama, anlama”dır (www.tureng.com). Biz, bu gruptaki fiiller için, İngilizcedeki cognition verb kavramını karşılayan “idrak fiilleri” terimini kullandık. İdrak fiillerinin Türkçede sayısının çok fazla ve bu fiillerin de çok anlamlığa sahip olduğu görülür. Bu

fiillerin asıl manalarının yanında idrakle ilgili başka manalar da taşıdığı görülmüştür. Temeli düşünmeye dayalı olan idrak (cognition) fiillerini on dokuz başlık altında topladık:

1. *Anlama İfade Eden Fiiller*
2. *Bilme İfade Eden Fiiller*
3. *Düşünme İfade Eden Fiiller*
4. *Karar verme ve Anlaşma İfade Eden Fiiller*
5. *Kararsız Kalmayı İfade Eden Fiiller*
6. *İnanma İfade Eden Fiiller*
7. *Fark Etme, Ayırt Etme İfade Eden Fiiller*
8. *Niyet, İstek, Tasarlama, Arzu İfade Eden Fiiller*
9. *Hayal İfade Eden Fiiller*
10. *Dikkat Etme İfade Eden Fiiller*
11. *Onaylama, Doğrulama Eden Fiiller*
12. *Çıkarımda Bulunma İfade Eden Fiiller*
13. *Öğüt İfade Eden Fiiller*
14. *Öğrenme ve Öğretme İfade Eden Fiiller*
15. *Tahmin İfade Eden Fiiller*
16. *Akıllanma İfade Eden Fiiller*
17. *Unutma İfade Eden Fiiller*
18. *Hatırlama İfade Eden Fiiller*
19. *İletişim Fiilleri*

1.1. ANLAMA İFADE EDEN FİİLLER

Anla- fiili; bir durumu, bir olayı ve olguyu tüm yönleriyle kavramak demektir. Anlama işi karşılaştırmalar, değerlendirmeler, sezgiler ve öğrenmeler sonucunda; yani çok yönlü zihinsel aktiviteler sonucunda elde edilen kazanımlardır. Elde edilen bu kazanımı çok yönlü olarak ve iyice anlamışsak bunun adı kavramaktır ve anlamanın ileri bir merhalesini ifade eder.

Anla- fiili, psikolinguistik ve kognitif psikoloji ile uğraşan araştırmacılara göre bir *mental* “*zihin*” fiil olarak düşünülmüştür. Yaylagül’e göre, anla-eylemi, zihinle ilgili bir süreci yansıttığı için mental bir hareket bildirmektedir. “Duyma eylemleri yoluyla elde edilen girdinin beyinde yerleştirilmesi, saklanması ve bu yolla çağrılmasını anlatan fiiller, *anı* ve *uslamlama fiilleri* olarak değerlendirilir.” Bu nedenle anlamak fiilinin uslamlama fiili olduğu söylenebilir. “Özne burada pasif durumda, kendi içine dalmıştır, öznenin gerçekleştirdiği hareket dışarıdan gözlenememektedir.” (Yaylagül, 2005:17-51).

Türkçe sözlükte anlamak fiili, “1. Bir şeyin ne demek olduğunu, neye işaret ettiğini kavramak 2. Yeni bilgileri eskileriyle bir araya getirerek sonuç niteliğinde başka bir bilgi edinmek. 3. Sorup öğrenmek. 4. Doğru ve yerinde bulmak. 5. Birinin duygularını, istek ve düşüncelerini sezebilmek 6. Bir şey hakkında bilgisi bulunmak 7. Yarar sağlamak” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Türkiye Türkçesinde anlamak fiilini birçok fiil karşılar. Türkçe sözlükte ilk maddede anlamak fiilinin temel anlamının kavramak olduğu ifade edilse de anlamak; aynı zamanda sezme, hissetme, farkına varma, bilmektir.

Vâhit Türk’e göre Türkçe akıl, zekâ, idrak ve düşünmek kavramlarını ifade etmek bakımından ilk yazılı metinlerinden itibaren bir çeşitliliğe sahiptir (Türk, 2006:5). Türkçe sözlükteki; **fark etmek** fiili (2. anlamak, sezme: “Öç almanın fırsatını yakalamış gibi konuştuğunu fark etti.” -T. Buğra), **hissetmek** fiili (3. Sezme, farkına varma, anlamak: “Bu yıkılışın ona geldiğini hep hissediyorduk.” -F. R. Atay), **sezme** fiili (2. Anlamak, fark etmek: “Onun deli sayılmasının sebeplerini gizlice biz de sezdik.” -A. Ş. Hisar), **farkına varma** fiili (gözüne çarpma, fark etmek, anlamak: “Bu nedenle karısının gözlerinde biriken öfkenin farkına varmadı.” -L. Tekin), **kavramak** fiili (2. Bir nesne veya düşünceyi her yönünü anlamak, iyice anlamak: “İnsanoğlu gerçeğin bir parçasını kavradı mı bütününü kavradığı düşünceye kapılır. -S. Birsal), **bilmek** fiili (1. Bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak: “Bunu bilmek içimi kederle dolduruyordu.” -A. Ağaoğlu), **idrak etmek** fiili (1. akıl

erdirmek, anlamak, kavramak: “Evliliğim boyunca, saçmalığını ancak şimdi idrak edebildiğim bir iş bölümü vardı Aysin ile aramızda.” -E. Şafak), **akıl erdirmek** fiili (1. ne olduğunu anlamak, sırrını çözmek: “Yaşadığımız müddetçe bu muammaya akıl erdirmek bizim için pek kabil değildi.” -H. C. Yalçın), **telakki etmek** fiili (saymak, öyle kabul etmek, öyle anlamak: “Yeniçeriler bunu uğursuzluk telakki edip paşaya isyan bayrağı çektiler.” -İ. O. Anar) **seçmek** fiili (4. Ne olduğunu anlamak, fark etmek: “Sizler gezip tozmakta hür olduğunuz hâlde insan zekâsı ile bir adım ilerisini seçemiyorsunuz, sezemiyorsunuz.” -R. H. Karay), **görmek** fiili (2. Anlamak, kavramak, sezmek: “Türk iradesinin ne demek olduğunu da sen göreceksin.” -R. E. Ünaydın), **bakmak** fiili (16. Anlamak, farkına varmak: “Bazı akşamlar bakarım Halil savuşur, nereye gittiğini de kimseye söylemez.” -M. Ş. Esenal); **duymak** fiili (6. Sezmek, fark etmek, hissetmek: “Güzel olmasın fakat ruhu olsun, bir şey duysun.” -H. C. Yalçın) şeklinde açıklanmıştır (BTS). Türkçede anlamak fiili, duyu ile ilgili fiilleri de (görmek, bakmak, duymak fiilleri ile) ifade edilebilmektedir.

Eski Türkçeden beri “anlamak” kavramıyla ilgili fiiller çeşitlilik göstermektedir. Eskiden anlamak, fark etmekle ilgili kullanılan fiillerden biri de tuy- fiilidir. Caferoğlu'nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde tuymak fiili “1. Duymak 2. Tanımak, hissetmek” şeklinde açıklanmıştır. Tuy- kökünden gelen tuyunmak fiili ise “anlamak, hissetmek” şeklinde açıklanmıştır (Caferoğlu, 1968:256). KE'de ise tuymak fiili “duymak, hissetmek” şeklinde açıklanmıştır (Ata, 2. Cilt, 1997:657). Eski Uygur Türkçesinin temel eserlerinden biri olan Üç İtigsizler'de *bilmek* “bilmek, anlamak, farkına varmak” (Özönder, 1998:133) ve *ukmak* “anlamak, idrak etmek, kavramak” fiillerinin “*anlamak*” manalarında kullanıldığını görüyoruz (Özönder, 1998:194). Tâlat Tekin (Tekin, 2008:162) ö- fiilini “düşünmek, akıl etmek, bilmek”; Muharrem Ergin (düşünmek, anlamak, idrâk etmek, anlamak” (Ergin, 2003:162) şeklinde açıklamıştır. Ö- fiili Talât Tekin'de ve Muharrem Ergin'de “düşünmek ve anlamak” manası şeklinde ortaklık gösterir: “*Açsar tosık ömez sen. Bir todsar açsık ömez sen*” (Kül Tigin Güney 8). “Açlık tokluk

düşünmezsin. Bir doysan artık açlık düşünmezsin." Tekin'e göre, Bilge Kağan'ın bu cümlesi bir atasözü üzerine kurulmuştur. O atasözü büyük bir ihtimalle şöyle idi: aç tosık ömez, tok açsık ömez. "Aç doyacağına düşünmez (veya sanmaz), tok da acıkacağına düşünmez (veya sanmaz). Bu anlamda bir atasözü Türkçemizde vardır. "Aç doymam, tok acıkmam sanırmış" (Tekin, 2008:78). "Açlık tokluk düşünmezsin." cümlesi bugünkü "Aç tokun hâlden anlamaz" atasözüne çok yakındır.

Altun Yaruk'ta ö- ve sakın- fiilinin birlikte sık kullanımı dikkat çekicidir. "*Titrü tıñlagıl edgüti ögil sakıngıl*" (Kaya, 1999:294) "Dikkatle dinle, iyice anla, düşün." Bu cümledeki ö- fiili bize göre sakın- fiilini pekiştirmek için anlamak manasında kullanılmıştır. Bu da ö- fiilinin düşünmek manasının yanında anlamak manasında da kullanıldığının bir kanıtıdır. Özen Yaylagül'ün *Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller* adlı makalesinde ö- fiili ile ilgili tespitleri şunlardır: ö- "anlamak" anlamında, ö-d(ü)k+(i)m+(i)n biçiminde tespit edilmiştir. B(i)l-t(ü)k(i)m(i)n ö-d(ü)k(i)m(i)n bunca b(i)tig bitid(i)m (İhe Hüşötü,28) "Bildiğimle, anladığımla (*bildiğim kadarıyla, anladığım kadarıyla*) buna yazı yazdım." (Yaylagül, 2005:41).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde "anlamak" kavramıyla ilgili *angamak* "anlamak" (Caferoğlu, 1968:16) ve *tuyunmak* "anlamak, hissetmek" (Caferoğlu, 1968:256) fiilleri kullanılmıştır. Tuyunmak fiili tuy- "duymak" kökünden türemiştir. Duyuyla ilgili bir fiilin zihinle ilgili bir fiili ifade etmesi Türkçenin ifade gücünün ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Eski Türkçede duymak fiilinin hem anlama hem de duyma ifade ettiği söylenebilir. Duymak fiili günümüz Türkiye Türkçesinde esas manası olan işitmek, ses almak manasının yanında "sezmek, fark etmek, hissetmek" manalarında da kullanılmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, sezmek, fark etmek, hissetmek fiilleri de anlamak manasında kullanılan fiillerdir.

Bizim tespitlerimize göre Divanü Lûgat-it Türk'te geçen anlama ifade eden fiiller şunlardır:

Ukmak “anlamak”: er ışın ukdı “Adam işini anladı.” (Atalay, 1. Cilt, 2006:168).

Añlamak “anlamak”: ol sözüg anladı “O sözü anladı.” (Atalay, 1. Cilt, 2006:290).

Tuncer Gülensoy’un Etimolojik Sözlüğünde sez- fiilinin “seçmek, ayırmak” şeklinde açıklandığı görülür (Gülensoy, 2007:760). Sez- fiilinde zamanla sez- (açık bir kanıt olmaksızın, olmuş veya olacak bir şeyi anlamak, kastirmek) şeklinde bir anlam değişimi görülmüştür. Divanü Lûgat-it Türk’te **sezmek** fiili, sezikmek “sezmek” ve sezinmek “sezinmek, sanmak” şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 1. CiltV, 2006:509). Bize göre sezikmek fiili eskiden Türkçede öğrenmek, anlamak, kavramak, düşünmek manalarında da kullanılıyordu. Divanü Lûgat-it Türk’te sezikmek fiilinin bu manalarda kullanımlarının olduğuna dair bir bilgi yoktur. Sezmek fiili “bu işi ondan seziktim “bu işi ondan sezdim” şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 2. Cilt, 2006:117). “*ol añğar sezik sezind*” cümlesi “o, onu sezdi (o, onu bir sezikle sezdi) (Atalay, 2. Cilt, 2006:152) şeklinde açıklanmıştır. Birinci cümlede “O, onu öğrendi.”, ikinci cümlede “ O, onu anladı” şeklinde bir açıklama daha uygun olacaktır.

Kardunı yincü sakınmañ

Tuzgunı Mançu sezinmeñ

Bulmaduk neñge sewinmeñ

Bilgeler anı yerer

Bu dördlük DLT’de “karduyu inci *sanmayın*, armağanı ücret *sanmayın*, bulunmamış nesneye *sevinmeyin*, bilgiler onu *yererler*” şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 4. Cilt, 2006:419). Bu dördlük açıklanırken iki kez sanmak fiilinin kullanıldığı görülmektedir (inci *sanmayın*, ücret *sanmayın* şeklinde). Sakınmak fiili Eski Türkçede düşünmek manasında kullanılan bir fiildir. Bize göre bu dördlükte sakınmak fiili, anlam genişlemesi yoluyla

“sanmak” manasında kullanılmıştır. İkinci dizede geçen “sezinmeñ” fiili düşünmeyin, anlamayın manasına gelmektedir. Yani; armağan edilen şeyi iş ücreti olarak düşünmeyin, anlamayın şeklinde bir manaya gelmektedir. Sezinmek fiilinin DLT’de “düşünmek, anlamak, sanmak” manalarında da kullanıldığı söylenebilir. Sez- fiili Türkçenin tarihi dönemlerinde, Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi gibi birçok lehçede “sezmek” manasının yanında “anlamak” manasında da kullanılmaktadır.

DLT’de **bilmek** fiilinin “anlamak, fark etmek” manalarında kullanıldığını söyleyebiliriz. Bilmek fiili, DLT’de “bilmek” şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 4. Cilt, 2006:90). DLT’de “bilinçek bildi” cümlesi “Hırsızın elindeki çalıntı malı tanıdı.” şeklinde açıklanmıştır. Bilinçek kelimesi DLT’de “hırsızın yahut başkasının elinde bulunan her çalınmış malın adı” şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 1. Cilt, 2006:510). Burdan da “Hırsızın elindekinin çalıntı mal olduğunu anladı.” manasını çıkarabiliriz. Karga kalı bilse muğın ol buz sukar. *Awçı yaşıp tuzak taba meñge bakar* “Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla buzunu deler, halbuki avcı saklandığında, karga tuzaktaki yeme bakar.” (Atalay, 1. Cilt, 2006:425). Bu atasözündeki bilmek fiilini de anlamak, fark etmek, anlamak şeklinde açıklayabiliriz. Yani; karga başına gelecek sıkıntıyı fark etse, anlasa buzunu deler.

Aga büktir üze yordım

Barık yakıp kıya kördim

Anı bilip takı bardım

Tükel yağı töri togdı

“Dağın sert yamaçlarını aşarak yürüdüm, yakın vararak bir karaltı gördüm. Onu tanıyarak yanına vardım. Bütün düşmanın tozu yükseldi” (Atalay, 1. Cilt, 2006:456). Bu dördlükteki “*anı bilip takı bardım*” dizesi “onun, ne olduğunu anlayarak vardım” şeklinde açıklanabilir.

Bizim tespitlerimize göre, Kutadgu Bilig’de anlamak fiiliyle ilgili kullanılan fiiller şunlardır: **Añmak** “anlamak, dikkat etmek”, **añlamak** “anlamak” (Yüce vd, 1979:20). **Ukmak** “anlamak” (Yüce vd, 1979:479).

KB’de bilmek fiili “bilmek” şeklinde açıklanmıştır (Arat, 1979:78). KB’de belirtilmese de bizim tespitlerimize göre, bilmek fiili KB’de asıl manasının yanında “tanımak, anlamak, öğrenmek, kavramak, fark etmek” manalarında da kullanılmıştır: *Uçar kuş işin bildi tuttu ügür* “Uçar kuş bile eşini bilir ‘tanır, anlar, fark eder’, sürüsünü bulur” (Arat, 2007:423). Tanımak ve fark etmek fiilleri günümüz Türkiye Türkçesinde “anlamak” manalarında da kullanılan fiillerdir.

Kamug işni uktuñma bildin özün

Maña ma bağırsak sen kılkın sözün (Arat, 2007:212).

“Bütün işleri artık sen anladın ve kavradın; bana da işin ve sözlerinle candan bağlısın.” Yukarıda *ukmak* ve *bilmek* fiillerinin birlikte kullanılmış olduğu görülmektedir. Bilmek fiilinin yukarıdaki dizede kavramak ya da öğrenmek manasında kullanıldığını düşünüyoruz.

Men aydım eşittin sen öğrendiñ ul

Negü teg tapıngu tükel bildin ul (Arat, 2007:418)

“Ben söyledim, sen dinledin ve işin esasını öğrendin; nasıl hizmet edileceğini iyice anladın”

Nelük tilde körksüz yorutır sen söz

Ölürüñ ne bildin aya köñgli tüz (Arat, 2007:593)

“Niçin böyle fena fena sözler söylüyorsun; ey temiz kalpli insan öleceğini nasıl anladın?”

Harezmi Türkçesinin önemli eserlerinden biri olan Kısasü'l- Enbiya'da **uk-** fiili "anlamak" (Ata,1997:666) manasında kullanılmıştır: "Oz sözlenir sözni uqa." (Ata,1997:4). **Añla-** fiili "anlamak, öğrenmek, sanmak" şeklinde açıklanmıştır. Kısasü'l- Enbiya'da anlamak fiilinin anlam genişlemesi yoluyla; öğrenmek, sanmak manalarını kazandığını görüyoruz. **Bil-** fiili, "bilmek, anlamak" şeklinde açıklanmıştır. **Sez-** fiili "sezmek, anlamak, farkına varmak" (Ata,1997:554) manasında kullanılmıştır: "Bu işni dñvler sezdiler..." (Ata, 1998:214). Sez- fiili, günümüz Türkiye Türkçesinde de "anlamak, farkına varmak" manalarına gelen bir zihin fiilidir.

Zemahşeri'nin kaleme aldığı Harezmi Dönemi sözlüğü olan Mukaddimetü'l-Edeb'de anla- fiilinin karşılığı olarak **ağna-** "anlamak" (Yüce, 1988:84) ve **uk-** "anlamak" (Ata, 1988:193) fiilleri kullanılmıştır. Ata'nın incelediği eserde yer almasa da biz, "bil-" fiilinin Harezmi Türkçesi Döneminde "anla-" manasında da kullanıldığını söylenebilir: "...doğru sezgi eltdi hayırnı sezdi, anın içinde hayırnı bildi..." (Ata, 1988:66) cümlesi "Doğru sezdi, hayır sezdi, onun için de hayır olduğunu anladı." şeklinde açıklanabilir. Mukaddimetü'l-Edeb'de geçen **düşündür-** "öğretmek, alıştırmak" (Yüce, 1998:117) fiili, bütün cümlelerde öğrendür- ve öğret- "öğretmek" fiilleriyle birlikte kullanılmıştır: kadgurtıdı ya övkege keltürdi anga öğretti anga nersege, öğrendürdi, düşündürdi anga... (22-2). Bize göre, Mukaddimetü'l-Edeb'de geçen düşündür- fiili anlatmak, anlamasını sağlamak manasında kullanılan bir fiildir. O dönem de "düşün-" fiili anlamak manasında kullanılmıştır. Günümüz Çağdaş Türk Lehçeleri'nin çoğunda **tüşün-** fiili anlamak manasında (Kazak 'tüsinöv', Kırgız 'tüşünü', Özbek 'tüşün-') kullanılmaktadır. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Sözlüğünde **tüş-** fiiline verilen "anlamak"; **tüşür-** fiiline verilen "anlatmak, anlattırmak" anlamları diğer sözlüklerde olmayan bir farklılıktır (Kadri, 1943:793).

Kıpçak sahasına âit Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi'nde **anla-** fiilinin "1. Anlamak, öğrenmek 2. Sezmek, farkına varmak" manalarında kullanıldığını görüyoruz: "mañluğa 'ibâdet idersiz? *Pes çünkim İbrâhîm'üñ sözinden*

añladılar kim sanamlarını bu uvatmış” (Yelten, 1998:442). Târih-i Ibn-î Kesir Tercümesi’nde **bil-** fiilinin “1. Tanımak, bilmek 2. Anlamak, bilmek 3. İdrak etmek, kabul etmek 4. Düşünmek, bilmek 5. İnanmak, iman etmek 6. Görmek, kabul etmek, bilmek 7. Öğrenmek, haberdar olmak 8. **Anlamak**, farkına varmak” manalarında kullanılmıştır: “babalarına habar viridi, babası bildi kim Yûsuf bir ‘âli mertebeye irecekdür.” (Yelten, 1998:452) şeklinde anlam genişlemesiyle birden fazla manada kullanıldığı tespit edilmiştir. Nehcü’l Feradis’te anlamakla ilgili **anla-** “anlamak” (Ata,1998:18) ve **bil-** “bilmek, anlamak, öğrenmek, teşhis etmek, tanımak” (Ata, 1998:61) fiillerinin kullanılmış olduğu tespit edilmiştir: “*Şeytan ol arada bolmasa erenler Şeytan hilelerini yahşı añladılar*” (Ata, 2004:156). “... *maña tegmiş teg qadgurur-men tedi erse men taqı bildim kim bu ma’nidin ötrü Peygambar ‘as añağa bişarat bermiş tep.*” (Ata, 2004:288).

Türkmen Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi anlamakla ilgili birçok fiil kullanılmaktadır. Anlamak kavramını karşılayan fiiller anlama manasının yanında kavramak, sezme, hissetmek, bilmek, duymak gibi manalar da taşır. Taradığımız eserlerde örneklerini tespit ettiğimiz anlama ifade eden fiiller şunlardır:

Añlamak: Anlamak, kavramak, bilmek, duymak, sezme, sezinlemek, hissetmek.

Añmak: 1. Anlamak 2. sezme, duymak, bilmek.

Añşirmek: Sezme, tanımak, anlamak. 2.İşitmek, duymak. 3.Farketmek, görmek.

Akıl çatmak: Bir şeyi anlayabilmek, akli ermek, akli kesmek.

Akıl yetirmek: Akıl erdirmek, anlamak.

Bilmek: 1. Bilmek 2. Öğrenmek 3. Temel eylemin –p’li ulaş biçiminden sonra gelerek gücyeterliği anlatır.

Düşünmek: 1. Düşünüp manasını anlamak, 2. Yuvunmak

Saylamak: 1.Seçmek, onaylamak. 2.Birçok şeyin içinden birini seçmek, ayırmak, anlamak.

Göz yetirmek: Akıl erdirmek, akılı ermek, sırrını çözmek, anlamak, kavramak, sezme.

Gözi yetmek: Gözü yetmek, anlamak.

Bu fiillerden düşünmek fiili, diğerlerine göre daha yenidir. Türk Lehçelerinin çoğunda düşünmek fiili “anlamak” kavramını karşılar. Bu fiillerden *saylamak* ve *bilmek* fiilleri anlam genişlemesi yoluyla anlamak manası kazanmıştır. Diğer fiillerin temel anlamı “anlamak”tır. Anlama ifade eden fiiller tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **kavrama, sezme, fark etme, farkına varma, hissetme** manaları taşırlar. Taradığımız metinlerde, en sık karşılaştığımız anlama ifade eden fiiller **añla- ve düşün-** fiilleridir. Türkmen Türkçesinde anlamakla ilgili kullanılan temel fiil, **añla-** fiilidir. Düşünmek fiilinin daha çok *kavramak* manasıyla, **bil-** fiili bir durumun gerçekliğini sonradan anlamak, **añla-** ve **sız-** fiillerinin fark etmek, sezme, hissetmek, **añşır-** fiilinin sözü edilen, duyulan bir şeyin ne olduğunu anlamak, **duy-** fiilinin daha çok sezgi şeklinde bir anlama şeklini ifade ettiğini söyleyebiliriz.

1.1.1. Añlamak: Anlamak, kavramak, bilmek, duymak, sezme, sezinlemek, hissetmek.

‘Anla-’, ‘düşün-’ anlamını veren Türkmençe fiil **añla-** fiilidir. Türkmençe **añ-** ‘akıl, şuur, fikir’ anlamını verir. Türkmençe ‘anla-’ bildiren **añla-** fiili de nesneye maksat yönlü hareket bildirir ama bu fiilde nesne çok önemlidir, başka deyişle bu fiil iki değerlidir: *Ümsagül gürringi bir az üytgetmek gerekligini añladı* (B. Kerbabayev) “Ümsagül sohbetin mevzusunu bir az değiştirmek gerektiğini anladı.” (Kuliev,1998:109-161).

Añlamak fiili anlamak manası yanında “kavramak, bilmek, sezme, duymak, hisetmek, fark etmek, farkına varmak” manalarını da taşıyan bir fiildir. Añlamak fiili, Türkmen Türkçesinde sezgilere dayalı bir anlamayı ifade etmektedir: *Artık Çernişoviň soňki sözlerine oňli düşünmese de, ülkede umumi bir üytgeşikliğe garaşýanyny aňladı* (AE,68). “Artık, Çernişov’un son söyledikleri iyi anlamasa da, ülkede genel bir değişimin beklendiğini anladı.” Örnekte görüldüğü gibi düşünmek ve anlamak fiilleri aynı cümlede kullanılmıştır. Düşünmek fiili bu cümlede *anlamak*, aňlamak fiili ise *sezme* ifade etmektedir. Añlamak fiili cümle içerisinde bağlama göre kimi yerde sezme, kimi yerde farkına varma, fark etme, anlama, kavrama, sezme manalarında kullanılmaktadır.

Anlamak, kavramak manasında:

Eziziň beynisi bir az düzelenden soň, Cüneyt haniň hal-ahvalını bilmäge, ondan tağlým almağa näçe hovluksa da, kovup gelyän avınıň haysı tokaya siňenini aňlamak onı beterräk gıssadı (AE, 95).

“Aziz’in kafası biraz iyileştikten sonra Cüneyit Han’ın hâlini anlamaya, ondan nasihat almaya ne kadar acele etse de kovalamakta olduğu avının hangi ormana sindiğini anlamak onu daha da acele etmeye zorladı.”

Emma gep manısını aňlamayan, yagşa-yamana parh goymayan hayvan bol diyseňiz... (M,304).

“Fakat laf manasını anlamayan, iyiye kötüye bakmayan hayvan ol deseniz...”

Fark etmek, farkına varmak manasında:

Ol ädiginiň içinde layık bir petek goyupdı-da, hatı hem şonuň aşagında yerleşdiripdi. Şonda-da ädik agzalanda onun tärzi bir az üytgedi. Emma onı aňlan bolmadı (P,57).

“O, çizmesinin içine layık bir keçe koymuştu ve mektubu da onun altına yerleştirmişti. Bu yüzden çizme lafı geçtiğinde biraz keyfi kaçtı ama mektubun orada olduğunu kimse fark etmedi.”

Ayaklarımda şanırdan zincirin sesine gözümü açanımda diñe şonda men gören gızıklı hem süyci hıyallarımıñ gurı bir düyş ekenligini añladım ne tukat boldum (D,21).

“Ayaklarımda şangırdayan zincirin sesine gözümü açtığımda gördüğüm güzel hayallerimin kuru bir rüya olduğunun farkına vardım, hayal kırıklığına uğradım.”

Sezmek, hissetmek manasında:

Artık Çernişoviñ soñkı sözlerine oñlı düşünmese de, ülkede umumi bir üytgeşikliğe garaşılğanını añladı (AE,68).

“Artık, Çernişov’un son söyledikleri iyi anlamasa da, ülkede genel bir değişimin beklendiğini sezdi.”

Aydan sözleriniñ tesirini onuñ yüzünde añlacak boldı (MO,114).

“Söylediği sözlerinin etkisini onun yüzünden anlayacak oldu.”

1.1.2. Añmak: 1. Anlamak 2. sezmek, duymak, bilmek.

Añ- Clauson’da (1972:168) sadece “hatırlamak, anmak” anlamlarıyla kayıtlı olan kelimenin anlam gelişimini takip edebilmek için taradığımız kaynaklarda 15. yüzyıldan itibaren anlamında bir genişleme meydana geldiğini gördük. “Hatırlamak, anmak” anlamları dışında “sözünü etmek, hatırlamak, hesaba katmak, adlandırmak” gibi anlamları Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar kazanmışlardır. Añ- fiili; DK’de “anmak, zikretmek”; ŞŞÇ’de 1. Zikretmek, anmak 2. Bahsetmek 3. Hatırlamak 4. Düşünmek, hesaba katmak 5. Adlandırmak; TS’de 1. Anlamak 2. Hatırlamak 3. Sözünü

etmek şeklinde açıklanmıştır (Erol, 2005:152). Orta Türkçede añ- fiili “hatırlamak” şeklinde kullanılmıştır. ME’de düşündürmek fiili “öğretmek, alıştırmak” manalarında kullanılmıştır (ME,1988:117).

“Anmak” sözcüğünün Türkiye Türkçesi Sözlüğünde ilk anlamı “birini veya bir şeyi akla getirerek sözünü etmek veya onu düşünmek, zikretmek, hatırlamak” şeklindedir (BTS). Eylemin TDS’de tamamen farklı anlamları yansıttığı görülmektedir. Eylemin TDS’de birinci anlamı “anlamak”, ikinci anlamı “sezmek, duymak, bilmek” olarak geçmektedir. Sözcüğün anlamları incelendiğinde eylemin Türkiye ve Türkmen Türkçesi sözlüklerinde zihnî bir hareket bildiren mental fiillerden “anlamak” fiili olduğu söylenebilir. Türkmen Türkçesinde ilk anlamının “anlamak” şeklinde zihin fiili olduğu görülmektedir. “Anlamak” bir şeyin ne demek olduğunu, neye işaret ettiğini kavramak; yeni bilgileri eskileriyle bir araya getirerek sonuç niteliğinde başka bir bilgi meydana getirmektir.

Sözcüğün sadece TDS’de “sezmek, duymak, bilmek” şeklinde yer alan anlamının da ilk anlamından yola çıkılarak oluşturulmuş mental bir fiil olduğu görülmektedir. Orta Türkçe döneminde hatırlamak manasında kullanılan añ-fiili zamanla “anlamak, sezmek, bilmek, düşünmek” gibi manalar kazanarak anlam genişmesine uğramıştır.

Anlamak manasında:

Övezmirat Batırın “Duruñ!” diyen batlı sesi yañlananda, esirler özlerinin hossarlarınıñ yetişenini añdılar (P,23).

“Övezmirat Batır’ın ‘Vurun!’ sesi kayalarda yankılandığında esirler kurtulduklarını anladılar.”

“Halsizce vurduğı yumrukların da tesir etmediğini añlayıp gözleri yaşlı ağlamay öyüñ gapdalındaki kümede yatan Kanı batır hem atın sesini eşidenden bir zadırñ bolanını añıp ilgap daş çıkdı (P,102).

“Kuvvetsizce vurduğu yumrukların da tesir etmediğini anlayıp gözleri yaşlı, ağlamadan evin yanındaki kulübede yatan Kanı Batır da atın sesini işittiğinde bir şey olmadığını anlayıp teleşla dışarı çıktı.”

Sezmek, hissetmek manasında:

Ol ecesinin gözünüñ alında barha mukaddes hem beyik zatlara övrülip el yetmez şaha bolup baryanını añdı (NT,51).

“O annesinin gözünün önünde yavaş yavaş mukaddes ve büyük şeylere benzeyip ulaşılmaz dala dönüştüğünü hissetti.”

Onda-da yer astı bilen çınlakay sövdanın gidyändigini Menli añyardı (M,82).

“Yine de belli etmeden gerçek anlamda pazarlığın yapıldığını Menli seziyordu.”

1.1.3. Añşirmek: Sezmek, tanımak, anlamak. 2.İşitmek, duymak. 3.Fark etmek, görmek.

Añşır- fiilinin temel manası “sezmek, tanımak”tır. Diğer manaları ise “işitmek, fark etmek ve görmek”tir. Añşirmek fiili; “anlamak, sezmek, tanımak, fark etmek” manalarını ifade etmesinin yanında duyu fiili olarak da *işitmek, duymak, görmek, bakmak* manalarını da karşılar. Taradığımız metinlerde çok sık rastlamadığımız bir fiil olan añşirmek fiilinin işitmek, duymak manasında kullanımına rastlamadık. *Nähili ses bilen gığıranını hem añşırmadı*. “Nasıl bir sesle bağırdığını işitmedi.” cümlesinde añşır- fiili işitmek manasında kullanılmıştır.

Anlamak manasında:

Mahmud Ussa şahırıñ seslenenini eşitdi, emma nâme diyenini añşırmadı (M,279).

“Mahmut Usta şairin seslendiğini işitti, fakat ne dediğini anlamadı.”

Fark etmek, sezme manasında:

Mämmetveli onıñ sesindäki närazılıǵı añşırman, onıñ yüzine göni seretmän coǵap gaytardı: (AE,14).

“Mehmet Veli onun sesindeki isteksizliği fark etmeden onun yüzüne doğru bakmadan cevap verdi.”

1.1.4. Akıl çatmak: Bir şeyi anlayabilmek, akli ermek.

Akli ermek manasında:

Nökeriñ agısı tutdı, onun müñ perdeden gopup zarı-giryarı bolşuna hiç akılı çatmadı (NT,249).

“Nökerin ağlayası geldi, onun bin perdeden kopan sızlanmasına hiç akli ermedi.”

Şol dövüği seyiklärlük tebiş tapılcaǵına, şol dövüğiñ sepini kebşirlecek mumıya el yetceǵine onıñ akılı çatmandı...(AE,51).

“O kırığı tedavi edecek tabip bulunacağına, o kırığın parçalarını birleştirecek mumyanın elde edilebileceğine onun akli ermedi.”

1.1.5. Akıl yetirmek: Akıl erdirmek, anlamak.

Türkiye ve Türkmen Türkçesinde akıl yetirmek fiili mana bakımından ortaktır. Her iki lehçede de akıl yetirmek fiili “anlamak, kavramak, idrak etmek” manalarında kullanılmaktadır. Taradığımız metinlerde akıl yetirmek fiilinin ayrıca “sezme, hissetme, fark etmek” manalarında da kullanıldığını gördük.

Aklı ermek, anlamak manasında:

-Bilmedim, men-ä bu işlere akıl yetirip bilemok (P,290).

“Bilmiyorum. Benim bu işlere aklım ermiyor.”

Sezmek, hissetmek manasında:

Adamlarıñ hem düynden bäri yağşıdan-yamandan dil yarmak islemän, asıl onun külbesi barada söz açman, kalbına ot berenine indi-indi akıl yetiren yalı gıslılıp, govruıldı (NT,197).

“İnsanların da dünden beri iyi kötü hiçbir şey demek istemeyip onun külbesi hakkında söz etmeden, kalbini ateşlediğini yeni yeni hissetmiş gibi rahatsız oldu.”

1.1.6. Bilmek: 1. Bilmek 2. Öğrenmek 3. Temel eylemin –p’li ulaş biçiminden sonra gelerek gücyeterliği anlatır.

Bilmek fiili Türkçe sözlükte “1. Bir şeyi anlamak, bilmek, öğrenmek, bilmek 2. Bir şeyi bilmek 3. Duyumsamak, hissetmek 4. Farkına varmak, öğrenmek, duyumsamak 5. Bir işi, bir görevi başarmak 6. Tanımak” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Bilmek fiilinin Türkçe sözlükteki “anlamak, sezmek, farkına varmak” şeklindeki anlamları Türkmen Türkçesi sözlüklerinde yer almamaktadır. Bilmek fiili Türkmen Türkçesinde bilmek, öğrenmek manalarının yanında aynı zamanda cümle içindeki bağlama göre anlamak, fark etmek, hissetmek, sezmek manalarında da kullanımının olduğu görülmektedir.

Bilmek fiili, Türkiye Türkçesiyle ve Türkmen Türkçesinde bazı anlam ortaklıkları taşıdığı görülmektedir. Bilmek fiili her iki lehçede de *anlamak, bilmek, tanımak, duyumsamak, hissetmek, bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak, tanımak, hatırlamak, sanmak, varsaymak, farz etmek, yeterlik bildiren birleşik fiil* bildirmesi bakımından ortaklık göstermektedir. Bilmek fiili

Türkçe sözlükteki duyumsamak, farkına varmak gibi anlamları sonradan kazanmıştır. Bilmek fiili Türkmen Türkçesinde daha çok bir durumun gerçekliğini sonradan anlamak ve sezme manalarında kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesinde “bilmedim” sözcüğü “anlamadım” anlamına gelmektedir: *Bilmedim: cansız gelipmi, vekil gelipmi, yarağ hödürleyämişlermi* (AE,219). “Anlamadım: “Ajan gelmiş mi, vekil gelmiş mi, silahlanmaya mı çağırıyorlar.”

Taradığımız metinlerde Türkmen Türkçesinde bilmek fiilinin; *bilgi sahibi olmak, haberi olmak, bilmek, anlamak, fark etmek, sanmak, tanımak, şaşırmaq* manalarında kullanıldığını tespit ettik. Mental bir fiil olan bilmek fiilinin anlam çeşitliliği gösterdiği görülmektedir. Türkçede eskiden beri mental fiillerde anlam çeşitliliğinin olduğu görülmektedir. Mana farklılıkları bağlamdan kolayca anlaşılabilir.

Anlamak, fark etmek manasında:

Haramzadalar adam yokduğunu bilip, arkayınlık bilen galama-gala aylanıp, garav gaytarıp bilmecek ayal, oğlan-uşakları, bar malı-halı bilen olcalapdırlar- diyip, öz yanından hümürdedi (P,22).

“Haydutlar adam olmadığını anlayıp savunmasız kadınları, çocukları ele geçirmişler, bütün mallarını mülklerini yağmalamışlar diye homurdandı.”

Özüniñ süytdeş yedi doganı onun yılandığını bilip, ondan geçdilar (P,32).

“Kendisinin yedi kardeşi onun hain olduğunu anlayıp ondan kaçtılar”.
Atacanıñ ecesi bilen kakası ol gızıñ yumşakdan yakımlı ses bilen beren salamını alandıklarını-alandıklarını hem bilmän galdılar.

“Atacan’ın annesiyle babası o kızın yumuşak kadife sesle verdiği selamını aldıklarını veya almadıklarını bile fark edemediler.”

Hissetmek manasında:

Gözi korkan Marcina seresap gelemese canının cehenneme gidenini yakın bildi (NT,184).

“Gözü korkan Marcina dikkatli konuşmazsa canının cehenneme gideceğini hissetti.”

1.1.7. Düşünmek: 1. Düşünüp manasını anlamak, 2. Yuvunmak

Türkmen Türkçesinde düşünmek fiili; düşünmek, anlamak, öğrenmek, kavramak manalarına gelmektedir (TDS). Düşünmek fiili, çok yönlü bir zihnî aktivite içeren bir fiildir. Düşünme eylemiyle birlikte zihin faaliyete geçer. Zihin dış veya iç dünyayla bağlantılı olarak çeşitli ilişkiler kurar, karşılaştırmalar, çok yönlü tasarımlar yapar.

Türkmen Türkçesinde ise düşünmek fiili Türkiye Türkçesinden farklı olarak anlamak manasında kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesindeki düşünmek fiilinin Türkiye Türkçesinde olduğu gibi mana genişliği yoktur. Türkiye Türkçesinde düşünmek fiili sekiz maddeyle açıklanmıştır (BTS).

Türkmen Türkçesinde düşünmek fiili Türkiye Türkçesindeki anlamak fiilinin tam karşılığını vermektedir. Türkmen Türkçesindeki düşünmek fiilinin anlamak fiilinden farkı ise, anlamak fiilinin karşılamadığı bazı kavramların düşünmek fiiliyle ifade edilmesidir. Mesela, Türkiye Türkçesinde “Bilgisayardan anlıyor musun?” cümlesini Türkmen Türkçesinde Kompiyuteri añlayañmı? cümlesiyle kullanamayız. Bunu ancak “Kompiyutere düşünyañmı?” cümlesiyle ifade ederiz. Düşünmek fiili Türkmen Türkçesinde kavramak, ne olduğunu anlamak manalarında kullanılmaktadır. Düşünmek fiili ayrı bir başlık altında da (düşünme ifade eden fiiller) ele alınmıştır.

Anlamak, kavramak manasında:

Artık onıñ aydan sözleriniñ bir näçesine düşünmese de, dostınıñ ağır yağdayını añlap, oña bir az teselli bermäge çalışdı: (AE,14).

“Artık onun sözlerinin birçoğunu anlamasa da, dostunun zor durumunu anlayıp, onu teselli etmeye çalıştı.”

Ah o zatlar bilen özüm düşünişip bilcek, yöne senin gızıña gudaçılığa barsam, bu nähili gep bolar (NT,62).

“Yahu, öyle şeyleri kendim anlayabilirim, fakat senin kızını istemeye varsam, bu nasıl konuşma olur?”

Elbetde, bir yevropalı ayal için bu yağdayıñ gurcak oyunundan enayı bolup görünmecegi belli zat, yöne neneñsi-de bolsa, her bir añlı-parasatlı adam bu yağdayıñ neneñsi agırdığına şübhesiz düşünür (MO,67).

“Elbette, bir Avrupalı bayan için bu durumun kurcak oyunundan farklı olmadığı belli ama nasıl olursa olsun, her bir akıllı, fikir sahibi insan bu durumun ne kadar ağır olduğunu şüphesiz anlar.”

Atacan oña govı düşündi, goybermecekdigine açık gözem yetdi (MO,55).

“Atacan onu iyi anladı, bırakmayacağını da iyice anladı.”

Siz oña düşünmән, meniñ üstüme yerli- yerden hücüm edyärsiñiz (MO,77).

“Siz onu anlamayıp benim üzerime her taraftan saldırıyorsunuz.”

Sen durmuşıñ bir aylavına düşünyän bolsañ men iki aylavına düşünyäriñ- diyip, Eneşiñ yüzüne seretdi.

“Sen hayatın bir kesitini anlamış olsan, ben iki kesitini anlıyorum diyip, Eneş’in yüzüne baktı.”

Ah o zatlar bilen özüm düşünüşip bilcek, yöne senin gızıña gudaçılığa barsam, bu nähili gep bolar (NT,62).

“Yahu, öyle şeyleri kendim anlayabilirim, fakat senin kızını istemeye gitsem bu nasıl olur?”

Atacan, bu meselede ikimiz ılalaşıp bilmäris. Yöne sen özün zehinlidigine düşünyärmin? (MO,15).

“Atacan, bu meselede ikimiz anlaşılamayız. Fakat sen kendinin zeki olduğunu anlıyor musun?”

Gız velin hasapsız dostuñ uzaga gitmecegine akıl yetirmezçe çaga-çagacık dälde, bergisini borcunu bedeniniñ gul ısı bilen üzlüşip başladı (NT, 98).

“Fakat kız bitmeyen dostlukların uzun sürmeyeceğini anlamayacak kadar çocuk değildi. Borcunu bedeninin köle kokusuyla kapatmaya başladı.”

Fark etmek manasında:

Atacan, bu meselede ikimiz ılalaşıp bilmeris. Yöne sen özün zehinlidigine düşünyärmin? (MO,15).

“Atacan, bu meselede ikimiz anlaşılamayız. Fakat sen kendinin zeki olduğunu fark ediyor musun?”

-Hava desmalçı, yaranca bolmalı yöne yanına baran adamın senin desmalçılığına düşünmesin (MO,14).

“Evet, mendilci, yaltakçı olacaksın ama yanına varan kişinin senin mendilci olduğunu fark etmesin.”

Yöne ol cadılı ovaziñ näme üçindir gel-gel, şu yaşında kalbını lerzana getiryanine düşünip bilenokdı (NT,57).

“Fakat o sihirli sesin nedendir şimdi bu yaşında kalbini çarptırıldığını anlayamıyordu.”

Annam magazinçi garrınıñ ahvalına düşünmediksirän bolup, gayta, onı yañsılayan ähengde, “Haçandan bäre totam bolduñ” diyvän kimi söz okladı (NT,211).

“Annam, satıcı ihtiyarın durumunu anlamamışçasına onu taklit edici ahenkte , “Ne zamandan beri totam oldun?” der gibi söz söyledi.”

Sezmek, hissetmek manasında:

Hal Molla sem bolup durmakdan govusınıñ yokduğına düşündi (P,51).

“Hal Molla, susmaktan başka çıkar yol olmadığını sezmişti.”

Ol durmuşa çıkmak diyilyän zadıñ bir yerden göçüp gaytmak däl-de guzaplı ağır ikbalı yüzüne basyan olduğına düşünip galdı (NT,58).

“O evlenmek denilen şeyin bir yerden göçüp gitmek değil de zorlu ağır kaderi yüzüne vuran ateş olduğunu hissetti.”

Akıl erdirmek manasında:

-Şerigata menin özümem govı düşünyän-le diydi (P,57).

“Şeriattan ben de iyi anlarım, dedi.”

1.1.8. Duymak: 1. Duymak, hissetmek 2.Sezmek, önceden bilmek.

Duymak fiilinin ilk anlamı, duymak yani işitmektir. Duymak fiili aslında bir algı fiilidir. Zihinsel faaliyetler algıyla başlar. Fiil gerçek anlamından uzaklaşarak mecaz yoluyla sezmek manası kazanmıştır. Sezmek fiili içerisinde anlamak kavramını barındıran bir fiildir: “Onun bize karşı bir tavrı olduğunu sezdim.” cümlesinde “Onun bir tavrı olduğunu anladım” demek

istemişizdir. Sezmek eylemi tahminle, düşünmeyle, idrakle yapılır; yani bir mental süreci gerektirir. Duymak fiilinin Türkmençe ve Türkçe sözlükte yer almayan anlamak manasında kullanımı tespit edilmiştir.

Anlamak manasında:

Ol beren buyrugıniň çuňňur täsirini diňe indi duyup galdı (M,320).

“O verdiği talimatın derin manasını şimdi anladı.”

İne diňe şundan son men gaygıniň, gam gussanıň barlığını duydum (P,36).

“İşte bu felaketten sonra kaygının, gamın ve kederin varlığını anladım.”

Sezmek, hissetmek manasında:

Tarhan dil yarmagıniň vagtı gelendigini duydı (M,353).

“Tarhan konuşma zamanının geldiğini sezdi.”

Onuň mana ceza tayarlanımı aňyardım, ondan çekinip duramok (NT,160).

“Onun benim için ceza hazırladığını hissediyordum. Ondan hiçbir çekincem yok.”

Ol bu gün bolmasa ertir mekânının hemişelik üytgedileymäginin ehtimallığını duyyardı (M,87).

“O bugün olmasa yarın mekânının her zaman için değiştirilebileceği ihtimalini seziyordu”

Sadap gelin ertesi Annamı hiç yere goyberesi gelmedi emma ol soňkı vagtlar adamsının yüzüniň salıkdığını öňkülüginin yokdığını nämedir bir zadı gizleyändigini açık duyardı (NT,279).

“Sadap gelin ertesi gün Annam’ı hiçbir yere göndermek istemedi ama o son zamanlarda eşinin moralin olmadığını, yüzünün solduğunu, bir şeyleri sakladığını açıkça hissediyordu.”

Otagiñ giñligine garaman, hovası ağırdı, daşarınıñ hoştaplığı içerde duylanokdı (M,299).

“Odanın geniş olmasına bakmada havası ağırdı, dışarının hoş havası içeride hissedilmiyordu.”

1.1.9. Göz yetirmek: Akıl erdirmek, akli ermek, sırrını çözmek, anlamak, kavramak, sezme.

Yetir- fiili Türkçe sözlükte “1. Yetişmek, erişmek, dokunmak. 2. Getirmek, teslim etmek. 3. Yol açmak 4. Vermek, teslim etmek, bildirmek” anlamlarına gelmektedir. Her iki sözcük de gerçek anlamlarından uzaklaşarak deyimleşmiştir. “Göz yetirmek” fiili daha çok eldeki veriler, bilgiler yardımıyla bir durumu, bir olayı, bir şeyi anlamak, kendince yorumlamak manasında kullanılmaktadır. Anlama işi aynı zamanda yorum katılarak yapılan bir iştir. Göz yetirmek fiilinde daha çok, kendi yorumlarımızın katılarak anlama işinin yapıldığını görüyoruz. Göz yetirmek fiilinin bazı yerlerde cümlede bağlama göre fark etmek ve sezme manalarında da kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anlamak, fark etmek manasında:

Balçı ikinci urgınıñ ızasından ayñalıp bilmedi, ol arıların nâme için kökelerini taşlap gaydanına tiz göz yetirdi (NT,197).

“Balçı ikinci darbenin tesirinden çıkamadı, o arıların niçin evini bırakıp gittiklerini anladı.”

Yesiriñ dövletli arlı adamdığını anıklap, añırsına gözünü yetirip bilse, onda hanın guşu uçyardı (D,14).

“Esirin şanslı, onurlu adam olduğunu fark etmek arkasındakileri anlayabilirse o zaman han neşeleniyordu.”

Yasa görünüp aytmagıñ bir başgadığına, ähli hısırdısını öz boynuna almagıñ bir başgadığına basım göz yetirdi (NT,191).

“Cenazeye gitmenin bir başka olduğunu, bütün uğraşları kendi üzerine almanın bir başka olduğunu çabucak fark etti.”

Tahmin etmek, sezme manasında:

Arhip baçlı gızıñ öz äheninde geplep ugrundan gopmasa ondan idili zat eşidip bilmeceğine göz yetirdi (NT,37).

“Arhip Balcı kızın kendisine doğru dürüst cevap veremeyeceğini sezdi.”

Nöker milisgäniñ tüys mert yigitdigine göz yetiripdi (NT,286).

“Nöker polisin tam bir mert adam olduğunu sezdi.”

1.1.10. Gözi yetmek: Gözü yetmek, anlamak.

Gözü yetmek fiili Türkmen Türkçesinde daha çok sezgilere dayalı olarak bir durumu, bir olayı anlamayı, anlamaya çalışmayı ifade eder. Daha önceden bahsettiğimiz gibi “anlamak” fiili, içerisinde aynı zamanda fark etmek ve sezme manalarını da barındırır. Bizim tespitlerimize göre gözi yetmek fiili “anlamak” manasının yanında “tahmin etmek ve sezme” manalarında da kullanılmaktadır.

Anlamak manasında:

Yok, ondan eygilik tamasını edip bolmacagına gözi yetdi (M, 358).

“Hayır, ondan iyilik beklenemeyeceğini anladı.”

Tahmin etmek, sezme anlamında:

Emma gılıçlaşıp gan döküşip niyete yetip bolmacagına şahırın gözi yetyardı (M,105).

“Fakat kılıç çekilip kan dökülmeyeceğini şair tahmin ediyordu.”

1.1.11. Saylamak: 1.Seçmek, onaylamak. 2.Birçok şeyin içinden birini seçmek, ayırmak, anlamak.

Saylamak fiilinin TDS'deki temel manası seçmek, onaylamaktır. Türkmen Türkçesinde de asıl anlamı seçmek olan saylamak fiili anlam genişlemesi yoluyla anlamak manası kazanmıştır.

Türkiye Türkçesinde de “seçmek” fiili Türkçe sözlükte dördüncü maddede “Ne olduğunu anlamak, fark etmek: “Sizler gezip tozmakta hür olduğunuz hâlde insan zekâsı ile bir adım ilerisini seçemiyorsunuz, sezemiyorsunuz.” -R. H. Karay” şeklinde açıklanmıştır. Seçmek fiili de tıpkı saylamak fiili gibi anlam genişmesi yoluyla anlamak manası kazanmıştır.

Anlamak, fark etmek anlamında:

Ayağımızdaki dolağıň, eňnimizdäki köynek balağıň, doniň derde yararını saylap berenimize heniz salım geçenok ahırı! (AE, 65).

“Ayağımızdaki ayak sargısının, omzumuzdaki elbisenin, elbisenin derde faydasını anlamamız çok olmadı.”

1.1.12. Sızmak: 1. Bir şeyi duyumsamak, hissetmek 2. Sezmek.

Erimek anlamındaki fiil Uygur Türkçesinde “yorgun düşmek” anlamıyla karşımıza çıkmakta, Kaşgarlı ise “sızmak, erimek” anlamları yanında Uygur Türkçesindeki anlamını da kapsayan “zayıflamak” ve “güneşte belirlemek, ucu görünmek” anlamlarıyla da kaydedilmektedir (Clauson,1972:861).

Sözcüğün sadece TDS’de madde başında duyumsamak, hissetmek (ağrı hissetmek) 2. sezmek: öñünden sız- “önceden sezmek” anlamlarında mental bir hareketin olduğu görülmektedir. Sözcüğün bu anlamının metaforik bir anlam taşıdığı söylenebilir. Çünkü burada sözcüğün, insan vücuduna dışardan yönelen bir etki sonucu ağrının varlığını hissetmek ya da bir şeyi önceden sezmek gibi yeni anlamlar taşıdığı görülmektedir. Bu da bize, sözcüğün ilk kullanımdaki fiziksel anlamından uzaklaştığını ve somuttan soyuta geçerek mental süreci gösteren anlamları yansıtmaya başladığını göstermektedir. Sözcüğün duyumsamak, hissetmek şeklindeki kullanımı, duyularla ilgili bir fiil iken metafor yoluyla sezmek manasında mental bir fiil haline gelmiştir. Fiil Türkmen Türkçesinde temel anlamından uzaklaşarak sezmek, anlamak, hissetmek” manalarında da kullanılmaktadır. Anlamak manası bağlamdan kolaylıkla çıkarılabilir. Sezmek ve anlamak fiilleri birbirine anlamca yakın olan fiillerdir.

Kuliev’e göre Türkmence sız- ve duy- fiilleri duygusal algı bildirir; “...soñkı yıllarda men onung atalık mehrini duymadım.” “Son yıllarda onun babalık kaygısını hissetmedim.” “Gurbanbike bu zatlary alanda yüzünin gızıp gidendigini sızdı.” “Gurbanbike bu eşyaları aldığında yüzünün kızardığını hissetti” (Kuliev,1998:162).

Sezmek, anlamak manasında:

Yöne şonda-da Övezmirat batır onda nähilidir bir üytgeşikligiñ bardığını sızıpdı (P,460).

“İşte o anda Övezmirat Batır onda nasıl bir değişikliğin olduğunu anladı.”

Ayceren kakasının gazaplı keşbinden yine bir yavuz hakikatı sızdı (NT,180).

“Ayceren babasının öfkeli yüzünden yine bir gerçeği anladı.”

Oı Artıđıñ aydanlarına düypleyin düşünmese de, deñsizlik şemaliniñ çalyanını bir az sızdı (AE,9).

“O, Artık’ın söylediklerini tamamen anlamasa da, eşitsizlik rüzgârının estiğini biraz anladı.”

Hissetmek manasında:

O dünyäde-de yagtı bolcakdı şonda sen nurana gözleriñ bilen gudratlı Gurhana bakıp, onda bendesiniñ yoluna şugla salcak mähremligi sızıp bilcekdi (NT,145).

“Öteki dünyada da aydınlık olacaktı, o zaman sen nurlu gözlerinle mukaddes Kur’an-ı Kerim’e bakarak onda kulun yoluna ışık verecek sevgiyi hissedebilecekti.”

Oı Artıđıñ aydanlarına düypleyin düşünmese de, deñsizlik şemaliniñ çalyanını bir az sızdı (AE,9).

“O Artık’ın dediklerini tamamen anlamasa da eşitsizlik rüzgârının esmeye başladığını hissetti.”

1.2. BİLME İFADE EDEN FİLLER

1.2.1. Bilmek: 1. Bilmek 2. Öğrenmek 3. Temel eylemin –p’li ulaş biçiminden sonra gelerek güç yeterliği anlatır.

Bilmek fiili esas anlamıyla bilgi sahibi olmaktır. Dış dünyadan algıladığımız nesne, olay, kavramlar hakkında bilgi sahibi olmaktır. Bilme işi akılla olur. Bilme öğrenerek, tanıyarak, kavrayarak, bilgi sahibi olarak, sezerek olur. Bilme fiilinin saydığımız kavramları da taşıması bundandır. Bilmek fiili zihinsel, bilişsel bir harekettir. EUTS’de, KB’de bilmek fiili “biliş” kavramıyla aynı anlamda kullanılmıştır. Türk dilinin tarihi boyunca “bilmek” fiili bilmek temel manasının yanında “anlamak, tanımak, sanmak, düşünmek” manalarında da kullanılmıştır.

Bilmek fiili Türkçe sözlükte “1. Bir şeyi anlamak, bilmek, öğrenmek, bilmek 2. Bir şeyi bilmek 3. Duyumsamak, hissetmek 3. Farkına varmak, öğrenmek, duyumsamak 4. Bir işi, bir görevi başarmak 6. Tanımak” şeklinde açıklanmıştır (BTS).

Bilmek fiili, Türkiye Türkçesiyle ve Türkmen Türkçesinde bazı anlam ortaklıkları taşıdığı görülmektedir. Bilmek fiili her iki lehçede de anlamak, öğrenmek, bilmek, tanımak, duyumsamak, hissetmek, bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak, tanımak, hatırlamak, sanmak, varsaymak, farz etmek” manalarını içermesi bakımından ortaklık gösterir.

Taradığımız metinlerde Türkmen Türkçesinde bilmek fiilinin; *bilgi sahibi olmak, haberi olmak, bilmek, anlamak, fark etmek, sanmak, tanımak, şaşırmaq* manalarında kullanıldığını tespit ettik. Mental bir fiil olan bilmek fiilinin anlam çeşitliliği gösterdiği görülmektedir. Bilmek fiili Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *kafası karışmak, ne yapacağını bilememek* manalarında da kullanılmaktadır.

Sık kullanılan kelimelerden biri olması sebebiyle anlamı da o oranda genişleyen bil- fiili için Clausaon’un açıklamaları şöyledir: “Bilmek, bütün

dönemlerde yaygın. Eski dönemde bilig bil- “haberdar olmak, bilge olmak” terkibi hem olumlu hem de olumsuz anlamlarla (ihmalkâr olmak) yaygındır. Aynı zamanda “nasıl yapacağını bilmek, (bir şeyi yapmaya imkânı olmak) anlamıyla –u/-ü zarf-fiili eklenmiş asıl fiille, yardımcı fiil olarak kullanılmıştır (Clauson 1972:330-331).

Erol’a göre, Eski Anadolu Türkçesinden itibaren kelimenin anlam genişlemesi şu şekilde olmuştur: EUTS’de “bilmek, tanımak”, KG’de “1.bilmek, anlamak, idrak etmek, farkına varmak 2. tanımak, bilmek 3. Öğrenmek, bilmek, hatırlamak”, KT’de “1. bilmek 2. haberdar olmak, bilmek 3. tanımak, bilmek 4. Hatırlamak 5. görür gibi bilmek, öğrenmek 6. hissetmek, sezmek 7. (geleceğini) bilmek, beklemek, kabul etmek”, GT’de “1. bilmek 2. anlamak, farkına varmak 3. öğrenmek, haberdar olmak 4. gücü yetmek, elinden gelmek 5. anlamak, hesabını yapmak, hesap etmek 6. zannetmek 7. takdir etmek, değerini bilmek 8. sorumlu tutmak 9. öyle kabul etmek, saymak 10. hissetmek, duymak”, TİKT’de “1. Tanımak, bilmek 2. Anlamak, bilmek, idrak etmek, kabul etmek 4. Düşünmek, bilmek 5. İnanmak, iman etmek 6. Görmek, kabul etmek, bilmek 7. Öğrenmek 8. Anlamak, farkına varmak 9. Çözmek, tabir etmek, bilmek”, ŞŞÇ’de “1. Bilmek 2.anlamak 3.tanımak 4.kabul etmek” (Erol,2008:200).

EUTS’de geçen bilme ifade eden fiil **bilmäk** fiilidir (Caferoğlu, 1968:42). DLT’de ise **bilmek** “bilmek” (Atalay, 4. Cilt, 2006:90-94) fiilinin kullanıldığı tespit ettik. DLT’de bilmek fiilinin *anlamak* manasında kullanıldığına dâir bir ibareye rastlayamadık.

DLT’de bilmek fiilinin “bilmek” manasının yanında “anlamak, fark etmek, tanımak, düşünmek, sanmak” manalarında da kullanıldığı verilen örneklerden anlaşılmaktadır: *Karga kalı bilse muñgin ol buz sukar. Awçı yaşıp tuzak taba meñge bakar* “Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla buzu deler, hâlbuki avcı saklandığında, karga tuzaktaki yeme bakar.” (Atalay, 4. Cilt, 2006:425). Bu atasözündeki bilmek fiilini de anlamak, fark etmek şeklinde açıklayabiliriz. Yani; karga başına gelecek sıkıntıyı fark

etse, anlasa buzu deler. Bu atasözündeki bilmek fiilini de anlamak, farketmek, anlamak şeklinde açıklayabiliriz. Yani; karga başına gelecek sıkıntıyı fark etse, anlasa buzu deler.

Aga büktir üze yordım

Barık yakıp kıya kördim

Anı bilip takı bardım

Tükel yağı töri togdı

“Dağın sert yamaçlarını aşarak yürüdüm, yakın vararak bir karaltı gördüm. Onu tanıyarak yanına vardım. Bütün düşmanın tozu yükseldi” (Atalay, 1. Cilt, 2006:456). Burada da yine bilmek fiili “onu tanıdım, ne olduğunu anladım” şeklinde açıklanabilir. Tanımak manasının hem Türkiye hem de Türkmen Türkçesinde kullanıldığını görüyoruz.

DLT’de bilmek fiili “anlamak” manasıyla da kullanılmıştır: bilinçek bildi “hırsızın elindekini çalınan malı tanıdı” (Atalay, 1. Cilt, 2006:510). Bilinçek kelimesinin manası “hırsızın yahut başkasının elinde bulunan her çalınmış malın adı” şeklinde açıklanmıştır. Burdan da “Hırsızın elindekinin çalıntı mal olduğunu anladı” manasını çıkarabiliriz. Bilmek fiilinin DLT’de verilen örneklerden yola çıkarak “sanmak ve düşünmek” manalarında kullanılmış olabildiğini söyleyebiliriz:

Begim özin ogurladı

Yarag bilip ogurladı

Uluğ Tengri ağırladı

Anın kut kıw türi togdı

“Beyim kendini gizledi, bunu silah bilerek vaktini gözledi. Tanrı kerem kıldı, onun için kutu, devleti yükseldi.” (Atalay, 1. Cilt, 2006:300-301). Burada

bilmek fiilinin esas manasından uzaklaşarak düşünmek, sanmak manalarında kullanıldığını görüyoruz.

NF'de **bilmek** fiili “bilmek, anlamak, öğrenmek, teşhis etmek, tanımak” şeklinde açıklanmıştır (Ata, 1998:61). *Anı kim men bilür men, sizler bilmez siz* “Onu ben tanırım sizler tanımazsınız.” (Ata, 2004:255). Bu örnekte bilmek fiili **tanımak** şeklinde açıklanabilir. KB'de bilmek fiilinin “tanımak” manasında kullanıldığı görülmektedir: Uçar kuş için bildi tuttu ügür “Uçar kuş bile eşini tanır, sürüsünü bulur” (Arat, 2007:423).

KE'de **bilmek** “bilmek, anlamak; yeterlik bildiren tasvirî fiil”, **bildürmek** “bildirmek, farkına vardtırmak” (Ata,1997:99-103); ME'de bilmek fiili, **bilmek** “bilmek” (Yüce,1988-102) şeklinde geçmektedir.

Elyayayev'in Sözlüğünde bil fiili şu şekilde geçer: **BİL- 1.** bil-, haberi ol-; tanı-; yönet-: **avçï nêçä al bilsä ađiy ança jol bilir** avcı ne kadar hile bilirse, av da o kadar yol bilir (**MK 43₁₅**); **bilig tatyïn aj dost biliglig bilür** ey dost! Bilginin tadını bilimli bilir (**Yug C₁₀₅**); **bilmiš jêk bilmädük kišidän jeg** bilen şeytan, bilmeyen insandan iyidir (**MK 515₅**); kavra-, bilgi edin-, öğren-; tat-: **ol moçočlarniň köñlindäki saqinçin bilü jarliqap** mukaddes düşüncelerini öğrenmekte razı olarak (**Uig I 7₇**); **bilig bil sa'adät jolini bula** ilim öğren ki saadet yolunu bulasın (**Yug C₈₄**); **3.** sorumluluk al-, taşı-: **bu jerkä berimlärim kelsär ikägü tèn bilür biz** vereceklilerimiz gelirse biz ikimiz de sorumluyuz (**USp 28₇**); **4. -a/-u bil-** : **ögä bilmäs êrkä ögüt ögrätür** övmeyi bilmeye ögüt verir (**Yug C₄₅**); **bu munça savay adiru bilmäsär uqmasar** derdini bu kelimelerle anlatamazsa kimse anlamaz (**Man I 18₄**); **qilnu bilsä qizil kédär jaranu bilsä jašil kédär** eğer kadın cilve yapmayı bilirse kırmızı giyer, hoş olmayı biliyorsa, yeşil giyer (**MK 453₁₀**) (Elyayev vd, 1969).

Anlamak manasında:

Yağşılık bilmez başı kesilene nâme diyersin? (AE,202).

“İyilikten anlamaz, başının kesilmesine ne dersin?”

Artık bilmezliğe salıp, Bibi bilen gürrüñe başladı (AE,280).

“Artık, anlamıyormuş gibi davranıp, hâlâ ile sohbeta başladı.”

-Garaz, İlli han, bilmedim diyme. (M, 337)

“Genel olarak, İlli “Han” anlamadım deme.”

Haberi olmak, bilgisi olmak, bilgi sahibi olmak, öğrenmek manasında:

-Havamenin seni nâme için çağırınam hiç kime belli bolmalı däl. Hatta kanı batıram hiç zat añmasın- diyip, Övezmirat Batır pentledi (P,64).

“Evet, benim seni neden çağırdığımı da hiç kimsenin bilmemesi gerekiyor. Hatta Kanı Batır bile bilmesin, diyerek Övezmirat Batır Kanı Batır’a sıkı sıkı tembih etti.”

-Bu Hal Mollanın dünyâ gelceğini şeytan önünden bilen bolsadı, onda şeytan bu bu dünyâ gelmekden el çekip, ol dünyâde tamının içinde galmaga hudaya dilinden hat bererdi (P,44).

“Bu Hal Molla’nın dünyaya geleceğini şeytan önceden bilmiş olsaydı, dünyaya gelmekten vazgeçip cehennemde kalmak için Hüda’ya dilekçe verirdi.”

Sen çar tarapında nâmân bolup geçyânini bilip yatırsın (NT,157).

“Sen dört bir yanda neler olduğunu biliyorsun.”

Aynanıñ eneliği gayğısı bolman, şol sorağı bilen ol Artıkdan habar bilmekçidi (AE,42).

“Ayna'nın üvey anne kaygısı olmadan, şu sorusuyla Artık'tan haber almak istedi.”

Övezmırat Batırnıñ nire, nāme üçin gidenini diñe Gara Batır bilyārdi (P,18).

“Övezmırat Batır'ın nereye ve neden gittiğini yalnız Gara Batır biliyordu.”

Seni olardan gabandım, olarıñ yüreginiñ pākligini bilmesem seni yene iberesim gelmezdi (NT,161).

“Seni onlardan kıskandım. Onların kalbinin temizliğini bilmesem seni göndermek istemezdim.”

Övezmırat Batır bu zatların özlerine getirilendiğini bilenden soñ, öküzi soymak isledi (P,184).

“Övezmırat Batır bunların kendilerine getirildiğini öğrendikten sonra tosunu kesmek istedi.”

Olar indi dag ağızlarınıñ saklanyandığını bildiler (P,24).

“Onlar bizim dağ geçitlerini tuttuğumuzu öğrendiler.”

Anlayış, görüş ve bilgi sahibi olmak manasında:

Kān yaşan bilmez, köpini gören biler (AE,24).

“Çok yaşayan bilmez, çok gören bilir.”

Fark etmek manasında:

Gorkılı gözleri bilen töveregine garancakladı, hatariñ arasına yabısını urduraniñ kimdiğini bilmese de (AE,38).

“Kervanın arasına atını sürenin kim olduğunu fark etmese de korkulu gözlerle etrafına bakındı.”

Kabul etmek manasında:

Artık şol yiğrenci adamlarıñ sesini, olarıñ mırdar ısını alıp oturmağı özine uslıp bilmedi (AE,325).

Artık, o iğrenç insanların sesini, onların kötü kokusunu almayı kendine münasip görmedi.

Tanımak manasında:

Volostnoy bilmezliğe saldı (AE,252).

Volostnoy tanımamazlıktan geldi.

Şaşırmaq, kafası karışmaq manasında:

Ayna nâme etceğini bilmedi (AE,260).

“Ayna ne yapacağını bilemedi.”

Şunam Atacan halaman soñ, biz-ä bilmedik-dä ... -diyip Çarı Sıpcık öz mañlayına şapıladıp goyberdi (MO,81).

“Bundan Atacan hoşlanmadıktan sonra biz ne yapacağımızı bilemedik, deyip Çarı Sıpcık alına vurdu.”

1.2.2. Tanamak: Bilmek, tanımak

Richard'a göre *bir nesnenin ne olduğunu tanıma algının ikinci önemli işlevidir*. Bir nesneyi tanımak onu bir sınıflandırma içinde değerlendirmek (bu bir gömlek, bu bir kedi gibi) anlamına gelir. Kuşkusuz insanları da tanırız. Bu da belirli bir insanla ilgili görsel bir girdi edinmek anlamına gelir. İster nesnelere, ister insanlar söz konusu olsun, her iki durumda da tanıma, nesnenin birçok gizli özelliğini anlamamızı sağlar: O bir gömleksen kumaştan yapılmıştır, onu giyebilirim. “O bir kediyse, kuyruğunu çektiğimde beni tırmalar.” Bir nesnenin hangi özellikleri onu tanımamızı sağlar? Biçim, büyüklük, renk, doku, yönelim vb... Hangisi? Bütün bu özellikler bir katkıda bulunurken, biçimin önemli bir rol oynadığı görülür. Örneğin bir fincanı, büyük mü küçük mü (büyüklük farkı), kahverengi mi beyaz mı (renk farkı) ya da pürüzlü mü pürüzsüz mü (doku farkı) olduğuna dikey mi biraz eğik mi (yönelim farkı) durduğuna bakmaksızın tanıyabiliriz (Richard vd., 1999:165).

Richard ve arkadaşları tanımayı algıyla ilişkilendirmiş, bir nesneyi veya kişiyi algıladıktan sonra, o kişi veya nesneyi değerlendirmeyi tanıma olarak tanımlar. Türkçe sözlükte sözcüğün anlamı “daha önce görülen, bilinen bir kimse veya şeyle karşılaşıldığında, bunun kim veya ne olduğunu hatırlamak” (Zarfın üstündeki yazıyı hemen tanıdı. “TS II 1998: 2131”) şeklinde olduğu görülmektedir. Sözcüğün TDS’de yer alan ilk anlamı ise bilmek, bir şey hakkında bilgi sahibi olmak: *men onı düypden tanayarın* “ben onu iyi biliyorum” ve tanımak şeklindedir. İnsanın bir şeyi veya bir kimseyi hatırlayabilmesi için, daha önceden onlar hakkında bilgi sahibi olması gerektiği düşünülduğünde sözcüğün çekirdek anlamı “Bir kişi ya da nesne hakkında bilgi sahibi olmak” şeklinde belirlenebilir. Bu durumda sözcüğün bellekle ilgili bir süreci ifade eden mental fiil olduğu söylenebilir. Çünkü bazı bilgiler belleğe kaydedilir ve gerektiğinde bellekte yer alan bu bilgiler kullanılır. Tanımak fiili için de bunu söylemek mümkündür. Bir varlığın tanınabilmesi için onun daha önceden belleğe kaydedilmesi gerekir.

Sözcük, Divanü Lûgat-it Türk'te ise **tanu-** “danışmak; işaret etmek; söylemek, emretmek; tavsiye etmek” şeklinde geçmektedir (Atalay, 4. Cilt, 2006:572). Bu durumda sözcüğün DLT'deki anlamlarının Türkiye, Türkmen Türkçesi sözlüklerinde kullanılmadığı, sözcüğün anlam değişmesine uğradığı söylenebilir. Sözcüğün sadece Türkiye Türkçesi sözlüğünde sorumlu bilmek: “*Ben arkadaşını tanımam, alacağımlı senden isterim*” şeklindeki anlamının (BTS) çekirdek anlamla ilişkili olduğu görülmektedir. Çünkü burada gerçekten bir kişi hakkında bilgi sahibi olmama nedeniyle tanımama söz konusudur. Oysa sözcüğün bir şeyin yapılması, bitirilmesi için belli bir süre vermek: “Ona borcunu ödemesi için üç günlük bir süre tanıdım” şeklindeki anlamının metafor yoluyla kazanılmış yeni anlam olduğu görülmektedir. Sözcüğün anlamında bir kişi ya da nesne hakkında doğru ve tam bilgisi bulunmak gibi bir anlamın olmadığı, sözcüğün soyutlama yoluyla yeni bir anlam kazandığı görülmektedir.

Bilmek fiili KB'de tespit ettiğimiz bazı örneklerde “tanımak, anlamak ve fark etmek” manalarına da gelmektedir:

tutayın sen aymış ilig tapgını

tükel bildim iş tuş budun kılkını (Arat, 2007:471).

“Senin dediğin gibi, hükümdarın hizmetine girdiğimi ve eş dost ile halkın tavır ve hareketini tam öğrendiğimi düşünelim.” Tanımak manasında kullanılmıştır: Uçar kuş işin bildi tuttu ügür “Uçar kuş bile eşini tanır, sürüsünü bulur” (Arat, 2007:423).

Kamug işni uktuñma bildin özün

Maña ma bağırsak sen kılkın sözün (Arat, 2007:212).

“Bütün işleri artık sen anladın ve kavradın; bana da işin ve sözlerinle candan bağlısın (Arat, 2003:148).

Men aydım eşittin sen öğrendiñul

Negü teg tapıngu tükel bildin ul (Arat, 2007:418).

“Ben söyledim, sen dinledin ve işin esasını öğrendin; nasıl hizmet edileceğini iyice anladın” (Arat, 2003:300).

Nelük tilde körksüz yorutır sen söz

Ölürüñne bildin aya köñgli tüz (Arat, 2007:593).

“Niçin böyle fena fena sözler söylüyorsun; ey temiz kalpli insan öleceğini nasıl anladın? (Arat, 2003:428).

KB’de bilmek fiili bize göre tanımak manasında da kullanılmıştır: *Uçar kuş işin bildi tuttu ügür* “Uçar kuş bile eşini tanır, sürüsünü bulur” (Arat, 2007:423).

Nehcü’l Feradis’te **bilmek** “bilmek, anlamak, öğrenmek, teşhis etmek, tanımak” (Ata, 1998:61) manalarında kullanılmıştır: “... *maña tegmiş teg qadgurur-men tedi erse men taqı bildim kim bu ma’nidin ötrü Peygambar ‘as aña bişarat bermiş tep.*” (Ata, 2004:288).

Kadri’nin sözlüğünde tanımak fiili (kazan- müteaddi- tanımak, teşhis etmek, bilmek, hatırlamak” şeklinde açıklanmıştır (Kadri,1943:397). Tanımak fiilinin yine bir başka mental fiil olana hatırlamak manasında da kullanıldığı görülmektedir. Elyayev’in sözlüğünde tanımak fiili “**TANİ-** tanı-, bil-, tanış ol-: **bitig bolmasa sözkä bütmez köñül / tanıyli kişikä tanuq ol bitig** yazı olmazsa söze inanmaz gönül” şeklinde geçmektedir (Elyayev, 1969:531). Elyayev’de bilmek şeklinde bir anlam farklılığı görülmektedir ki biz de Türkmen Türkçesinde tanımak fiilinin bilmek manasında da kullanıldığını tespit ettik.

Türkmen Dilinin Köken Sözlüğü’nde tanamak fiilinin tan köküne –a ekinin getirilmesiyle meydana geldiğinden bahsedilir. Altay dillerinde tan kelimesinin ışık manasına geldiği belirtilir (Atanıyazov, 2004:336). Sözcük muhtemelen ışık tutmak manasından hareketle tanımak manasına gelmiştir.

Tanımak, bilmek ve anlamak fiilleri anlam bakımından birbirine çok yakındır. Tanımak için bilmek, anlamak gerekir. Bu bakımdan bu fiiller birbirine çok yakındır ve kimi zaman birbirinin yerine de kullanılabilir. Biz tanımak fiilinin Türkmen Türkçesi sözlüklerinde yer almayan “anlamak” manasında kullanımını tespit ettik: *Garañkılıgıñ içinde birdenkä bir gara üstüme abandı, şol demde men onuñgazan kelledigini tanadım* (M,184). “Karanlığın içinde aniden bir karaltı üstüme abandı, o anda ben onun Kazan Kafalı olduğunu anladım.” Tanamak “tanımak” fiilinin TDS’de anlamak manasının olmadığı görülmektedir. Biz tespit ettiğimiz bu örnekte tanımak fiilinin anlamak manasına geldiğini tespit ettik. Bunun da sebebi şu şekilde izah edilebilir: Tanımak fiili aynı zamanda bilmek manasına da gelmektedir. Bilmek fiilinin anlamlarından biri de anlamaktır. Anlam genişlemesi yoluyla “anlamak” manasını kazandığı düşünülebilir.

Hatırlamak manasında:

Dagı näme hemmesini tanayan (NT,273).

“Elbette hepsini hatırlıyorum.”

Men doktor Yusupoviñ ayalı, tanayarsıñızmy? (MO,65).

“Ben Dr. Yusupov’un eşi, hatırlıyor musunuz?”

Seyitmırat beg Övezmırat batırın sesini eşiden badına tanan hem bolsa, göyä onı yañı tanayan adam bolup: (P,128).

“Seyitmırat Bey Övezmırat Batır’ın sesini işittiğinde hatırlamış olsa da güya onu yeni fark etmiş gibi”

Bilmek, tanımak manasında:

Sen şu guliñ kimdigini tanañok (P,32).

“Sen şu kulun kim olduğunu bilmiyorsun.”

Meni velin dönükler tanayrlar (P,36).

“Beni bu hainler biliyorlar.”

Tarhan Garacanı “Ey-ho” diyenden tanadı (M, 335).

“Tarhan Garaca’nı “Ey-ho” demesinden tanıdı.”

Hakkında bilgi sahibi olmak manasında:

Men onı govı gatı tanayardım (P,39).

“Ben onu çok iyi tanıyordum.”

Fark etmek, anlamak manasında:

Garañkılığın içinde birdenkä bir gara üstüme abandı, şol demde men onun gazan kelledigini tanadım (M,184).

“Karanlığın içinde aniden bir karaltı üstüme abandı, o anda ben onun Kazan Kafalı olduğunu anladım.”

1.3. DÜŞÜNME İFADE EDEN FİLLER

Düşünmek; olayları, olguları, dış dünyayı tanımlamaya anlamaya, ilişki kurmaya, çıkarımda bulunmaya, karar vermeye, analiz- sentez yapmaya, değerlendirmeye çalışmaktır. Bilişi harekete geçirmektir. Düşünmek kavramı akılla, zihinle ilgilidir. Zihinle ilgili eylemlerin temelinde düşünme vardır.

“Düşünce dile dayanarak, daha doğrusu dille kaynaşarak görevini yapabilir. Dil, basit bir yardımcı değil, düşüncenin vazgeçilmez ortağıdır.” Akıl nesnelere zihinde canlandırma yeteneğidir. Akıl dile bağlı olduğuna göre akıl görevini kelimelerle yapar, akla kelimeler yön verir (Vendryes, 2001:21).

Karaağaç’a göre, düşünme bireysel bir eylemdir; düşünmenin kullandığı malzeme ise sosyaldir. Dil düşünmemnin aracı değil bizzat

kendisidir. Düşünme, aynı zamanda görüleni, düşünüleni dil ile ifade etmektir.” (Karaağaç, 2012:50-51).

Moser’e göre, dil ve zihin paralel gelişmektedir. Düşünmek, hatırlamak, kavramak, dikkatini yöneltmek, algılamak gibi tüm zihinsel faaliyetlerde dil vardır. Dil, tüm zihinsel faaliyetlerle iç içe gelişmektedir. Dil; düşünme ile birlikte bellek, muhakeme, problem çözme ve planlama gibi bilişsel süreçleri de içermektedir (Moser, 1965:37).

Düşünen zihni inceleyen bilim dallarından biri de bilişsel psikolojidir. Bilişsel psikoloji duyumdan algıya, örüntü tanımaya, dikkate, bilince, öğrenmeye, belleğe, kavram oluşturmaya, düşünmeye, zihinde canlandırmaya, hatırlamaya, dile, zekâya, duygulara ve gelişime kadar tüm psikolojik süreçleri içine alır ve davranış alanının tüm çeşitliliğini kapsar. Düşünme kavramı üzerinde daha çok bilişsel psikolojiyle uğraşanlar durmuşlardır (Solso vd., 2007:2-38).

Düşünce, beynimizin (zihnimizin) en önemli işlevi olarak algılanarak zihne gelen verileri beynin içsel yapıları içinden geçirerek, yeni bilgi ve sonuçlara ulaşma etkinliğidir. Hayal kurma, hatırlama, kavrama, karar verme, kaygılanma, anlama, isteme de düşünme biçimlerindedir. Düşünme kavram veya imgelerle olur. İnsanlar kavramlar için kelimeler kullanmıştır. Kelimelerin büyük bir çoğunluğu kavram adı olduğundan, kavram oluşturma çoğu dil için bir ön koşuldur.

Düşünme geniş bir zihinsel faaliyet alanını kapsar. Sınıfta bize verilen bir problemi çözmeye çalıştığımızda düşünürüz; dersin başlamasını beklerken hayale daldığımızda düşünürüz. Marketten ne satın alacağımıza karar verirken, tatil planı yaparken, mektup yazarken ya da sorunlu bir ilişki hakkında endişelenirken düşünürüz (Richard vd., 1999:306). Arkonaç’ a göre düşünme süreci dış dünyadaki nesne ve olayları semboller haline çevirmedi (Arkonaç,2005:288). Düşünme tüm zihinsel faaliyetlerin başlatıcısıdır. Zihin fiillerinin temelinde de düşünme vardır. Düşünce ve dil arasında sıkı bir bağ

vardır. Köknel'e göre düşünce süreci içinde, önce sözcükler, cümleler, sözcükler seçilir, biçimlendirilir. Bunlar görsel ya da işitsel olarak canlandırılır, imgelendirilir. Özellikle, görsel canlandırma, imgelem ön planda rol oynar. Buna imgesel düşünme adı verilir. Bu aşamadan sonra, düşünce sözlü ya da yazılı olarak eyleme dönüşür, anlatım kazanır. Düşüncenin son aşaması olan eyleme dönüştürme, öneriyi oluşturur. Önerinin değeri ve geçerliliği, içerdiği kavramlar, kavramlar arasındaki bağlantı, dil bilgisi ve mantık ilke ve kuralları ile ölçülüp değerlendirilir (Köknel, 2003:366).

Morgan'a göre insanlar nesne, durum ve kavramları kelimelerle adlandırmayı öğrenmiş olduklarından, düşünmemizin çoğu da sözel düşünme (kelimeler ve kelimeler hakkında düşünme) biçimindedir. Çoğu zaman çoğu kişi için düşünme sözel bir iştir; kelimelerin kendilerini de kapsar. Bundan da öte düşünme, dil bilgisi adı verilen ve insanların kelimelere ilişkin olarak kullanmayı öğrendikleri kurallar tarafından kontrol edilirler (Morgan, 1984:144-149).

Karaağaç, düşünce ve dil ilgisinden şu şöyle bahsetmiştir: Düşünme, daima aynı zamanda görüleni, düşünüleni dil ile ifade etmektir; düşünme ve görme, dil ile birlikte gerçekleşebilen olgudur; zira dilin oluşu düşünme ve görmeden önce veya sonra gelen bir oluş değildir. Herkes aynı nesne, hareket veya olayı farklı şekilde algılar; çünkü geçtikleri yollar farklıdır. Hatta aynı kişinin değişik yer ve zamanlardaki algılamaları farklıdır. Bu yüzden ki, sözlerin toplumun bütününde ortak olan gerçek ve mecaz anlamların yanında, bir de çağrışım alanları vardır. Bu alanlar kişilerin algı, bilgi ve deneyimlerinin değişikliğinden, yani kişi-varlık ilişkisinin farklılığından doğar (Karaağaç, 2008:155-156).

Türkçe sözlükte **düşün-** fiili “1. Aklından geçirmek, göz önüne getirmek. 2. Bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve aradaki ilgilerden yararlanarak düşünce üretmek, zihinsel yetiler oluşturmak, muhakeme etmek. 3. Zihniyle arayıp bulmak. 4. Bir şeye karşı ilgili ve titiz davranmak 5. Akıl etmek, ne olabileceğini önceden kestirmek 6.

Tasarlamak 7. *Tasalanmak, kaygılanmak.* 8. *Farz etmek.*” şeklinde açıklanmıştır (<http://tdkterim.gov.tr/bts/>). Türkçe sözlükte düşünmek fiilinin “*aklından geçirmek*” temel manasının yanında “*tasalanma, kaygılanma*” gibi duygu; “*fark etmek, tasarlamak*” gibi zihnî kavramları karşılayan manalarının olduğu görülmektedir.

Türkiye Türkçesinde tespit ettiğimiz, düşünme ifade eden fiiller şunlardır: **düşünmek**, **düşünüp taşınmak** (*konuyu bütün yönleriyle inceleyip ona göre davranmak, iyice düşünmek: “Düşündüm taşındım. Yani, insan dışı ağrırken ne kadar düşünüp taşınabilirse, o kadar düşünüp taşındım işte.”* -N. Hikmet), **hesaplamak** (2.*mec.* Bir şeyi, bir durumu ayrıntılı bir biçimde düşünmek, hesap etmek: “*Hasan, Zeyno ile ilgili her şeyi kafasında hesaplamış olduğu kanaatindeydi.*” -H. E. Adivar), **tasarlamak** (1. *Bir şeyin nasıl gerçekleşebileceğini düşünmek, zihinde hazırlamak: “Nasıl bir iş edinmeyi tasarladığını anlıyorum şimdi.”* -N. Hikmet), **zihinden geçirmek** (*bir an için düşünmek*) , **akıl etmek** (*Herhangi bir önlem veya çareyi zamanında düşünmek: “Duvar saatine bakmayı akıl ettiğinde ise zihnî adamakıllı bulandı.”* -İ. O. Anar), **muhakeme etmek** (2. *akıl süzgecinden geçirmek, düşünmek.*), **tefekür etmek** (*düşünmek*), **niyet etmek** (*bir şeyi yapmayı zihinde tasarlamak, düşünmek, niyetlenmek.*), **hesap etmek** (2. *düşünmek, tasarlamak.*), **anmak** (1. *Birini veya bir şeyi akla getirerek sözünü etmek veya onu düşünmek, zikretmek, hatırlamak*), **sanmak** (3.*Bir şey veya kimsenin... olduğunu düşünmek*) (<http://tdkterim.gov.tr/bts/>).

Türkçe sözlükte yer almasa da bugün Türkçede kullanılan birçok fiil düşünme kavramını içerir. Meselâ hatırlamak, inanmak, farz etmek, varsaymak, istemek, hayal etmek, endişelenmek, kaygılanmak, sevinmek, üzölmek gibi zihin fiilleri içerisinde düşünme manası barındırır: “*Ahmet’in iyi bir insan olduğuna inanıyorum.*” dediğimizde aslında “*“Ahmet’in iyi bir insan olduğunu düşünüyorum.*”. demek istemiştir.

Tarama Sözlüğünde düşünmekle ilgili tespit ettiğimiz fiiller şunlardır: **sanmak** (2. *Düşünmek, tasavvur, teemmül ve mülâhaza etmek*), **alup**

vermek (bir işin türlü yönlerini heyecan içinde düşünmek), **durumak** “**turımak**” (teemmül etmek, durup düşünmek), **hayır sanmak** (hayır düşünmek, iyilik istemek), **sağınç kılmak** “**sağınç salmak**” (düşünmek, teemmül, mülâhaza etmek), **sağınmak** (1.İyi düşünmek, mülâhaza etmek. 2. Sanmak, zannetmek.), **sağışlamak** (1. Hesap etmek, düşünmek, addetmek. 2. Tadat etmek, saymak), **sanışmak** (1. Düşünmek, mülâhaza etmek 2.Birlikte düşünmek.), **sanmak** (1. İstemek, dilemek. 2. Düşünmek, tasavvur, teemmül ve mülâhaza etmek. 3. Şüphelenmek, tereddüt etmek.), **sayışmak** (birlikte hesap etmek, düşünmek) (<http://tdkterim.gov.tr/bts/>).

Türk’e göre, Türkçe akıl, zekâ, idrak ve düşünmek kavramlarını ifade etmek bakımından ilk yazılı metinlerinden itibaren bir çeşitliliğe sahiptir. Bu tür soyut kavramların ifade edilmesindeki çeşitlilik, Türkçenin yaşıyla ilgili tartışmalarda, eskiliğin kanıtı olarak ileri sürülmektedir (Türk, 2006:5).

Türkçe zihin fiilleri bakımından oldukça zengin bir dildir. Aynı dönemde zihinle ilgili bir kavramı anlatan birçok fiil mevcuttur. Eski Türkçe döneminde düşünme manası taşıdığı bilinen iki temel fiil ö- ve sakın- fiilleridir.

EUTS’de geçen düşünmekle ilgili fiiller şunlardır: **sagınmak/sakınmak** “*düşünmek, plân kurmak, düşünüp taşınmak, endişelenmek*” (Caferoğlu, 1968:194), **könglâmäk** “*hatırlamak, düşünmek, dalmak*”, **köngülkärmäk** “*düşünmek, mülâhaza etmek, tefekkür etmek*” (Caferoğlu,1968:115).Eski Uygur Türkçesi Döneminde, **Sagınmak/sakınmak** fiilinin düşünmek manasının yanında yine zihinle ilgili “*plân kurmak*”, bir duygu ifade eden “*endişelenmek*” fiillerini de karşıladığı görülmektedir. Endişelenirken de düşündüğümüz ya da düşünürken de endişelendiğimiz için düşünmekle ilgili bir fiilin endişe manası ifade etmesi doğaldır. Bu bakımdan ME’de **endişe kılmak** fiilinin “*düşünmek*” manasında kullanımı dikkat çekicidir (Yüce, 1988:119). EUTS’de **könglâmäk** fiilinin (Caferoğlu, 1968:115), yine zihinle ilgili bir fiil olan “*hatırlamak*” manasında kullanımı da dikkat çekicidir. Hatırlama işi, zihin yardımıyla ve düşünce gücüyle olmaktadır.

Eski Uygur Türkçesinde “**köngül**” sözcüğü “*gönül kalp, fikir, istek, tefekkür, arzu, ülkü*” manalarında kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968:115). Kalp, gönül ve düşünce kelimeleri aynı manada kullanılmıştır. Fikrin, düşüncenin gönülden geldiği, yani kaynağının gönül olduğu söylenebilir. **Könglämäk** “*hatırlamak, düşünmek, dalmak*” ve **köngülkärmäk** “*düşünmek, mülâhaza etmek, tefekkür etmek*” fiillerinin **köngül** “*gönül, kalp*” kelimesinden türediği söylenebilir.

Orhun Yazıtlarında düşünmekle ilgili **sakin-** “düşünmek” ve **ö-** fiillerinin kullanıldığı görülmektedir: *Bilge Tonyukuk Kağan mu kılayın tidim. Sakındım* (Tonyukuk, Batı satır 5). “Bilge Tonyukuk kağan mı kılayım dedim. **Düşündüm** (Aklımdan geçirdim).” *İgideyin tiyin sakınıp...*(Bilge Kağan, Doğu satır 35) “Besleyeyim diye düşünüp (tasarlayıp?). *Türk budını yime bulganç o timiş, Ogızı yime tarkınç ol timiş. Ol sabın eşidip tün yime udısıkım kelmez erti, kün yine olursıkım kelmez erti. Anda sakındıma. İlk Kırkızka sülesler yig ermiş tidim* (Tonyukuk, Doğu satır 5-6). “Türk milleti yine karışıklık içindedir demiş. Oğuzu yine sıkıntıdadır demiş. Bu sözü işitip yine gece uyuyacağım gelmiyordu, gündüz yine oturacağım gelmiyordu. O zaman düşündüm (aklımdan geçirdim, tasarladım). İlk olarak Kırgız’a ordu sevk etsek iyi olur dedim.”. *Türk begler budun anca sakının, ança bilin* (Bilge Kağan- Doğu satır 33) “Türk beyleri milleti böyle düşünün, böyle bilin.” *Ança sakındım. Közde yaş kelser tıda köñülte sıgıt kelser yanduru sakındım. Katıgdı sakındım.* (Kültigin- Doğu satır 11) “Öyle düşünceye daldım (endişelendim). Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım(endişelendim)”.

Yukarıdaki örneklerle bakarak, sakınmak fiilinin, düşünmek manasının yanında bazı cümlelerde yine zihinle ilgili “sanmak, tasarlamak, aklımdan geçirmek, endişelenmek,” manalarında da kullanıldığını düşünüyoruz. Günümüz Türkiye Türkçesinde “sanmak, tasarlamak, aklımdan geçirmek, endişelenmek” fiilleri düşünme kavramını ifade ederler.

Tâlat Tekin (Tekin, 2008:162) ö- fiilini “düşünmek, akıl etmek, bilmek”; Muharrem Ergin (düşünmek, anlamak, idrâk etmek, anlamak” (Ergin, 2003:162) şeklinde açıklamıştır. Ö- fiili Talât Tekin’de ve Muharrem Ergin’de “düşünmek ve anlamak” manası şeklinde ortaklık gösterir :“*Açsar tosık ömez sen. Bir todsar açsık ömez sen*” (Kül Tigin, Güney 8). "Açlık tokluk düşünmezsin. Bir doysan artık açlık düşünmezsin." Tekin’e göre, Bilge Kağan’ın bu cümlesi bir atasözü üzerine kurulmuştur. O atasözü büyük bir ihtimalle şöyle idi: aç tosık ömez, tok açsık ömez. “Aç doyacağını düşünmez (veya sanmaz), tok da acıkacağını düşünmez (veya sanmaz). Bu anlamda bir atasözü Türkçemizde vardır. “Aç doymam, tok acıkmam sanırmış” (Tekin, 2008:78). "Açlık tokluk düşünmezsin." Cümlesi bugünkü “Aç tokun hâlden anlamaz” atasözüne çok yakındır. Ö- fiili burada anlamak manasında kullanılmış gibi görünüyor. Özen Yaylagül *Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller* adlı makalesinde ö- fiilinin Runik Harfli metinlerde anlamak manasında kullanıldığını düşünmektedir: ö- “anlamak” anlamında, ö-d(ü)k+(i)m+(i)n biçiminde tespit edilmiştir. B(i)l-t(ü)k(i)m(i)n ö-d(ü)k(i)m(i)n bunca b(i)tig bitid(i)m (İhe Hüşötü,28) “Bildiğimle, anladığımla (*bildiğim kadarıyla, anladığım kadarıyla*) buna yazı yazdım.” (Yaylagül, 2005:41).

Tespitlerimize göre, Altun Yaruk’ta ö- fiili, “düşünmek” manasının yanında, “anlamak, korumak, gözetmek” manalarında da kullanılmıştır. Eski Türkçede *sakınmak* fiili, düşünmek kavramını karşılayan bir fiildir. Altun Yaruk’ta ö- ve *sakın-* fiilinin birlikte sık kullanımı dikkat çekicidir. Altun Yaruk’ta aynı kavramı karşılayan iki fiilin birarada kullanılması ilgi çekici bir durumdur. Belki de iki fiil arasında pek sezilmeyen ince bir anlam farkı söz konusudur.

“*Titrü tıñlagıl edgüti ögil sakıngıl*” (Kaya, 1999:294) “Dikkatle dinle, iyice anla, düşün.” Bu cümlede ö- ve sakın fiilleri bir arada kullanılmıştır. Bu cümledeki ö- fiili bize göre sakın- fiilini pekiştirmek için anlamak manasında kullanılmıştır. Bu da ö- fiilinin düşünmek manasının yanında anlamak manasında da kullanıldığının bir kanıtıdır. “*Teñri burkanıg turkaru*

unıtmaksızın öyeyin, sakınayın...” (Kaya, 1999:112). *Titrü tırñlagıl edgüti ögil sakıngıl*” *“Dikkatle dinle, iyice (anla) düşün.”* (Kaya, 1999:294).

Clauson, düşünmek fiili hakkında, “düşünmek”, bundan hatırlamak anlamlarına geldiğini belirtir ve sık sık ö- ve sakın- fiillerinin birlikte kullanıldığından, ö- fiilinin XI. yy’a kadar yaygın olarak kullanıldığından bahseder (Clauson, 1972:2-3). Clauson, ö- fiilinin anlamak manasında kullandığından bahsetmez.

DLT’de düşünmekle ilgili **ö-** *“düşündükten sonra anlamak”* (Atalay, 1. Cilt, 2006:448), **tenglenmek** *“iş düşünmek, çare düşünmek”* (Atalay, 1. Cilt, 2006:600) , **sakinmak** *“sakinmak, sanmak, düşünmek”* (Atalay, 1. Cilt, 2006:484) fiillerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. DLT’de **ö-** fiili yalnızca bir yerde geçmektedir (Atalay, 1. Cilt, 11-19). DLT’de **saginmak/sakinmak** fiili düşünmek manasının yanında “sanmak” manasında da kullanılmıştır: *“Ol manga kötü sagındı”* “O beni iyi sandı.” (Atalay, 2. Cilt, 2006:153). *“Bulmuş nenging sewersen, akrun angar sevingil, Barmış nenging sakınma, Azrak angar öküngi.”* “Eldede bulunan malı seversin, onunla az sevin. Olabilir ki o mal elinden gider, mal elinden gidince kaygılanma, ona az acı. Çünkü giden mal üzerine çekilen kaygı o malı geri getirmez.” (Atalay, 3. Cilt, 2006:361).

Yukarıdaki dörtlükte geçen sakınmak fiili düşünmek manasında değil; *endişe etmek, kaygılanmak* manasında kullanılmıştır. Ö- fiili de benzer şekilde “düşünmek ve kaygılanmak” manalarında kullanılmış bir fiildir. Ö- fiili aynı zamanda sakınmak fiilinde olduğu gibi “sanmak” manasında da kullanılmıştır: *“Kardunı yincü sakınman, Tuzgunı Mançu sezinmen, Bulmaduk neñge sewinmeñ, Bilgeler anı yerer.”* Bu dörtlük DLT’de “ karduyu inci sanmayın armağanı ücret sanmayın, bulunmamış nesneye sevinmeyin, bilgiler onu yererler” şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 1. CiltV, 2006:419). “ Karduyu inci düşünmeyin. Armağanı ücret düşünmeyin. Bulunmamış nesneye sevinmeyin. Bilgeler onu yererler” şeklinde de açıklanabilir.

Ö- fiilinin kökeniyle ilgili Türk; Türkçenin ilk yazılı metinlerinde ö- ve öğ kelimelerinin soyut kavramlara karşılık olarak kullanıldığını, ö- fiilinin somut anlamını, bir yönüyle yine soyut bir kavram olan "alışmak" içerisinde aramak gerektiğini belirtmiştir. Aynı kavram çerçevesinde değerlendirilebilecek olan düşün-; düşündür- fiillerinin kayıtlı olduğu ilk kaynak olan ME'deki "alışmak", "alıştırmak" anlamları da bize, ö- fiilinin ilk anlamı için bir yol göstericidir (Türk, 2006:14).

Aksan'a göre kelimenin kök biçimi olarak görülen ö- fiilinin somut bir hareketi karşılması gerekmektedir. Kaynaklarda bunların, hem soyut, hem de somut anlamla kullanılan *ögür* hariç, somut anlamlarıyla karşılaşmamaktadır. Bu durum kelimelerin yaşıyla ilgilidir (Aksan, 1965:167).

Ö- fiili Gülensoy'un Köken Bilgi Sözlüğü'nde "düşünmek" şeklinde açıklanmıştır (Gülensoy, 2007:646). Yine Gülensoy'un sözlüğünde *ögür* kelimesinin halk dilinde "pek çok" manasında kullanıldığı belirtilmiştir (Gülensoy,2007:649). DLT'de *ögür* kelimesi; "koyun, geyik, bagırtlak kuşu, cariyeye gibi şeylerin toplu halde bulunması, bunların sürüsü, bölük" şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 1. Cilt, 2006:452). *Öğür* kelimesindeki -GUr eki bazı çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır. Nogay Türkçesinde sezgir "duyarlı", şaliskır "çalışkan"(Ercilasun, 2007:631). Kazak Türkçesinde "gir, -ğır, qır, -kir ekleri sıfat yapar çok yapanı ifade eder: bilgir "bilgiç, çok bilen, ötkir "keskin, açığöz, zeki" (Ercilasun,2007:445.). Yeni Uygur Türkçesinde -gur, -gür, -qur-, -kür şeklinde fiillerin belirttiği hareketlerin sıfatını yapar "sezgür "hassas" (Ercilasun,2007:372); Türkmen Türkçesinde -ğır, -ğir- ğur, -ğür şeklinde geçer (Ercilasun,2007:252). Ö-gür kelimesi önce sayılan, pek çok anlamında kullanılmış, daha sonra sürü manası kazanmış gibi görünüyor. Bizim görüşümüze göre ö- fiili ilk önce saymak, hesaplamak manasında kullanılıyordu. Eski Türkler sürülerini sayarken belki de ö- fiilini kullanıyorlardı. Hesap etmek/hasap etmek fiili günümüz Türkiye ve Türkmen Türkçesinde hesaplamak manasıyla birlikte "düşünmek" manasında da

kullanılmaktadır. Bu fiilin düşünmek manasını; saymak, hesap etmek manasından sonra kazandığı düşünülebilir.

Ö- düşünme kavramın karşıladığı için daha sonra “-g” eki getirilerek zekâ, akıl manasındaki “ög” kelimesi ortaya çıkmıştır. Ö- düşünmek fiilinden Orhun Türkçesi Döneminde ö-gir- “sevinmek”, ö-kün- “pişman olmak, üzölmek” fiillerinin ortaya çıktığı görölmektedir. Bu da bizim, zihin fiillerinin temelinde düşünmek kavramı vardır görüşümüzü destekler niteliktedir. Ö- fiili zamanla akıl etmek, sanmak, endişelenmek, bilmek, gibi kavramları karşılamaya başlamıştır.

Sakınmak fiilinin kökü ise sa- “saymak”tır (Atalay, 4. Cilt, 2006:477). Eski Türkçede sakınmak fiili düşünmekle ilgili kullanılan temel fiildir. Kelimenin yapısının sa-k-’ın dönüşlü şekli olarak gösteren Clauson (Clauson, 1972:812-813) orjinalinde sadece düşünmek anlamına geldiğini ve bu anlamın bazı şivelerde yaşadığını, fakat çoğunda “bir şey hakkında endişelenerek düşünmek, endişelenmek” anlamlarında kullanıldığını belirtmektedir. Çağatay XV’te kelimenin kullanımını “sağın- (1) ‘hatırlamak, hatırdâ saklamak’ (2) ‘derin derin düşünmek, hayal etmek’ (3) ‘dikkat etmek’” ve Harezmi XIV’te sakın- ‘düşünmek, saymak, dikkat etmek’ şeklinde verdikten sonra, Osmanlıcada XV’te “sakın- ‘korumak’ bir metinde; XVI’da ‘mesafesini korumak’; bir metinde; sağın- ‘düşünmek’” şeklinde geçtiğini belirtmektedir.

Sa- fiiliyle ilgili olarak Uyğur’un tespitleri şunlardır: Uyğur’a göre, Eski Türkçe devresinde sa- fiili; sak (dikkatli), sakın- (düşünmek, plân kurmak, kederlenmek), sakınç (fikir, arzu, düşünce), san- (düşünmek, ait olmak) gibi kelimelerin kökünde varlık sahnesindedir. Gelecek zaman kavramının içinde düşünülen, düşünce, arzu, niyet, plan kurmak, kederlenmek, gibi kavramları içine alan bu fiilin çeşitli türevleri Eski Anadolu Türkçesinde de sağınç (emel, istek, arzu, amaç, düşünce, endişe, zan, tahmin), sağın- (düşünmek, sanmak), sak (uyanık, çabuk, ihtiyatlı), san (emel, arzu, zan, tahmin, tasavvur), sanışmak (düşünmek, birlikte düşünmek), sanmak (istemek,

dilemek, düşünmek, tasavvur etmek, kuşkulanmak, tereddüt etmek), sanu (fikir, düşünce, istek, dilek, zan, tasavvur) gibi kelimelerde yine gelecekle ilgili kavramların oluşturulmasında kullanılmıştır (Uyğur, 2007:1195).

Sakin- “düşünmek” fiilinin kökü sa- yani “saymak”tan gelir. Biz daha önce ö- fiilinin de daha önce saymak manasında kullanıldığını söylemiştik. İki fiil de bu bakımdan bir ortaklık gösterir. Sag/sak (sa-g) sözcüğü DLT’de “akıl, zeyreklik, anlayış” (Atalay, 1. Cilt, 2006:480) şeklinde açıklanmıştır. Ög “akıl” kelimesi de ö- köküne –g ekinin getirilmesiyle akıl manası kazanmıştır. Akıl, zihin manasındaki sag/sak kelimesine –ınç eki getirilerek de sakınç “fikir, düşünce, niyet, tasavvur” (Caferoğlu, 1968:194) kelimesi ortaya çıkmıştır. Yine sa- “düşünmek” kökünden san- “saymak, sanmak, düşünmek” fiili ortaya çıkmıştır. Uyğur’un da belirttiği gibi kökü sa- olan saymak fiilinden isteme, dileme, düşünme, tasavvur etme, kuşkulanma, tereddüt etme, tahmin etme ifade eden fiiller türemiştir.

KB’de geçen düşünmekle ilgili ö- “*düşünmek*”(Yüce, 3. Cilt, 1979:350), **sanmak** “*sanmak, zannetmek, düşünmek*” (Yüce, 3. Cilt, 1979:381), **sakinmak** “*sakinmak, sanmak, düşünmek*” (Yüce, 3. Cilt, 1979:378) fiillerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. KE’de geçen düşünmekle ilgili **sakinmak** “*düşünmek, hatırlamak; sanmak, zannetmek*” (Ata, 2. Cilt, 1997:532), **saklanmak** “*düşünmek*” (Ata, 2. Cilt, 1997:533) fiillerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. NF’de **sakinmak** “*düşünmek, sanmak, zannetmek*” (Ata, 3. Cilt, 1998:358) manasında; ME’de **sakinmak** “*düşünmek*” (Yüce, 1988:171) **endişe kılmak** “*düşünmek*” (Yüce, 1988:119), **sanmak** “*düşünmek*” (Yüce, 1988:172) manalarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Sakinmak fiili; TİKT’de “*kaçınmak, korunmak, uzak kalmak*” (Yelten, 1998:557); DKK’de “*sakinmak, korunmak manasında bir ünlem*” (Ergin, 1997:256) manalarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi sakınmak fiilinin zamanla “düşünmek, zannetmek, hatırlamak, sanmak manalarını kaybederek “*kaçınmak, korunmak*” manalarını ifade eden bir fiil olarak varlığını devam ettiği görülmektedir.

Karaağaç'a göre, ilk olarak 12. Yüzyıla ait bir eser olan Mukaddimetü'l-Edeb'te karşılaşılan düşünmek fiiline 15. yüzyıl eserlerine gelinceye kadar rastlanmamaktadır. 15. Yüzyılda ise ilgi çekici bir biçimde hem Doğu Türkçesi eserlerinde, hem de Batı Türkçesi eserlerinde çok seyrek olarak karşılaşılmaktadır. Kelimenin Mukaddimetü'l-Edeb'te kullanılmış olması herhalde bu eserin özelliğiyle ilgili bir durumdur. Ağızda ne zamandan beri kullanıldığını bilemeyeceğimiz kelime yazı dilinin tutuculuğundan dolayı Mukaddimetü'l-Edeb'den sonra da uzun süre konuşma dilinde yaşamaya devam etmiş ve konuşma dilinin baskısı sonucu yazı dilinde de kullanılmak zorunda kalmış, ancak üç yüz yıl gibi uzun bir süre geçmiştir.

15. yüzyıldan sonraki Anadolu metinlerinde de oldukça seyrek karşılaşılan fiil yukarıda belirtilen anlam çeşitliliğini korumakla birlikte, Türkiye Türkçesindeki anlama doğru bir yaygınlaşma görülmektedir (Karaağaç; 2008:245-249). Mukaddimetü'l-Edeb'de geçen düşündür- “öğretmek, alıştırmak” (Yüce, 1998:117) fiili, bütün cümlelerde öğrendür- ve öğret- “öğretmek” fiilleriyle birlikte kullanılmıştır: *kadgurtdı ya övkege keltürdi anga öğretti anga nersege, öğrendürdi, düşündürdi anga...* (22-2). Bize göre, Mukaddimetü'l-Edeb'de geçen düşündür- fiili *anlatmak, anlamasını sağlamak* manasında kullanılan bir fiildir. O dönem de “düşünmek” fiili anlamak manasında kullanılmıştır.

Günümüz çağdaş Türk Lehçelerinin çoğunda *tüşünmek* fiili anlamak manasında (Kazak 'tüsinüv', Kırgız 'tüşünü', Özbek 'tüşünmek') kullanılmaktadır. Hüseyin Kâzım Kadri'nin sözlüğünde “tüşmek” fiiline verilen “anlamak” ve “tüşürmek” fiiline verilen “anlatmak, anlattırmak” anlamları diğer sözlüklerde olmayan bir farklılıktır (Kadri, 1943:793).

Duygularla ve zihinle ilgili fiillerde “düşmek” fiili sıkça kullanılmaktadır: derdine düşmek, endişeye düşmek, merakla düşmek, umutsuzluğa düşmek, umutsuzluğa düşürmek, aklına düşmek gibi. Mental bazı fiilleri ifade etmekte düşmek fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Düşünmek fiilinin düş- fiilinden türediği bilinmektedir. Düşmek fiili zihne düşen, toplanan duygulardan,

düşüncelerden hareketle somut bir manadan soyut bir manaya geçiş söz konusudur. Düş- fiilinden türetilen düşünmek fiili bugün çoğu Türk Lehçeleri'nde "anlamak" manasında kullanılmaktadır. Zihinle ilgili fiillerde çok sık kullanılan düşmek fiili "akla düşmek, hatıra düşmek, başa düşmek gibi" zihinle ilgili olan şeylerin akla, zihne inmesinden, toplanmasından hareketle bugünkü düşünmek manasını kazandığı söylenebilir.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'nde "düşünmek" fiili şu şekilde geçmektedir: düşünmek (Türkiye), düşünmāk (Azerbaycan), uylanıv (Başkurt), oylanuv (Kazak), oylonu (Kırgız), oylāmak (Özbek), uylanu (Tatar), oylanmak (Türkmen), oylanmak (Uygur). Düşünce kelimesinin lehçelerdeki karşılığı da şöyle verilmiştir: düşünce (Türkiye), düşünce (Azerbaycan), fikir, oy, töşönse (Başkurt), oy, pikir, tūsünik (Kazak), tüşünük, oy, pikir (Kırgız), oy, pikir (Özbek), uy, pikir, töşince (Tatar), düşünce (Türkmen), çüşāncā (Uygur). Anlamak fiili ise aynı lehçelerde şöyle karşılanmıştır: anlamak (Türkiye), anlamak, başa düşmek (Azerbaycan), anlav, töşönöv (Başkurt), tūsinüv, ugınıv (Kazak), aŋglamak tüşünmak (Özbek), anlau, töşinü (Tatar), düşünmek, anlamak (Türkmen), aŋlimak (Uygur) (TLS, 1991).

Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi düşünmekle ilgili fiillerin fazlalığı dikkat çekicidir. Bu fiiller esas manada "düşünmek" kavramı içermekle beraber, gerek metafor yoluyla gerekse anlam genişlemesi yoluyla düşünmek manası kazanmış fiillerdir. **Sagınmak, oylanmak, öytmek, oslamak** fiilleri Türkmen Türkçesinde düşünmekle ilgili kullanılan temel fiillerdir. Oylanmak, oy etmek, pikirlenmek, pikir etmek fiilleri yalnızca düşünmek anlamına gelen fiillerdir. Türkmen Türkçesinde düşünmek kavramını karşılayan bazı fiiller tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi düşünmek manasının yanında "zannetmek, tahmin etmek, tasarlamak, aklından geçirmek" gibi bazı mental fiilleri de ifade etmekte kullanılmaktadır. Düşünmekle ilgili kullanılan fiiller, düşünmek manasıyla birlikte başka manalara da gelebilmektedir. Mesela; bazı fiiller düşünmek manasının yanında; anlamak, öğrenmek, kavramak gibi manalara da gelebilmektedir.

Meselâ **öytmek fiili asıl manası olan düşünmek manasının yanında** “sanmak, zannetmek, tahmin etmek” manalarında da kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde de düşünmek fiili aynı zamanda “sanmak, tahmin etmek” kavramlarını da karşılar. Meselâ oy etmek fiili kimi yerde zannetmek manasında da kullanılabilir: *-Haniñoglu, men ızıma düşüp yörenler bir topar gılıç gemrenlermikä diyip oy edyärmikä diyip oy edyärdim* (P,146) “-Hanın oğlu, ben peşime düşüp gelenlerin kılıç sallamada hünerli yiğitler olduğunu düşünüyordum (sanıyorum).

Türkmen Türkçesinde pikir kelimesiyle kurulan düşünme ifade eden birleşik fiillerin sayısı dikkat çekicidir: **Pikir etmek** “Düşünmek, aklıdan geçirmek” **pikir övürmek** “ölçüp biçmek, düşünüp taşınmak, inceden inceye düşünmek, çok ayrıntılı düşünmek, konuyu bütün yönleriyle inceleyip ona göre davranmak, iyice düşünmek, tartışmak.”, **pikire çümmek** “düşünceye dalmak.”, **pikire batmak** “derin düşüncelere dalmak.”, **pikire gitmek** “derin düşüncelere dalmak, bir şeye bütün dikkatini vermek.”, **pikirinden el çekmek** “düşüncesinden, fikrinden vazgeçmek.”, **pikir taşlamak** “düşüncesinden vazgeçmek”. Türkiye Türkçesindeki düşünceye dalmak fiilini de **oya çümmek ve pikire çümmek** fiilleri karşılar.

1.3.1. Oylanmak: Düşünmek.

Oy sözcüğü E. Malova tarafından da ‘fikir, düşünce’ anlamında gösterilmiştir. Radlof’un sözlüğünde ‘takip etmek, benzemek’ anlamını veren öy- fiili gösterilmiştir. Aynı kitapta bu fiilin sinonimleri olan uy- fiili ve ‘düşünce’, ‘fikir’, ‘yargı, muhakeme’, ‘fikir’ anlamını veren uy-, oy- isimleri de verilmiştir. Bu isimlerde ve fiillerde ö, o ve u ses uyumu mevcuttur. Uy- fiili ‘uymak, kimseyi izlemek’ anlamını verir: Anıng sözüne uyma ‘Onun sözüne uyma’; ‘taklit etmek, uymak’: *Zaman senge uymasa sen zamana uy* ‘Zaman sana uymuyorsa, sen zamana uy’; ‘benzemek, benzer olmak’: *Zaman zamana uymaz* ‘Zaman zamana benzemez’, başka sözle ‘devran değişir’.

Uydur- fiili V. V. Radlof'un sözlüğünde uy- esasına ve dur- son ekine göre ayrılır ve 'dinlemeye mecbur etmek, uymak, izlemek, benzetmek', 'uygununu, rahatını yapmak', 'uyarlamak, bulmak' anlamlarını verir: *Firenkçe bilmeseň uydur, uydur!* 'Fransızca bilmiyorsan uydur ve konuş'; 'hayal etmek, bulmak, keşfetmek'. Burada bir manalı olarak verilmiş fiilin kesin anlamından mecazi anlamına gelişim sırası gösterilmiştir (Kuliev,1998:103-105).

Türkmen Türkçesinde düşünmekle ilgili en sık kullanılan fiili *oylanmak* fiilidir. Oylanmak fiili "oy" isim kökünden türemiş bir fiildir. "Oy" kelimesi Türkmençe sözlükte "düşünce, akıl, fikir" şeklinde açıklanmıştır. Türkmen Türkçesinde hem "oylamak" fiili hem de dönüşlülük eki olan "-n" almış olan "oylanmak" fiili vardır. Düşünmenin akılla bağlantısı vardır. Düşünme işi akılla olur. Oylamak fiili daha çok *düşünmek, zihinde tasarlamak, zihniyle arayıp bulmak, bir mesele üzerinde kafa yormak* manalarında kullanılmaktadır.

Düşünmek, zihinde tasarlamak, zihniyle arayıp bulmak manasında:

Mümkün, mayor kanunıň yüregi yuka damarını gözläp tapmak üçin dıngısız oylanandır (NT,283).

"Mümkün, komutan kanunun iyi niyetli maddesini arayıp bulmak için durmadan düşünmüştür."

İň ağır cezanı oylap tapmalı, bu zannı yamana birki şarpık çalmak yeterlik däl (NT,175).

"En ağır cezayı düşünüp bulmalı, bu haramzadeye bir iki tokat vurmak yetmez."

Bir mesele üzerinde kafa yormak, düşünmek manasında:

Bu hakda köp vagtdan bäri oylanıp yören adamların biri Hanmämmet atalık yene biri Orazmämmet handır (D,54).

“Bu konuda düşünmekte olan kişilerden biri Han Mehmet Atalık, diğeri Oraz Mehmet Handır.”

Ol garaşılmadık yerde başa düşen ağırlığın önünde alcırap özünü yitirip durman, gelecek hakda oylanmaga başladı (MO,37).

“O beklenmedik zamanda ortaya çıkan zorluğun önünde şaşırıp kendini kaybetmeden gelecek hakkında düşünmeye başladı.”

Balçı hat hakda oylansa, bābek onuñgözüne kulbesini başına yumran hapısalığıñ başı bolup görüñdi (NT,204).

“Balcı mektup hakkında düşündüğünde bebek onun kulübesini başına yıkan kirliliğin başı olarak görüñdü.”

Kabul etmek manasında:

Kaka men seniñ pikirini oylanmayarıñ (MO,127).

“Baba ben senin fikrini düşünmüyorum.”

Aklından geçirmek manasında:

Durdı Artığıñ boluşına düşünmedi: “Ol dālırāp yören bolmasa da biridir?” diyip oylandı (AE,54).

“Durdu Artık’ın olduğunu fark etmedi: “O deliriyor olmalı? diye aklından geçirdi.”

Ol bütün şāher aklarıñ eline geçen bolara çemeli diyip oylandı (AE,61).

O bütün şehrin akların eline geçmesine uygun diye aklından geçirdi.

Ol, hakikatdan da, gorkup başlapdı. Şol vağıtıñ özinde gum içine çıkıp gitsem diyip hem oylapdı (AE,110).

O hakikaten de korkmaya başladı. O vaktin içinde kum içine çıkıp gitsem diye aklından geçirdi.

1.3.2. Oy etmek: Düşünmek

Oy ismi ve etmek yardımcı fiiliyle kurulmuş bu fiil düşünmek fiilini karşılar.

Düşünmek manasında:

-Hanıñ oğlı, men ızıma düşüp yörenler bir topar gılıç gemrenlermikä diyip oy edyärmikä diyip oy edyärdim (P,146).

“-Hanın oğlu, ben peşime düşenlerin kılıç sallamada hünerli yiğitler olduğunu düşünüyordum.”

Oı şeyle arkası barka, bir adam özine batırınıp biler oy etmedi (NT,315).

“O, böyle desteği varken bir insan kendine zarar verebilir, diye düşünmedi.”

Varsayımda bulunmak manasında:

Oı, yağı dökülendir oy etdi: (NT,263)

“O yağı dökmüştür diye düşündü.”

1.3.3. Öytmek: Düşünmek, sanmak, zannetmek, tahmin etmek

Türkmen dilinde ‘düşünmek, farz etmek, tahmin etmek’ anlamını veren öyt- fiili de mevcuttur: “*Beyle bola öytmendim.*” (Böyle olacağını tahmin etmemiştim); “*Oı gitdi öydyen*” (Sanırım o gitti). Böylece “düşünmek”

anlamında Türkmencede iki sinonim (eş anlamlı) fiil; oyla- ve öyt- kullanılır (Kuliev,1998:107).

“Düşünmek” fiili Türkiye Türkçesinde, Türkmen Türkçesinde olduğu gibi “sanmak” manasında da kullanılmaktadır. Bu bakımdan Türkiye Türkçesiyle Türkmen Türkçesi ortaklık göstermektedir. Sanmak; bir şeyin olma veya olmama ihtimalini kabul etmekle birlikte, olabileceğine daha çok inanmak, zannetmek, düşünmek demektir. Düşünmek fiili, içerisinde “sanmak” anlamı taşıyan bir fiildir. Sanmak sözcüğü Tarama Sözlüğünde 1. İstemek, dilemek 2. Düşünmek, tasavvur, teemmül ve mülahaza etmek 3.Şüphelenmek, tereddüt etmek” şeklinde açıklanmıştır (TS). Demek ki sanmak eskiden düşünmek, şüphelenmek manasında kullanılan bir fiildi. Türkmen Türkçesinde bu kullanım çeşitliliği devam etmiştir.

Ataniyazov, tahmin etmek, düşünmek manasındaki bu kelimenin oy etmek “düşünmek” fiilinin kısalıp bileşerek öytmek şeklini aldığını belirtir. Bu kısalma “e” sesinin inceltici etkisiyle olmuştur: oy etmek>öy etmek>öytmek (Ataniyazov, 2004:275).

Düşünmek manasında:

Emma şeyle-de bolsa, ol hiçbir zadam doktor Yusupovdan kem bilyändirin öytmezdi (MO,106).

“Fakat, böyle de olsa o hiçbir zaman Doktor Yusupov’dan az bildiğini düşünmezdi.”

-Biz-ä bilmedik, elimizden gelse, peyde etcek bolup yörmükäk öydyäris... (MO,89).

“Biz de anlayamadık, elimizden gelse, faydamız dokunur diye düşünüyoruz.”

Cereni gezdirmege ekidenim yaramandır öydyen-diyip gatı gülüp goyberdi (MO,16).

“Ceren’i dolaşmaya götürme düşüncem iyi gelmedi diye düşünüyorum, deyip kahkaha atıp güldü.”

Sanmak manasında:

Arhip Balçınıň bokurdagy doldı, dudakları bi-günä çaganiňki yalı kemiş-kemiş etdi, ol çar tarapdan bakıp, iyip baryan gözlerin önünde däl-de, ömrüniň arassalığına güvä geçmek için, birden dostı Gurhanı etegine atar öydüp, tas möňňüripdi (NT,190).

“Arhip Balcının boğazı doldu, dudakları suçsuz çocuğunki gibi yamuldu, o her taraftan bakıp onu yemek üzere olan gözlerin önünde değil de hayatının temiz olduğunu ispatlamak için aniden Kuran’ı eteğine alacağını sanıp az kalsın hüngürerek ağlayacaktı.”

Tahmin etmek manasında:

Seni ak patışa bireyyäm öldürendir ya-da sibir deyip bir yere yitirim edendir diyip pikir edyardık. Dolanıp seni göreris öytmeyärdik (P,286).

“Ak padişah tarafından öldürüldüğünü ya da Sibiry’a da bir yerde yitip gittiğini düşünmeye başlamıştık. Seni tekrar göreceğimizi düşünmüyorduk.”

1.3.4. Pikirlenmek: Düşünmek

Pikir kelimesi Türkmen Türkçesine, Arapça fikr kelimesinden geçmiştir. Türkmen Türkçesinde alıntı kelimelerde f sesi p sesine değişir. Pikir kelimesinin Arapça manası “düşünce”dir. Türkmen Türkçesindeki “oylanmak” fiili Eski Türkçeden beri kullanılagelmiştir; fakat Türkmen Türkçesinde oylanmak fiiliyle eş anlamda kullanılmakta olan “pikirlenmek” fiili Arapçadan Türkmen Türkçesine geçmiş “fikr” kelimesinden türemiştir (fikr>pikir).

Muhakeme etmek, akıl yürütmek manasında:

Pikirlenmek govı zat (P,28).

“Düşünmek güzel şey.”

Zannetmek manasında:

Soñra ol bir zat aytmakçı bolup pikirlendi (P,185).

“Sonra o bir şey söylemek istiyor diye düşündü.”

Kendi kendine düşünmek manasında:

“İndi dünya düzeler, arman munı Sâhetniyaz görüp bilmedi” diyip Balçı yatan yerinden pikirlenyârdi (NT,203).

“Artık dünya düzelir, yazık ki bunu Sehetniyaz göremedi deyip Balçı yattığı yerde düşünüyordu.”

Men oylandım-pikirlendim: eliñi işden dındaran, gövniñden turan adama näçe yağşılık etseñ, yene az yalı duydım (AE,284).

“Ben düşündüm, elini işten çeken, seven adama ne kadar iyilik yapsan, yine de azdır diye duydum.”

Bir mesele üzerine kafa yormak manasında:

Yöne Ayceren näme üçindir Marcinanıñ dünyäsi hakda pikirlenmegem islemedi (NT,167).

“Ama Ayceren nedendir Marcina'nın dünyası hakkında düşünmemi istemedi.”

Magtımgulı ağır sınag bilen yüzbeyüz duran yalı bir hova iki gözünü elindeki kagıza dikip pikirlenip oturdı (M,84).

“Mahtumkulu zor bir sınavla karşı karşıya kalmış gibi bir süre gözlerini elindeki kâğıda dikip düşündü.”

Aklından geçirmek manasında:

Dıkma serdar Övezmırat serdara töhmet edyän eken –ov diyip, pikirlenip baryardı (P,57).

“Dıkma serdar Övezmırat’ı töhmet altında bırakmış diye aklından geçiriyordu.”

1.3.5. Pikir etmek: Düşünmek, aklından geçirmek

Düşünmek, aklından geçirmek manasında:

Haysı gün nāvagt ugralcagını bir adama-da aňlatmalı däl’ diyip pikir etdi (P,24).

“Hangi gün ve ne zaman gidileceğini bir kişiye bile söylememek lazım diye aklından geçirdi.”

Diňe öz yanından özine gövni yetip “indi goşuna serdarçılık etmegi hem bayşaraysam gerek” diyip, pikir edip yören adamlar bardılar (D,24).

“Sadece kendince kendisine güvenip, “Şimdi orduya önderlik etmeyi de başarsam gerek” diye düşünen kişiler vardır.”

Bir mesele üzerinde kafa yormak manasında:

Seniň vagtlayynlık hakda pikir edesin gelenokdı (NT,155).

“Sen, geçici bir durum hakkında düşünmek istemiyordun.”

Nöker milisge rayona näme üçin çagırıldığı hakda düyppli pikirem etmedi (NT,134).

“Nöker, polis ilçeye neden çağırıldığı konusunda derinlemesine kafa yormadı.”

Garrı yolboyı nädip Sadap gelniñişiği açcakdığı hakda pikir edip gitdi (NT,209).

“İhtiyar yol boyunca Sadap Gelin’in kapıyı nasıl açacağı hakkında düşünüyordu”.

Akıl yürütmek manasında:

“Hanı çaga nirede, nirede ol?” diyip, cayda balçıdan başga adam bardır diyip pikir etmändigine ahmır edip, pencirä tarap okdurıldı (NT,262).

“Hani çocuk nerde, nerede çocuk?” deyip, evde balcıdan başka kimse vardır diye düşünmemiş olmasına hayıflanıp, pencereye doğru fırladı.”

Gelecek hakkında kaygı duymak manasında:

Emma velin şol vagt yesirleriñ hemmesi-de öz kelleleri hakkında pikir edişen bolsalar gerek (D,17).

“Fakat o sırada esirlerin hepsi de kellelerini düşünüyor olsa gerek.”

1.3.6. Aklından geçirmek: Aklından geçirmek

Düşünmek manasında:

Aynanıñ ganı gızıp, iñ soñkı derecä yetdi de, hiç bir zadı aklından durlap geçirip bilmedi, hopuğıp dem aldı, gözlerini yalpa açdı (AE,195).

“Ayna sinirlenip, en son dereceye ulaştı ve hiçbir şeyi sağlıklı düşünemedi, güçlkle nefes aldı, aniden gözlerini açtı.”

1.3.7. Saymak: Hesap etmek, düşünmek, farzetmek, saymak, kabul etmek

“Saymak” sözcüğünün Türkçe sözlükteki ilk anlamı rakamları sırasıyla söylemek, okumak, miktarını bilmek için hesaplamak “Bahçedeki ağaçları saymak” şeklindeyken sözcüğün Türkmen Türkçesi Sözlüğü’nde çok anlamlı bir sözcük olarak yer aldığı görülmektedir. İlk madde başı altında verilen anlamı saymak, öyle düşünmek, farzetmek, kabul etmek şeklinde yer almaktayken, ikinci madde başı altında verilen anlamı yün, pamuk gibi şeyleri değnekle dövmek şeklindedir.

Sözcük, Divanü Lûgat-it Türk’te geçmemektedir. Sözcüğün TDS’de ilk sırada yer alan bu anlamın, Türkiye Türkçesi sözlüğünde 9. sırada yer alan “var saymak, tutmak, farz etmek” “Elimi uzatsam benim olacak bir vazoya sırt çevirip baskasına kaptırınca, onu benden çalınmış saymak neden?” şeklindeki anlamıyla görülmektedir. Bu durumda sözcüğün Türkmen Türkçesi sözlüğünde ilk sırada yer alan “saymak, düşünmek, farz etmek, kabul etmek, özüne dost saymak kendine dost saymak” şeklindeki anlamının metafor yoluyla kazanılmış soyut anlam olduğu görülmektedir. Çünkü buradaki sayma anlamında, somut anlamda gerçekleşen sayma hareketi yoktur. Bu durumda sözcüğün ilk anlamındaki farklılığın sözcüğü tam yalancı eşdeğer durumuna getirdiği söylenebilir. Sözcüğün TDS’de ikinci madde başı olarak verilen yün pamuk gibi şeyleri değnekle dövmek, “Men hem goyunlarıñ yünlerini gırkmalı bolarıñ, sen onı sñıp keçe etmeli bolarsıñ” (Ben koyunların yünlerini kırarken, sen de yünleri dövüp keçe yaparsın) şeklindeki anlamına Türkiye Türkçesinde sözlüklerinde rastlanmamaktadır. Sözcüğün bu anlamının Türkmenlerin sosyal hayatında hayvancılığın ve hayvan yünlerinin değerlendirilmesi gibi eylemlerin dilde karşılığını bulması şeklinde kazandığı söylenebilir.

Kabul etmek, varsaymak manasında:

Sen hermişe hiç bir kınlığı kınlık sayman, diñe geleceğe umut bağlayardıñ ahırı!..(NT,227).

“Sen daima hiçbir kötülüğü kötülük saymadan, yalnız geleceğe umut bağlıyordun, değil mi?”

Düşünmek, farz etmek manasında:

Özini ulumsı sayyan Eziz, iñlis diplomatına yarancañlık etmegi, özine kemlik saymadı: (NT,103).

“Kendini büyük gören Aziz, İnlis diplomatına arkadaşlık etmeyi kendine kötülük olarak düşündü.”

1.3.8. Küylenmek: Düşünmek, hayal etmek, bir şeyi yapmaya karar vermek

Hayal etmek, düşünmek, düşünceye dalmak manasında:

Vah, men hem Halnazar bayıñ gelni bolsam bolmayarmı diyyändir” diyip küylenipdi (AE,51).

“Vah! Ben Halnazar Bey’in gelini olsam diye düşünüyordur” diye düşünmüştü.”

Serdar yene bir selem küylenip durdı (M, 3120).

“Serdar yine bir süre düşündü.”

Soñra gövresini yere berdi, kâsesine bir azırak çay guyup, yüzünü aşak salıp, küylenip oturdı (M,346).

“Sonra gövdesini yere bıraktı, kâsesine biraz çay döküp, yere bakıp düşünmeye başladı.”

1.3.9. Yalñışmak: Yanılmak, yanlış düşünmek

Türkmencede ‘hata yapmak, yanılmak’ anlamını veren **yalñışmak**-fiilidir: *Mirat yöreyen yolunu, sovuľçak köçesini, yalñışıp, ikinci bir köçä düşdi* (B. Kerbabayev) “Yolunu şaşırın Murat, dönmesi gereken sokaktan başka bir sokağa geçmişti” (Kuliev,1998:161).

Eski Türkçede yanılmak fiilinin karşığı olarak Orhun Abideleri’nde **yañılmak** “yanılmak, hata etmek, yanlış yapmak, itaatsizlik etmek, yolunu şaşırarak” (Ergin, 2003:121), **yazınmak** “günah işlemek, karşı gelmek, itaatsizlik etmek, yanılmak, yolunu şaşırarak”; KB’de **yañılmak** (Yüce, 1979:121), **yazmak** “şaşırmak, yanılmak” (Yüce, 1979:534); “ME’de yanılmakla ilgili olarak **yazmak** “yanılmak, günah işlemek” Yüce, 1988:206) **yañılmak** “yanılmak” (Yüce,1988:202) fiillerinin kullanıldığını görüyoruz.

Gülensoy’un etimolojik sözlüğünde, yanılmak fiili, ya- “yanlış bir şey yapmak+ng+(ı)l şeklinde açıklanmıştır (Gülensoy, 2007:1058). Eski Türkçeden beri yanılmak kavramını “yazmak ve yanılmak” fiillerinin karşıladığı görülür. Yaz- fiilinin daha çok, toplumun değer yargılarına aykırı hareket ederek “itaatsizlik etmek, günah işlemek” manalarında kullanıldığı görülmektedir.

Yanı- Türkçe sözlükte “tanımayarak, niteliğini iyi anlamayarak aldanmak, sonucunu düşünmeden veya bilmeden uygunsuz bir davranışta bulunmak” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Türkmen Türkçesinde asıl anlamı yanılmak olmakla birlikte, aynı zamanda *yanlış düşünmek* manası da taşır. Türkmen Türkçesindeki “yalñış-“ fiili yanlış kelimesinden gelmektedir. Yanlış sözcüğünün kelime anlamı bir kurala, bir ilkeye, bir gerçeğe uymama durumu yanılığ demektir. Yanılmak fiili mental fiildir. Yanılma, yanlış değerlendirilen, yanlış düşünülen bir şeyin aslında bizim düşündüğümüz, değerlendirdiğimiz gibi olmadığını sonucuna varmaktır. Zihinde var olan bilgilerle ve düşüncelerle kendi dışımızda var olan bilgilerin uyuşmamasıdır.

Yanlış düşünmek manasında:

-*Sen yanlışsın Batır –diydi (P,28).*

“Sen yanlış düşünüyorsun Batır, dedi.”

Han sekretar meň biletim yanıñda bolsa gayrat et-de, gaytarıp ber şonı men yanlışanı mı indi bildim (NT,107).

“Han sekreter benim biletim yanıdaysa iyilik yap ve onu geri ver, ben yanlış düşündüğümü şimdi anladım.”

Yanılmak manasında:

“*Ol, hakikatdan da, yanlışmandı.*” (NT,94).

“O gerçekten de yanılmadı.”

1.3.10. Pikir övürmek: Düşünmek

Ölçüp biçmek, düşünüp taşınmak, inceden inceye düşünmek, çok ayrıntılı düşünmek, konuyu bütün yönleriyle inceleyip ona göre davranmak, iyice düşünmek, tartışmak.

“Pikir övürmek” birleşik fiili “oylanmak” fiilinden farklı olarak bir konu ya da olay üzerinde derinlemesine, etraflıca düşünmeyi ifade eder. Düşünme eylemi, ayrıntılar hesaba katılarak yapılır. Burada geniş çaplı, teferruatlı bir düşünme söz konusudur. Övürmek fiili, Türkmen Türkçesinde “çevirmek” manasına gelir.

Ayrıntılı olarak düşünmek manasında:

Ol Övezmirat Batırñ Kanı Batır müñkürligi dogrumıka diyip, öz yanından pikir övüryärdi hem munu aňlamak üçin etcek gürrüñini yüreginde cemleyärdi (P,34).

“O, Övezmirat Batır'ın Kanı Batır hakkındaki şüphelerinin doğru olup olmadığını düşünüyordu, diğer taraftan da bunu anlayabilmek için yapacağı sohbeti zihninden geçiriyordu.”

1.3.11. Oslamak

Bir şeyi düşünmek, beklemek, fark etmek, tahmin etmek.

Fark etmek, düşünmek manasında:

Emma guya baranda, üytğeşik bir yağdayıñ üstinden bardı, gövnine getirmedik, oslamadık bir zadı gözine ildi (AE,342).

“Fakat kuyuya gittiğinde değişik bir duruma rastladı, düşünmediği ve beklemediği bir şey gözüne ilişti.”

Tahmin etmek manasında:

Artık oylandı. Onıñ oslamayan teklibi başına geldi (AE,18).

Artık düşündü. Onun tahmin etmediği önerisi başına geldi.”

1.3.12. Hasaplamak: 1. Hesaplamak, saymak 2. Bir şeyi bir durumu ayrıntılı bir biçimde düşünmek, hesaplamak.

Hesaplamak fiili Türkçe sözlükte “1. Hesap işlemini yapmak, hesap etmek 2. (mec.) Bir şeyi, bir durumu ayrıntılı bir biçimde düşünmek, hesap etmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Tarama Sözlüğü'nde ikinci madde başında da “düşünmek” şeklinde açıklanmıştır (TS). Hesaplamak fiilinin her iki lehçedeki birinci madde başı manası hesaplamak, saymaktır. Mecaz yoluyla düşünmek manası kazanmıştır. Hesaplama işi zihin yoluyla, düşünülerek yapılır. Türkiye ve Türkmen Türkçesinde hesaplamak/hasaplamak fiili mana bakımından ortakır.

Muharrem Ergin sa- fiilini (saymak, söylemek, haber vermek) şeklinde açıklamıştır (Ergin, 2003:109). DLT’de hesaplamak fiiliyle ilgili olarak; sa-, sak-, san-, sana- fiillerinin kullanıldığı görülür (Atalay, 1. CiltV, 2006: 477-487). Sakınmak fiilinin daha önce düşünmek manasında kullanıldığını belirtmiştik. Saymak fiiliyle düşünmek arasında bir bağ vardır. Hesaplamak fiiliyle de düşünmek arasında da bir bağ vardır. Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde hesaplamak/hasaplamak fiilleri düşünmek manasında da kullanılır. Türkmen Türkçesinde hasaplamak fiilinin “sanmak” manasında kullanıldığını tespit ettik. Bu kullanım sözlüklerde yer almamaktadır.

Kendince bir şeyin doğru olduğunu düşünmek manasında:

Ondan başga batırları kövek, boş adamlar hasaplayardı, oları aldamak aňsat diyip äsgermeyärdi (P,50).

“Onun dışındaki kahramanların boş insanlar olduğunu düşünüyor, onları aldatmak kolay diye önemsemiyordu.”

Arhip Balçınıň endamı cümşüldäp gitdi, gel-gel indi onun önünde “Aragımı goysam, molla bolcak” diyip, mollaçılıgı arak içmezlikden başga hiç zat hasaplamayan Annam magaziňçi hudaya yakın adam hökmünde takal okayardı (NT,196).

“Arhip Balçı’nın bedeni titredi, gelgelelim şimdi onun önünde “İçkiyi bırakırsam molla olacağım” diyip mollacılığı içki içmekten başka bir şey diye düşünmeyen Annam satıcı Allah’a yakın insanmış gibi öğüt veriyordu.”

Sanmak manasında:

-Gulmırat, sen özüňi mızapır hasaplamagın (P,94).

“Gulmırat sakın yalnız olduğunu düşünme.”

Hatda indi olar Ozal celladıň hancarınıň astında duran kelleleri ölüm hovlundan gutuldi diyip hasapladılar (D,29).

“Hatta Şimdi onlar Ozal Cellat’ın hançerinin altında olan kelleleri ölüm tehlikesinden kurtuldu diye düşündüler.”

1.3.13. Hasap etmek: 1. Hesaplamak 2. Kendini bir Şeyin yerine koymak, kendini bir Şey farzetmek.

Hesap etmek fiili Türkçe sözlükte “1.Bir işin kazancıyla giderini karşılaŐtırarak bir sonuca varmak 2. düşünmek, tasarlamak.” Şeklinde açıklanmıştır (BTS). *Hesap etmek* fiili Türkçe sözlükte ikinci maddede “düşünmek, tasarlamak” manasında kullanıldığını ve dolayısıyla mental bir hareketi karşıladığını görüyoruz. Hamzayev’in sözlüğünde hasap etmek fiilinin “düşünmek” manasında kullanıldığını dâir bir ifadeye rastlamadık. Taradığımız metinlerde hasap etmek fiilinin Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “düşünmek, tasarlamak” manalarında da kullanıldığını tespit ettik.

Düşünmek, sanmak, farz etmek manasında:

Ol gollarını nâçe uzadyandırın, nâçe sermeleyândirin hasap etse de, sapañçası eline ilmedi (AE, 437).

“O kollarını çok uzatıyorum, çok arıyorum diye düşünse de tabancası eline gelmedi.”

Ol öz yanından özini komitetiñ arkadireği hasap etdi (AE,160).

“O, kendince kendisini komitenin arka direği olarak düşündü.”

Artık oniñ ağzını boğdım hasap etse, bucağı açılıyor, bucağını bağladım hasap etse, dumlı-duŐından dez beryär, ol yama da tutanok, tutan yeri piträp baryar...(AE,91).

“Artık, onun ağzını kapattım diye düşünse, öbür ucu açılıyor, ucunu bağladığını sansa, etrafından yırtılıyor, o yama da tutmuyor, tuttuğu yerde dağılıyor.”

–Kanı Batır! Kanı Batır! Men sana degşip atdım, sen bolsañonu çın hasap etdiñ (P,42).

“Kanı Batır! Kanı Batır! Ben sana şaka yaptım sen ise onu gerçek sandın.”

Şol ayal Artıklarıñ öyini öziniñkä garanda şäher hasap etdi (AE,13).

“O kadın Artıklar’ın evini kendi eviyle karşılaştırdığında şehir sandı.”

Seniñ dostum diyip hasaplayan adamın hem dine dervezeden çıkacak bolamızda bilip galmadı (D,41).

“Senin dostum diye düşündüğün adamın da sadece dış kapıdan çıkacağıımız zaman anlamadı.”

1.3.14. Mäşi bişişmek: Fikirleri uyuşmak, aynı düşünmek.

Fikirleri uyuşmak manasında:

Artık bilen oğlanlıkda da mäşi bişişmeyän, aslında, Artığı äsğermeyän Balla beyle gaytavul ören yokuş değdi (AE,23).

“Artık ile gençken de fikirleri uyuşmayan aslında, Artık’ı adam yerine koymayan Ballı’ya bu karşılık çok ağır geldi.”

1.3.15. Göz öñünden geçmek: Önceden yaşanan bir olayı zihninde canlandırmak, önceden görülen bir şeyi hatırlamak.

Aklından geçirmek fiili; ADS’de “bir şeyi yapmayı düşünmek, tasarlamak” şeklinde açıklanmıştır (tdk.gov.tr). Aklından geçirmek aynı zamanda bir şeyi düşünmektir.

Aklından geçirmek, düşünmek manasında:

Muhammet pıgamberiň gözünden ömürlük sumat bolanını –da käte-käte ikiz tayını yitiren yalı İsa pıgamberiň özüne azar berşini-de göz önünden geçiripdi (NT,254).

“Muhammet Peygamber’in gözünden ebediyen kaybolduğunu da zaman zaman ikizini yitirmiş gibi İsa Peygamber’in kendisine verdiği eziyetleri de aklından geçirdi.”

1.3.16. Yüreginde cemlemek: Aklından geçirmek

Türkmen Türkçesindeki cemlemek fiili, Arapça’dan Türkmen Türkçesine geçmiştir. Kelimenin Arapça manası “toplanmak, biraraya gelmek”tir ve Türkmen Türkçesine aynı manayla geçmiştir. Yürek sözcüğü, kalp sözcüğünün karşılığıdır. Yürek sözcüğü, zihne benzetilmiştir. Türkmen Türkçesinde yürek kelimesinin akılla, zihinle yakın ilişkisi olduğunu biliyoruz. Burda da benzetme yoluyla, yürek “zihin” manası kazanmıştır. Yüreginde cemlenmek fiili, düşüncelerin zihinde toplanması, biraraya gelmesi şeklinde açıklanabilir. Fiilin düşünmek, tasarlamak, aklından geçirmek, bir şeyi planlamak gibi fiilleri ifade ettiği görülmektedir.

Düşünmek, tasarlamak, aklından geçirmek manasında:

Övezmırat BatırıñKanı Batıra müñkürligi dogrumıka diyip, öz yanından pikir övüryärdi hem munu aňlamak üçin etcek gürrüñini yüreginde cemleyärdi (P,34).

“O, Övezmırat Batır’ın Kanı Batır hakkındaki şüphelerinin doğru olup olmadığını düşünüyordu, diğer taraftan da bunu anlayabilmek için yapacağı sohbeti düşünüyordu.”

1.3.17. Pikire çümmek: Düşünceye dalmak

Türkiye Türkçesine düşünceye dalmak fiili, düşünceye dalmak, hayale dalmak manasındadır: “*Rıhtımda bir aşağı bir yukarı dolaşanları seyre müsaîf bir iskemlede düşünceye daldım.*” Bu fiil daha çok, bir şeyi derinlemesine, tüm ayrıntılarıyla düşünmek manasındadır. Derin düşüncelere dalmak fiili aslında düşünen kimsenin düşünceli halini de ifade eder. Pikire çümmek; çümmek fiiliyle “batmak” fikir kelimesinin birleşmesinden oluşmuştur.

Düşünceye dalmak manasında:

- *Bular akıllı adamın gürrüñleri gati doğru zatlar – diyip, Övezmirat batır pikire çümdi* (P,290).

“Bunlar akli başında bir adamın sözleri, çok doğru şeyler diye Övezmirat Batır derin düşüncelere daldı.”

1.3.18. Oya çümmek: Düşünceye dalmak, derin düşüncelere dalmak

Çümmek fiilinin düşünce ifade eden birleşik fiillerde kullanımının sık olduğunu görüyoruz. “Çümmek” yani batmak fiili oy “düşünce”ve fikir “fikir” kelimeleriyle birlikte kullanılarak düşünceye dalmayı ifade eden birleşik fiil oluşturur. Pikire çümmek ve oya çümmek “düşünceye dalmak” manası taşırlar. Oya çümmek fiili mecaz anlamını “batmak” fiilinin somutlaştırılması yoluyla kazandığı söylenebilir. Pikire çümmek, oya çümmek, pikire batmak fiilleri aynı anlama sahip fiillerdir.

Düşünceye dalmak manasında:

Emma altı aya golay Artıktan hat-habar bolmazlığı, onıñ üstine, Artık Gızıl Goşuna geçenden soñ, Eziziñ onıñ maşğalasını ağıtaryan habarı, Aynanıñ yüreğini gısdırdı. Ol dürli oylara çümdi, giceler ukısı tutmadı, gündizler kararı yetmedi (AE,192).

“Fakat altı aya yakın bir süre Artık’tan’tan hiçbir haberin olmaması, bir de Artık Bolşeviklerin safına geçtikten sonra Aziz’in onun ailesini aradığı haberi Ayna’yı sıkıntıya soktu. O, türlü düşüncelere daldı, geceleri uyuyamadı, gündüzleri içi daraldı.”

Artık gabağını aşak düşürüp, bir salım oya çümdi (AE, 9).

“Artık yere bakarak bir süre düşünceye daldı.”

1.3.19. Pikire batmak: Derin düşüncelere dalmak

“Batmak” sözcüğünün, Türkiye Türkçesi Sözlüğü’nde geçen bir sıvının üstünde iken içine gömülmek şeklindeki anlamı, TDS’deki birinci anlamıyla ortaklık göstermektedir. Sözcüğün anlamları incelendiğinde çekirdek anlamı “Bir nesnenin, zemini de geçecek biçimde aşağıya doğru hareket etmesi, görünmez olması” şeklinde belirlenebilir.

“Eylemin TDS’de ikinci anlamı olarak verilen dalmak, dalıp gitmek, gama bat-: “aşırı derecede kederlenmek”, pikire bat- düşünceye dalmak” şeklindeki mecaz anlamını somutlaştırma yoluyla kazandığı söylenebilir. Çünkü, somutlaştırmada temel olan soyut kavramların, çeşitli durum, davranış ve duyguların somut göstergelerle dile getirilmesidir.” (Aksan, 2006: 66). Buna göre eylemin insanın bir düşünceye dalıp gitmesi, kederlenmesi şeklindeki mecaz anlamının batmak eyleminin somut özelliğinden yola çıkarak kazanılmış psikolojik bir anlam olduğu söylenebilir.

“Lakoff ve Johnson, akıl kavramı ile ilgili olarak metafor sisiteminin oldukça kapsamlı olduğundan bahsederek çalışmalarında bazı önemli felsefi çalışmalara dikkat çekmişlerdir. Onlara göre; 1. Düşünceyi kendi kendine kavramlaştıran metafor sistemi, tek başına baştan başa zihini hayat hakkında tutarlı bir algılama sağlayamaz, ancak birbirleriyle tutarsız kavramsal metaforlarla bu bu sağlanır. 2. Akıl için metafor sistemi yaygın felsefi teoriler için hammadde sağlar. Lakoff ve Johnson bu çalışmalarında, Eve

Sweetser'in "aklı bir vücut/beden olarak kavramlaştırmada, akıl için yaygın bir üst sistem olduğu" fikrine dikkati çekmişlerdir. Bu üst sistemin ana taslağı genel olarak şu şekilde haritalanmıştır:

Akıl Bir Vücuttur

Düşünme Fiziksel Fonksiyondur

Fikirler Bağımsız Mevcut Olan Varlıklardır

Bir Fikir Hakkında Düşünme Bağımsız Mevcut Bir Varlığa Göre Fiziksel Bir Fonksiyondur

Bu metaforun, düşünmenin "hareket etme, algılama, nesnelere işletme ve yeme" olmak üzere dört farklı fiziksel fonksiyon olarak kavramlaştırıldığı dört yaygın özel durumu vardır:

DÜŞÜNME HAREKET ETMEDİR

Bilgi sağlamanın en önemli yollarından birisi dünya üzerinde hareket etme ile mümkündür. Bu durum, şu şekilde bir haritalanmadan ibaret **DÜŞÜNME HAREKET ETMEDİR** metaforu için bir temeldir:

Akıl Bir Vücuttur

Düşünme Hareket Etmedir

Fikirler Yerlerdir

Sebep Güç Kullanmadır

Bağlantılı Düşünce Doğrudan, Kasti, Adım Adım Ve Sebebin Gücü İle Uyumlu Olan Hareketir

Düşünmeye Muktedir Olamama Harekete Muktedir Olamamadır

Düşünce Üzerindeki Hat Yoldur

X Hakkında Düşünme X Alan Üzerinde Hareket Etmedir

İletişim Yol Göstermedir

Anlama Takip Etmedir

Tekrar Düşünme Aynı Yoldan Tekrar Geçmedir

Buna göre Türkmen Türkçesinde düşünce ile ilgili metaforlar sistematiktirler. Hıyal kölünde yüzmek “hayal gölünde yüzmek”, pikire çümmek “düşünceye dalmak”, oya batmak “düşünceye batmak”, arzuların kölünde yüzmek “arzuların gölünde yüzmek”, gam deryasına gark bolmak “gam denizinde boğulmak” ifadelerinde AKIL BİR VÜCUTTUR üst metaforu dikkati çekmekte ve bu metafor bu ifadelerde bizi aynı zamanda HAYAL/FİKİR/DÜŞÜNCE/ARZU/GAM SIVIDIR metaforlarına da götürmektedir.

DÜŞÜNMEK DALMAKTIR

-Akıl bir vücuttur

-Uzun ve Yoğun Düşünmek Dalmaktır

-Uzun ve Derin Fikirler Büyük BİR Denizedir

DÜŞÜNMEK BATMAKTIR

-Akıl Bir Vücuttur

-Düşünmek Batmaktır

-Fikrler Büyük Bir Denizedir” (Erdem, 2003:62-65).

“Batmak” fiili kendi elinde olmadan sıvı şeylerin altına doğru gitmeyi ifade eder. Dolayısıyla “pikire batmak” birleşik fiili de kendi elinde olmadan düşünceye dalmayı ifade eder. Pikire batmak daha derinlemesine yani etraflıca düşünmeyi ifade eder.

Düşünceye dalmak manasında:

Bu ikisi göyâ bir uçsuz-gıraksız deñze düşüp, gulaçlap yüzüp añırsına çıkıp bilmän urunyan dek, esli vagtlap çuññur pikire batıp oturdılar (P,316)

“Bu ikisi sanki uçsuz bucaksız bir denize düşüp, kulaç atıp geriye dönmeye çalışan insanlar gibi uzun süre derin düşüncelere daldılar.”

Emma häzir velin, ol gözünü açman yatan ayalınıñ gapdalında, ogluna beren terbiyesiniñ hesabını çıkarıp bilmän, oy pikire batıp otırdı (MO, 120.)

“Fakat şimdi ise o, gözleri kapalı yatan eşinin yanında oğluna verdiği terbiyenin hesabını çıkaramayıp derin düşünceye dalmış oturuyordu.”

Oraziñ aydışı yalı yeke galıp, itini ızına tirkäp ya pişikleri bilen oynaşıp yören garrılardan bolup galıbersem diyende, uludan bir demini aldı, ağır oy pikire batıp galdı (MO,125).

“Oraz’ın dediği gibi tek başına kalıp köpeğini peşine takıp ya da kedileriyle oynayan ihtiyarlardan biri olursam diye düşündüğünde derin nefes alıp derin düşünceye daldı.”

1.3.20. Pikire gitmek: Derin düşüncelere dalmak, bir şeye bütün dikkatini vermek

Pikire gitmek birleşik fiili, “pikire çümmek” fiiliyle derece bakımından hemen hemen aynıdır; fakat “pikire batmak” birleşik fiilinin taşıdığı anlama göre biraz daha zayıftır. Bu fiil “gitmek” fiiliyle somutlaştırılmıştır. Yine bu fiilde de hem derin düşünceye dalma hem de düşünceye dalan öznenin fiziki durumu ifade edilir. Bize göre gitmek fiili fazlalığı, çokluğu, yayılmayı anlatır. Pikire gitmek fiilinde de düşüncenin yoğunluğunu fazlalığını ifade etmek için “gitmek” fiili kullanılmıştır.

Derin düşüncelere dalmak manasında:

Şonun üçinem oturañlarıñ barı pikire gitdi (P,349).

“Onun için de oturanların hepsi düşünceye daldı.”

Gara Batır onun bu çintgäp soraşından başga pikire gitdi (P,19).

“Gara Batır onun bu soruşturmasından sonra derin düşüncelere daldı.”

Aylar Orazın yüzüne seredip pikire gitdi (MO,48).

“Aylar Oraz’a bakarak düşünceye daldı.”

1.3.21. Pikirinden el çekmek: Düşüncesinden, fikrinden vazgeçmek

Bu fiilde fikirden vazgeçme anlatılırken “el çekmek” fiiliyle somutlaştırma yapılmıştır. “El çekmek” Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kelime anlamı “el çekmektir”. El çekmek vazgeçmektir. Pikirinden el çekmek, düşündüğü bir şeyden vazgeçmektir, farklı şekilde düşünmeye başlamaktır. Somut anlamdan soyut anlama doğru bir geçiş söz konusudur.

Düşündüğü bir şeyden vazgeçmek manasında:

Övezmırat Batırın şeyle dımıp oturanı için bu fikirinden el çekdi (P,194).

“Övezmırat Batır böyle sessizce oturduğu için bu fikrinden vazgeçti.”

1.3.22. Pikir taşlamak: Düşüncesinden vazgeçmek**Düşüncesinden vazgeçmek manasında:**

Soñ ol pikiri taşladım (P,345).

“Sonra o düşünceden vazgeçtim.”

1.3.23. Payhaslanmak: Akıl erdirmek; düşünmek; mantık, sağduyu sahibi olmak; anlamak

Düşünmek, tasarlamak manasında:

Perman bir az sagındı, nâme diyceğini payhaslandı (P,429).

“Ferman biraz düşündü, ne diyeceğini düşündü.”

1.3.24. Güman etmek: Tahmin etmek, düşünmek, muhakeme etmek

Tahmin etmek “akla, sezgiye veya bazı verilere dayanarak olabilecek bir şeyi, bir olayı önceden kestirmek”tir. Tahmin etme işi akıl ve sezgi yardımıyla olur ve mental bir hareketi içerir. Tahmin etme işi düşünerek yapıldığı için tahmin ifade eden fiillerin düşünme manası taşıması doğaldır. “Onun sınavda başarılı olacağını tahmin ediyorum.” ifadesiyle “Onun sınavda başarılı olacağını düşünüyorum.” ifadesi arasında pek fark yoktur.

Düşünmek manasında:

Çünkü ol yalan sözlär, boyun gaçırar diyip güman edyärdi (P,54).

“Çünkü o yalan söyler, isteksiz davranıyor diye düşünüyordu.”

Onı menin özüm öldürdim. Onıñ yanında pulu känmike diye güman edipdim. Emma az eken (P,56).

“Onu ben kendim öldürdüm. Onun yanında para çok diye düşündüm. Fakat azmış.”

1.3.25. İçini hümlenmek: İçinden geçirmek, düşünmek, tasarlamak

“İçini hümlenmek” birleşik fiili; kendi kendine düşünmeyi, bir şeyleri aklından geçirmeyi, tasarlamayı ifade eder. Hüml kelimesi yansıma kelimesidir, “Hımm” yansıma kelimesinin karşılığıdır. Mırıldanarak düşünmeyi ifade eden bir fiildir.

Düşünmek, tasarlamak manasında:

Çerkez üç bölek sakgalını sıpandan soñ, içini hümlendi de, gövnine gelenini daşına çıkardı (AE,186).

“Çerkez üç parça sakalını sıvazladıktan sonra, düşündü, aklına geleni dışına çıkardı.”

1.3.26. Saldarlamak: 1.Elle ağırlığını ölçmek, tartmak. 2. (mec.) Düşüncelerini tartmak, ölçmek; ölçüp biçmek

Düşünceleri karşılıklı ölçüp tartmak manasında:

Her kim yine kimin başına dönüklük biçesinin düşyänini ikiçäk söhbet edende saldarlap görüyärdi (NT,139).

“Herkes yine kimin başından dönüklük kurasının çıkacağını baş başa sohbetlerde konuşuyordu.”

1.3.27. Añlatmak: Anlatmak, ifade etmek

Sezdirmek, düşündürmek manasında:

Emma onun gocanıñ kömekçisine assırnlık bilen sırlı garayşı, yönekey bir geçekçi bolman, bu goca bilen bir işinin bardığını añladyardı (P,250).

“ Ama onun ihtiyarın yardımcısına attığı gizlice ve gizemli bakışı, basit bir yolcu olmaktan ziyade, bu ihtiyarla arasında bir yakınlığın olduğunu düşündürüyordu.”

1.4. KARAR VERME ve ANLAŞMA İFADE EDEN FİLLER

“İnsanın beyninin üst kısmını kaplayan korteks, çatlaklı bir cevize benzer. Burası, geleceğin de dikkate alınmasını gerektiren planlama ve karar verme türünden üst düzey düşünce üretiminin ana komuta merkezidir.” (Evliaoğlu, 1987:113). Bir sorunla karşılaşıldığında, bir sorunun çözümünde ilk aşama engelin, sorunun tanınması, anlaşılması ve yorumlanmasıdır. Bunlar zihinsel işlemlerle olur. Bundan sonra belirlenen amaca göre çözüm yollarının yöntemleri aranır. Bulunan yolların, yöntemlerin engel aşmada, sorun çözümede geçerliliği test edilir. Son aşamada ise karar verilir ve eyleme geçilir. Köknel'e göre karar vermek, bir tercih durumudur. Mutlak bir olasılığı, ötekenden daha doğru, iyi, güzel, önemli ve üstün saymak, yeğ tutmak, yeğlemek, tercih etmek gereklidir (Köknel, 2003). Karar verme ifade eden fiiller bilişle ilgili olduğu için mental fiil olarak kabul edilir.

Türkçe sözlükte karar vermek fiili, “bir sorunu karara bağlamak, kararlaştırmak” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Kararsız kalmak fiili, Türkçe sözlükte açıklanmamıştır. Karar vermek fiili, bir şeyi yapmayı kafasını koymak, bir şey yapmayı düşünmek manasında da kullanılan bir fiildir. “Tatile gitmeye karar verdik.” cümlesinden “Tatile gitmeyi planlıyoruz ve düşünüyoruz.” manaları çıkar. Karar vermek fiili, bir sorunu, durumu karara bağlamak, anlaşmak manasının da kullanılmaktadır.

Türkçe sözlükte anlaşmak fiili “1. Düşünce, duygu, amaç bakımından birleşmek, antant kalmak 2. Sözleşmek, sözleşme imzalamak.” şeklinde açıklanmıştır. Anlaşmak fiili duygu ve düşünce birliği manası taşıması bakımından bir mental fiil olarak kabul edilebilir.

1.4.1. Razılaşmak: Karşılıklı anlaşmak, helallaşmak, karşılıklı memnun olmak

Anlaşmak manasında:

Emma dostları onun bilen razılaşmadılar (P,341).

“Fakat dostları onunla anlaşamadı.”

1.4.2. İlalaşmak: 1.Birinin fikrine katılmak, birinin düşüncesini kabul etmek. 2.Bir mesele hakkında mutabakata varmak, anlaşmak, uyuşmak

Fikirlerin uyuşması veya uyuşmaması manasında:

Emma Övezmırat batır onun bilen ilalaşmadı (P,31).

“Fakat Övezmırat Batır onunla anlaşamadı.”

–Yok, bu gorkulı adam däl. Gorkulı adamını sen tanamayarsıñ (P,76).

“Hayır, bu korkulacak adam değil. Korkulacak insanı sen tanıımıyorsun.”

1.4.3. Yüreği bire bağlamak: Belli bir karara varmak, karara bağlamak, karar almak, karar vermek, bir şeyi kararlaştırmak

Karar vermek manasında:

Nöker milisge yüregini bire bağlap, Sähetniyaz Mollanıñ işigini açdı (NT,139).

“Nöker polis kafasında kararını verip Sahetniyaz Molla'nın kapısını açtı.”

1.4.4. Müvessa goymak: Anlaşmak, aynı karara varmak

Kararlaştırmak manasında:

Ol, şol gün ertir Ovganistan bilen birleşmäğe müvessa goyan bolsa, aňşam meni tutup getirilende, alan mağlumatıma görä, Zakaspiyanı eyyäm türk ofitserlerine satıpdır...(AE, 203).

“O, aynı günün sabahı Afganistanla birleşmeyi kararlaştırdıysa, akşam ben yakalanıp getirildiğimde aldığım bilgiye göre Hazar ötesini Türk subaylarına satmış bile...”

1.4.5. Yüreğe düvmek: Kafasına koymak, yapmayı kararlaştırmak

Kafasına koymak, karar vermek manasında:

Nöker milisge Mekan bilen Marcinanı gayıglı göreninden soň olara gep düşündürüp bilmeceğini aňansoň, Mayor Kadırovıñ hem balçınıñ yanına täze işger alanını goldayandığını aydalı bări barmazlığı yüregine düvdüdi (NT,175).

“Nöker polis Mekanla Marcina’yı moralsiz görünce, onlara laf anlatamayacağını anlayınca, Mayor Kadırov’un da Balcı’nın yanına yeni çalışan aldığını desteklediğini söylediğinden beri gitmemeyi kararlaştırmıştı.”

Men bolsa indi zincirim açılmasa-da, kaçmagı yüregime düvdüm (D, 44).

“Ben ise şimdi zincirim açılmasa da kaçmayı kafama koydum.”

1.4.6. Kararlaşmak: Belli bir neticede anlaşmak, sözleşmek, anlaşmak

Karar vermek manasında:

Siz şondan ibrat alıñ, dovula dřmãñ, nãme karara gelseñiz maslahat bilen geliñ, mvessa goyıñ! (AE,163).

“Siz ondan ibret alın, korkuya kapılmayın, ne karar alıyorsanız, iyice danışarak varın, mvesta koyun.”

1.4.7. Karar etmek: Karar vermek

Karar vermek manasında:

Hemiře z mallarını etege yakınlaşdırman Garagumuñ cmmşnde otaryan şarva baylar şol yıl ağız birikdirip etege yakın bir yerde yazmağı öz aralarında karar edipdirler (D,22).

“Her zaman mallarını kenara yaklaştırmayıp Karakum’un işlerinde otlatan şiftçi zenginler o sene kendi aralarında anlaşıp kenara yakın bir yerde koyunlarını otlatmaya karar vermişler.”

1.4.8. Pikire gelmek: Karar vermek, kararlaştırmak

Karar vermek manasında:

Nepes bilen Garı batır onı gayrak ugratmalı diyen pikire geldi (P,176).
“Nepes ile Garı Batır onu geri göndermeye karar verdiler.”

Nöker ımıklı pikire geldi (NT, 174).

“Nöker kesin karar verdi.”

1.4.9. Karara gelmek: Karar vermek

Karar vermek manasında:

Eziz hem Aşğabatdan kömek soramak kararına geldi (AE,154).

“Aziz de Aşğabat’tan yardım istemeye karar verdi.”

Şonıñ üçin Türkistan hökümeti birinci gezekde Ezizi yok etmek kararına geldi (AE,225).

“Onun için Türkistan hükümeti ilk kez Aziz’i yok etmeyi kararlaştırdı.”

1.5. KARARSIZ KALMAYI İFADE EDEN FİLLER

Kararsız kalmak fiili, Türkçe sözlükte açıklanmamıştır. Kararsız kalmak fiili, ne yapacağını bilememek ve düşüncelerin karmaşıklığı şeklinde bir mana ifade eder.

1.5.1. Yaydanmak: 1.Kararsız kalmak, tereddüt etmek. 2.İhtiyatlı davranmak, korkmak, çekinmek

Kararsız kalmak manasında:

Soltan Han bir salım yaydancırıp durandan soñ biıgtıyar halda Beglä tarap yöredi (P,374).

“Sultan Han, bir süre kararsız kaldıktan sonra farkında olmadan Begli’ye doğru yürüdü.”

Şeyle pikire gelen Nepes soñam birnäçe günlöp yaydancırıp gezdi (P,280).

“Böyle düşünen Nepes sonra da birkaç gün kararsız kaldı.”

1.5.2. Kararı yetmemek: Tereddütte kalmak, kararsız kalmak

Kararsız kalmak, tereddüt etmek manasında:

Ol dürlü oylara çümdi, giceler ukısı tutmadı, gündizler kararı yetmedi,
(AE,191).

“O derin düşünceye daldı, geceler boyu uyumadı, gündüzleri kararsız kaldı.”

1.5.3. İki aşdan galmak: Kararsız, tereddütlü, seçimini yapmamış

Kararsız kalmak manasında:

-Maña yaramayan yeri, seniñ şol ayğıt edip bilmezliğiñ, ikirciñlemeğiñ, iki aşdan galmağıñ! (AE,251).

“Bana yaramayan yeri senin o vakit istezliğin, ikirciklenmen, kararsızlığın.”

-Eziz han, sen iti allap uryan ekeniñ (AE,137).

Aziz Han, sen kararsız kalmışsın.

1.6. İNANMA İFADE EDEN FİLLER

Türkçe sözlükte *inanma* fiili, “bir şeyi doğru olarak, benimseme, birini doğru sözlü bilme ve ona güvenme, birini veya bir şeyi sevecek, güvenecek ve bağlanacak en yüce varlık diye kabul etme”; inanmak fiili ise “1. Bir şeyi doğru olarak benimsemek 2. Birini doğru sözlü olarak bilmek, güvenmek 3. Bir şeyin varlığını, doğruluğunu kabul etmek. 4. Sevecek, güvenecek ve bağlanacak en yüksek varlık olarak bilmek, iman etmek. 5. Kanarak aldanmak 6. İman etmek. şeklinde açıklanmıştır (BTS). İnanmak fiilinde, bir

akıl yürütme ve değerlendirmenin olduğunu görüyoruz. İnanmak fiili, zihinsel değerlendirmeler sonucunda bir şeyin doğrulunu kabullenmek, benimsemek şeklinde mental bir fiil olarak kabul edilebilir. Doğru olarak benimseme ve doğru sözlü olarak bilme bile inanılacak şey konusunda, zihinde bir karşılaştırma yapıldığını göstermektedir.

İnanmak fiili, EUTS'de **inanmak** "inanmak" şeklinde geçmektedir (Caferoğlu, 1968:86). DLT'de **inanmak** fiili "inanmak, güvenmek" (Atalay, 1. Cilt, 2006:217); ME'de **inanmak** "inanmak, güvenmek" **kértünmek** "inanmak, gerçek saymak" (Yüce, 1988:140) şeklinde geçmektedir. İnanmak fiili Orta Türkçe'de bir şeyi doğru olarak benimsemek anlamında kullanılmıştır (Gülensoy,2007:434). Gülensoy inanmak fiilinin ina- köküne –n dönüşlülük ekinin getirilmesiyle meydana geldiğini belirtir (Gülensoy, 2007:434). Atanıyazov, Türkmen Türkçesindeki inanmak fiilinin kökünü "ın-" olarak kabul eder. "In-" sözcüğüne – a eki gelmiştir. In kökü oñ, una sözcüklerinin un kökleri ile asıldaştır (Atanıyazov, 2004:389).

Taradığımız metinlerde, inanmak fiilinin Türkmen Türkçesinde "düşünmek" manasında da kullanıldığını tespit edilmiştir. İnanmak eylemi, düşünülerek yapılan bir eylemdir. İnanmak eylemiyle, düşünmek eylemi arasında bir bağ vardır. "Ahmet'in aslında iyi bir insan olduğuna inanıyorum." derken "Ahmet'in iyi bir insan olduğunu düşünüyorum." demek istemişizdir. İnsan, inanana kadar kendince doğruları ve yanlışları karşılaştırmış, zihnine uygun olan, benimseyebileceği, düşüncesine uygun fikirlere inanmıştır.

Yücel'e göre sanmak, inanmak, bilmek genellikle birbirine karışan, dilimizde ve düşüncemizde, sık sık birbirinin yerini alan, aynı zamanda da birbirlerini koşullandıran kavramlardır. Kimi batı dillerinde "sanmak" ve "inanmak" kavramlarının aynı sözcükle karşılanması da bundan kaynaklanıyor belki. Belki de kesin verilere dayanmadığı sürece, her inanmanın özünde bir sanma olarak kalmasından. Ama bilme ile inanma arasındaki ilişkiler çok daha karmaşıktır (Yücel, 2003:35-36).

1.6.1. İnanmak: 1.İnanmak. 2.Bir şeyin gerçekleşeceğine inanmak

Kesin olarak doğru kabul etmek manasında:

Elbetde Cemal ece özüniñ uyan dâp—dessurı boyunça gız oguldan ene-ata mährem bolar diyip aydardı, yöne gız oguldan ileri durup oğluñ yerini tutar diyseñ velin, ol inanmazdı (MO,124).

“Elbette Cemal Anne kendisinin inanışına göre kız anne babaya erkek çocuktan daha yakın olur derdi, fakat kız oğlandan ileri yer tutar deseler, o inanmazdı”

Doğruluğuna inanmak manasında:

Dogradanam, sen menin öz ilime ugradyan ekeniñ. İndi men inanıp galdım muna (P,121).

“Doğru sen beni kendi yurduma getiriyormuşsun. Şimdi ben inandım buna.”

Düşünmek manasında:

Ol hanın yanına barıp özüni şugullan şol adam Kanı Batırdır diyip berk inanıpdı (P,28).

“ O, hanın yanına gidip kendisini ispiyonlayan o adamın Kanı Batır olduğunu düşündü.”

Sen gitcegimize inanyardıñ, yöne erem bağına gideris, şeyle bağda bakı yaşarıs diyip, pikir edip bilenokdın (NT,154).

“Sen gideceğimize inanıyordun ama erem bahçesine gideriz, böyle bahçede ebedi yaşarız diye düşünmüyordun.”

1.7. FARK ETME, AYIRT ETME, SEÇME İFADE EDEN FİİLLER

Türkçe sözlükte fark etmek fiili, “1. görmek, seçmek 2. anlamak, sezmek 3. değişmek, başkalaşmak; 4. ayırt etmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Fark etmek fiili birinci maddedeki “görmek, seçmek manalarına bakarak bir duyu fiili gibi anlaşılabilir. Türkiye Türkçesinde fark etmek fiiliyle yakın anlamlı olan farkına varmak fiili, Türkçe sözlükte “gözüne çarpmak, fark etmek, anlamak” şeklinde açıklanmıştır. Her iki fiil de anlama kavramı taşıması bakımından ortaklık gösterirler. Farkına varmak fiilinde de gözüne çarpmak şeklinde görme işinin birdenbire olması şeklinde bir mana farkının olduğu anlaşılıyor. Fark etmek ve farkına varmak fiilinde duyu organı sadece bir aracıdır. Asıl ,“tanıma, anlama, bilme, kavrama” işlerini yapan zihindir. Zihin bir durumu ilk önce farkederek. Daha sonra zihinde anlamlandırma, ayırt etme, doğrulama, seçme işlemlerini yapar. Fark etme ve farkına varma işi sezgi yardımıyla da olur. Fark etme ve farkına varma işi kısa ya da uzun bir süreç içinde olabilir. Hem Türkiye hem de Türkmen Türkçesinde fark etmek anlamı taşıyan fiiller aynı zamanda *anlamak*, *sezmek*, *ayırt etmek* anlamı da taşırlar.

Türkmen Türkçesinde *anlamak*, *añşirmek*, *göz yetirmek*, *akıl yetirmek*, *bilmek*, *sezmek* fiilleri fiilleri asıl manaları olan anlama kavramının yanında “fark etmek” kavramını da karşılar. Türkiye Türkçesinde de *seçmek*, *anlamak*, *duymak*, *bilmek*, *görmek* fiilleri asıl manalarının yanında *fark etme* kavramını karşılarlar.

Türkiye Türkçesi’nde ayırt etmek fiili, “birkaç şeyi birbirinden ayıran niteliği anlamak, tefrik etmek, temyiz etmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Fark etme ve ayırt etme birbirine çok yakın iki kavramdır. İki fiili de bir şeyin belirleyici niteliklerini zihinde ayırt etmeyi ifade eder. Ayırt etme işinde çok yönlü bir zihin aktivitesi vardır. Farkına varmak fiili, birkaç şeyi birbirinden ayıran niteliği anlamak bakımından bir zihin fiili olarak kabul edilebilir. Türkmen Türkçesinde *saygarmak* fiili hem ayırmak hem de anlamak kavramını ifade etmesi bakımından dikkat çekicidir. Yukarıda da

bahsettiğimiz gibi farkına varmak, ayırmak, anlamak kavramları birbirine çok yakın kavramlardır.

1.7.1. Saygarmak: 1.Ayırmak, ayırt etmek, seçmek, farketmek, tanımak, görmek, bilmek, anlamak. 2.Anlamak, kavramak, sezme, tanımak, bilmek

Türkçe sözlükte seçmek fiili “1. Benzerleri arasında hoşça gideni seçip almak veya yararlanmak için ayırmak 2. Birine oy vererek bir göreve getirmek. 3. Üstün, iyi, uygun bularak yeğlemek. 4. Ne olduğunu anlamak, fark etmek 5. Farklı görmek, üstün görmek. 6. Tercihini bir yönde kullanmak. 7. Titiz davranmak, kolay kolay beğenmemek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Seçmek fiili; temel manada beğenileni ve hoşça gideni seçmek, beğenisine, kriterlerine uygun olanı tercih etmek manasında bir mental fiildir. Seçme işinde bilişsel bir değerlendirme, ayırt etme eylemi vardır. Seçmek fiili Türkiye Türkçesinde “*ne olduğunu anlamak, fark etmek*” manalarını taşıması bakımından, yine anlama ve kavrama ifade eden bir zihin fiildir.

1.7.2. Saylamak: 1.Seçmek, onaylamak. 2.Birçok şeyin içinden birini seçmek, ayırmak, anlamak

Bir yol seçmek manasında:

Övezmırat Batır yağşı garañkı gatlışañdan soñ yola düşdi. Yoliñ hem iñ çolasını sayladı (P,20).

“Övezmırat Batır iyice karanlık çöktükten sonra yola çıktı. En tenha yolu seçti.”

Şonıñ üçin bolsa dayav adamlardan saylap suva salyardılar (AE, 230).

“Onun için ise iri insanlardan seçip suya atıyorlardı.”

Fark etmek manasında:

-Bu aksakgallarıñ gözi gızarıpdır, gözlerini depesine dikyärler, bascak yerlerini saygaranoklar (P,158).

“Bu aksakalların gözü dönmüş, aklını kaybediyorlar, bastıkları yerleri bile fark etmiyorlar.”

Olar Abdilmecit hanı esli yerden saygardılar, dervezäni iki taraplayın açıp, nızamlı durdular (M,298).

“Onlar Abdilcemit Han’ı uzaktan fark ettiler, kapıyı iki tarafa açıp sıralı şekilde durdular.”

Mazarıñ tövereginde gözüne hiç kim görünmedi, yöne onun üstüne nämedir bir zadıñ atıldığını ho-ol añırdan gelyärke saygardı (NT,232).

“Mezarın etrafında gözüne hiç kimse görünmedi; fakat onun üzerine ne olduğu belli olmayan bir şeyin atıldığını uzaktan gelirken fark etti.”

Sen bularıñ ene diliniñ haysıdığını hem saygarıp bilmersiñ (NT,160).

“Sen bunların ana dilinin ne olduğunu ayırt edemiyorsun.”

Seçmek, ayırmak manasında:

Şol vağtda bir toparçak işçiniñ yanından saylanan Durda gözi düşdi (AE,53).

O anda birkaç işçinin seçilen Durdu’ya gözü ilişti.

**1.7.3. Añşirmek: Sezmek, tanımak, anlamak. 2.İşitmek, duymak.
3.Farketmek, görmek**

Tanımak, fark etmek manasında:

Meniñ girenimi hiç kimem añşıran däl bolsa gerek diyip oylandı (P,38).

“Benim girdiğimi hiç kimse fark etmedi diye düşündü.”

1.7.4. Duymak: 1. Duymak, hissetmek 2.Sezmek, önceden bilmek

Fark etmek, anlamak manasında:

Magtımğulı obadaşının ağır habar bilen gelendigini duydu (M,82).

“Mahtumkulu hemşerisinin kötü bir haber getirdiğini fark etti.”

**1.7.5. Bilmek: 1. Bilmek 2. Öğrenmek 3. Temel eylemin –p’li ulaş
biçiminden sonra gelerek gücyeterliği anlatır**

Fark etmek manasında:

*Isgınsız salan goşa yumruklarınıñ hem kâr etmändigini bilip, yarım-yaş
ağlamaya başladı (MO,71).*

“Kuvvetsiz salladığı yumruklarının boşa gittiğini fark edip birdenbire ağlamaya başladı.”

1.8. NİYET, İSTEK, HEVES, TASARLAMA, ARZU ETME İFADE EDEN FİİLLER

Felsefede ve ruh biliminde tasarım (imagination), daha önce algılanmış, anlaşılmiş, depolanmış, saklanmış olan bir kişinin, nesnenin, olayın sonradan bilinç alanında ortaya çıkmasıdır. Tasarımlar, bilişsel süreçlerin ürünü olup bu süreçler içinde değişik biçimler ve renkler kazanır. Bilinç dışında oluşan tasarımlar düşleri oluşturur. “Carl Gustav Jung’a göre düşler benlik bilincini oluşmadan varolan, yaşam boyu varlığını sürdüren, yaşantının derinlerinde, temelinde bulunan, ruhsal yaşantıyı dünyaya, evrene açan, gizli küçük kapılardır. Düşler tasarımlara dönüştükçe, bilişsel süreçler biçimlenir, zenginleşir. Tasarımların yaşama geçirilmesi, yaratıcı, üretici planlara programlara dönüştürülmesi, günlük yaşantıya aktarılması, güdülenme, ilgi, istekle olur.” (Köknel, 367-368). İsteme, niyet, arzu, tasarlama kavramları bilişsel süreçler içeren kavramlardır. Bu saydığımız kavramların temelinde *düşünme* vardır. İstenilen, niyet edilen, tasarlanan, arzulanan şeyler öncelikle zihinde düşünce şeklinde ortaya çıkar.

Ummak fiili Türkçe sözlükte “1. Bir şeyin olmasını istemek, beklemek 2. Sanmak, tahmin etmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). *Ummak* fiili, bir şeyin olmasını beklemektir. İstenilen bir şey için beklenti içine girilir. *Ummak* fiili mana olarak, Türkiye Türkçesinde yine bir zihin fiili olan *sanmak*, *tahmin etmek* fiillerini de karşılar.

İstemek fiili Türkçe sözlükte “1. İstek duymak, arzulamak 2. Bir şeyin kendisine verilmesini veya yapılmasını söylemek, dilemek 3. Görmek istediğini bildirmek 4. Gerek olmak 5. Evlenmek dileğinde bulunmak.” şeklinde açıklanmıştır. Fiilin Türkiye Türkçesindeki istek duymak, arzulamak manasını sonradan kazandığını söyleyebiliriz. İstenilen bir şey zihinde tasarlanır, düşünülür. *Arzulamak* ve *arzu etmek* fiilinde daha kuvvetli bir istek ifadesi vardır. *Niyet etmek* fiili, Türkçe sözlükte “bir şeyi yapmayı zihinde tasarlamak, düşünmek, niyetlenmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS).

İnsanlar duygularını veya düşüncelerini yerine getirmek için istek duyar. İnsan gereksinim duyduğu bir şeyi ister. “Arkadaşıma verdiğim kalemi istedim.” cümlesinde bir şeyin verilmesini istemek manasında kullanılır. “Sınavı kazanmayı çok istedim.” cümlesinde istemek fiili “arzulamak” manasında yani bir şeyin olmasını, gerçekleşmesini istemek manasında kullanılmıştır.

Hayal etmek fiili, “bir şeyi zihinde tasarlayıp canlandırmak, hayallemek” şeklinde açıklanmıştır. Niyet etmek, niyetlenmek, hayal etmek vb. istek fiilleri, zihinde tasarlanılan, düşünülen bir şeye sahip olmayı, gerçekleştirme düşüncesini ifade eder. İsteme işi, düşünmeyi, zihin faaliyetlerini içerir. Bunlar zihinde tasarlanır, sistemleştirilir, kategorize edilir, hayal edilir, düşünülür, düşünür. İstek fiilleri mental bir süreç içeren fiillerdir. Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bazı istek fiillerinin “düşünmek” manasında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunları da aşağıdaki örneklerde gösterdik.

EUTS’de geçen niyet, istek ve arzu ifade eden fiiller şunlardır:
oğuramak: niyetlenmek, yapmak, istemek, yapmayı düşünmek (Caferoğlu, 1968:140)

kolmak: istemek, arzulamak (Caferoğlu,1968:83)

küsämäk : istemek, arzu etmek (Caferoğlu, 1968:123)

istämäk: istemek, aramak, arzu duymak (Caferoğlu,1968:99)

kösämäk: arzu etmek, dilemek (Caferoğlu, 1968:118).

közämäk: istemek, arzulamak (Caferoğlu, 1968:119)

küsämäk: istemek, arzu etmek (Caferoğlu,1968:123)

tilämäk: dilemek, istemek (Caferoğlu, 1968:239)

umunmak: ummak, ümit etmek (Caferoğlu, 1968:265)

DLT'de geçen niyet, istek ve arzu ifade eden fiiller şunlardır:

tilemek: dilemek, istemek; beklemek, aramak (Atalay, 1. Cilt, 2006:622)

köselemek: arzu etmek, kolmak "rica etmek, istemek (Atalay, 1. Cilt, 2006:366)

istemek: istemek; arkasına düşmek; aramak (Atalay, 1. Cilt, 2006:238)

KE'de geçen niyet, istek ve arzu ifade eden fiiller şunlardır:

tilemek: dilemek, istemek, arzu etmek; aramak (Ata, 1997:633)

küselemek: arzu etmek, özlemek (Ata, 1997:412)

istemek: istemek; aramak (Ata, 1997:272)

arzulamak: arzulamak, istemek (Ata, 1997:36)

kolmak: istemek (Ata, 1997:368)

ME'de istek ifade eden fiiller şunlardır:

istemek: istemek, aramak (Yüce,1988:130)

arzulamak: özlemek, istemek (Yüce,1988:93)

tilemek: dilemek istemek (Yüce,1988:187)

uğramak: niyetlenmek, tasarlamak (Yüce,1988:193)

öskemek: istemek, özlemek (Yüce,1988:167)

köñülleşmek: heveslenmek (Yüce,1988:149)

kolmak: istemek (Yüce,1988:146)

KB'de geçen niyet, istek ve arzu ifade eden fiiller şunlardır:

arzulamak: arzulamak, istemek (Yüce, 1979:27)

küsemek: arzu etmek, özlemek (Yüce, 1979:303)

tülenmek:dilemek (Yüce, 1979:450).

Türkiye Türkçesinde istekle ilgili olarak; *istemek, arzu etmek, arzulamak, arzu etmek, hayal etmek, talep etmek, dilemek, heveslenmek, niyet etmek, niyetlenmek* fiilleri kullanılır. İste- fiili, Eski Türkçeden beri şekil ve anlam bakımından hiç değişmeden günümüze kadar gelmiş bir fiildir. Türkmen Türkçesinde istemek fiilini karşılayan temel fiil, *isle-* fiilidir. *Can etmek* fiili de çok istemeyi ifade etmek için kullanılır. Gülensoy istemek fiilinin Eski Türkçe Döneminde *istâ/iztâ* “aramak” şeklinde geçtiğini belirtir. Eski Anadolu Türkçesinde ise *irde-* “araştırmak, izde-, iste- “aramak, araştırmak, izlemek” şeklinde geçmektedir (Gülensoy, 2007:440).

1.8.1. İşlemek: Heves etmek, istemek, meyil etmek, arzulamak, dilemek, talep etmek.

İstemek fiili, hem Türkmen hem de Türkiye Türkçesinde aynı anlamlara gelen istek duymak manasında kullanılan bir fiildir.

Birinin mutlu ve iyi olmasını istemek, dilemek manasında:

Bizem seniñ bagtly bolmagıñny isleyäris, at-abrayına şärik (MO,77).

“Biz de senin mutlu olmanı istiyoruz, onuruna, namına ortağız.”

Şonuñ üçin hem güyçlüräk bolar yalı, köpräk ogul islyärdiler (MO, 117).

“Onun için güçlüymüş gibi daha çok oğul istiyordular.”

Öneri manasında:

İslerseñiz bize gideliñ, “Hem zıyarat hem tıcarat” diyipdirler (M, 275).

“İsterseniz bize gidelim, ‘Hem ziyaret hem ticaret’ dediler.”

İstemek manasında:

Men yovşan yığıp gelen bolsam, islesem, bir gucak taşlap geçyän, islemesem, taşlamok (P,15).

“Ben ot toplayıp geldiğimde, eğer istersem bir kucak bırakıp gidiyorum, istemezsem bırakmıyorum.”

Gerçekleştirmeyi düşünmek manasında:

Ol yolbaşçılarıñ arasında dergazap bolup, göçmek islemäyän adamları sınılap duran Selimberdiyeva yalbardı (NT,108).

“O liderlerin arasında kızıp taşınmak istemeyen insanları seyretmekte olan Selimberdiyeva’ya yalvardı.”

1.8.2. Dilemek: 1. İstemek 2. Dilemek, arzu etmek 3. Fiyatta pazarlık önermek, pazarlık etmek

Clauson (1972,492), kelimenin orjinalinde “çok arzu etmek (bir şeyi), rica etmek anlamına geldiğini ve Osm. XIV-XV’te dilemek (sadaka için vs.) yalvarmak; bir şey için aracılık etmek anlamında kullanıldığını söylemektedir. Günay Karaağaç’a göre tile- fiilinin istemek, dilemekten önceki anlamı “demek, söylemek, konuşmak” olmalıdır (Erol,2005:747).

Yine tilemek “dilemek” fiili, Eski ve Orta Türkçe Dönemi’nde dilemek ve arzu etmek manalarında kullanılmıştır. *Ol anı tiledi teñri andag tiledi.* “Tanrı öyle istedi.” (Atalay, 3. Cilt 2006:271). *Uluğrı tiler men.* “Büyüklük isterim.” (Atalay, 3. Cilt 2006:90) *Yüzde körme erdem tile.* “Yüzün güzelliğine

çirkinliğine bakma insanda erdem ara.” (Atalay, 3. cilt 2006:143). *Handan basut tilerler*. “Handan yardım istiyorlar.” (Atalay, 1. cilt 2006:459). Dikkat edilirse Eski Türkçede *tilemek*, “dilemek” uhrevî, ulu kişilerden (hakan vb.) bir şeyler istemek, Tanrıdan bir şey istemek ya da soyut olan şeyleri istemek, aramak manasında kullanılmıştır. İstemek fiilinin daha önceki bölümde, aramak manasının da olduğunu belirtmiştik. Tilemek fiilinin de, istemek fiili gibi aramak manasında kullanılması dikkat çekicidir.

ME’de de olmasını arzulamak manasında kullanıldığını görüyoruz: ...istedi anı borç birle, borcını istedi, tiledi andın algusın... “onu borç ile istedi, borcunu istedi, ondan almayı diledi (Yüce,1988:52). Bu örnekte Allah’tan bir dileme işinin yapıldığı kabul edilebilir. Ayrıca, yukarıdaki örnekte istemek ve tilemek “dilemek” fiillerinin birlikte kullanımını dikkat çekicidir.

Dilemek fiili, Türkçe sözlükte “1.Birinden bir şeyin yapılmasını istemek, rica etmek, arzu etmek 2. Biri için bir dilekte bulunmak. 3. Kendi düşünce, görüş ve isteğini yapmak.” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Dilemek sözcüğü, Tarama sözlüğünde “dilenmek” şeklinde geçmektedir (TS). Dilemek fiili, günümüzde Türkiye Türkçesinde genel olarak birinin ya da birilerinin faydasına olan şeyleri istemek manasında kullanılmaktadır: Esenlikler dilerim. Allah’tan mutluluk, sağlık diledim. Türkmen Türkçesindeki “pazarlık yapmak” anlamı anlam genişlemesi yoluyla kazanılmış bir anlamdır. Taradığımız metinlerde “dile-” fiilinin Türkmen Türkçesinde çok sık kullanılmadığını tespit ettik.

İstemek, rica etmek manasında:

Inançlı yerlerden alınan mağlumatlara görä, siziñ garındaşlarıñız Ovganıstandan kömek sormakçı, yarağ dilemekçi! (AE,169).

“Güvenilir yerlerden alınan bilgilere göre, sizin kardeşleriniz Afganistan’dan yardım istiyor, silah istiyor.”

Biz baylardan vağtlayın at dileyäs (AE, 271).

“Biz zenginlerden vaktinde at istiyoruz.”

1.8.3. Dileg etmek: İstemek, rica etmek

Rica etmek manasında:

Artık, Eziz hanıñkıdan dolanıp gelenden soñ, baytal dilemek bahanası bilen Meretlere bardı, Aynanı gördi, dileğ etdi (AE,312).

“Artık, Aziz Handan geldikten sonra, kısrak istemek bahanesi ile Meretler’e gitti, Ayna’yı gördü, rica etti.”

1.8.4. Arzuv etmek: İstemek

Türkmen Türkçesinde arzuv etmek fiilinin karşılığı olan birleşik fiiller arzu etmek, arzu duymak, arzusu kalmak fiilleridir (BTS). Arzu etmek fiili, her iki lehçede de bir şeyi çok istemek için kullanılan bir fiildir.

Çok istemek, heveslenmek manasında:

Garı Batır ise bolsa öz yanından :”Bah yene-de on sanı çanağam bolaysa, ähli atlımıza çanakda nahar berip bilcek” diyip arzuv edyärđi (P,26).

“Garı Batır ise sürekli: “Keşke on çanağım daha olsa da, bütün atlılara çanakta yemek versem” diye arzu ediyordu.”

Ol öz yanından “Men hem Alyoşa yalı okuvlı bolsam bolmayamı” diyip arzuv etdi (AE,278).

“O kendi kendine “Ben de Alyoşa gibi öğrenci olsam olmaz mı?” diye heveslendi.”

1.8.5. Yüreğe düşmek: İstemek, arzu etmek

Yürek sözcüğü burda aklı, zihni temsil eder. İsteme işi akılla, zihinle ve düşünerek olur. Düşünce ve istek arasında bir bağ vardır.

Yürekten, canı gönülden istemek manasında:

Hanıñ oglunuñ hem batır bolmak hıyalı yüregine düşüp gidermen bolupdır (P,112).

“Han’ın oğlu da kahraman olmak istiyormuş.”

1.8.6. Can etmek: Çok istemek

Can etmek birleşik fiilinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı can atmak “şiddetle arzu etmek, çok istemek” fiilidir. Can etmek fiili güçlü bir isteği ifade eder.

Çok istemek manasında:

Her hili yol bilenem bolsa, onu ele salmaga can edyördiler (P,247).

“Nasıl olursa olsun onu ele geçirmeye çok istekliydim.”

Ol indi çaganın harteharteçal dældigini onuñbigünä yüregiñçe Allanıñ emri bilen beyik ovazın yatandığını, gurhanıñ ovazınıñ hem şol mukam bilen dil tapışıp bilyändigini kakasının ruhuna düşündirmäge can edyardı (NT,241).

O şimdi çocuğun harteharteçal olmadığını, onun günahsız kalbine göre Allahın emri ile büyük sesin kesildiğini, Kur’an-ı Kerim’in sesinin de o makamla karışabildiğini babasının ruhuna anlatmayı çok istiyordu.

1.8.7. Talap etmek: İstemek

İstemek manasında:

Soň Skolobev Knyaz Mergenden Övezmirat Batırñgılık-häsiyeti barada aňlan zatlarını gısgacık gürün bermegini talap etdi (P,216).

“Sonra Skolobev Knyaz Mergen’den Övezmirat Batır dış görünüşü hakkında bilgi vermesini istedi.”

Eyyäm ecir çeken üstünden arz edyär işiñi suda geçirmegi talap edyär (NT,282).

“Şimdiden zorluk çekenler üzerinden şikâyet ediyorlar, işini adliyeye sevk edilmesini istiyorlar.”

1.8.8. Niyet etmek: İstemek.

İstekte bulunmak anlamında kullanılan bir fiildir. Bu fiil Arapçadan Türkmen Türkçesine “talap etmek”, Türkiye Türkçesine “talep etmek” şeklinde geçmiştir. Her iki lehçede de fiil “istemek” manasında kullanılmaktadır.

İstemek manasında:

Eceň saňa indi gadımdan gelyän ata baba ruhunu bugday çöregindenem dadıp gör diyyän kimin niyet eden kökeçigini bişirip berdi (NT,4).

“Annen sana eskiden gelen ecdat ruhunu buğday ekmeğinden tat der gibi istediği küçük ekmeğini pişirip verdi.”

Düşünmek manasında:

“Mähek daşı yalı akıllıca gız, nesip bolsa, gelin ederin” diyip, niyet edipdi (MO,69).

Mihenk taşı gibi akıllı kız, nasip olursa gelin ederim, diye düşünüyordu.

1.8.9. Niyetlemek: Niyet etmek, istemek

Niyetlenmek fiili, istemek ve tasarlamak manalarını barındıran fiillerdir. Tasarlamak ve istemek fiilleri düşünerek yapılan eylemler olduğu için içerisinde düşünme manası taşır. Taradığımız metinlerde niyetlenmek fiilinin “düşünmek” manasında da kullanıldığını tespit ettik.

İstemek manasında:

Ol obanıñ gündogarından girip, atyatagına arka tarapdan barmagı, sıñsıraklap yören garanı yeñse bermäge goyman, gapıllıkda girä salmagı niyetläp aşak inipdi (M,367).

“O köyün doğusundan girip at ahırına arka taraftan varmayı, dolaşmakta olan karaltıya enseletmeden, gafil yakalamaya niyetlenip aşağı inmişti.”

Düşünmek manasında:

Magtımgulı çay başında Annatuvak Serdar bilen gelecekde edilmeli işler barada pikir alışıp, Hacıgovşana atlanmagı niyetläp otırka, Borcak bay gapıdan haşlap girdi (M, 323).

“Mahtumkulu çay başında Annatuvak Serdar ile gelecekte yapılması gerekenlerle ilgili fikir alış verişinde bulunarak Hacıgovşan’a gitmeyi düşünürken Borcak Bay kapıdan nefes nefese girdi.”

1.8.10. Küysemek: 1. İstemek 2. Özlemek, hasret çekmek

İstemek manasında:

Günäsiz çaga kimin mähir küysäp, derya içre çırpındık... (NT,155).

“Suçsuz çocuk gibi sevgi isteyip nehir içinde çırpındık...”

Özlem duymak manasında:

Ecesiniň begenciniň çägi yokdı, ol agtık küysäp, gelnini eliniň ayasında sakladı (NT,15).

“Annesinin mutluluğuna diyecek yoktu, o artık torun istiyordu, bu sebeple gelinini baş tacı etti.”

-A gız, onıň nämesini küyseyäsiň? (AE,197).

A kız! Onun neyini özlüyorsun?

-Ya da sen, öz goňşiň Ovganistanı küyseyämiň? (AE,105).

“Ya da sen, kendi komşun Afganistanı mı özlüyorsun?”

Ol, şäheri kân küysäp hem durmayardı (AE,115).

“O, şehri çok da özlemiyordu.”

1.8.11. Gultunmak: Bir şeyi sabırsızlıkla beklemek, çok istemek, ummak

Gultunmak fiili Türkmen Türkçesinde genel olarak bir şeye karşı istek duymak, heveslenmek manasında kullanılır. Daha çok heveslenmek manasında kullanılır. Heveslenmek fiili içerisinde aynı zamanda istek anlamı barındıran bir fiildir.

Heveslenmek manasında:

Bayıñ gövnini nähili taparın diyip gultunıp oturan Mämmetveli yeri gelendir hasap edip, halk tarapdarı görüdi (AE,188).

“Bay’ın gönlünü nasıl alırım diye heveslenen Memetveli zamanı gelmiştir diye halkın tarafında gözüktü.”

Her haysısı gezeği öñürti almak için gultunıp, ilerräk omzadı (AE, 243).

“Her biri sırayı ilk kendisi almak için heveslenip ilerledi.”

1.8.12. Emgenmek: Bir şeyden ümitli olmak, bir şeyi beklemek, ummak, istemek**İstekli olmak manasında:**

İne-de beylede-Gızılarbatda diysen, yene şonuñ yalı emgensen, talapdan köp zat yok (P,237).

“Yine de çok istekliysen Kızılarbat’ta buna benzer iş çok.”

1.8.13. Gızılmak: 1.İlgilenmek, uğraşmak, önem vermek, heveslenmek, ilgi duymak. 2.Güçlenmek, coşmak, dalgalanmak, kabarmak, kızışmak, alevlenmek**Heveslenmek manasında:**

Şol mesele dayhan köpçiliğini gızıkdırıp, her toparçak öz vekilini tayınlardı (AE,20).

“O mesele çiftçilerin çoğunu heveslendirmiş ve her grup kendi vekilini hazırlıyordu.”

1.8.14. Tovakga etmek: Rica etmek, istemek

Rica etmek, istemek manasında:

Sözünüň soňunda yap-yaňı Atanazar bilen hoşlaşanlığını aytdı, şahırıňam ak pata bermegini tovakga etdi (M,353).

“Konuşmasının sonunda az önce Atanazarla vedalaştığını söyledi, şairin de dua etmesini rica etti.”

1.8.15. İmsınmak: İstemek, arzu etmek, ummak

Atanıyazov, ımsınmak kelimesinin, um- köküne –sın ekinin getirilmesiyle meydana geldiğini belirtir. (Atanıyazov, 2004-388). Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde, umsunmak fiili geçmektedir. Bu fiil “1.Kadınların gebe iken bir şeyi arzu etmek, aş ermek. 2. Ummak, arzu etmek” şeklinde açıklanmıştır. Umsunmak fiilinin Eski Türkçedeki um- fiilinden türediğini söyleyebiliriz. Türkmen Türkçesinde çok sık rastlayamadığımız ımsınmak fiili muhtemelen “umsunmak” fiilinden geliyor (umsun->ımsın-). Bu fiil pek sık kullanılmamakla birlikte daha çok ummak manasında kullanılmaktadır.

Ummak manasında:

Öňki suvsuzluğuň üstine de ımsınan yolağçılar yaňadandan yola düşdiler (AE, 218).

“Az önceki susuzluğun üstüne umutlanan yolcular yeniden yola düştüler.”

1.9. HAYAL ETME İFADE EDEN FİLLER

Göz önüne getirme (hayal etme, tasarım, tasavvur, imagination) düşünce sürecinde çok kullanılan bir yol, yöntem olup görsel düşünce olarak

da adlandırılır. Genellikle düşünce süreci, kavramların göz önüne getirilmesi, başka bir deyişle, kavramların görüntüsü ile başlar.

Özcan Köknel' e göre, hayal etmede, bellekte depolanıp saklanan görsel kavramlar ya da onların parçaları, göz önüne getirilir. Bilişsel düzeyde yürütülen işlevler sonucunda düşüncenin içeriği belirlenir. “Ev kaç oda?” ya da “Evde kaç pencere var?” soruları söz konusu olduğu durumlarda, düşünce süreci bellekte depolanıp saklanan ev, oda, pencere kavramlarının göz önüne getirilmesi ile başlar. Daha karmaşık durumlarda bile göz önüne getirerek düşünme söz konusudur. “Arabalar nasıl hareket eder?”, “Bilgisayar nasıl çalışır?” gibi sorular söz konusu olduğu durumlarda ya da bir kente gitmek için haritada yol ararken, araba, bilgisayar, harita göz önüne getirilir. Arabayı hareket ettirmek, bilgisayarı çalıştırmak, haritada yol bulmak için yapılması gerekli olan bütün işlemler düzenli ve sıralı biçimlerde görsel olarak canlandırılır. Görsel kavramlar düşünce sürecinde birleştirilir (Köknel, 2003:368).

Arapça kökenli hayal sözcüğü “zihinde tasarlanan, canlandırılan ve gerçekleşmesi özlenen şey, imge, hülya”dır (BTS). TDS’de hayal sözcüğü “bir fikir, bir iş hakkında istek, dilek, arzu” şeklinde açıklanmıştır. Hayal etme kavramı içerisinde hem istek hem de düşünme manalarını barındırır. Hayaller zihinde tasarlanır ve şemalanır. Hayal etmek mental süreci ifade eden bir fiildir. Düşünülen kavramlar, imajlar göz önüne getirilir. Hayal edilen şeyler istenir, düşünülür. Hayal etmek fiili içerisinde “düşünmek” manası taşır.

Hayal etmek fiili, mental bir fiil olarak bir fikri, bir isteği, bir düşünceyi zihinde canlandırmayı, bir isteği karşılar. Hayal etmek kimi yerde sahip olmak istediğimiz bir şeyin özlemine duymaktır, istek, arzu duymaktır. Hayal etmek, bir şeyi zihinde tasarlayıp canlandırmaktır, düşündürmektir, düşlemektir. “Barışın olduğu, savaşın olmadığı bir dünya hayal ediyorum.” cümlesinde aslında hayal etmenin gerçekleştirmek, sahip olmak istediğimiz bir şey olduğu açıkça görülür. Hayal etme işi önce zihinde başlar. Düşünülen, gerçekleştirmek, sahip olmak istenilen şey ilk önce zihinde tasarlanır, sitemleştirilir, kategorize

edilir. Türkmen Türkçesinde hayal etmeyi ifade eden hıyallanmak fiilinin “düşünmek” manasında da kullanıldığı tespit edilmiştir.

Hayal ifade eden fiillerin istek ifade eden fiillerden farkı; istenilen arzulan şeylerin ilk önce zihinde bir resim şeklinde canlandırılmasıdır.

1.9.1. Hıyal etmek: İstemek, arzu etmek, hayal etmek

Niyetlenmek, düşünmek manasında:

Dönükleriň bir bölegi dağı ugur tapman, ızına gaçmaga hıyal etdi (P,23).

“Hainlerin bir kısmı dağa doğru yönelmeye fırsat bulamadan gerisin geri kaçmaya niyetlendiler.”

1.9.2. Hıyallanmak: Bir işi ya da bir şeyi yerine getirmeyi hayal etmek, istemek

Düşünmek manasında:

Övezmirat Batır yola çıkmaga hıyallanıp duryardı (P,163).

“Övezmirat Batır yola çıkmayı düşünüyordu.”

Men saňa eyyämden bäre aydayın diyip hıyallanıp yördim (AE,285).

“Ben uzun zamandan beri seninle konuşmayı düşünüyordum.”

İstemek manasında:

Çandırlı arçın yene bir zat diymäğe hıyallananda, Babahan arçın onıň eğninden çekdi (AE,310).

“Çandırılı Başkan yine bir şey demek istediğinde Babahan Başkan onun omzundan çekti.”

Güzyün hoştap günleri gutarip gış labırını atmaga hıyallanyardı (M, 82).

“Sonbaharın ferahlatıcı günleri geride kalıp kış soğuk nefesini vermeye hazırlanıyordu.”

Soñrakdan gelen Halnazar bay Mele bayıñ sözini tassıklap, bir zat aytmağa hıyallananda, onıñ oğlı Ballı geçiñ öñ ayağı yalı bolup, atasından öñe düşdi (AE,62)

“Sonradan gelen Halnazar Bey Mele Bey’in sözünü onaylayıp bir şey söylemek istediğinde onun oğlu Ballı keçinin ön ayağı gibi, atasının önüne geçti. “

1.9.3. Hıyal yöretmek: Hayal kurmak.

Düşünmek manasında:

Aşır ağşam yatanda, ertir turanda, dürli gızları göz öñine getirip, olar hakkında hıyal yöredip başladı (AE,241).

“Aşır akşam yattığında, sabah kalktığında, çeşitli kızları göz önüne getirip, onlar hakkında düşünmeye başladı.”

1.9.4. Göz önüne getirmek: Göz önüne getirmek, zihinde canlandırmak, tasarlamak

Zihinde canlandırmak manasında:

Ecir çekenin kürsüsünde obanı göz önüne getirmegiñizi Marcınanı bolsa cenayatkärin ornunda oturtmagıñızı hayış edyân (NT,285).

“Eziyet çekenin yerinde köyü, Marcına’yı ise katilin yerinde göz önüne getirmenizi rica ediyorum.”

1.9.5. Küylenmek: Düşünmek, hayal etmek, bir şeyi yapmaya karar vermek

Hayal etmek, düşünmek manasında:

Vah, men hem Halnazar bayıñ gelni bolsam bolmayarmı diyyändir” diyip küylenipdi (AE,51).

“Vah! Ben Halnazar Beyin gelini olsam diye düşünüyordur” diye düşünmüştü.”

Serdar yine bir selem küylenip durdı (M,3120).

“Serdar yine bir süre düşündü.”

Düşünceye dalmak manasında:

Soñra gövresini yere berdi, kâsesine bir azırak çay guyup, yüzünü aşak salıp, küylenip oturdı (M,346).

“Sonra gövdesini yere bıraktı, kâsesine bir az çay döküp, yere bakıp düşünmeye başladı.”

1.10. DİKKAT ETME İFADE EDEN FİLLER

Dikkat etmek fiili, Türkçe sözlükte, “1. Duygularla düşünceyi bir şey üzerinde toplamak, uyanık davranmak 2. Gözüne çarpmak veya ilgisini çekmek 3. Özen göstermek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Dikkat etmek fiili; düşünceyi bir noktada toplamak, belli bir nokta üzerine yoğunlaşmak, zihni o noktaya çevirmek manasıyla mental bir durumu ifade etmektedir. Türkmen Türkçesinde üns bermek fiili “dikkat etmek” manasında kullanılan mental bir fiildir. Bizim tespitlerimize göre, üns bermek fiili “fark etmek” manasında da kullanılmaktadır.

1.10.1. Üns bermek: Dikkat etmek.

Dikkat etmek manasında:

Emma Gadam aga ona hem üns bermedik yalı etdi (P,11).

“Fakat Gadam Ağa ona çok dikkat etmedi.”

Oña da onçaklı üns bermän, miraplığı Halnazara tabşırıp, şovhunlı gopğun bilen darğadılar... (AE,26).

“Ona da önem vermeden su dağıtma görevini Halnazar’a verip, coşku ve gürültü içinde dağıldılar.”

Öz pikiri bilen başağay Eziz oniň garaşındaki, sözlerindäki hilelere üns bermedi (AE,171).

Kendi düşüncesiyle uğraşmakta olan Aziz onun bakışındaki, cümlesindeki hileleri önemsemedi.

Fark etmek, sezme manasında:

Onuñ bolşı özüniñ âşıkı-divana bolan yoldaşını yañsılayan yalı bolsa-da, yoldaşı oña üns bermeyärdi (P,365).

“Onun davranışı kendisine âşık olmuş arkadaşını alay ediyormuşçasına olsa da, arkadaşı onu fark etmiyordu.”

1.11. ONAYLAMA, DOĞRULAMA İFADE EDEN FİLLER

Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine kadar kullanılan kelimenin anlam alanı hakkında Clauson (1972,171) şu açıklamayı yapmıştır: Memnun olmak, ikna olmak, uygun bulmak. Bütün şekiller 11. yüzyıldan önce negatif şekildeymiş gibi görünüyor (Erol, 2005:566). Yalnız şu şekilde bu açıklamayı düzeltmek gerekir. Un- fiili onmak, iyileşmek, mutlu olmak (Gülensoy, 2005:968) manasındadır. Fiilin farazi bir u- fiiline eklenen –n ve daha sonra -a eki getirilerek oluştuğu söylenebilir. Un- fiilinin doğrulamak manasının olduğunu düşünebiliriz. Anlamak, manasının da olduğunu düşünürsek bu yargımızın doğru olduğu düşünülebilir. Una- fiili halk ağzında “anlamak” manasında kullanılmaktadır (Gülensoy, 2007:968).

Türkmen Türkçesinde onaylama ifade eden fiillerin anlamak manasında kullanılmasına, yalnızca tassıklamak fiilinde rastladık: *Ölügsi yılıpıdap duran çıranın daşında oturanlara gözi düşende ol yüregindäki inancını gati berk tassıkladı (P,128)*. “Zayıf yanan çıranın etrafında oturanlara gözü iliştiğinde o yüreğindeki düşüncelerini daha iyi anladı.” Tassıklamak fiilinin Türkmen Türkçesindeki asıl anlamı onaylamaktır. Bizim yukarıda tespit ettiğimiz örnekte tassıklamak fiili gerçek anlamından uzaklaşarak anlamak manasında kullanılmıştır.

Eski ve Orta Türkçe Dönemi’nde onaylama, doğrulama ve kabullenme bildiren fiiller şunlardır: EUTS’de **unamak** “tasvip etmek, razı olmak, muvafakat etmek, doğru bulmak” (Caferoğlu, 1968:205), DLT’te onaylama

manasında **unamak** “razı olmak, kabul etmek”, **unaşmak** “uyumak, kabullenmek” (Atalay, 1. Cilt, 2006:694), KE’de **unamak** “kabul etmek, onaylamak, razı olmak”, **unaşmak** “beraber tasvip etmek, beğenmek, kabul etmek (Ata, 1997:669), NF’de **unamak** “Onaylamak, kabul etmek (Ata, 1998:447) ME’de **unamak** “beğenmek, tasvip etmek, inanmak” (Yüce, 1988:194) fiillerinin kullanıldığını görüyoruz.

Türkçe sözlükte onaylamak fiili, “1. Yapılan bir işi doğru ve yerinde bularak kabul etmek, tasdik etmek, tasdiklemek 2. Denetlemek, doğrulamak.” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Tasdiklemek fiili, onaylamak fiiliyle eş anlamlıdır. Eski Türkçede fiil una- şeklinde Türkmen Türkçesinde oña- şeklinde kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde oñ kelime kökü Eski Türkçede de olduğu gibi sağ taraf, iyi, kötü olmayan, doğru anlamlarına gelmektedir. Türkmen Türkçesinde de fiil doğruluğunu tasdik etmek, onaylamak manasında bir zihin fiilidir. Zihinde doğru bulunan bir şey onaylanır, kabul edilir.

Doğrulamak fiilinin temel anlamı, Türkçe sözlükte “Bir şeyin doğru olduğunu ortaya koymak, desteklemek, gerçeklemek, teyit etmek, tasdik etmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Onaylamak, tasdik etmek, doğrulamak fiilleri “bir şeyi, bir durumu yerinde ve doğru bularak onaylamak” manası bakımından ortaklık gösterirler. Üç fiil de mana bakımından ortaktır. Zihin tarafından doğru bulunan, gerçeğe uygun bulunan şeyler zihin tarafından zihindeki şablonla uyduğu zaman kabullenilir. Bu üç fiil de zihin fiilidir.

Türkmen Türkçesinde “*oñlamak, makullamak, takıklamak, makul bilmek, tassıklamak, takıklamak, doğru tapmak, aklamak*” fiilleri *onaylama, doğrulama*, tasdik etme bildiren fiillerdir. Bu fiillerin hemen hepsi aynı manada “onaylama, doğrulama, tasdik etme” manalarında kullanılırlar. Türkmen Türkçesinde onaylamak manasındaki tassıklamak fiilinin sözlüklerde yer almayan “anlamak” manasında kullanıldığı tespit edilmiştir.

1.11.1. Oñlamak: Makul görmek, doğru bulmak, uygun görmek, onaylamak

Doğruluğunu tasdik etmek manasında:

Tebibiñ pikirini oñladılar (P,176).

“Doktorun fikrini onayladılar.”

Senin özüne yeke gezip yörmek ansat dâldir-diyip Çarı Sıpçık yine ayalının pikirini oñladı (MO,30).

“Sana tek başına olmak kolay olmasa gerek, deyip Çarı Sıpçık yine eşinin düşüncesini onayladı.”

1.11.2. Makullamak: 1. Onaylamak. 2. Doğrulamak, tasdik etmek

Onaylamak, doğrulamak manasında:

Imam bolcagiñ makullap görkezen yerinden metcit salınmalı boldı (P,9).

“İmam olacak kişinin onaylayıp gösterdiği yerden yapılması lazım geldi.”

Mämmetveli onıñ sözini makulladı: (AE,15).

“Mehmet Veli onun sözünü doğruladı.”

1.11.3. Takıklamak: 1.Doğrulamak, açıklamak, kesinleştirmek, belirlemek. 2.Ortaya koymak, göstermek, bildirmek

Doğrulamak manasında:

-Onda bu gürrüñler Seyitmırat Beg, Hal Molla, Gurbanmırat arçın üçüsiniñ arasında bolan gürrüñ-dä? diyip, Övezmırat Batır takıklamakçı boldı (P,463).

“O zaman sohbetler, Seyitmırat Beg, Hal Molla, Gurbanmırat Arçın arasında geçen sohbet değil mi? Deyip Övezmırat Batır doğrulamak istedi.”

1.11.4. Tassıklamak: Onaylamak.

Bu fiil, Türkiye Türkçesinde tasdik etmek birleşik fiiliyle ve onaylamak fiiliyle karşılanır. Tassıklamak fiilinin Türkmen Türkçesindeki asıl anlamı, onaylamaktır. Bizim tespit ettiğimiz bir örnekte tassıklamak fiili, gerçek anlamından uzaklaşarak anlamak manasında kullanılmıştır.

Doğrulamak manasında:

- Hiç hili habar-hatır yok, haysı ugra gidenem belli däl diysene?- Dıkma Serdar sorag ornunda aydan sözüni tassıkladcak boldı (P,19).

“Hiçbir haber yok. ‘Hangi tarafa gittikleri de belli değil desene?’ diyen Dıkma Serdar sorduğu soruyu sözleriyle onaylatmak istedi.”

Anlamak manasında:

Ölügsi yılıpıdap duran çıranın daşında oturanlara gözi düşende ol yüregindäki inancını gatı berk tassıkladı (P,128).

“Zayıf yanan çıranın etrafında oturanlara gözü iliştiğinde o yüreğindeki düşüncelerini daha iyi anladı.”

1.11.5. Makul bilmek: Onaylamak, doğru bulmak

Karar vermek manasında:

Bular maslahatı pugta bişirip, ertir giç öylänler yola düşmägi makul bildiler (P,65).

“Bunlar kendi aralarında anlaşip yarın öğleden sonra yola koyulmaya karar verdiler.”

Doğruluğunu tasdik etmek manasında:

Nepes hem onun aydanlarını makul bildi (P,180).

“Nepes de onun söylediklerini onayladı.”

1.11.6. Doğru Tapmak: Onaylamak, doğru bulmak

Türkmen Türkçesindeki doğru tapmak birleşik fiilinin Türkiye Türkçesindeki tam karşılığı doğru bulmak birleşik fiiliyle ifade edilir. Fakat kelime anlam olarak bir şeyi onaylamak manasında kullanılır.

Doğru bulmak manasında:

Stepanıñ özi hem Aman Batırıñ aydanını doğru tapdı (P,65).

“Stepan’ın kendi de Aman Batır’ın söylediğini doğru buldu.”

1.11.7. Aklamak: 1.Rengini beyazlaştırmak, aklamak. 2.Suçsuzluğunu ispat etmek, temize çıkarmak. 3.Doğruluğunu ispatlamak, haklı çıkarmak, aklamak. 4.Sadece açılmış olan pamukları toplamak

Doğrulamak manasında:

Men şol ikisini zordan yolupdim ahırı, yene senin yanıñda özimi aklamak üçin däl yüregim bilen: “Herimize biri-dä” diydim (NT,159).

“Ben o ikisini zar zor kopartmıştım, gene de senin yanında kendimi doğrulamak için değil, bütün kalbimle “Her birimize biri” dedim.”

1.12. ÇIKARIMDA BULUNMA İFADE EDEN FİLLER

Türkmen Türkçesindeki manı okamak fiilinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı mana çıkarmak fiilidir. Mana çıkarmak fiili Türkçe sözlükte “1. Yersiz bir yargıya varmak, yanlış değerlendirmek. 2. Bir söze, söyleyenin aklından geçmeyen bir anlam vermek; 3. Anlam çıkarmak.” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Mana çıkarmak ve manı okamak fiilleri zihnin değerlendirdiği durumlara, olaylara bir anlam verme, bir yargıya ulaşma işidir. Bu anlamda mental bir işlem sürecini içerdiği, anlamlandırma çabasında bulunduğu için mental bir fiildir. Anlamlandırma, anlam verme işi zihinde gerçekleşir ve bilişsel süreçleri içerir.

1.12.1. Manı okamak: Mana çıkarmak

Anlam çıkarmak manasında:

Balçı gızıñ gözlerinden-de hiç hili manı okap bilmedi (NT,36).

“Balçı kızın gözlerinden hiçbir mana çıkaramadı.”

1.13. ÖĞÜT İFADE EDEN FİLLER

İslamiyet'in etkisiyle öğüt kelimesinin yanında, nasihat kelimesinin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Nasaha" temiz ve saf anlamındadır. Aynı kökten gelen "nush" ise bulanıklığın zıddı, yani kalb temizliğini ve saflığı ifade etmektedir. Nasihat "nush" ile aynı kökten gelmektedir. Kavram müslümanlara nasihat etmek anlamına kullanıldığında "onların maslahatlanma irşadı" (yani onların kendi yararlarına olan şeylere yönltilmesi) anlamına gelir ki, bu durumda vaaz ile eş anlamlıdır. Şu durumda "nasihat" bir yönüyle, insanları iyiliğe ulaştırmayı hedefleyen dinin kendisini ifade etmektedir; diğer yönüyle de, vaaz ederken "nasihat etmeyi" (öğüt verme anlamında), insanları iyiliğe ulaştırmada bir araç olarak kullanmayı öngörmektedir. "Nasihat" kavramı, birinci anlamıyla vaaz kavramından daha geniştir. Dinin kendisine ve amacına delalet etmektedir. İkinci anlamıyla ise vaaz içinde bir yaklaşıma işaret eder. Bu ikinci anlamıyla da o, esas itibariyle, camideki vaazla sınırlı değildir. Çünkü iyiliğe çağımia görevi, insanlara dilli anlatma görevi ile sınırlı değildir. Nitekim Hz. Peygamber de sadece mescidlerde değil, aksine mümkün olar her yerde insanlara öğüt vermiştir.

Türkçe sözlükte öğüt vermek fiili "Bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyler için yol göstermek, nasihat etmek." şeklinde açıklanmıştır (BTS). Nasihat etmek ve öğüt vermek fiilleri Türkiye Türkçesinde hemen hemen aynı manada kullanılan fiilerdir. Her iki fiil de kişinin karşısındakine doğru bildiklerini aktarması, akıl vermesi, tavsiyelerde bulunması şeklinde bir mana ortaklığı göstermektedir. Akıl öğretmek ve akıl vermek fiilleri de her iki lehçede aynı manada kullanılmakta olup yine yol gösterme, doğru bildiklerini aktarma şeklinde mental bir hareketi ifade etmekte kullanılırlar.

Öğüt verme işi büyükler, saygın kişiler tarafından aktarılan tecrübeler, fikirlerdir. Bir nevi doğru kabul edilen düşünceleri karşısındakine aktarma işidir. Gülensoy'a göre bu fiilin kökü ö- fiilidir (ö-"düşünmek"-g-ü-t)

(Gülensoy, 2007:655). Ö- fiili Eski Türkçede düşünme ifade eden bir fiildir. Ök kelimesi “akıl ve anlayış” manasında kullanılır. Yine öge kelimesi DLT’de çok akıllı, yaşlı kimse olarak geçmektedir (Atalay, 4. Cilt, 2006:451). Öğüt vermek fiili Eski Türkçeden beri “öğüt vermek” manasında kullanılmaktadır: Ol oğlın öğütledi “ O oğluna öğüt verdi.” (Atalay, 1. Cilt, 2006:299). Ö- fiilinin düşünmek manasında kullanıldığına bakarak “ö-g” düşünen akıllı kimse; ö-k “akıl, zihin”; ö-g-ü-t kelimesinin ise “düşünce, fikir” manasında kullanıldığı söylenebilir. Öğüt kelimesine le- yapım eki getirilerek “düşüncesini, fikrini, tecrübesini aktarmak” manasında kullanılan bir fiil olarak kullanıldığı söylenebilir.

Eski Türkçeden beri tespit ettiğimiz öğüt ifade eden fiiller şunlardır: EUTS’de arıglāmāk “öğüt ve nasihat vermek, öğütlemek” (Caferoğlu, 1968:74). DLT’de öğütlemek “öğüt vermek, öğütlemek” (Atalay, 4. Cilt, 2006:453); ME’de öğütleş “öğütleşmek” (Yüce,1988:166). KB’de nasihat kelimesinin kullanıldığını görüyoruz (Arat, 3. Cilt, 1979:324). TİKT’de nasihat eylemek, nasihat itmek, nasihat kılmak “öğüt vermek, nasihat etmek” fiillerinin kullanıldığını görüyoruz (Yelten, 1998:542). NF’de öğüt ve nasihat fiillerinin birlikte kullanıldığını görüyoruz: nasihat “nasihat, öğüt”, nasihat aytmak, nasihat bermek, nasihat kılmak (Ata, 3. Cilt, 1998:309); öğüt “öğüt, nasihat”, öğütlemek “öğüt vermek” (Ata, 3. Cilt, 1998:336).

1.13.1. Akıl öğretmek: Akıl öğretmek, akıl vermek

Akıl vermek manasında:

Hatda ona akıl övretmege-de yatlanmayardı (MO,106).

“Hatta ona akıl vermeyi de düşünmüyordu.”

1.13.2. Akıl bermek: Akıl vermek, öğüt vermek, nasihat etmek

Öğüt vermek manasında:

Ene sana dil berdi, zıban berdi, akıl berdi, huş berdi (MO,100).

“Anne sana dil verdi, güzellik verdi, öğüt verdi, beyin verdi.”

1.13.3. Geñeş bermek: Akıl vermek

Akıl vermek manasında:

Miras davasını etmek gerek- diyip Stepan geñeş berdi (P,40).

“Stepan Ağa miras davasını gütme diyerek akıl verdi.”

1.13.4. Gulağına çavuş çakmak: Kulağına fısıldamak; akıl vermek

Akıl vermek manasında:

Mavı Çerņışoviñ gulağına çavuş çakdı. İvan Timofeyeviç makullayan terizde başını atdı (AE,46).

“Mavı Çerņışov’a akıl verdi. İvan Timoyeviç onaylamış gibi başını eğdi.”

1.13.5. Maslahat bermek: Tavsiye etmek, tavsiyede bulunmak

Fikir vermek manasında:

Atacan dinlesen sana öz düşünişim boyunca bir masalahat bereyin (MO,37).

“Atacan dinlersen sana kendi düşünceme göre bir fikir vereceğim.”

1.13.6. Nesihat bermek: Öğüt vermek

Nasihah etmek manasında:

Batır hacını şonuñ adı bilen gorkuzmakçı bolup, şerigatı bilyän kişi bolup nesihat berdi (P,57).

“Batır, Hacı’yı onun adıyla korkutmak istediğinden, şeriatı iyi bilen birisiymiş gibi ona öğüt verdi.”

1.13.7. Tabşırmaq: 1.Birine bir işi yerine getirmeyi buyurmak, istemek. 2.Bir şeyi birine vermek, ulaştırmak. 3.Sınavdan geçmek, sınav vermek, sınavı başarmak. 4.Nasihah etmek, öğüt vermek

Tabşırmaq fiilinin temel anlamı “buyurmak, istemek”tir. Fiil anlam genişlemesi yoluyla “nasihat etmek, öğüt vermek” manaları kazanmıştır.

Tembihlemek manasında:

-Biziñ şu yerde barlığımızı agzıñızdan gaçırayman-diyip esirlere pugta tabşırdı (P,23).

“-Bizim burada olduğumuzu sakın ağızınızdan kaçırmayın, diye esirlere sıkı sıkı tembih etti.”

1.13.8. Tövella etmek: Öğüt vermek, nasihat etmek

Tövella etmek fiili ortadaki problemi çözebilmek için kişilere verilen nasihatı ifade eder.

Nasihat etmek manasında:

Çağırılñ yeriñe bararlar diyip, Övezmirat Batıra tövella etdi (P,212).

“Çağırılan yere gidilir deyip Övezmirat Batır’a nasihat etti.”

1.13.9. Övüt bermek: Öğüt vermek**Nasihat etmek, akıl vermek manasında:**

Öz yanından özine övüt berdi: “Bite gahar edip, yorğaniñi yandırmak bolmaz (AE,34).

“Kendi kendine öğüt verdi: ‘Bite kızıp, yorgan yakmak olmaz.’”

1.14. ÖĞRENME ve ÖĞRETME İFADE EDEN FİLLER

Karakuşçu’ya göre öğrenmek, algıların ve düşüncelerin zihinde bütünleşmesidir. Algıların, anlamlar, kavramlar ve yargılar haline gelmesidir. Anlayış ve öğrenme işlevinde, duyum çağrışım, hatırlama, mukayese, dikkat, alışma gibi bütün ruhsal yetenek ve melekeler birlikte işler. Bunlar hem birer sinirsel yetenek hem de ruhsal melekedir. Öğrenmek; algılara, tepkilere ve davranışlara alışmaktır denebilir (Karakuşçu,1999:87).

Eski ve Orta Türkçede öğrenmekle ilgili fiiller şunlardır: EUTS’de **boşgunmak** “öğrenmek, okumak” (Caferoğlu, 1968:48), DLT’de **öğrenmek** “öğrenmek” (Atalay, 4. Cilt, 2006:451).

Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü’nde ve Tarama Sözlüğü’nde alışmak anlamında kullanılmaktadır. Öğrenmek fiili Türkçe sözlükte “1. Bilgi edinmek 2. Bellemek. 3. Yetenek, beceri kazanmak 4. Haber almak” şeklinde açıklanmıştır (www.tdk.terim.gov.tr).

“Öğ” düşünce, düşünüp taşınma ve genişlemeyle düşünce organı, beyin ve genişçe düşünebilme, zekâ ve pratikte ukuşla eş anlamlı ve KB’de sık sık bununla birleştirilmiş; erken dönemde bazen beyin için köñülle ikileme halinde kullanılmış. Sadece Güneybatı Anadolu’da ök “akıl, zihin” yaşıyor (Clauson,1972:99). EUTS’de öğ “akıl, zihin”; KB’de “akıl, anlayış” anlamlarında kullanılmıştır. Karaağaç’a göre, Türkçenin yazılı tarihinde ö-, öğ, öge, öge-, öğür, öğren- / öğret aşamalarıyla izlediğimiz kelime ailesi, başlangıçtan itibaren soyut hareket ve nesnelere adlandırmaktadır. Somut - soyut ilişkisi dikkate alındığında bu kelimelere, metinlere uygun olarak verilen soyut anlamların, kelimelerin ilk anlamları olamayacağı, ikincil anlamlar olmaları gerektiği akla gelmektedir (Karaağaç, 2002:15).

Türk’e göre, ö- fiilinin somut anlamını, bir yönüyle yine soyut bir kavram olan "alışmak" içerisinde aramak gerekir. İnsanın bir nesneyi görmesi ve ona dokunması, kişi ile nesne arasında bir ünsiyete, yakınlığa, tanımaya, ona alışmaya yani onu öğrenmeye yol açar. "Alışmak" ve "öğrenmek" anlamlarının bir kelimedede buluşturulmasını da ancak bu şekilde açıklamak mümkündür. Aynı kavram çerçevesinde değerlendirilebilecek olan tüşün-; düşündür- fiillerinin kayıtlı olduğu ilk kaynak olan Mukaddimetü'l Edeb'deki "alışmak", "alıştırmak" anlamları da bize, ö- fiilinin ilk anlamı için bir yol göstericidir (Türk, 2006:14).

DLT’de **öğrenmek** “öğrenmek”, öğretmek “öğretmek” şeklinde geçmektedir: Ol bilig öğrendi “O bilgiyi öğrendi.” Er uzlık öğrendi. “Adam sanat öğrendi.” (Atalay, 1. Cilt, 2006:252-253). KE’de **öğrenmek** “öğrenmek, tanımak, bilmek, alışmak” **öğretmek** “öğretmek” (Ata, 2. Cilt, 1997:502). DLT’de öğrenmek fiili “bilgiyi, erdemi, fazileti” öğrenmek manasında kullanılmıştır. EUTS’de **ögränmək** fiilinin “alışmak” manasında kullanıldığını görüyoruz (Caferoğlu, 1968:147).

EUTS’de öğrenmekle ilgili olarak **boşğunmak** “öğrenmek, okumak.” (Caferoğlu,1968:48); **boşgutmak** “öğretmek, okutmak” fiillerinin kullanıldığı görülmektedir (Caferoğlu,1968:48). ME’de ise yine öğrenmek fiilinin ilim,

edeb, hüner öğrenmek manalarında kullanıldığını görüyoruz: ...ot aldı takı ilim öğrendi (Yüce, 1988:58); ... hüner öğrendi (Yüce, 1988:65). Yine KB'de öğrenmek fiili bilgiyi, fazileti, erdemi öğrenmek manasında kullanılmıştır: Ukuşta adın barça erdemlerig, kişi öğrenür ötrü yetlür bilig “İnsan akıldan başka bütün gaziletleri öğrenir ve böylece bilgisi gelişir.” (Arat, 1. Cilt, 2007:185).

ME'de ise anlam genişlemesine uğrayarak “öğrenmek, alışmak, âdet haline getirmek” manalarında kullanıldığını görüyoruz (Ata, 3. Cilt, 1998:335). TİKT'de yine bilgiyi öğrenmek manasında “Bu dini kimden öğreñdün?” kullanılmıştır (Yelten, 1998:173). Öğrenmek fiilinin kökünü ise öğ kelimesine indirebiliriz. Öğ kelimesi Eski Türkçede “akıl, zihin” manasında kullanılmaktadır. Öğrenmek ise akılla kanıtlanmış, akılla kavranılmış bilgiyi zihne almak manasında kullanıldığı düşünülebilir. Öğrenmek fiili yukarıda belirttiğimiz gibi kimi zaman mana değişikliğine uğrayarak “alışmak, âdet haline getirmek” manalarında da kullanılmıştır.

Öğrenmek fiili Tarama Sözlüğü'nde “Bir şeye alışmak, bir şeyi alışkanlık durumuna getirmek: Sigarayı öğrenmişim, terkedemem.” manasında kullanıldığı görülmüştür (TTAS). Yine ağızlar sözlüğünde ise alışmak manasında kullanıldığı tespit edilmiştir (TS). Türkçe sözlükte ise “1. Bilgi edinmek. 2. Bellemek. 3. Yetenek, beceri kazanmak 4. Haber almak.” şeklinde açıklanmıştır. İlk iki madde öğrenmek fiilinin mental bir fiil olduğunu kanıtlar niteliktedir. Alışmak manasının günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmadığını görüyoruz. Öğrenme fiilinin manaları olan bilgi edinme ve belleme işi zihin yardımıyla, zihinde olan bir harekettir. Öğrenmek fiili her iki lehçede de mana bakımından ortaktır.

Erdem'e göre, Türkmen Türkçesinde övren-(öğrenmek) idrak fiili de mental süreçte isteme göre anlam değişikliğine uğrayabilen bir fiildir (Erdem, 2004:943). Adamzadıñ ve hayvanıñ gılık-häsiyetleri oñat övrenipdir (İnsanoğlunun ve hayvanın özelliklerini iyi araştırmış.). Bu cümlede övren-fiili, bilim ve sanatla ilgili bir şeyi araştırarak öğrenmek anlamında'

kullanılmıştır. Bunlara ilaveten övren- fiili Türkmen Türkçesinde; ‘araştırmak, araştırma yapmak’ anlamında ve ‘alışmak veya alışkın olmak’ anlamlarında da kullanılmaktadır. Ataniyazov, övren- fiilinin Eski Türk dilindeki ög- “akıl, fikir, düşünce” sözcüğüne –ür ve –en ekinin getirilmesiyle “ders almak, alışmak” manasında kullanıldığını belirtir (Ataniyazov, 2004:274).

1.14.1. Anıklamak: Öğrenmek, bilmek, incelemek; açıklığa kavuşturmak

Öğrenmek, bilmek istemek manasında:

Ol esli vagt küylenip oturandan soñ, her edip, hesip edip garanıñ kimligini anıklaşdırmagı, mäkäm temmisini berip, Sadabıñ oña nähili tabşırıklar berendigini anıklaşdırmagı yüregine düvdi. (M, 367)

“O çok süre düşündükten sonra ne yapıp, edip karaltısının kim olduğunu bilmeyi, iyice dersini verip Sadap’ın ona nasıl talimat verdiğini öğrenmeyi kafasına koydu.”

Bilgi ve beceri kazandırmak manasında:

Ol maksatlı göreşiñ yollarını övredyär- diyip, inam bilen aytdı (P,289).

“O maksatlı bir mücadelenin yollarını öğretiyor diyerek inançla konuştu.”

Eger mekdepde mugallım okuvça hiç zat övredip bilmese, şondan ulı cenayat bolarmı? (NT, 136).

“Eğer, okulda öğretmen öğrenciye hiçbir şey öğretmiyorsa, ondan büyük cinayet olur mu?”

Aldavçı hövesiñ bilen gelyän diyip övretmekden-ä geçen, barmagını degirdibem görkezmäнди (NT,73).

“Yalancı isteğinle geleceğim diye öğretmekten ziyade parmağını bile sürdürmemiş.”

1.14.2. Övrenmek: 1.Bir mesleği, sanatı, bir şeyin yolunu, yordamını, yöntemini öğrenmek. 2.Bilimsel bilgi öğrenmek, eğitim görmek

Bilgi sahibi olmak manasında:

Adamzat bütün ömür boyu övrenmeli, bilimini düşüncesini artırmalı (MO,59).

“İnsanoğlu hayatı boyunca öğrenmeli, ilimini irfanını geliştirmeli.”

Etmedim övrenişirin diydim (NT,143).

“Yapmadım, öğrenirim, dedim.”

Yetenek, beceri, dünya görüşü kazanmak manasında:

Sen mana sataşanıñdan soñ men senden gatı hüşgärligi seresaplılıgı övrendim (P,30).

“Ben seninle karşılaştıktan sonra, ben senden dikkatli olamayı, gözü açık olmayı öğrendim.”

Pyotr birinci hem bir vagt gämi gurluşıgını övrencek bolup Gollandiya gidip yörmeli däl ekeni (NT,86).

“Pyotr’un ilk kez bir gemi yapımını öğrenmek için Hollanda’ya gitmesi gerekli değil.”

Öğretmek manasında:

Aldavçı hövesi bilen övretmekden-ä geçen, barmagını degirdibem görkezmäнди (NT,73).

“Yalancı hevesiyle öğretmeyi bırak, parmağını bile dokundurup göstermemişti.”

Alışmak, Alıştırmak manasında:

Saç-sakgalım çıkışı-çıkışına ösüp, bulaşıp gidipdi. Men bu bolşum bilen bütünley övrenişipdim, özümden kemim yokdı (P,37).

“Saçım sakalım birbirine karışmıştı. Artık bu halime tamamıyla alışmıştım, bunu bir eksiklik olarak görmüyordum.”

On soñam Arhip, obadaşlañ bilen özün gatnaş, özün övreniş (NT, 143).

“Bundan sonra Arhip, köylülerinle kendin ilgilen, kendin alış.”

Hökman şu oba-da yalı övrenişer gidersin (NT,166).

“Kesinlikle bu köye de alışırsın.”

Adamlara özüñi övrenişdirsən mährini eçilsen, bolcagıñ şudur (NT, 168).

“İnsanları kendine alıştıırırsan, iyilik yaparsan olacağıın budur.”

1.14.3. Bilesi gelmek: Öğrenmek istemek

Öğrenmek istemek manasında:

Köp adamların Övezmirat Batırñ nirä gidenini bilesi gelyardı (P,18).
“Adamların çoğu Övezmirat’ın nereye gittiğini öğrenmek istiyorlardı.”

1.14.4. Manı tapmak: Öğrenmek, bilmek istemek

Manı kelimesi “mana”; tapmak kelimesi bulmak anlamına gelmektedir. Manı tamak “mana bulmak” birleşik fiili anlamca kaynaşarak öğrenmek manasına gelen birleşik fiil oluşturmuştur.

Öğrenmek istemek, bilmek istemek manasında:

Seyit mırat beg ondan mundan dürtgeşdirip, yolda-ızda geplenen geplerden manı tapcak boldı (P,165).

“Seyit Murat Bey ondan bundan orada burada konuşulanları bilmek istedi.”

1.14.5. Habar tutmak: Bilgi almak

Öğrenmek, bilgi sahibi olmak, anlamak manasında:

-Men Övezmırat batırın haysı yerlerde gezyäninden habar tutayın diyip, yörite Garı batırın yanına gelipdim (P,265).

“Ben Övezmırat Batır’ın nerelerde gezdiğini öğreneyim diye Garı Batır’ın yanına geldim.”

1.14.6. Habar gatmak: Birine bir şey sormak, bir şeyi öğrenmeye çalışmak

Anlamaya çalışmak manasında:

Gandım yañadandan yine güldi, gülki arasında hocama habar gatdı: - Hanı, hocam, çuvalıñ ağzını aç hav! (AE,98).

“Gandım yine güldü, gülerken hocaya söyledi: -Hadi hocam, çuvalın ağzını aç yahu!”

Sormak, bilgi almak manasında:

Ol häzir hiç kime habar gatman, şovhun söz urman, pikirli bir görnüşde özi bilen özi sözleşip baryardı (AE,265).

“O şimdi hiç kimseye sormadan, coşkulu söz söylemeden, düşünceli bir sıfatla, kendi kendine mırıldanıyordu.”

1.15. TAHMİN İFADE EDEN FİLLER

Türkçe sözlükte tahmin etmek fiili; “1. Yaklaşık olarak değerlendirmek, oranlamak. 2. Kestirmek şeklinde açıklanmıştır (BTS). Tahmin etmek fiilinin Türkçe sözlükte birinci anlamı değerlendirmek ve oranlamaktır. Değerlendirme işi zihnî bir faaliyeti içerir. İkinci maddedeki kestirmek manası da mecaz yolla kazandığı manadır. Tahmin etme işi zihin yardımıyla değerlendirme, karşılaştırma, oranlama yapma işidir.

Türkmen Türkçesinde tahmin etmekle ilgili “çaklamak ve çak etmek” birleşik fiilleri kullanılmaktadır. Çaklamak fiilinin Türkmen Türkçesindeki temel anlamı tahmin etmektir. Fiil anlam genişlemesi yoluyla “şüphelenmek” anlamı kazanmıştır. Şüphe veya kuşku, bir insanın, bir olay karşısında duyduğu emin olamama duygusu veya güvensizlik duygusudur. Şüphe, öncelikle bir yargıdan veya hükümden önce hissedilen tereddütte ortaya çıkar. Tahmin etmek de emin olamamaktan kaynaklanır. Tahmin ve şüphe kavramlarının ilişkisi bundan kaynaklanmaktadır.

Türkmen Türkçesinde tahmin ifade eden fiiller, tahmin etmek manasıyla birlikte “düşünmek, tahmin etmek, aklından geçirmek” şeklinde bazı idrak fiillerini de ifade etmekte kullanılmaktadır. Tahmin etme işi zihinsel bir çaba gerektiren mental bir fiildir. Tahmin etme işi düşünülerek yapılır.

Tahmin etmek fiilinin içinde düşünmek manasının olması veya düşünmek manası kazanması normaldir. Benim tahminime göre derken “benim düşünceme” göre; benim düşünceme göre derken “benim tahminlerime göre, benim düşünceme göre” manalarını çıkarabiliriz. Türkmen Türkçesinde de çak etmek fiili de asıl manası olan tahmin etmenin yanında “aklından geçirmek, düşünmek” manaları kazanmıştır.

1.15.1. Çaklamak: 1. Tahmin etmek, tasavvur etmek 2.şüphelenmek

Çakmak fiili, Türkçe sözlükte yedinci maddede “sezinlemek, anlamak, farkına varmak” şeklinde bir mental bir durumu ifade etmekte kullanıldığı görülmektedir (BTS). Çaklamak fiili Tarama Sözlüğü’nde “1. İyice anlatmak, bildirmek, tanıtmak, ifşa etmek 2. Jurnal etmek.” (www.tdk.terim.gov.tr); NF’de “gammazlık etmek” manasında kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde argoda “fark etmek, sezmek, anlamak, sınıfta kalmak” manasında kullanılmaktadır. Günümüzde argoda “Çaktın mı?” derken “Anladın mı?” manasına gelir. Çak- fiilinin sonradan anlam genişlemesine uğradığı görülmüştür. Çakmak fiili sonradan “anlamak, sezinlemek, farkına varmak, bilmek” gibi mental manalar kazanmıştır. Bu fiil, somut “çakmak” manasından “anlamak” şeklinde soyut bir manaya geçmiştir.

Kestirmek, tahminde bulunmak, düşünmek manasında:

Onuñ hökman köne mekdep tarapdan gelcegini öz yanından çakladı (NT,153).

“Onun kesinlikle eski okul tarafından geleceğini kendince tahmin etti.”

Han nökerleri: “At eyesi hem öz atı bilen bile bizin elimize düşmägi yüregine düvdi” diyip, çaklap şatlanışyarlal (D,1).

“Han’ın askerleri “At sahibi de kendi atıyla bizim elimize düşmeyi kafasına koydu.” diye tahmin edip seviniyorlardı.”

1.15.2. Çak etmek: Tahmin etmek, aklından geçirmek, düşünmek, varsaymak

Türkmen Türkçesinde çak etmek birleşik fiilinin asıl anlamı olan tahmin etmek anlamının yanında, aklından geçirmek, düşünmek gibi anlamları da vardır: *Onuň hökman köne mekdep tarapdan gelcegini öz yanından çakladı* (NT,153). “Onun kesinlikle eski okul tarafından geleceğini kendince tahmin etti.” Tahmin etmek aynı zamanda düşündürmektir. Tahmin etmek; bir olayın, bir şeyin olabileceğini, olamayacağını, gerçekleşebileceğini vs. düşündürmektir. Tahmin etmek aynı zamanda zihinde var olan bilgiler yardımıyla bir orantı kurmak, değerlendirmektir. Tüm bu eylemler zihin yardımıyla olur. Türkmen Türkçesinde “çak etmek, çaklamak” fiilleri aynı zamanda “düşünmek” anlamına da gelir. Bu da çak etmek ve çaklamak fiillerinin zihin fiili olduğunun ispatıdır. Çak etmek fiili “aklından geçirmek” manasında kullanıldığı görülmektedir. Tahmin işi zihinde, akıl yardımıyla oluştuğu için akıl ve düşünce kavramlarını da içinde barındırması doğaldır.

Tahmin etmek, düşünmek, aklından geçirmek manasında:

Gürüň Gulmuradıň çak edişi yalı perraçlar hakda bolman, düybünden başga zat hakdadı (P,99).

“Konuşma Gulmurat’ın düşündüğü gibi askerler hakkında değil, tamamen başka bir şey hakkındaydı.”

Saňa ol yerde gepleşmäge ıgtıyar bermezler, sen diyecegiňi bir çak edensin (NT,163).

“Sana orada konuşmaya izin vermezler, sen diyeceğini bir düşün.”

Ol Şatır begiň cayında yoklugundan habarlıdı, onuň agşam şamından soň nirä yom-yok bolanlığını-da çak edyärđi (M,295).

“O Şatır Bey’in odasında olmadığından haberdardı, onun akşam yemeğinden sonra nereye kaybolduğunu düşünüyordu.”

Dönükler bolsa ol garavsız obanı arkaynlık bilen talamaga aylanışandır, diyip Övezmirat Batır çak etdi (P,21).

“Haydutlar da o sahipsiz obayı rahatça talan etmişlerdir diye Övezmirat Batır tahminde bulundu.”

1.16. AKILLANMA İFADE EDEN FİLLER

Akıllanmak fiili, karşılaşılan olayların sonuçlarını zihinde değerlendirerek, yorumlayarak, onlardan sonuç çıkararak bu değerlendirmeler sonucu zihinde bazı fikirlerin oluşmasıdır. Bu değerlendirme sonucunda da önceki durumdan farklı hareket edilir ve düşünülür. Akıllanmak fiili, ayrıca zihinsel yetilerin yetkinliğe ulaşması manasında da kullanılmaktadır. Türkçe sözlükte bu manadaki kullanımına yer verilmemiştir. Türkmen Türkçesinde akıllanmak fiiliyle ilgili goyazılanmak, akılıña aylanmak, aklına aylanmak” fiilleri kullanılır.

1.16.1. Goyazılanmak: Terbiyeli, edepli olmak, akıllanmak, olgunlaşmak, ciddi olmak

Akıllanmak, olgunlaşmak manasında:

Maysa hemişeki Mehinliden has üytgäpdir, goyazılanıpdır, yaşlıgına garaman, keyvanısrıpdır (AE,591).

Maysa her zamanki Mehinli'den daha da değişmiş, akıllanmış, gençliğine bakmaksızın olgunlaşmış.

Ol, elbetde meniň yel yürekliğimden, heniz akılımıň goyazılanmazlıgından başga bir zat däl (AE,484).

“O elbette benim tutarsızlığımdan henüz akılsızlığımdan başka bir şey değil.”

1.16.2. Akılıña aylanmak: Aklı başına gelmek, yaptığı hatayı anlamak, akıllanmak

Akıllanmak manasında:

-Ol sâgindi:- Diñe bir yagdayda düzediş işlerini geçirenin bilenem akılına aylanmasa (NT,135).

“O duraksadı:-Sadece bir durumda doğrulama yapma işlerini yapmakla da akli başına gelmese.”

1.16.3. Aklına aylanmak: Akli başına gelmek

Akli başına gelmek manasında:

Yöne ol basım aklına aylandı (P,353).

“Tam o sırada akli başına geldi.”

-Yaş oglandır, soñ akılına aylanır goyulaşarmazam (MO,109).

“İyi çocuktur, sonra akli başına gelir.”

1.17. UNUTMA İFADE EDEN FİİLLER

Binbaşıoğlu'na göre unutma, öğrenilen ya da bellenen şeylerin, ya birdenbire yahut da zamanla kaybolmasıdır. Bu nedenle; unutmaya, hatırlamanın tersi de denilebilir. Buna, olumsuz zihinde tutma diyenler de vardır. Zihinde tutma eğrisi, zamana bağlı olarak düşer ya da unutma miktarı

zamanla artar (Binbaşılıoğlu,1991). Unutma işi zihinde gerçekleşen bir eylemdir. Zihinde gerçekleşen bir eylem olduğu için unutma ifade eden fiiller mental fiil olarak kabul edilir

ME'de unutmakla ilgili **unutmak** “unutmak”, **unutdurmak** “unutturmak” (Yüce; 1988:74); KE'de **unutmak** “unutmak” (Ata, 1997:670); KB'de ve EUTS'de (Caferoğlu,1968:266) **unit-** “unutmak” fiilleri geçmektedir. Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesine de “unutmak”, Çağatay Türkçesinde unutmak şeklinde geçmektedir (Gülensoy, 2007:968).

Bellek, duyum ve algılarla kazanılan bilgilerin beyinde saklanması, gerektiğinde de hatırlanması şeklinde gerçekleşen zihinsel bir işlevidir. Öğrenilen bilgiler kullanılmadığında zaman içinde bellekten silinir. Unutmak fiili de zihinle ilgili bir fiildir. Öğrenilen bilgilerin kısa süreli ya da tamamen bellekten silinmesini ifade eder.

Türkçe sözlükte unutmak fiili; “1. Aklında kalmamak, hatırlamamak. 2. Bir şeyi dalgınlıkla bir yerde bırakmak. 3. Bir şeyi yapamaz duruma gelmek. 4. Bağışlamak. 5. Gereken önemi vermemek, üstünde durmamak. 6. Hatırdan, gönülden çıkarmak.” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Unutmak fiilinin Türkiye Türkçesindeki temel manası aklında kalmamak, hatırlamamaktır. Diğer kullanımlar anlam genişlemesi yoluyla sonradan kazanılmış manalardır.

Unutmak fiili; Türkiye Türkçesinde genel olarak aklında kalmamak, hatırlamamak ve dalgınlıkla unutmak manalarında kullanılmaktadır: Çalıştıklarımın hepsini unuttum. Defterimi evde unuttum. Bir de hem Türkmen hem de Türkiye Türkçesinde zihnimize depoladığımız bazı şeyleri hep hatırlamak, unutmamak istiyorsak “unutmayacağım” (hatırımda tutacağım anlamında) deriz: Yaptığın iyilikleri unutmayacağım. *Alladurdı bu bugün ağşam öz maşgalasınıñ arasında hem az geplemek hakda özüne beren pendini unutmayardı* (P,389). (Aladurdu bu gün akşam kendi ailesi içinde az konuşmak hakkında verdiği sözü unutmuyordu.) İnsan zihinde tutmak

istemediği şeyleri de zihin yardımıyla unutmaya çalışır. Unutmak fiilinin Türkiye Türkçesinde temel anlamı olan unutmak anlamının dışında affetmek manasında da kullanımı dikkat çekicidir.

Unutmak fiiliyle ilgili olarak kullandığımız bir diğer fiil de “hatırda kalmamak” fiilidir. Hatır sözcüğü; akıl, zihin, düşünce anlamına gelmektedir. Türkmen Türkçesinde de bu fiilin karşılığı “yadından çıkmak” birleşik fiilidir. Yad ise akıl anlamına gelir. Unutmak fiilinin akılla ilgili olduğunu göstermesi bakımından yad ve hatır sözcükleri dikkat çekicidir.

Türkmen Türkçesinde unutmak fiiliyle ilgili olarak “unutmak, yadından çıkmak, yaddan çıkarmak” fiilleri kullanılır. Yadından çıkmak (aklından çıkmak) fiili unutmak fiiline göre daha sık kullanılmaktadır. “Unutmak” eylemi akılla yapılan bir eylem olduğu için Türkmen Türkçesinde “yad” (akıl) ismi kullanılmıştır. Unutma eylemiyle akıl arasında bağlantı kurulduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

1.17.1. Unutmak: Unutmak

Unutmak manasında:

Alladurdi bu bugün agşam öz maşgalasiniň arasynda hem az geplemek hakda özüne beren pendini unutmayardy (P,389).

“Aladurdu bu gün akşam kendi ailesi içinde az konuşmak hakkında verdiği sözü unutmuyordu.”

Ol, polkovniğiň meyli nirä bolsa, şoňa bakan gışaryardy, onıň gövnini tapyardy, iki davağäriň biriniň “yüzinden” geçmeyärdi, beylekisiniň “halından” habar alyardy, iki yanını hem öcükdiyärdi, ovnuk meseleleri ulaldyady, olarıň kimisini sağyady, kimisiniň yiliğini soryady: polkovniği gönendiryärdi, öz cübisini hem unutmayardy...(P,214).

“O, binbaşının isteği nereye isterse oraya doğru giderdi, onun gönlünü alıyordu, iki kavgalının birini yüzünden geçemiyor, diğerinin halinden haber alırdı, iki tarafı da kıskırtıyordu, küçük meseleleri büyütüyordu, onların kimini sağlıyordu, kiminin iliğini kemiriyordu; binbaşığı yaşatıyordu, kendi cebini de unutmuyordu...”

Tä keselhanadan çıkyaňça, oba bilen dahılı vakaları unutcak bolup çitraşdı (NT,182).

“Hastaneden çıkıncaya kadar, köyle ilgili olayları unutmaya çalıştı.”

Gız suv almağa eğilende, bütin dünýäni unudıp duran Artık ulıdan dem aldı (AE,10).

“Kız su almak için eğildiğinde bütün dünyayı unutan Artık derin nefes aldı.”

Sehetniyaz, könäni yatlama, geçeni geçdi bil, garındaş bolsak, ählisini unudaris (NT,151).

“Sehetniyaz eskiyi hatırlama, geçeni geçmiş bil, akraba olursak her şeyi unuturuz.”

1.17.2. Yadından çıkmak: Unutmak

Türkmen Türkçesinde yadından çıkmak fiili, unutmak fiiline göre daha sık kullanılmaktadır. “Unutmak” eylemi zihinde gerçekleşen bir eylem olduğu için Türkmen Türkçesinde “yad” (akıl) ismi kullanılmıştır. Çıkmak fiili yad kelimesiyle birleşerek yönelmeli metafor oluşturmuştur. Çıkmak, uzaklaşmayı ifade eder. Yad; akıl, zihindir. Zihinden çıkan şeyler unutulur.

Aklından çıkarmak manasında:

Çernişov özine garaşlı adamlarıň özi bilen şeyle kesgin gepleşmäğini bir eyyäm yadından çikarıpdı (AE,241).

“Çernişov kendine bağılı kişilerle böyle sert konuştuğunu çoktan unuttu.”

Niyazberdi Keriň bolşunı sınılap oturan Övezmırat batır özünde alara zadıň yokduğı hakdaki inancına imrinip, atını yadından çikarıpdı (P,458).

“Niyazberdi Kerin durumunu düşünen Övezmurat Batır etrafta olup bitenlerin kendisini ilgilendirmediğine inanıp adını aklından çıkardı.”

Sürekli hatırında kalmak manasında:

Meniň şu aydanlarımı yadıňdan çikaraymagın yoluňda iň gorkulı zat Övezmırat serdarın atlılarıdı (P,49).

“Benim bu söylediklerimden hatırından çıkmayacak en korkunç şey Övezmırat’ın atlılarıydı.”

1.17.3. Yaddan çıkmak: Akıldan çıkmak

Unutamamak manasında:

Emma sen hiç vagt menin yadımdan çikmarsıň (P,30).

“Ama sen hiçbir zaman benim aklımdan çıkmayacaksın.”

1.18. HATIRLAMA İFADE EDEN FİİLLER

Köknel’e göre, her algılanan ve öğrenilen olay, kişi ya da nesne bellekte iz bırakır. “Bellekte saklanan bu izlerin yardımıyla, daha önce

algılanan ya da öğrenilen olay, kişi ve nesnelere yeniden karşılaşıldığında, bunların tanınması olanağı doğar. Buna tanıma denir. Bir ya da daha çok kez görülen kişiler, nesnelere, olaylar, yaşanan deneyimler ve öğrenilen bilgiler istendiğinde bellekte yeniden canlandırılabilir. Buna *hatırlama* denir.” Hatırlama, tanımadan daha ileri ve üst düzeyde bir işlevidir (Köknel, 2005:283). Buna göre, hatırlamanın daha üst düzey bir bilişsel işlev ve aşama içerdiğini söyleyebiliriz.

Binbaşılıoğlu'na göre hatırlama; “psikolojik terimleriyle, önce öğrenilen ya da bellenen, fakat var olmayan uyarıcılara bireyin tepki yapması demektir. Bu tepkiyi yaptıran şey bireyin organizmasında oluşan değişikliklerdir. Bu değişiklikler geçmiş uyarımı simgelerler. Öyle ki, bir denek hatırlamayı çağıran uyarılara tepki yapmak durumunda kalınca, var olmayan bir uyarıcıya (ışık, gıdanın konduğunu görmek .vb.) tepki yapar. Çünkü uyancı var iken, organizma bazı şeylerle değişmiştir. Bu değişiklik, başka bir şeyi simgelediği için buna simgesel süreç (sembolik proses) denmiştir. Hatırlama bütün duyu organlarınızla ilgili olabileceği gibi; genel nitelikte de olabilir. Hatırlama olurken unutma, derecesine göre gerçeklerden biraz uzaklaşılabilir. Unutulan kısımlar imgelem yardımıyla kimi zaman küçültülerek, kimi zaman da abartılarak değişikliğe uğrar. Bu nedenle, öğrenilecek ya da bellenecek şeylerin; ilerde hatırlanacak gibi, sağlam öğrenilmesi gerekir.” Beyinde depo edilen öğrenilen materyallerin hepsinin hatırlanması mümkün değildir (Binbaşılıoğlu,1991).

“Mutfakta yemek pişiren bir kadın, sıklıkla yaptığı yemeğe ne kadar su, tuz, yağ koyacağını bilir. Hekim hastasını dinleyip muayene ettikten sonra, bilgilerinden, öğrendiklerinden, tecrübelerinden yararlanıp tanı koyar. Hafızada depolanan bilgi, işe koşulacağı zaman bilince gelir, hatırlanır ve uygulanır.” (Morgan, 1984). Kısacası, hatırlama, zihinde depolanmış bilginin geri çağırılması olup bir takım bilişsel süreçleri içermektedir.

Eski Uygur Türkçesinde düşünmekle ilgili könglāmāk “hatırlamak, düşünmek, dalmak” (Caferoğlu,1968:115) fiili kullanılıyordu. Bu fiil köngül

“gönül kalp, fikir, istek, tefekkür, arzu, ülkü” (Caferoğlu, 1968:115) sözcüğünden türemiştir.

Hatırlamakla ilgili, KE’de, **añmak** “anmak, hatırlamak” (Ata, 1997:26), **añdurmak** “hatırlatmak” (Ata,1997:26); KB’de **üşgürmek** “hatırlamak”; ME’de **añmak** “anmak, hatırlamak” (Yüce,1988:87), hatırlamak **yâd kılmak** “hatırlamak, anmak” (Yüce,1988:200) fiillerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Anmak fiilinin kullanımının, Türkiye Türkçesinde kullanımının hâlâ devam ettiğini görüyoruz.

Türkçe sözlükte “hatırlamakla” ilgili kullanılan başlıca fiiller, “hatırlamak, anmak ve anımsamak” fiilleridir. Türkçe sözlükte “hatırlamak” fiili “anımsamak” şeklinde açıklanmıştır. Anımsamak fiili ise “bilinip unutulmuş bir şeyi akla getirmek, hatırlamak” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Anımsamak ve hatırlamak fiilleri eş anlamlı fiillerdir. Bu fiiller eş anlamlı gibi görünse de zaman zaman mana farklılıkları göstermektedir. Meselâ; “Yemeği ocakta unuttuğumu hatırladım.” deriz de “Yemeği ocakta unuttuğumu anımsadım” demeyiz.

Türkçe sözlükte hatırlamakla ilgili bir diğer fiil ise anmak “Birini veya bir şeyi akla getirerek sözünü etmek veya onu düşünmek, zikretmek, hatırlamak. 2. Bir armağanla birinin gönlünü almak. 3. Adlandırmak, Türkiye Türkçesinde geçmişte hatırası olan kişi ya da kişileri birden fazla kişinin hatırlaması gündeme getirmesi” fiilidir (BTS). Mesela; Atatürk’ü, Mehmet Akif Ersoy’u anarız; ama anımsamayız. Önceden tanıdığımız bir arkadaşımız hakkında konuştuğumuzda onu anmış oluruz. Anımsamak fiilinin kullanımı, hatırlamak fiiline göre daha azdır. Türkiye Türkçesinde “anımsamak” ve “hatırlamak” fiilleri birbirinin yerine kullanılabilen fiillerdir. Anımsamak fiili hatırlamak fiiline göre eskidir. Günümüz Türkçesinde en çok hatırlamak fiili kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde ayrıca akla gelmek, aklına gelmek, hatıra gelmek, hatıra gelmek, yâd etmek fiilleri kullanılmaktadır. Aklına gelmek ve

akla gelmek fiilleri genellikle aniden, birdenbire hatırlanılan, anımsananılan durumlarda kullanılır. Yani anilik ve birdenbirelik vardır: Problemin çözümü aklıma geldi.

Taradığımız metinlerde Türkmen Türkçesinde hatırlamakla ilgili kullanılan fiiller şunlardır: **Yatlamak (hatırlamak)**, **yada düşmek** (hatırlamak, hatırına gelmek), **yada salmak** (hatırlamak, hatırına getirmek), **yaddan çıkmak** (hatırından çıkmak) fiilleri kullanılmaktadır. Yâd sözcüğü Farsçada “anma, hatırda tutma” anlamlarına gelmektedir (Kanar,2007:1146). Türkiye Türkçesi ağızları sözlüğünde “akıl, hatırlama”, Türkçe sözlükte “akıl, hatırlama” anlamlarına gelmektedir. Türkiye Türkçesine Farsçada **yad**, **yad etme**, **yad etmek** şeklinde geçen fiiller (Kanar, 2007:1146) Türkmen Türkçesine **yatlamak** (hatırlamak), **yada üdüşmek** (hatırlamak, hatırına gelmek), **yâda salmak** (hatırlamak, hatırına getirmek), **yaddan çıkmak** (hatırından çıkmak) şeklinde geçmiştir. Yâd sözcüğü Türkmen Türkçesinde beş şekilde kullanılmıştır. Birleşik fiillerde yâd fiilinden sonra “düşmek, çıkmak, salmak” fiilleri gelmiştir. Yadlamak fiiline ilk kez Mukaddimetü’l-Edeb’de rastlıyoruz.

Farsçada yâd sözcüğü akıl, zihin, hatır anlamında kullanılan sözcük, Türkmen ve Türkiye Türkçesinde hatırlamakla ilgili kullanılmıştır. Hatırlama işlemi zihinle yapılır. Hafızaya alınan her türlü şey zihin yardımıyla hatırlanır.

Hatırlamak fiili, mental bir fiildir diyebiliriz. Yâd sözcüğünün “akıl, zihin” anlamına gelmesi de bunun ispatlarından biridir. Hatırlama akıl yardımıyla olur.

Türkmen Türkçesinde “**yürek**” adının akılla ilgili fiillerde kullanıldığı görülmektedir. Mesela; “**yüreğe salmak**” fiili, **aklına koymak** manasına gelmektedir. “**Yüreğinde gaytalamak**” bileşik fiilinin ise **anımsamak**, **aklından geçirmek** manalarına geldiğini görüyoruz: Ol hâzir hem agalarından gören zulüm sitemini yüreginde gaytalayardı, özüne yağşılık eden Övezmirat Batırınadını ârligini tarıplayardı (P,41). “O şimdi,

ağabeylerinden gördüğü zulmü aklından geçiriyordu hem de kendisine iyilik eden Övezmırat Batır'ın yiğitliğini övüyordu.”

Kuliev'e göre, 'akıl' anlamında türkm. akıl kelimesi kullanılır. 'Hafıza' anlamını veren Türkmençe yat (ya:t) isminden 'hatırlamak' anlamını veren yatla- fiili oluşmuştur: yaşlık dövrünü yatla- 'gençlik yıllarını hatırlamak' (Türkm. RS, 821). (sayfa 108) 'Hatırlamak', 'Belirtmek' anlamlarında Türkmencede yada sal-, yada düşür- fiilleri kullanılır (Türkm. RS, 821) (Kuliev, 1998:107).

1.18.1. Yatlamak: Hatırlamak

Aklına gelmek manasında:

-Ay, *“Her kimi bir küye salan dünya heydir bu.”* diyip, Oraz Magtumulıniñ sözünü yatladı (MO,83).

“Yahu “Her kesin başına bir uğraş veren dünya bu” deyip Oraz Mahtumkulu'nun sözlerini hatırladı.”

Yöne beglä gözi düşenden Övezmırat batır biıgtıyar halde öz oğlınıñ ölümünü yatlanını duyman galdı (P,300).

“Ama Begli'ye gözü iliştiğinde Övezmırat Batır gayri ihtiyarî öz oğlunun ölümünü hatırlayamadı.”

Isgaşarsın, öpüşersin, bil guçuşarsın, ah o günleri yatlamanıñdan govusı yokdur, bu dünyädän gidesin gelmez (MO, 68).

“Koklaşırın, öpüşürsün, kucaklaşırın, ah o günleri hatırlamamaktan iyisi yoktur, bu dünyada gidesin gelmez.”

Şu mahal Atacanı gucaklaysam edil oda düşen buz yalı pağış-para errep öte gidärmikem edep-ekramı, hayanı yatlamak bilen saklanıp durandır (MO,18).

“Şimdi Atacan’ı kucaklasam tam ateşe düşmüş buz gibi erirmiyim acaba, edepliliği, ayıp diye bir şeyin olduğunu hatırlamakla kendini tutuyordur.”

Yolda baryarkalar uruşda vepat bolan birnäçe yigidiñ adını yatlap, aksaggallardan käyindi (P,164).

“Yolda giderlerken savaşta vepat bolan birçok yiğidin adını hatırlayıp aksakallardan yakındı.”

Unutmak manasında:

İki gız çıkardım, bir zat gerek bolsa, ece diyip gelyärler, gerek bolmasa yatlanoklar (MO,94).

“İki kız çıkardım, bir şey lazım olursa anne deyip geliyorlar, lazım olmazsa hatırlamıyorlar.”

1.18.2. Yadına düşmek: Hatırlamak, hatırına gelmek, aklına gelmek

Emma Aynanıñ häzir onıñ yalı väşilik yadına düşmeyärdi (AE, 159).

“Ama Ayna’nın şimdi onun gibi şakalar aklına gelmiyordu.”

Şahır yatan yerinden içini gepletdi: “Yeri, durmuşıñ çataklığında Meñli gız nireden yadına düşüp yör diysene!” (P,284).

“Şair yattığı yerde kendi kendine konuştu “Yahu hayatın zor şartlarının arasında Menli kız nerden aklına geldi desene”

-Yok Stepan Ağa yadıma düşenok- diydi (P,41).

“Hayır, “Stepan Ağa hatırlamıyorum.” dedi.”

1.18.3. Yada salmak: Hatırlamak, hatırına getirmek

Salmak fiilinin Türkmen Türkçesinde, “inşa etmek, kurmak, İçine ya da aşağısına koymak, işe, okula yerleştirmek” gibi kullanımlarının yanında bir de yardımcı fiil olarak kullanıldığını görüyoruz. Yad fiiliyle birlikte hatırlamak manasında birleşik fiil olarak kullanılmaktadır. Zihinle ilgili fiillerde düşmek, salmak” şeklinde aşağı doğru olana hareketler çok sık kullanılmaktadır. Bu da bilginin zihne düşmesini, inmesini, toplanmasını ifade eden bir hareketi ifade ettiğini göstermektedir.

Hatırına getirmek, hatırlamak manasında:

Cahansoltan Ecenîň hem gövün diyeni bolmanı üçin özleri bilen sovuk gatnâşık etcegini yada saldı (NT,167).

“Cahan Soltan ebenin de söylediği olmadığı için kendileriyle soğuk ilişkide olacağını hatırına getirdi.”

Nuri Kazım bir hova nâmedir bir zadı yadına salcak bolyan yalı dımıp oturdy (M,82).

“Nuri Kazım bir süre bir şeyi hatırlamak ister gibi suskun kaldı.”

1.18.4. At tutmak: Hatırlamak, hürmet etmek, adını zikretmek

Tutmak fiili, gerçek anlamından uzaklaşarak mecaz yoluyla “hatırlamak” anlamında kullanılmıştır. At tutmak fiili, Türkmen Türkçesinde anlam genişlemesine uğrayarak hürmet etmek manasında kullanılmaktadır.

Hatırlamak manasında:

Şondan soň olar menin adımı tutanok, menem olarıň adını tutamok (P,40).

“Ondan sonra benim adımı hiç anmadılar, ben de onların adını hiç hatırlamadım.”

Aklına gelmek manasında:

Sähetniyaz aganıň iki oğunda nazarı eglenende ol “Hüdayberdim” diyip, ilki yalı oğlunıň “Aman berdim” diyip, sonra kişisiniň adını tutdı (NT, 189).

“Sähetniyaz ancanın iki oğlunda gözü takılı kaldığında o “Huday berdim” deyip, ilki gibi oğlunun “Aman berdim” deyip sonra küçüğünün adını hatırladı.”

1.18.5. Aklına getirmek: Hatırlamak**Hatırlayamamak manasında:**

Şonıň üçin ol, atınıň başını bir goyberdi, bir çekdi, Ayna nähili söz gatcağını aklına getirip bilmedi (AE,15).

“Onun için o, atının başını bir bıraktı, bir çekti, Ayna’ya nasıl söz söyleyeceğini bilemedi.”

1.18.6. Gövnüne gelmek: 1. Aklına düşmek, kafasında bir düşünce doğmak, hatırına gelmek, hatırlamak. 2. Tahmin etmek tahminde bulunmak. 3. Gücenmek, darılmak, incinmek, kırılmak

Birdenem alladan dilgir bolaymayın diyen pikir gövnüne geldi (MO, 1978:19).

“Birden Allah’tan razı olmamak gibi bir durum olmasın denen fikir aklına geldi.”

1.18.7. Tanamak: Bilmek, tanımak

Hatırlamak manasında:

Dagı näme hemmesini tanayan (NT,273).

“Elbette hepsini hatırlıyorum.”

Men doktor Yusupoviñ ayalı, tanayarsıñız mı? (MO,65).

“Ben Doktor Yusupov’un eşi, hatırlıyor musunuz?”

Seyitmırat beg Övezmırat batırın sesini eşiden badına tanan hem bolsa, göyä onı yañı tanayan adam bolup: (P,128).

“Seyitmırat Bey Övezmırat Batır’ın sesini işittiğinde hatırlamış olsa da güya onu yeni fark etmiş olup:”

1.19. İLETİŞİM FİİLLERİ

Duygu, düşünce veya bilgilerin akla gelebilecek her türlü yolla başkalarına aktarılması iletişimidir. Zihinde şekillenen istekler, duygular ve

düşünceler karşımızdakilere dil yoluyla aktarılır. Zihnin konuşma yoluyla dış çevreye aktarımı, iletişimdir. İletişim fiilleri ise konuşmakla, tartışmakla iletişimi sağlayan *de-*, *söyle-*, *sor-*, *konuş-* gibi fiillerdir.

Arnazarov'a göre, sözel süreçte yer alan *de-*, *söyle-*, *sor-*, cevap ver-bilgi ver-, haber ver- gibi konuşma eylemine dayalı fiiller iletişim fiilleri olarak değerlendirilmektedir. Bu tür fiiller Türkmen Türkçesinde Türkmen dil bilimci M. Hidayguliyev tarafından kullanılan sözleşik işlikler "söyleyiş fiilleri" terimi ile dile getirilmiştir (Arnazarov,1982:6). Konuşmanın görsel ve işitsel öğelerinin gerisinde, bunlara anlam veren zihinsel süreçler yatmaktadır. Düşünme, kavrama, yorumlama gibi işlemleri içeren bu süreç beyinde gerçekleşmektedir. İnsanın dilek, istek, şikâyet vs. gibi karşısındakine iletmek istediği şeyler öncelikle zihinde oluşur. İnsan ihtiyaçları doğrultusunda anlatmak istediği şeyleri zihninde organize eder ve önem sırasına göre karşısındakine aktarır. Konuşma eylemi insanın ruh, duygu ve zihnî durumuyla yakından ilgilidir.

1.19.1. KONUŞMA İLETİŞİM FİİLLERİ

İnsanlar; konuşarak, iletişime geçerek düşündüklerini veya bildiklerini sözlü olarak karşısındakine aktarır. Türkçe sözlükte konuşmak fiili, "1. Bir dilin kelimeleriyle düşüncesini sözlü olarak anlatmak. 2. Belli bir konudan söz etmek. 3. Bir konuda karşılıklı söz etmek, sohbet etmek. 4. Söylev vermek, konuşma yapmak. 5. Konuşma dili olarak kullanmak. 6. Düşüncesini herhangi bir araç kullanarak anlatmak. 7. İlişki kurmak veya ilişkiyi sürdürmek. 8. Flört etmek. 9. Dargın bulunmamak. 10. Oyuncak, hayvan vb. konuşmaya benzeyen birtakım sesler çıkarmak. 11. Gizli bir şeyi açığa vurmak, ele vermek. 12. Becermek, uzman gibi yapabilmek. 13. Geçerli olmak, etkin olmak: Yasaların yerine yumruklar konuştu. 14. Şık ve zarif görünmek." şeklinde açıklanmıştır (BTS). Konuşmak fiili, her iki lehçede de düşünceyi sözlü olarak anlatmayı ifade eder. Konuşmak fiili, temel (gerçek)

anlamda zihinde oluşan düşünceleri, istekleri, fikirleri vs. sözlü olarak söylemek manasıyla mental bir eylemi ifade eder.

Söylemek fiili, Türkçe sözlükte “1. Düşündüğünü veya bildiğini sözle anlatmak 2. Bir düşünceyi ileri sürmek, ortaya atmak 3. Yapılmasını istemek. 4. Türkü, şarkı vb. okumak 5. Yazmak, düzmek 6. Haber vermek 7. Önceden bildirmek, tahmin etmek. 8. Sipariş etmek. 9. Herhangi bir şeyi bildirmek, anlatmak, demek istemek, hatırlatmak.” şeklinde açıklanmıştır (BTS).

Demek fiili ise Türkçe sözlükte “1. Söylemek, söz söylemek 2. Ad vermek 3. Bir dilde karşılığı olmak: Kamer “ay” demektir. 4. Herhangi bir ses çıkarmak. 5. Herhangi bir kanıya, yargıya varmak. 6. Düşünmek. 7. Oranlamak. 8. Ummak. 9. Erişmek. 10. Bir işe kalkışmak, yeltenmek. 11. Saymak, kabul etmek.” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Türkçe sözlüğe dayanarak de- fiilinin, başkasının ağızından aktarılan sözlerde kullanıldığını söylemek mümkündür. Demek fiilinin, Türkiye Türkçesinde “düşünmek” manasında da kullanıldığı görülmektedir: “İnsanlar ne der (düşünür) sonra?”

Söylemek ve konuşmak fiilleri ilgili maddelerin Türkçe sözlükteki birinci maddedeki “düşüncelerini dille anlamak” şeklindeki açıklamayla mana ortaklığı gösterir.

Konuşma fiillerinin, Orhun Abideleri’nde **ay-** “söylemek, demek, konuşmak, haber vermek, hükmetmek, hükümrân olmak, idare etmek”, **ayt-** “demek, söylemek, arz etmek” (Ergin, 2003:86); DLT’te sövmek (Atalay, 1. Cilt, 2006:534), sözle- “söylemek, konuşmak” **sözlenmek** “söylemek, sözü açıklamak”, **sözleşmek** “söyleşmek, konuşmak” (Atalay, 1. Cilt, 2006:534), **tèmek** “demek, söylemek” (Atalay, 2006:591); KE’de **aymak** “söylemek, sormak”, **ayt-** “söylemek, demek” (Ata, 1997:49), **ti-** “demek” (Arat, 1979:443); KB’de **ay-** “demek, söylemek” (Arat, 1979:41) ve **ayıtmak** “sormak, söylemek, demek” (Arat, 1979:46) şeklinde geçtiği tespit edilmiştir.

Türkmen Türkçesindeki temel konuşma fiilleri; **geplemek** “konuşmak”, **diymek** “demek, söylemek”, **sözlemek** “konuşmak” fiilleridir. Arnazarov’a göre, de- ve söyle- fiilleri bütün Oğuz grubu Türk lehçelerinde söylem sürecini genel anlamda anlatır. Türkmen Türkçesinde diy-, sözle-, geple-, ayt-; Azerbaycan Türkçesinde de-, söyle-, danış-; Türkmen Türkçesinde sözle-, konuş-; Gagavuz Türkçesinde söyle-, laf et- fiilleri genel anlamda iletişim fiilleridir. Bu fiiller söyleme sürecini genel anlamda anlatsalar da mesala de-fiilinin yerine göre sor-fiilinin yerine de kullanılması gibi Oğuz grubu Türk lehçelerinde kendilerine özgü kullanım özellikleri kazanmışlardır (Arnazarov, 1982:50-52).

Erdem’e göre, Oğuz grubunda genel olarak kullanılan de- ve söyle-fiilleri kendi arasında da aslında kullanım farkı taşımaktadır. Daha uzun soluklu konuşmalar için hitap etme karşılığında söyle- kullanılırken, de- fiili daha güncel ve daha genel bir kullanım olduğu dikkat çeker (Erdem, 2007:96).

“Ali yarın bize geleceğini söyledi.” “Ali yarın bize geleceğini dedi.” “Ali yarın size geleceğim dedi.” “Sürekli çalışmaktan yorulduğunu söyledi.” “Sürekli çalışmaktan yorulduğum, dedi.”

Erdem’e göre, lehçelerde kullanılan, fakat aynı bağlamda paradigmatic ilişkilerle birbirinin yerini tutabilecek, Warren’in “dialektal eş anlamlı” dediği, Lyon’un “bütüncül eş anlamlılar” dediği ve Oğuz grubu Türk Lehçelerinde de-, söyle-, ayt- örnekleriyle ortaya çıkan eş anlamlılık türü, aslında bizim daha çok “yakın anlamlılar” olarak gördüğümüz ve Lyons’un “tam eş anlamlılar” dediği, Warren’in “diyalektal varyantlar” dediği grupta yer almakta ve Person’un “ima yollu özdeşlik” dediği, zihni ve kültürel süreçten geçip de, yan anlamları arasında kesişen noktalara sahip olarak eş anlamlı hâle gelmiş kelimeler olmaktadır (Erdem, 2007:96).

Arnazarov kitabında söyleyiş fiillerini “sözleşik fiilleri” “1. Söyleme sürecinin içeriğini anlatan fiiller 2. Söyleme sürecinin tarzını anlatan fiiller”

olmak üzere iki gruba bölünmüştür. Söyleme sürecinin içeriğini anlatan fiiller de kendi içinde; 1. Duygu katkısı olmayan 2. Olumlu duygu katkısı olan 3. Olumsuz duygu katkısı olan fiiller olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Arnazarov sohbet, haber, soru, cevap, rica, emir, danışma, izah, selam, vedalaşma, yemin, davet, teklif, sunuş, hitap, onay, ret, tekrar ile ilgili iletişim fiillerini duygu katkısı olmayan fiiller içinde değerlendirilmiştir.

Arnazarov'un Türkmen Türkçesinde tespit ettiği duygu katkısı olmayan fiiller şunlardır: *sohbet* (*gürrüñet-, söhbet et-, gürrüñber-, beyan et-*), *haber* (*duydur-, duyduruş ber-, bildir-, habardar et-, malim et-, ilan et-, yansıt-, sızdır-*), *soru* (*sora-, soragla-, sorag et-, sorag ber-, soval ber-*), *cevap* (*cogap ber-, cogap gaytar-, gaytargı ber-*), *rica* (*hayış et-, tovakga et-, dile-, yalbar-, yalbar yakar et-, özelen-, boyurgan-*), *emir* (*buyur-, buyruk ber-, höküm et-, höküm ber-, perman ber-, talap et-, tabşır-, tabşırık ber-, sarga-, sargıt et-*), *danışma* (*geñeş-, maslahatlaş-, maslahat et-, akillaş-, ölçenip goy-, bişinip goy-, geñeş ber-, maslahat ber-, nesihat et-, akıl ber-, akıl et-, akıl övret-, övüt ber-, övüt-ünder et-, vesyet et-, pend ber-, geñeş-, geñeş sal-, maslahat sora-, maslahat sal-, sala sal-*), *izah*, *açıklama* (*düşündir-, düşündüriş ber-*), *selâm* (*salamlaş-, salam-helik soraş-, sağlık-amanlık soraş-, salam ber-, salam iber-*), *vedalaşma* (*hoşlaş-, sağbollaşmak*), *yemin* (*kasam et-, ant iç-, äht et-*), *davet* (*ünde-, inde-*), *ikram*, *sunuş* (*hödür et-, mürehet et-*), *hitap* (*yüzlen-, yüz tut-*), *onay* (*makulla-, tassıkla- tassık et-, ıkrar et-, golda-, una-*), *red* (*inkâr et-, räd et-, garşı çık-*), *tekrarlama* (*gaytala-, tekrarla-, tekrar et-*).

Biz, Arnazarov'un danışma fiillerine dâhil ettiği "nesihat et-, Takıl ber-, övüt ber-" gibi fiilleri, onay fiillerini ayrı bir başlıkta zihin fiilleri olarak ele aldık ve birinci gruptaki fiillere dâhil ettik.

Arnazarov; teşekkür, dua, kutlama, müjde, övgü, şaka ile ilgili fiilleri "olumlu duygu katkısı olan söyleyiş fiilleri" grubuna dâhil etmiştir. Aynı çalışmada olumsuz duygu katkısı olan söyleyiş fiilleri şunlardır: *kötü söz ve beddua, yalan, azarlamakla ilgili, şikâyet, aldatma, öfke, kavga, tartışma, övünme, gıybet, töhmet ifade eden fiiller*. Arnazarov'un bu grupta ele aldığı

bazı fiilleri duygu fiilleri (öfke, övünme vb.) grubuna dâhil ettik. Arnazarov'un eserinde söyleme sürecinin tarzını anlatan fiiller altı gruba ayrılmıştır:

1. Söyleme sürecinin tarzını genel anlamda anlatan fiiller
2. Yüksek tonlu konuşmayı niteleyen fiiller
3. Alçak sesli konuşmayı nitalayan fiiller
4. Söyleme sürecinin hoşluğunu güzelliğini anlatan fiiller
5. Söyleme sürecinin hoşluğunu güzelliğini anlatan fiiller
6. Çok ve anlaşılmaz konuşmayı niteleyen fiiller (Arnazarov, 1982).

Kuliev konuşma fiillerini "Ruhsal Faaliyet Fiilleri" ana başlığı altında incelemiştir. Türk fiillerinin semantik alt grubu olan konuşma fiilleri ilk defa Dmitriyev tarafından araştırılmıştır. Dmitriyev Türk dilindeki konuşma fiillerini şöyle açıklıyor: 'Hareket fiilleri ve aktivite fiillerinin yanı sıra konuşma fiilleri sınıfı fiil semantikasının genel sisteminde mühim halkalardan birini oluşturur. Tüm dünya dillerinde bu fiil sınıfı kendi önemi ve akıcı konuşmada sık sık kullanışı ile ayrılmıştır.

Türkçe konuşma fiilleri N. Z. Hacıyevin ve A. A. Koklyanova'nın geniş makalelerinde de gözden geçirilmiştir. Sözü geçen makalenin yazarları Türkçe konuşma fiillerini iki alt sınıfa ayırmıştır: esas konuşma fiilleri ve farklılaştırılmış anlamlı konuşma fiilleri. Esas konuşma fiilleri sadece konuşma eylemini bildiren fiillerdir. Genel Türkçede de 'söylemek, demek', genel Türkçe ayt- 'konuşmak', genel Türkçe söyle- 'konuşmak, söylemek, demek', tuvin. çugaalaar- 'söylemek', çokta- 'demek', çuv. kala- 'demek', Türkmence geple- 'demek, söylemek', yakut. kepe- 'demek, söylemek, konuşmak', Azerice danış- 'konuşmak', Türkçe konuş- 'sohbet etmek, konuşmak' fiilleri kullanılır.

Rus dilinin konuşma fiillerinin semantikasi L. M. Vasilyev tarafından çalışılmıştır. Onun çalışmasında konuşma fiilleri aşağıdaki sınıflara ayrılmıştır: konuşmanın dış tarafını tanımlayan fiiller, konuşmanın içeriğini tanımlayan fiiller, konuşma etkileşimi ve iletişim fiilleri, konuşma

motivasyonunu anlatan fiiller, duygusal ilişki ve değer anlamlı fiiller (Vasilyev, 1981, 4-33). Bilindiği gibi konuşma fiilleri geniş kullanım alanına sahiptir ve iletişim sürecinde birinci dereceli önem taşırlar. 'Konuşmak, demek' anlamında Türkmencede çağdaş Azerbaycan edebiyatı, Türk ve Gagavuz dillerinden başka tüm Türk dillerinde karşılaşılan ayt- fiili kullanılır.

Diğer çok kullanılan konuşma fiili Azerice söyle-, Türkmençe sözle-, Gagavuzca söle-, Türkçe söyle- 'söylemek, anlatmak' fiilidir. Geple- fiili Türkmen dilinde 'konuşmak, söylemek' anlamında kullanılır: Rusça geple- 'Rusça konuşmak', 'nutuk atmak, anlatmak', yıgnakda geple- 'toplantıda konuşmak', mecazi anlamda 'azarlamak, fırça atmak': Sen oña gepleme onda günä yok 'Sen onu azarlama, onun suçu yok'.

Türkmen dilinde 'konuşmak, sohbet etmek' anlamında gürle- fiili kullanılır: doğru gürle- 'doğruyu söylemek, doğru konuşmak', övnüp gürle- 'övünerek konuşmak, övünmek'. Verilmiş fiilin karşılıklı ortak şekli ise gürleş- 'söylemek, sohbet etmek, kiminleyse konuşmak': iş barada gürleş- 'iş hakta sohbet etmek'. Bundan başka o 'anlaşmak, sözleşmek' anlamında da kullanılır, örneğin: *Biz teatrda duşuşmagı gürleşdik* 'Biz tiyatrodaki görüşmeye anlaştık.'

Türkmen dilinde 'demek, konuşmak, sohbet etmek' anlamında gürrüñleş fiili kullanılır: 'Sizin bilen gürrüñleşmeye geldim' 'Ben sizinle sohbet etmeye geldim.' Türkmencede gürrüñleş- fiilinin sinonimi gürrüñ et- analitik fiilidir.

Oğuz dillerinde iki muhatabın konuşması Azerice sor-, soruş-; Gagavuzca sor-, Türkmençe sora-, Türkçe sor- 'sormak' fiili ile yapılır. Sor- şekli eskidir, eski Türk yazılı anıtlarda da rastlanmıştır. Azerice, Türkçe ve Gagavuz dillerinde danış- fiili kullanılır. Azerice bu fiil 'konuşmak, söylemek', 'anlaşmak, ikna etmek' anlamlarını, Türk ve Gagavuz dillerinde ise 'danışmak' anlamını verir (Kuliev, 1998).

1.19.1.1. Geplemek: Konuşmak

“Geplemek” fiili, Türkiye Türkçesindeki konuşmak fiilinin karşılığıdır. Geplemek fiili, Türkiye Türkçesindeki konuşmak fiiliyle “Bir dilin kelimeleriyle düşüncesini sözlü olarak anlatmak, belli bir konudan söz etmek, bir konuda karşılıklı söz etmek, sohbet etmek, söylev vermek, konuşma yapmak” anlamları bakımından ortaklık gösterir. Taradığımız metinlerde geplemek fiilinin mecaz anlamda kullanımına rastlamadık.

Düşündüklerini karşısındakine anlatmak manasında:

Ol tumşugını dik tutup, gözünü alardıp, gaharlı gepledi (M,304).

“O göğsünü kabartarak kaşlarını çatıp sinirli konuştu.”

Magtımğulı Täçbahşı hana beren cogabını gaytaladı, canından yaña sähelçe-de teşvüşe düşmeyänligini, häkim bilen egri oturup, dogru gepleşmegiñ arzu vundadığını aytdı (M,291).

“Mahtumkulu Taçbahşı Han’a verdiği cevabı tekrarladı, hiçbir şekilde canından ayamayacağını, valiyle açık açık konuşma niyetinde olduğunu söyledi.”

Mal geçip gutarandan soñ, Mämmetveli arkayın gepledi: *-Nobat bay, indi biziñ sähedimizi hem belläp ber! (AE,224).*

Mal geçtikten sonra Mehmet Veli sakince konuştu: - Nobat Bey, şimdi bizim sınırimızı ezberle.

Ol geplecek bolanda, bütün endamı birden gızdı, depesiniñ tüyi bir yere üyşüp, reñki boy-yaz gızardı (AE,98).

“O, konuşacak olduğunda bütün bedeni ısındı, başının kılları bir yere toplanıp rengi attı.”

Karşılıklı söz söylemek, sohbet etmek manasında:

Olar biri-biri bilen çifnerilişdiler, göreçleri bilen gepleşdiler (AE,82).

Onlar birbirine baktılar, gözleriyle konuştular.

1.19.1.2. Sözmek: Konuşmak

Sözmek fiili “söz”den türemiş fiildir. Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam alanını genişleten kelime hakkında Clauson (1972:863) şu açıklamayı yapmıştır: ay gibi hem bir konuşma ile hem de bir konuşma olmadan kullanılıyordu. 13. yüzyıllarda bazı açıklanamaz sebeplerle, muhtemelen s ve z’yi arka arkaya getirmekten sakınmak için (böyle arka arkaya getirmeler oldukça yaygın olmasına rağmen) bazı şivelerde söyle-olmuş (Erol, 2005:475).

Sözcüğün Türkiye, Türkmen Türkçesi sözlüklerinde yer alan ilk anlamı “düşündüğünü veya bildiğini söz ile anlatmak” şeklinde ortaktır. Sözmek sözcüğünün, zihinle ilgili bir hareketi bildiren mental sürecin son aşamasını oluşturduğu söylenebilir. Çünkü bir şey hakkında konuşmadan ya da söz söylemeden önce beyinde düşünme hareketi gerçekleşir. Bu durumda “Sözmek, beyinde gerçekleştirilen düşünme eyleminin çıktısıdır” denebilir (Yaylagül, 2005:46). Sözmek fiili; duyguların, düşüncelerin, arzuların zihinde şekillendikten sonra dil vasıtasıyla çıktısıdır.

Düşüncesini sözlü olarak anlatmak manasında:

Atacana-da geregi şoldı, çünkü ol Gulcahan hakdaki pikirini ene-atasına bildirmen, başga bir mesele babatda arkayın sözleşmekçidi (MO,22).

“Atacan’a da lazım olanı buydu, çünkü o Gülcahan’la ilgili düşüncelerini anne babasına söylemeden başka bir mesele hakkında rahatça konuşmak istiyordu.”

Söz söylemek, sohbet etmek manasında:

Ol çay başında ene-atası bilen hovlukman sözleşmege başladı (MO,27).

“O çay içerken anne babasıyla acele etmeden konuşmaya başladı.”

Ol eyyäm häkim bilen yüzbe-yüz oturyp, ikiçäk sözleşyärđi (M,291).

“O valiyle baş başa oturmuş, konuşmaya başlamıştı bile.”

Konuşma yapmak manasında:

Gız Nökeriň öňünde günäli yalı, hıyalında pınhan sözleşdi (NT,164).

“Kız Nöker’in önünde suçlu gibi şüphe çekecek şekilde konuştu.”

Oraz elini cübüsinden çıkarman, Atacanıň yüzüne bir gıyarak seretdi-de, yene sözleşmäge başladı (MO,92).

“Oraz elini cebinden çıkarmadan Atacan’ın yüzüne yan gözle bir baktı ve konuşmaya başladı.”

Konuşma dili olarak kullanmak manasında:

Näme üçin düşüneňok? Men Türkmen dilinde sözleyärin ahırın (MO, 99).

“Neden anlamıyorsun? Ben Türkmenceyle konuşuyorum yahu.”

1.19.1.3. Sözleşmek: Konuşmak, anlaşmak, uyuşmak

Sözleşmek fiili, Türkmen Türkçesinde karşılıklı konuşmayı anlatan bir fiildir. Anlam genişlemesi yoluyla “anlaşmak” manası kazanmıştır. Sözleveya sözleş- olarak bütün modern şivelerde yaşayan (Clouston,1972:864) kelimenin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlemiştir

(Erol,2005:476). Sözleşmek fiili hem anlaşmayı hem de konuşmayı ifade eden bir fiildir.

Anlaşmak manasında:

-Ay gerek dayza, siz berer diyip arkayıñ aytman-da bir sözleşip görüñ
(MO,138).

“Ay! Gerek teyze. Siz verir diyip sakinlikle söylemeyin de bir anlaşın.”

Konuşmak manasında:

Her halda, volostnoyı öz yanına getirdip, onıñ bilen sözleşmek isledi
(AE,309).

“Her durumda Volostnoy’u yanına getirip onunla konuşmak istedi.”

1.19.1.4. Aytmak: 1. Bir şeyi haber vermek, duyurmak, söylemek, bildirmek 2. Anlatmak 3. Şarkı, türkü söylemek.

Türkmen Türkçesindeki “aytmak fiili”, Türkçe sözlükteki söylemek fiiliyle “1. Düşündüğünü veya bildiğini sözle anlatmak 2. Bir düşüncüyü ileri sürmek, ortaya atmak 3. Türkü, şarkı vb. okumak (BTS) anlam bakımından ortaklık gösterir.

Düşündüğünü veya bildiğini sözle anlatmak manasında:

Öteräk geçen däldirin-dä diyip, aydan sözlerini saldarlap görüp öküñcek yalı etdi (NT,99).

“Aşırıya kaçırılmamışımıdır umarım deyip söylediklerini kafasından geçirerek pişmanlık duyuyormuş gibi oldu.”

Bir düşünceyi, fikri ileri sürmek ortaya atmak manasında:

Doktor Yusupov Atacan hakkındaki fikirini has açık aytmassa-da incalmadı (MO,109).

“Dr. Yusupov Atacan’la ilgili düşüncelerini daha açık söylemezse rahatlayamayacaktı.”

Anlatmak manasında:

-Hava, hava, ayt göreyin! Diyip traktorçı onun sözünü yigrenç bilen gaytaladı (MO,22).

“Evet, evet söyle bakayım, diye traktörcü onun sözünü tiksintiyle tekrarladı.”

Şarkı, türkü söylemek manasında:

Eysem de bolsa, ol Aynanı unudıp bilmän, orağırñ şıbirdısına goşup, aydım aytdı (AE,179).

“Her nasılsa, o Ayna’yı unutamadan, orağın şakırtısına koşup, türkü söyledi.”

1.19.1.5. Diymek: 1. Demek, söylemek 2. Adlandırmak

Demek fiili Türkçe sözlükte “1. Söylemek, söz söylemek 2. Ad vermek 3. Bir dilde karşılığı olmak 4. Herhangi bir ses çıkarmak 5. Herhangi bir kanıya, yargıya varmak 6. Düşünmek. 7. Oranlamak 8. Ummak 9. Erişmek 10. Bir işe kalkışmak, yeltenmek 11. Saymak, kabul etmek.” şeklinde açıklanmıştır (BTS). De- fiili Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesiyle “herhangi bir kanıya, yargıya varmak, düşünmek, oranlamak manasında zihin fiili durumuna gelmiştir.

Söz söylemek manasında:

Yöne öñde biri çakıza bilen oñuşcak veli, yanınıñ kelle ağırısı bar diyyärmış (MO,118).

“Fakat eskilerden biri meseleyi hallederiz ama yanının baş ağırısı var demiş.”

Goy, ondan soñra bihaya diysinler, Yarancan diysinler, goy nâme diyseler diysiñler (MO,119).

“Bırak ondan sonra utanmaz desinler, Yarancan desinler, ne derlerse desinler.”

Öziñ govısını et dä” diyip allalarına sığınyardılar (AE,322).

“Kendin daha iyisini yap deyip Allahlarına sığınyorlardı.”

1.19.1.6. Geñleşmek: Danışmak, fikir alışverişinde bulunmak, tavsiye, öğüt almak

Bir iş için bilgi veya yol sormak, görüş almak, istişare etmek, müracaat etmek:

İndi nâme-de bolsa Övezmırat batıra geñleşip etmek gerek (P,97).

“Şimdi ne olursa olsun Övezmırat Batır’a danışmak gerek.”

Gürleşme kemini goymadık, hanı indi barıp, ilat bilenem geñleşip görelı (M,316).

“Yeterince konuştuk, hadi, artık ahaliyle de danışalım balkım.”

1.19.1.7. Soramak: 1.Sormak. 2.İzin almak, müsaede istemek

Sözcük, Divanü Lûgat-it Türk'te (DLT,2006:538) iki ayrı madde başı olarak geçmektedir. Sözcüğün ilk madde başı altında verilen anlamı “emmek, sormak: kenç süt sordı “çocuk süt emdi” olarak yer alırken; ikinci madde başlığı altında yer alan anlamı sormak, aramak, er söz sordı: “adam haber sordu”, adam yitük sordı “adam yitik sordu, yitik aradı” şeklindedir. Bu durumda sözcüğün DLT’de yer alan çok anlamlı durumunun ve de anlamlarının devam ettiği görülmektedir.

Sözcüğün Türkiye, Türkmen Türkçesi sözlüklerinde yer alan ilk anlamının *birine soru yönelterek herhangi bir konuda ondan bilgi istemek, sual etmek* şeklinde yer aldığı görülmektedir. Bu durumda “Birinden bilgi almak amacı ile soru yöneltmek” şeklinde bir çekirdek anlama sahip olduğu söylenebilir. “Sormak” fiili zihin yardımıyla yaptığımız bir eylemdir. Sorarken amacımız karşı taraftan bilgi almaktır, danışmaktır.

Sormak fiilinin asıl anlamı, birine soru yönelterek herhangi bir konuda bilgi istemektir. Soru yoluyla karşımızdakinden bilgi alırız, bilmediğimiz şeyler hakkında bilgilenmek isteriz. Sormak, düşünceyi harekete geçirir. Bilgilenmek istediğimiz şey hakkında var olan bilgilerimizin üzerine bir şeyler ekleriz.

Bilgi almak manasında:

Hiç kime duyurmadan, horlaman sag-aman aşırđıñmı diyip, Stepan aga hakda soramaga başladı (P,184).

“Hiç kimseye duyurmadan, aşağılamadan, sağ salim götürdün mü deyip Stepan Ağa'yı sormaya başladı.”

Olaram şehäre çıksalar gürgenlilerin yük düşüryän kervansarayına girip çıkyardılar, o tarapdan argışçı gelip-gelmändigini soraşdıryardılar (M, 82).

“Onlar da dışarı çıktıklarında Gürgenliler’in yük indirmekte oldukları kervansaraya girip o taraftan tacir gelip gelmediğini araştırıyorlardı.”

Magtimguli, ozalı bilen, Annanıñ yanına geçip, onuñ ahvalını soradı (M,274).

“Mahtumkulu öncelikle Anna’nın yanına varıp onun ahvalini sordu.”

1.19.1.8. Maslahat salmak: Danışmak, görüş alışverişinde bulunmak

Birine soru yönelterek herhangi bir konuda bilgi istemek manasında:

Nätcemkäm, Batır?-diyip, Övezmirat batıra maslahat saldı (P,180).

“Ne yapacağım Batır? diye Övezmirat, Batır’a danıştı.”

- *Gulcahan institutda okap yör, habarıñ barmı- diyip soradı (MO,62).*

“Gülcahan enstitüde okuyor, haberin var mı diye sordu.”

-*Cereni Sulhuñ alyarmı?- diyip soradı (MO,104).*

“Cereni Sulhun alıyor mu diye sordu.”

1.19.1.9. Añlatmak: Anlatmak, ifade etmek

Bir konu üzerinde açıklama yapmak, açıklamada bulunmak manasında:

Stepan Övezmirat Batırıñ beren bu maslahatından razılığını sesini çıkarman añlattı (P,46).

“Stepan Övezmirat’ın verdiği bu tavsiyeyi onayladığını sesini çıkarmadan anlattı.”

1.19.1.10. Beyan etmek: Anlatmak

Düşüncelerini anlatmak manasında:

Murtlak piyada has hem teşvüşe düşüp, yüregindäkini beyan etdi
(M,286).

“Bıyıklı piyade daha da heyecanlanarak kalbindekini anlattı.”

1.19.1.11. Düşündüriş etmek: Anlatmak

Bir sözü iletmek manasında:

Emma men heniz sorag bermänkäm, gürün arasında garının özi
düşündüriş edip gitdi (D,58).

“Fakat ben henüz soru sormadan, laf arasında ihtiyarın kendisi anlattı.”

1.19.1.12. Düşündürmek: Anlatmak

Anlatmak manasında:

Nenensi-de bolsa, ol yuvaşlık bilen düşündürmäge başladı (MO,109).

“Ne olursa olsun o acele etmeden anlatmaya başladı.”

İzah etmek, bilgi vermek manasında:

Men size gep manısını düşündirecek bolmayın, gelişsiz bolar (M,302).

“Ben size sözün manasını anlatmayayım, ayıp olur.”

Men saña cennetdekäñ, şeydip arzuw çekmeli dældigini, bu tayda
bolmagıñ özüniñ bakılıkdığını şubela düşündirecek bolyardım, sen ona

düşünyändigini yöne endigiñden saplanıp bilmän edil şo taydaki yalaki arzuvcıl bolup galandığıñı aydıp, özüñi aklacak bolyardıñ (NT,157).

“Ben sana cennetteyken, böyle arzu etmemek gerektiğini, burada olmanın kendisinin ebedi olduğunu o kadar anlatmak istiyordum, sen bunu anladığını fakat alışkanlığından vazgeçemeyip tam ordaki gibi istekli olduğunu söyleyip kendini savunmaya çalışıyordun.”

Serhedi gorayan esgerler iki tarapdaki adamlara-da gepleşmäniñ bolmayandığını dil bilen-de ap-añsat düşündürirdirler (NT,59).

“Sınırı koruyan askerler iki taraftakilere de konuşmanın yasak olduğunu kolayca anlatmışlar.”

1.19.1.13. Gürrüñ bermek: Bir konu hakkında birini bilgilendirmek, haber vermek, haberdar etmek, anlatmak

Haber vermek, bilgilendirmek manasında:

-Dönük tutduk- diyip, öñlerinden çıkana gürün beryärdiler (P,61).

“Yağmacı yakaladık diyerek önlerine çıkan insanlara bilgi veriyorlardı.”

Düşüncelerini, yaşadıklarını nakletmek manasında:

-Vah başımızdan bir hovp sovlan bolsa bolyar- diyip Doktor Yusupov ayalına yürekden gürrüñ bermäge başladı (MO,114).

“Yahu, başımızda tehlike geçtiyse yeter, deyip Dr. Yusupov, hanımına içtenlikle anlatmaya başladı.”

1.19.1.14. Düşündüriş bermek: Açıklamak

Türkçe sözlükte açıklamak fiili, “1. Bir konuyla ilgili gerekli bilgileri vermek, izah etmek, afişe etmek. 2. Bir sorunla ilgili aydınlatıcı bilgi vermek, tavzih etmek. 3. Bir sözün, bir yazının ne anlatmak istediğini belirtmek, yorumlamak. 4. Açıkça söylemek, ifşa etmek. 5. Belirtmek, göstermek, açığa vurmak, izhar etmek” şeklinde açıklanmıştır. Açıklama işi zihinde düşünülen, değerlendirilen şeylerin dil yoluyla karşımızdakine aktarımıdır.

Nöker milisge mayor sähel başını galdırdı, ähli düzgünini biri-biri bilen bağlanışdırıp düşündiriş beryärdi (NT,135).

“Nöker polis mayor azıcık başını kaldırırsa bütün kuralını bir biriyle bağlanştırarak rapor veriyordu.”

1.19.2. Tartışma, Münakaşa İfade Eden İletişim Fiilleri

Bu gruba giren fiiller karşılıklı gerçekleştirilen eylemleri ifade eder. Bu gruptaki fiiller işteşlik ekiyle (-ış, -iş, -uş, -üş) yapılır.

1.19.2.1. Davalaşmak: Tartışmak, münakaşa etmek, gürültü yapmak

Karşılıklı ağır sözler söyleyerek çekişmek, münakaşa etmek manasında:

Şo taydaki gurlışıkçılar bilen davalaşyanını, olarıñ kim için mekdebi yañadan tirsege dayandırcak bolyanını yüzlerine basıp sanaşyanını bilmän duranokdı (NT,153).

“Oradaki inşaatçılarla nünakaşa ettiğini, onların kim için okulu yeniden dirseğine kaldırmak istediğini yüzlerine vurmakta olduğunu bilmiyor değil.”

Yas yerinde davalaşılan dâldir (NT,193).

“Cenaze yerinde münakaşa edilmez.”

Kāmahal ene bilen gızı, ata bile ogli durmuş meselesinde davalaşyarlar-da, in sonunda-da ogul bilen gız hak, ene bilen ata nehak boylar-da çıkayyar (MO,53).

“Bazen anneyle kızı, babayla oğlu hayat meselesinde anlaşmazlık yaşıyorlar ve sonunda oğulla kız haklı, anneyle baba haksız oluyor.”

1.19.2.2. Cedelleşmek: Tartışmak

Tartışarak bilgi düzeyini ölçmek manasında:

Doktor Yusupov öz dövründe yedi yıllık bilim alan ayalı bilen ilim, kitap, kabinet yalı zatlar hakda hiç haçan-da cedelleşcek bolmandı (MO,95).

“Dr. Yusupov kendi zamanında yedi yıllık eğitim almış hanımıyla ilim, kitap, iş odası gibi şeyler hakkında hiçbir zaman bile tartışmaya yeltenmemişti.”

1.19.2.3. Cencelleşmek: Birbiriyle kavga etmek, tartışmak, skandal, rezalet çıkarmak, bağırarak, sövmek

Karşılıklı ağır sözler söyleyerek çekişmek, münakaşa etmek manasında:

Häzir cencelleşip oturmaya vağt yok (AE,536).

“Şimdi kavga etmeye zaman yok.”

Häzir onıñ kecine gitse, cencelleşse, derrev onıñ bilen bellisini etmelidi: şeyle bolanda, Mavı häzir peyda gazancakmıdı? (AE,425).

“Şimdi ona inat etse, kavga etse, hemen onunla işi halletmek lazım; böyle olursa Mavı şimdi kazanç elde edecek miydi?”

1.19.2.4. Çekeleşmek: 1.Tartışmak, münakaşa etmek. 2.Kavga etmek, çekişmek

Karşılıklı ağır sözler söyleyerek çekişmek, münakaşa etmek manasında:

Altı sopınıñ hedden aşanı Eziziñ yüreğini bulasa da, hâziriñ özinde onıñ bilen çekeleşmäğe, oña çäre görmäğe eli yetmeyärdi (AE, 565).

“Altı sufinin sınırını aşması Aziz’i üzse de hemen şimdi onunla münakaşa etmeye, onu cezalandırmaya gücü yetmiyordu.”

1.19.2.5. Garalamak: 1.Siyahlaştırmak, karalaştırmak. 2.Kir bulaştırmak, kirletmek. 3. (mec.)İftira etmek, kötülemek, karalamak. 4.Etrafına bakmak, gözden kaçırmamak, peşine düşmek, gözlemek, izlemek. 5.Yağlamak, temizlemek, boyamak.

Garala- siyah anlamındaki “gara” sözcüğünden türemiş bir fiildir. Karalamak ve kötülemek aynı anlamlara gelen sözcüklerdir. Türkiye Türkçesinde her iki kelime de kullanılırken, Türkmen Türkçesinde yalnızca garalamak fiili kullanılır. Garalamak işi bir kişinin veya nesnenin değerini düşürmeye, kötü göstermeye çalışmaktır.

Biri veya bir şey için olumsuz, aşağılayıcı, hoş olmayan sözler söylemek manasında:

-Provokatorıñ sözi bilen sen meni garalamak isleyämiñ? (AE,189).

“Provokatörün sözüyle sen beni karalamak mı istiyorsun?”

1.19.2.6. Sögmek: 1.Birine kötü, çirkin söz söylemek, sövmek, küfretmek. 2.Birine kalp kırıcı sözler söylemek; paylamak, azarlamak, yermek

Onur kırıcı sözler söylemek, küfretmek manasında:

İne şol vagtam Muhammet egri diyen bir döremen geçmiş haramzada 'aksagallar' para alıp, bizi sırtımızdan satıp yarâşık edyärler, diydi-de, aksagallara sögüp canpena çıkıp tüpeñini tövhüldedip miçip goyberdi (P,166).

“İşte tam o sırada da Muhammet Egri denilen budala: “Aksakallar para alıp bizi sırtımızdan vurarak barış yaptılar.” dedi ve aksakallara küfredip, sığınaklara çıktı, ardından tüfeğiyle rastgele ateş etmeye başladı.”

Karşılıklı ağır sözler söyleyerek çekişmek, münakaşa etmek manasında:

-Bilesin, gelyän bolsa, biz televizorda ene bilen gızıñ ogul bilen atañ sögüşeninem, gıgıraşınanınam gördük (MO,101).

“Bilmek istiyorsan biz televizyonda anneyle kızın, babayla oğlun bağırıştığını da, tartıştığını da gördük.”

1.19.2.7. Tersleşmek: Münakaşa etmek, zıtlaşmak

Karşılıklı ağır sözler söyleyerek çekişmek, münakaşa etmek manasında:

Çapıksuvarlar, seyisler tersleşip, atlarını iydiip gaytmak heddine yetdiler...(M,247).

“Jokeyler, seyisler münakaşa edip atlarını alıp geri dönecek dereceye geldiler.”

1.19.2.8. Pikir övürmek: Ölçüp biçmek, düşünüp taşınmak, inceden inceye düşünmek, çok ayrıntılı düşünmek, konuyu bütün yönleriyle inceleyip ona göre davranmak, iyice düşünmek, tartışmak

Bir konu üzerinde, birbirine ters olan görüş ve inançları karşılıklı savunmak, tartışmak manasında:

Olar dünyâni düzetmek hakkında uzak vagtlap mesavı gürün etdiler, sovuk salalıkdan hem uruş-cencelden adamzadıñ hâlâs bolmagı için iki pıgamberiñ hökman dogan okaşıp, bir can bir ten bolmagınıñ zerurlıgı barada pikir övürdiler (NT,203).

“Onlar dünyayı düzeltmek doğrultusunda uzunca sohbet ettiler, soğuk davranışlardan ve kavgadan insanoğlunun kurtulması için iki Peygamber’in kardeş olması, bir can bir ten olmasının gerekliliği hakkında tartıştılar.”

İKİNCİ BÖLÜM

DUYGU FİİLLERİ

Türkçe Sözlükte duygu, “1. Duyularla algılama, his. 2. Belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim. 3. Önsezi. 4. Ahlâkî, estetik vb. şeyleri değerlendirme, onlara bağlanma yeteneği. 5. Kendine özgü bir ruhî hareket ve hareketlilik.” şeklinde açıklanmıştır (BTS).

Morgan’a göre duygular fiziksel olarak ölçülebilen fizyolojik veya bedensel durumlardır. “Bunlar aynı zamanda bir yaşantı veya hisse ilişkin farkındalık ve diğerlerince gözlenebilen davranışımızda sergilenen ifadedir. Hipolatamus duygu ve heyecanlarla ilgili olarak keşfedilen ilk merkezdir. Ancak hipolatamus, duygu ve heyecanların yegâne merkezi değildir. Uyarılması ile bir tür heyecansal davranıma yol açan birkaç beyin alanı daha vardır. Bunların hepsi değilse de birçoğu limbik sistemdedir” (Morgan,1984:222-224). Duygularımız nelere yaklaşp nelerden kaçınmaya çalışacağımızı tayin eden yönlendirici ve güdüleyici kuvvetlerdir.

Ergenç’e göre, duygular, psikolojideki temel vurgusuna rağmen bir araştırma konusu olarak çoğu kez ihmal edilmiştir. Bu konudaki bilgiler yakın bir zamana kadar, sınırlı bir alan dâhilinde kalmıştır. Bunun olası nedenlerinden biri; duygunun bilimsel açıdan tanımlanmasının oldukça zor olmasıdır. “Duygunun; bir biliş, bir ürün, bir his, bir davranış ya da motivasyon mu olduğu konusunda hâlâ farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar duyguların doğrudan biliş sisteminin çalışmasının bir ürünü, bazıları ise bir olayın algılanmasından hemen sonra bedende meydana gelen fizyolojik değişikliklerin yol açtığı bir durum olarak tanımlamışlardır.” Duygular, biliş ve davranışı etkileyen ve uyumsal fonksiyonları olan temel bir faktör olarak da kabul edilip, bir uyarının yol açtığı genel bir uyarılma halinin, bilişsel süreçler tarafından değerlendirilmiş şekli olarak da incelenmiştir (Ergenç, 2008:2).

“Duyguların bilişsel modeli, ilk olarak duygu ve düşüncelerin iç gözlem yöntemiyle elde edilen gözlemlerin aktarımından hareket eder. İkinci olarak, düşüncelerin duygularla ilişkisini ortaya koymaktadır. Üçüncü olarak da, ne tür düşüncelerden (anamlardan) hangi duyguların doğduğuna dair genellemeler yapılmaktadır.” (Beck, 2008:54-59). Bir heyecanın niteliğini tanımladığımızda genellikle bilişsel değerlendirmeleri de vurgularız. “Sinirlendim, çünkü dürüst değil” ya da “Ürktüm, çünkü yalnız kalmıştım.” deriz. Dürüst olmama ve yalnız kalma, bilişsel süreçten kaynaklanan inanışlardır (Richard vd.,1999:398).

İnsanın düşüncesini, tasarım gücünü başlatan, geliştiren, sürdüren duygu durumudur. Elem ya da haz veren duygu durumları düşüncenin, tasarımın, olumlu ya da olumsuz yönde olmasında önemli rol oynar. “Duygular; çeşitli, değişik karmaşık renkli ve zengindir. Önemli olan duyguların niteliğini, özelliğini, anlamak, bilmek, tanımak, yorumlamak, onları bilişsel işlevlerin temel enerjisi, gücü olarak kullanabilmektir. Düşünce sürecinde, bireye özgü anılar, deneyimler, yaşantılar, duygular, imgeler, tasarımlar yer alır.” (Köknel,2003:367).

Düşünme sürecinde kişide farklı duygulanımlar olur. Duygu oluşumları, zihinsel değerlendirmeler her yaş grubu için de farklılıklar göstermektedir. Duygu durumları düşüncüyü, zihni olumlu ya da olumsuz yönde etkiler. Kişide, zihnindeki bilişsel değerlendirmelere bağlı olarak olumlu ya da olumsuz duygu durumları oluşabilmektedir. Olumlu ya da olumsuz duygu durumları düşüncüyü, zihni farklı yönlerde etkilemektedir. İnsanlar duyguları, deneyimleri sonucunda öğrenir. Bir duygu veya bir duygunun anlamı kişiden kişiye farklılık gösterir. Duyguların anlamı bazı kültürlerde ortak olmakla birlikte, kültürden kültüre göre de farklılıklar gösterebilmektedir.

İlal'e göre, duyguların gelişimi insanın ruhsal gelişimiyle birlikte bir ilerleme gösterir. Bir aylıktan başlayarak yavaş yavaş duygularda olumlu (pozitif) ve olumsuz (negatif) yönde bir farklılaşma başlar. Hoşnutluk ve hoşnutsuzluk durumları ortaya çıkar ve bunların her birini de tek bir davranış

halinde belli eder. Daha sonraki dönemlerde ise olumsuz (negatif) duygular öfke, tikslenme, korku, kıskançlık olarak belirirken, olumlu duygular da hoşnutluk, sevinç, doyunluk gibi kendini belli eder. Büyümeyle birlikte ruhsal gelişimde ilerleme olurken, bu duygular birbirinden daha da ayrılarak belli nesne ilişkilerine yönelir ve bu arada eskiden bedeninin tümüyle verilen tepkiler, belli bazı beden bölgelerinde anlatım bulurlar (İlal,1991:100-101).

Richard'a göre bir olayı yaşadığımız ya da bir eylemi gerçekleştirdiğimiz zaman, durumu kişisel hedeflerimize ve kendimize göre (Maçı kazandım, mutluyum. Sınavı kazanamadım, üzgünüm.) yorumlarız. Bu yorumlama bilişsel değerlendirme olarak bilinir. Açıktır ki bir durumu değerlendirdiğimiz heyecan yaşantımızın şiddetine katkıda bulunabilir. Yokuş aşağı kaymaya başlayan bir arabanın içindeyse, dehşet değil korku duyarız. Ancak arabanın tekerlekli bir kosterin içinde olduğunu biliyorsak, korku çok daha az olur. Biri bize aldırmadığında öfkelenebiliriz. Bu kişi arkadaşımızsa kırılabiliriz, ancak bu kişi daha önce hiç görmediğimiz bir akıl hastasıysa fazla üzülmeziz. Bu ve buna benzer sayısız durumda, bilişsel değerlendirmemiz heyecan yaşantımızın şiddetini belirler." Bir heyecanın, bir duygunun ne olduğunu tanımladığımızda genellikle bilişsel değerlendirmeleri de açığa vururuz. (Richard vd.,1999:398). Sevmiyorum, çünkü nedenden dolayı; kızdım, çünkü geç geldin vb.

Heyecan ve duygu durumunu değerlendiren bilişsel durumlar kişilerde ve toplumlarda farklılık göstermektedir. *Algı, biliş, dil* ekseninde şekillen duygular zihinde farklı şekillerde algılanır ve yorumlanır. Gözlemlenebilen duygular olabileceği gibi gözlemlenemeyen duygular da vardır. Duyguların açığa çıkma durumları farklıdır. Bu fiziksel bir hareketle olabileceği gibi, kelimelerle de olabilmektedir. Bilişsel değerlendirmelere bağlı olarak duygular olumlu ya da olumsuzdur. Dildeki duyguyla ilgili fiiller de *1. Olumlu duygu Fiilleri* ve *2. Olumsuz duygu fiilleri* şeklinde ikiye ayrılabilir. Hem olumlu hem de olumsuz duyguların değerlendirmesini zihin yapar. Bilişsel değerlendirmeler sonucunda duygulara anlam verebiliriz. Aynı duygu her

insanda aynı etkiyi bırakmaz veya duygu durumu yaratan bir olaya her insan aynı tepkiyi vermeyebilir. Duygulanımlar mental durumumuzla alakalıdır.

Dünyadaki bütün dillerde duyguları ifade eden fiiller vardır. *Duygular, gözlenebilen veya gözlenemeyen durumların hissel çıktılarıdır. Duygu fiilleri hissel çıktılarının dildeki ifadesidir. Korku, öfke, üzüntü, sevinme, endişe gibi algı, biliş ve dil ekseninde ortaya çıkan duygular zihinsel durumların çıktılarıdır. Duygu durumlarının dilsel çıktıları korkmak, üzölmek, sevinmek, korkmak, endişelenmek... gibi duygu fiillerdir.*

Yaylagöl'e göre, *düşünme, duygu, bilme gibi kavrama (cognitive) alanları arasında bir örtüşüklük vardır. "Duygu fiillerini olumlu duygu ve olumsuz duygu fiilleri olarak ayırabiliriz. Olumlu duygu fiilleri söz konusu varlığa duyulan olumlu duyguları ifade ederken, olumsuz duygu fiilleri söz konusu varlığa duyulan olumsuz duyguları ifade eder. Olumlu duygu fiilleri: sevmek, hoşlanmak, onur duymak, hayranlık, tapınma, gururlanma, övünme, değer vermek, çekinmek, ilgi duymak, etkilenmek, büyülenmek, çarpılmak, vurulmak, yüceltmek, tanrılaştırmak, tapmak, bayılmak, yakarmak, yalvarmak, birine eğilim göstermek, saygı duymak, saymak, birine düşkün olmak, delirmek, çıldırmak, aptallaşmak, afallamak, heveslenmek, üzerine titremek, takdir etmek, arzulamak vb. fiiller iken, olumsuz duygu fiilleri nefret etmek, sevmemek, hoşlanmamak, iğrenmek, kızmak vb. fiillerdir."* (Yaylagöl, 2005:20).

Hökelek'e göre duyguları tanımanın en iyi yollarından biri belli bir bakış açısına göre onları gruplandırma ve sınıflandırmadır. Bir şeye yaklaşmamızı ya da ondan uzaklaşmamızı güdüleyişine göre duygular iki gruba ayrılabilir. Duygularımızın bir kısmı *olumlu* olup bizi diğer insanlara ve varlıklara yaklaştırır. Bu bakış açısı ile belli başlı duyguları şu şekilde ifade edebiliriz: *1. Olumlu Duygular (sevgi, güven, utanma, merhamet ve şefkat, sonsuzluk duygusu) 2. Olumsuz Duygular: kin ve nefret, korku ve endişe, öfke, kıskançlık* (Hökelek, 1995:95-102).

Yaylagül'e göre duygu fiilleri; mental fiillerin bir grubunu teşkil eder, mental etkinliğin ikinci aşamasını oluştururlar. Etkiyi duyularla alma ve bunlara tepki vermeyi anlatırlar. *Duygusal tepki fiilleri*, etkiye karşı ortaya çıkarlar, dolayısıyla etkiye karşı verilmiş bu tepkiler bir çeşit yanıt niteliğindedir. Başka bir deyişle, kişinin duygusal yanıtıdır. Bundan dolayı, *duygu yanıt fiilleri* diye adlandırılırlar. Mental fiiller, işlevsel ve anlam bilimsel açıdan pek ele alınmamıştır (Filmoore,1971:53). Duygu fiillerini durum grameri çerçevesinde, "E-O Fiilleri" arasında saymıştır. Burada E, deneyimci özne (Experimental Subject) ve O, bu deneyimin içeriğini ifade eden nesneyi (Object) göstermektedir.

Anderson (1971) duygu fiillerini *deneyimsel fiiller (experiential verbs)* arasında sıralamıştır. Cook (1998), *deneyimsel alana ait fiiller, deneyimsel durum fiilleri (state experiential verbs), deneyimsel ve süreç fiilleri (action experiential verbs) ve deneyimsel hareket fiilleri (action experiential verbs)* olarak gruplandırmıştır. Bu fiiller eylemi deneyimleyen bir özne ve tetikleyen bir uyarıcı isterler. Yaylagül'e göre duygu fiilleri anlam açısından *1. Bütünsel Davranış Tepki Fiilleri 2. Olumlu Duygu Fiilleri 3. Olumsuz Duygu Fiilleri* olarak gruplandırılabilir. Ürk- (ürkmek), ayın- (korkmak, sakınmak, çekinmek), öbkälän- (öfkelenmek) gibi fiiller bütünsel davranış tepki fiillerine örnek olarak gösterilebilir. Yaylagül bütünsel davranış tepkilerine giren fiilleri kişinin uyarılara verdiği ani tepkiler olarak düşünmüştür. Bütünsel davranış tepki fiilleri, tehdit edici ve tehlikeli olarak algılanan bir durum karşısında kişinin ilk anda verdiği tepkileri gösterirken bu grupta değerlendirilecek olumsuz duygu fiillerinde daha uzun bir mental süreç söz konusudur. *Sıgta-* (*yas tutmak*), *buñad-* (*kederlenmek*), *ökün-* (*pişman olmak*) gibi fiiller olumsuz duygu fiilleri olarak kabul edilebilir. *Säbin-* (*sevinmek*), *ögir-* (*memnun olmak, çok sevinçli olmak, sevinç duymak*), *mäñilä-* (*neşelenmek*), *tapla-* (*arzu etmek, uygun bulmak*) gibi fiiller olumlu duygu fiilleri olarak kabul edilebilir (Yaylagül, 2005:27-35).

Hatice Şirin User “Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi” adlı kitabında duygularla ilgili fiilleri “*Duygu, Zihin Fiilleri*” başlığı altında incelemiştir. User’in yazıtlarda tespit ettiği duygu fiilleri (Ruhsal Durum) şunlardır: basın- (çekinmek, baskı altında olduğunu hissetmek), buñad- (sıkılmak), bunsuz bolmak (sıkıntısız olmak, huzurlu olmak), kızmak (kızmak, öfkelenmek, hiddetlenmek), korkmak (korkmak), ögir- (sevinmek), ögün- (övünmek, kıvanmak, kıvanç duymak), ökünmek (pişman olmak, canı sıkılmak), ölmek (çok sıkıntı veya acı çekmek), sakınmak (endişelenmek, kaygılanmak), säbinmek (sevinmek), tägmek (hasetlenmek, kıskanmak), tormak (çok sıkıntı veya acı çekmek), ürmek (ürkmek veya korkmak), yit-/yet- (çok sıkıntı veya acı çekmek) (User, 2008:351-354).

Kuliev’in “Duygusal durum fiilleri” başlığı altında incelediği duygu fiilleri şunlardır: **a. Subjenin (Öznenin) bunalımlı halini bildiren fiiller:** Tukatlan-, gaygılan-, gamlan-, gussalan-, nala-: “*Onung yüzüne sereden doktor da onun bir zatdan gaygılandığını anladı*” (A. Govşudov). (Onun yüzünü seyir eden doktor da onun nedense dertlendiğini anladı). Böyle fiillerde -den halindeki hâl eki gamın, kederin sebebini anlatır. Gösterilen fiiller nesnesiz de kullanılabilir: “*Gamlanma, baba, sen gamlanma, baba.*” (N. Pomma). (Kederlenme dede, sen kederlenme, dede).

b. İnsanın bunalmış ruh halini bildiren fiiller: ‘Ezilmek’ anlamını veren *sagin-* fiili, ‘utanmak’, ‘bozulmak’, ‘sıkılmak’ anlamını veren *mıssar-* fiili, ‘akılın karışması, bulanması’ anlamını veren *gaygılan-*, *tukatlan-*, *bozul-*, *garış-*, *bulaş-* fiilleri nesnesiz-subjektif yapılarda kullanılarak tek değerli olarak anlamlandırılırlar.

c. Şahsın bunalmış, sıkılmış ruhsal ve fiziksel durum halinden neşeli hale geçmesini bildiren fiiller: Bu kategoriye dâhil fiiller Türkmencede *canlanmak*, *dirilmek*, *uyanmak* anlamını veren *canlan-*, *canlanmak*, *neşelenmek* anlamını veren *açıl-* fiilleridir. Bu fiiller tek değerlidirler.

ç. Şahsın yükselmiş, canlanmış ruh halini ve duygusal yaşantılarını bildiren fiiller: Türkmencede *sevin-* anlamını veren *şatlan-*, *guvan-*, *begen-* fiilleridir.

Bu fiiller ruh hâlinin yükselme sebebinin talep ettiklerinde iki değerli olurlar. Böyle durumlarda sebep -e halinde kullanılır: “*Seniň dabaraňa guvanyan.*” (B. Kerbabayev) (Senin başarına sevindim.)

Türkmençe *şatlan-* fiili “canlanmak, sevinçli olmak, şen olmak” nesnesiz subjektif yapılarda tek değerli olarak kullanılırlar: [Mavi] ... mekir sözlere inanmak bilen şatlandı (B. Kerbabayev) ‘[Mavi] ... sahte sözlere inanarak, seviniyordu’.

d. Endişe, korku, hoşnutsuzluk duyguları ile ortaya çıkan heyecan halini bildiren fiiller: Bu grubun bazı fiilleri nesnesiz-subjektif yapılarda kullanılır: *Nabat ece gaharlandı* (A. Govşudov) “Nabat teyze sinirlendi.”

Bu gruba dâhil fiilleri *kederlendirmek*, *incitmek*, *üzmek* anlamını veren *agirt-*, ‘*acı vermek*, *alay etmek*’ anlamlarını veren *incat-* iki değerlidir. Onlar nesne üzerine maksat yönlü hareketi bildirirler: *Atasıň agırdan dovzaha barar* (Görogly) (Babasını üzen cehenneme düşer.) *Görüp dursuň ahırın, ol arçın obanı nähili horlayın diyse horlayar* (A. Govşudov) (Sonunda, görüyorsun ki, o muhtar köyün sakinleri ile istediği gibi alay ediyor.)

‘Yumuşamak’ anlamını veren *yumşa-* fiili, ‘teselli bulmak, kendini teselli etmek, kederi kovmak’, ‘ümitlerle kendini teselli etmek’ anlamını veren *güymen-* fiili, *etkilenmek*, *müteessir olmak* anlamını veren *govşa-* fiili, nesnesiz subjektif yapılarda kullanılır: *Osipov şol sekundiň özünde yumşaldı...* (B. Kerbabayev) (Osipov anında yumuşadı.)

e. Utanma, kendine güvenmeme (utangaçlıktan, katiyetsizlikten, heyecandan) duygularından yaranan ruh hâlini bildiren fiiller: *Çekinmek*, *utanmak*, *şaşırmak* anlamlarını veren *utan-*, *çaş-* fiilleri verilmiş ruhsal halin sebebinin -den veya -e halinde olması ile oluşan yapılarda kullanılır: *Kasım*

özünüň edendiginden utandı (B. Seytekov) (Kasım yaptıklarından utandı) *Saparalı özünig yalan sözleyendigine özi utandı* (B. Seytekov) (Saparalı yalan söylediği için utandı.) Bu fiiller nesnesiz yapılarda da kullanılabilirler: *Oı garrapdır, çaşıpdır* (TDS, 741) (O yaşlandı, korkuyor.)

f. Korku hissinden ortaya çıkan tatsız endişe durumunu bildiren fiiller: *Korkmak, ürkmek* anlamını veren *gork-* fiili, *tırsamak, korkudan esmek, titremek* anlamında *titre-* fiili. Bu fiiller korku yaratan sebebin -den hâlinde kullanılması ile oluşan cümlelerde kullanılır: *Biz ähli mugallımlar bolup ondan gorkardık* (A. P. Çehov) (Biz tüm öğretmenler ondan korkardık.)

g. Cesaretlenme anlamında kullanılan fiiller: *Hünerli olmak, cesaretlenmek* anlamını veren *batırlan-, batırgaylan-* fiilleridir. Dilde az kullanılan bu fiiller genellikle nesnesiz yapılarda kullanılır: *“Patışanıň yaranları batırgaylandılar.”* (Padişahın taraftarları cesaretlendiler.)

ğ. Heyecanlı durumdan sakin duruma geçiş fiilleri: Sakinleşme anlamını veren *köşeş-, ıncal-* fiilleri nesnesiz subjektif yapılarda kullanılır: *“Oı hâzir köşeşyär.”* (O şimdi sakinleşir.)

h. Beklenmedik ve anlaşılmaz bir olayla ortaya çıkan güçlü etkilenme ve o anda yaşanan duyguyu bildiren fiiller: Türkmencede *şaşmak, şaşırmak* anlamını veren *gengirgen-* fiili iki değerlidir: *“Biz muña gatı gengirgendik.”* (Biz buna çok şaşırdık.) Bu fiiller nesnesiz subjektif yapılarda kullanılırlar.

Şikâyet etmek, sızlanmak, yakınmak anlamını veren *zeyren-* fiili, *küsmek, gücenmek, sorutmak* anlamını veren *torsar-* fiili, *dert yanmak, şikâyet etmek* anlamını veren *derdin-* fiilleri genelde nesnesiz subjektif kullanılırlar. *“Oı derdinip otıryar.”* (O hep şikâyet eder.) *“Her haysı öz agıran yerini tutup zeyrenyerdı”* (A. Govşudov) (Herkes ağrıyan yerini tutup sızlıyordu.)

Zeyren- ve *torsar-* fiilleri incinen özne veya nesne için yer açar. Bu durumda şahıs -den halinde kullanılır: “Ol nemedden torsardıka?” “O neden böyle dolmuş?” -De halindeki kelime verilmiş duygusal durumun sebebidir.

Şahsın sevinçli halini bildiren gül- fiili nesnesiz subjektif yapılarda kullanılır. *Gülümsemek*, *gülmek* anlamını veren *yılgır-* fiili gülümse anlamında nesnesiz kullanılır: “*Poltoratskiy ıgtıyarsız yıldırdı. Ayna yıldıgırıp, başını aşak saldı .*” (Poltoratskiy istemeden gülümsedi. Ayna gülümseyerek başını aşağı eydi.) Bu örneklerde nesneye gerek yoktur.

“*Birine ya da bir şeye ise gülmek*” anlamında kullandığında *yılgır-* fiili mutlaka -e halinde bir özne veya nesne ister: “*Begenciñ canıgıp edyän gürrüñine Aysoltan inamsız yıldırdı.*” (Begenç’in yürekten yaptığı konuşmaya Aysoltan güldü.) Kuliev, duygu fiillerini ayrıca “*Duygusal heyecan fiilleri*” başlığı altında da incelemiştir. Ruhsal veya fiziksel acıyı bildiren fiiller: örneğin *üzülmek*, *azap çekmek*, *ıstırap çekmek* anlamında kullanılan *horlan-* fiili iki üyeli ve üç üyeli yapılarda kullanılır. Fiiller sebep ve amacı göstermeden sadece ızdıraplı heyecanı veya zorlu hayat sınamalarını bildirdiği zaman, iki üyeli nesnesiz subjektif yapılarda kullanılır: “*Biz bu yerde gatı horlandığ.*” (Biz burada çok acı çektik.) Eğer bu fiiller neyin sebep olduğu ağır ruhsal ve fiziki üzüntünü bildirirse, o zaman onlar üç üyeli yapılarda kullanılır. Bu durumda üzüntü sebebi -de halinde olur: “*Ol ısıdan xorlandı.*” (O sıcaktan bunalmıştı.)

Dertlenmek, *kederlenmek*, *elemlemek*, *gamlanmak*, *acı çekmek* anlamlarını veren *göy-* fiili de iki değerlidir. Nesneyi -e halinde ister: “*Çarı Gözeliñ ışkına yanyar .*” (Çarı Gözel’in aşkına yanar.)

Ruhsal ve ya fiziksel acıyı bildiren geçit fiilleri: *yor-*, *üz-*, *bıktır-* anlamlarını veren *yor-*, *sınamak*, *işkence etmek*, *eziyet etmek*, *acı çektirmek* anlamlarını veren *ez-*, *üzmek*, *işkence etmek*, *ezmek* anlamlarını veren *gına-*, *azap vermek*, *alay etmek* anlamlarını veren *horla-* fiilleri iki değerli: “*Meni mundan artık gınama.*” (Sen beni daha üzme.)

İyi duygu fiilleri: *şatlan-* “sevinmek, şenlenmek”, *begen-* “sevinç hissetmek” fiilleri iki değerli olarak iki üyeli yapılarda kullanılırlar: “*Bu ayılgañ netice elenine Atamırat gotur hem gınandı hem beğendi.*” (Böyle bir korkunç sonuca gelince çopur Atamırat hem üzöldü hem sevindi.) Buradaki fiiller heyecan yaratan sebepleri ya -de ya da -e halinde isterler (Kuliev,1998:163-176).

Türkmen Türkçesindeki duygu fiillerini on altı başlık altında topladık.

- 1.Şüphelenme İfade Eden Fiiller
- 2.Sevgi İfade Eden Fiiller
3. Nefret ve Öfke İfade Eden Fiiller
4. Meraklanma İfade Eden Fiiller
- 5.Kaygı, Endişe, Telaş İfade Eden Fiiller
- 6.Korkma, Ürkme, Çekinme İfade Eden Fiiller
- 7.Şaşırma İfade Eden Fiiller
- 8.Üzöntü İfade Eden Fiiller
- 9.Utanma, Çekinme İfade Eden Fiiller
- 10.Affetme İfade Eden Fiiller
- 11.Coşku İfade Eden Fiiller
- 12.Pişmanlık İfade Eden Fiiller
- 13.Kibirlenme ve Övünme İfade Eden Fiiller
- 14.Memnuniyetsizlik İfade Eden Fiiller
- 15.Memnuniyet İfade Eden Fiiller
- 16.Sakinleşme İfade Eden Fiiller

2.1. ŞÜPHELENME İFADE EDEN FİLLER

Şüphede, öncelikle bir yarıdan veya hükümden önce hissedilen tereddütle ortaya çıkar. Bu duygunun sebepleri, olayın veya hükümün inandırıcı oluşuna göre değişiklik göstermektedir. Bununla beraber, bir

hükmün inandırıcılığı, kişiden kişiye de değişiklik göstermektedir. Psikologlar ise, şüphenin, kişinin benliğinden çıkan bir tür fobi olduğu görüşündedirler.

Şüpheler veya kuşku, bir insanın, bir olay karşısında duyduğu emin olamama duygusu veya güvensizlik duygusudur. Şüphenin en genel tanımı ise; "inanç ve inançsızlık arasında kalan duygu"dur. Şüpheler, çoğu insan için olağan bir duygu olsa da, kimi zaman bu duygu gereksiz veya aşırı olarak belirebilir. Aşırı şüpheler duyan insanlara "paranoyak" veya "kuşkucu" adı verilir. Şüpheler, merakımızı harekete geçiren bir özelliktir. Doğru sonuca ulaşabilmekte şüpheler itici bir güçtür. Soru sormaya başlamak, şüpheler için ilk işittir.

Şüphelenmek ve kuşkulanan fiilleri, Türkiye Türkçesinde eş anlamlı fiillerdir. Türkçe sözlükte, kuşkulanan, "kuşku içinde bulunmak, kuşku duymak"; şüphelenmek ise "kuşkulanan" şeklinde açıklanmıştır (BTS). Görüldüğü gibi, Türkçe sözlükte kuşkulanan ve şüphelenmek mental fiillerinin manaları yeteri kadar açıklanmamıştır. Türkçe sözlükte ayrıca şüphelenmekle ilgili "şüpheler etmek, şüpheler uyanmak, şüphelere düşmek, şüphelere kapılmak" birleşik fiilleri tespit edilmiştir.

Duygular "neşelenmek, üzölmek, sevinmek, korkmak, merak etmek, şüphelenmek vs." birer zihin fonksiyonudur ve mental süreçleri içerir. Duygular, dile gelmeden önce bir takım zihinsel süreçlerden geçer sonra dil yoluyla aktarılır. Şüphelenmek, mental fiiller içerisinde yer alan bir duygu fiilidir. Şüphelenmeye soru sormakla başladığımız için zihin fiili gibi görünse de emin olamama ve güvensizlik duygusu içerdiği için duygu fiili olarak kabul edebiliriz.

2.1.1. Şüphelenmek: Şüphelenmek

Şüphelenmek fiili, zihin fiilidir. Şüphelenen kişi değerlendirmelerde bulunur. Şüphelenmek fiili, aynı zamanda düşünmek manası içerir. "Bütün

mahalleli manavın katil olduğundan şüpheleniyordu.” derken, aslında mahalleli katilin manav olduğunu düşünmektedir. Birinin yalan söylediğini şüphe ettiğimiz söylerken zihnimizde bizi şüpheyeye yönelten nedenleri değerlendirmiş, yargılamış, eldeki verileri analiz etmişizdir. Bu işlem de zihin yardımıyla olmuştur. Ortaya çıkan şüphe ise bir duygudur. Şüphe sonucunda değerlendirmelere ve yargılara bağlı olarak ortaya farklı duygular ortaya çıkar: nefret, tiksinti, korku, gerginlik vb. Şüphe duygusu sonucunda ortaya çıkan duygulardan biri de tereddüt duygusudur. Bu duyguyu da tereddüt etmek fiili karşılar.

Şüphelenmek manasında:

Nepesiñ bu bolup yörşüne şübhelenyän kâbir adamlar ol barada her hili mıcabatlaram toslap başladılar (P,281).

“Nepes’in bu durumundan şüphelenen bazı insanlar onun hakkında yalan sözler söylemeye başladılar.”

Övezmırat Batır öñünden gelyänlerden şübhelenyardı (P,196).

“Övez Murat Batır ileriden ona doğru gelenlerden kuşkulaniyordu.”

Kuşku duymamak manasında:

Cereni alaysam onun kakası doktor Yusupov gelecekte ilma gadam urmagıma kömek berer” diyen pikirine-de şübhelenedi (MO,63).

“Ceren’i alırsam onun babası Doktor Yusupov gelecekte ilime giriş yapmama yardım eder.” düşüncesinden şüphelenmedi.”

Emin olmak manasında:

Emma anırsı iki-üç yılın içinde aylıklarından ayma-ay artdırıp, öyelerinin içine gül pürkülen yalı etcekdiklerine Aylar şübhelenedi (MO,55).

“Fakat en fazla iki üç yıl içinde maaşlarından her ay artırıp, evlerini çok güzel yapacaklarına Aylar kuşku duymuyordu.”

2.1.2. İkirciñlenmek: Boyuna değişmek, şüphelenmek, tereddüt etmek

Şüphelenmek manasında:

Ugratsak-da bolar-diyip, tebip ikirciñlendi (P,176).

“Göndersek iyi olur, diyen tabip şüphelendi.”

2.1.3. Müñkür bolmak: Şüphelenmek

Müñkür kelimesi Türkmen Türkçesinde *inançsız, şüpheci, münkir* anlamlarına gelmektedir. Müñkür kelimesi bolmak fiiliyle birleşerek; şüpheci olmak “şüphelenmek” anlamında kullanılmaktadır.

Şüphe duymak manasında:

Köp vagtdan bəri Övezmirat Batırñ özüne müñkür bolup yöreninden habarsız Kanı Batır... (P,133).

“Uzun zamandan beri Övez Murat Batır’ın kendisinden şüphelendiğinden habersiz Kanı Batır...”

2.1.4. Münkirlik etmek: Şüphelenmek

Kuşkulanmak manasında:

-Batır sen Kanı Batıra münkirlik edip, birden nâhak iş edäymegin (P,65).

“Batır sen Kanı Batır’dan şüphelenip birden haksızlık yapmayasın.”

2.2. SEVGİ İFADE EDEN FİLLER

Sevmek fiili Türkçe sözlükte “1. Sevgi ve bağlılık duymak 2. Birine sevgiyle bağlanmak, gönül vermek 3. Çok hoşlanmak 4. Okşamak. 5. Yerini, şartlarını uygun bulmak” şeklinde açıklanmıştır (BTS).

Eski Türkçede âşık olmak, sevmek anlamıyla kullanılan kelime, Eski Anadolu Türkçesi Dönemi’nde anlam alanını genişletmiş, bu anlamlara ek olarak “arzu etmek, tercih etmek, kabul etmek, takdir etmek” gibi yan anlamlar kazanmıştır (Erol,2005:465).

Sevmekle ilgili olarak; EUTS’de **säv-mäk** “sevmek” (Caferoğlu 1968:201), **amramak** sevmek, âşık olmak, sevmek, **amranmak** “sevgi, aşk, sevinç, sevmek” (Caferoğlu,1968:14); DLT’de **sewmek** “sevmek” (Atalay, 4. Cilt, 2006:508); KB’de **könüllenmek** “sevmek, hoşlanmak”; KE’de **söwmek** “sevmek”, **sew/v-** “sevmek”, **könüllenmek** “sevmek, hoşlanmak” (Ata, 1997:552-553) fiilleri kullanılmıştır.

Sevmek fiili bir duygu fiilidir. Sevmek fiili Eski ve Orta Türkçe Döneminde yalnızca “sevmek ve âşık olmak” manalarında kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde ise anlam genişlemesi sonucu arzu etmek, istemek, tercih etmek, kabul etmek gibi manalarda da kullanılmıştır. Tezimizde sevgi ifade eden fiillerin içerisine sevmek, hoşlanmak, beğenmekle ilgili fiilleri aldık.

2.2.1. Söymek: 1.Birini sevmek, birine âşık olmak. 2.Bir şeyi istemek, arzulamak

Sevgi duymak manasında:

Ol öz dostlarınıı gati söyerdı, dostları-da onı söyerdı (P,107).

“O kendi dostlarını çok seviyordu, dostları da onu seviyordu.”

Ol gızı söydi. Ol gızı elinden sıpdırası gelmedi. Ol gızı gelinlik duygısı gızlık buysancı bilen söydi (NT,60).

“O kızı sevdi. O kızı elinden kaçırması gelmedi. O kızı gelinlik duygusu, kızlık sevgisiyle sevdi.”

Sen Cereni söyeňok (MO,104).

“Sen Ceren’i sevmiyorsun.”

Aşık olmak manasında:

*-Yagşı, sen Gulcahanı düyn-ä söyyärdiň, bu günem yigrenyärsin, ana şonuň sebäbini ayday hak bile nähakı şol sebäbiň içinden men özüm tapanıy-
diyip, Oraz Atacancanıň yüzüne seretdi (MO,37).*

“İyi, sen Gülcahan’ı dün seviyordun bugün de nefret ediyorsun, işte bunun sebebini söyle. Doğruyla yanlışı o sebebin içinden kendim bulurum, deyip Oraz Atacan’ın yüzüne baktı.”

2.2.2. Halamak: Sevmek, beğenmek, hoşlanmak

Türkmen Türkçesinde *halamak* fiili genel olarak hoşlanmak anlamında kullanılmakla beraber sevmek, beğenmek anlamlarında da kullanılır. Bir şeyi yapmaktan hoşlanmak anlamında örneğin “*Men maşın sürmäni hâlâyarın*” ifadesi “Ben araba kullanmaktan hoşlanıyorum” manasına gelmektedir. Türkmen Türkçesinde halamak fiilinin sevmek fiili yerine de kullanıldığı görülür.

Birine sevgiyle bağlanmak, gönül vermek manasında:

-Hanı sen aydyarsıň, gızıň özi meni hâlâdı, meni söydi (P,431).

“İşte sen söylüyorsun, kız benden hoşlandı, beni sevdi.”

Sevgi duymak veya duymamak manasında:

Onı kakam halanokdı, menem halamok (NT,249).

“Onu babam sevmiyordu, ben de sevmiyorum.”

Çünkü Atacanıñ Gülcahanı ayrıanı üçin Alyar onı halamayardı (MO, 61).

“Çünkü Atacan’ın Gülcahan’ı boşadığı için Alyar onu sevmiyordu.”

Bir şey yapmaktan hoşlanmak manasında:

Men edebiyatçı däl, yöne televizora seretmegi halayarın (MO,53).

“Ben edebiyatçı değilim, fakat televizyon seyretmekten hoşlanıyorum.”

2.2.3. Aşık bolmak: Âşık olmak**Sevmek manasında:**

Nökeriñ oba mektebini gutarıp yören vagtı, Sähetniyaz molların ürç edip okayan obadan hatlı kitabının harplarına âşık bolup, onı övretmegi üçin yanına baran gezegi az bolmandı (NT,73).

“Nökerin köy okulunu bitirdiği zaman, Sehetniyaz Molla’nın sürekli okuduğu güzel yazılı kitabının harflerine âşık olup, onu öğretmesi için yanına az gitmedi.”

Baylar, sövdagärler, ruhanılar oniñ daşına yılan gören tolgay yalı üyşyördiler; olar oniñ gözine âşık bolman, zähmetkeşleriñ aşına avı gatcak zäherine âşıkıldılar (AE,87).

“Baylar, âşıklar, ruhaniler onun dışına yılan gören atmaca gibi üşüştüler. Onlar onun gözüne âşık olmadan, hizmetkârların aşına zehir katacak zehire âşıktılar.”

-Aynam, biz ikimiz biri-bimize âşık bolsak da...(AE,144).

“Aynam biz ikimiz biz birimize âşık olsak da...”

2.2.4. Govı görmek: Sevmek, beğenmek, hoşlanmak

Sevgi duymak manasında:

Öz yurdını satan dönük öldi, goyun iyyän guduz möcek öldi, ol ikisinin tapavudı yok, ar- namısını satan şeyle dönüklerin müñüsinden özümüñ vepalı goyunçı köpegimiñ birini govı görürin (D,40).

“Kendi yurdunu satan hain öldü, koyun yiyen kuduz kurt öldü, o ikisinin bir birinden farkı yok, onurunu satmış böyle hainlerin bininden kendimin vefalı çoban köpeğimin birini severim.”

2.2.5. Gövün bermek: Sevmek, gönül vermek

Karşı cinsi sevmek, gönül vermek manasında:

Şol vagt bu yaş gız bütünley ol oglana gövün beryardı (P,371).

“İşte o an bu genç kız o oğlana gönül veriyordu.”

2.2.6. Gövni suv içmek: Birine ısınmak, hoşlanmak

Bir şeyden hoşlanmak manasında:

-Meniñ-ä ondan gövnim suv içenok (AE,236).

“Ben ondan hoşlanmıyorum.”

2.3. NEFRET ve ÖFKE İFADE EDEN FİLLER

Genel olarak öfke doyurulmamış isteklere, istenmeyen sonuçlara ve karşılanmayan beklentilere verilen duygusal tepkidir. İncinme, tehdit gibi durumlarda ortaya çıkan kızgınlık duygusudur. Öfke diğer duygular gibi son derece doğal, evrensel ve sağlıklı olarak ifade edildiğinde yapıcı ve kişiler arası iletişimi düzeltici olabilen bir duygudur. Ancak öfke kontrol edilemeyen ve yıkıcı bir biçimde davranışlara yansiyarak saldırgan ve son derece tahrip edici tepkilere dönüşme potansiyeline sahiptir. İnsanın aklından, bilincinden, kendinden en çok uzaklaştığı an, biriktirilen öfkenin boşaldığı andır. İnsan bir haksızlığa uğradığını düşünüyorsa, tepkisini ancak öfkesiyle ifade edip varlığına saygı duyulmasını ister.

Soykan'a göre öfke, açıkça ve doğrudan gözlenebilen sözel ve davranışsal belirtiler yoluyla gösterilebileceği gibi, yine davranışsal ya da sözel olarak, doğrudan olmayan yollarla da ifade edilebilir. Tokat atma, tekme atma, vurma, yüksek sesle konuşma, küfür etme ya da tehdit etme, aşırı eleştirel olma, hata arama, tartışmacı ve saldırgan bir tavır içinde olma, isim takma, suçlama, alay etme, dedikodu yapma, şüphecilik, önyargıyla yaklaşma, kişinin başkası birini incitmeyi ya da çevreye zarar vermeyi istediğini gösteren sözel ve fiziksel tacizler genellikle öfkenin doğrudan görülebilen belirti ve işaretler olarak tanımlanabilmektedir (Soykan, 2005:19-27).

Nefret duygusu bir nevi soğukluk duygusudur. Beklentilerimizle örtüşmeyen bir durumla veya olayla karşılaştığımızda, bizi engelleyen bir durumla karşılaştığımızda o kişi, nesne ya da duruma verilen duygusal tepkidir. Nefret duygusu daha öncesinde tecrübe edilen bir durumu yapmak istememe durumunu da ifade eder: "Otobüsle seyahat etmekten nefret ediyorum. Ders çalışmaktan nefret ediyorum" gibi. "Ders çalışmaktan nefret ediyorum." derken ders çalışmaya karşı olumsuz duygular beslediğimizi, ders çalışmayı sevmediğimizi ifade ederiz. Sevdiği insandan ayrılan bir insan sevgilisi için "Ondan nefret ediyorum." dediğinde; nefretin bu anlamıyla, "bir

kimsenin kötülüğünü, mutsuzluğunu istemeye yönelik bir duygu olduğu açıktır.

Hökeleli'ye göre insandaki nefret etme potansiyeli her şeyden önce zarar göreceğini hissettiği anda ortaya çıkar. Yani insan kötü bir durumdan, sağlıksız bir ilişkiden, çirkin bir nesneden ve diğerlerince de onaylanmayan olumsuz bir davranıştan uzak durmak için nefret eder. Bazen de istemeden içine düştüğü bir durumdan kurtulmak için... Bu arada birçok duygu gibi nefretin organizmayı uyarmakla kalmaz, çoğu zaman da diğer duyguları da devreye sokar. Bu da nefretin birçok duyguyu içermesinden kaynaklanır. Nefret sabit bir duygu değildir. Bugün nefret ettiğimiz şeyleri başka bir zamanda sevebiliriz. Hökeleli'ye göre, öfke duygusuna korku eşlik ettiğinde saldırganlık ortaya çıkar (Hökeleli, 2008:101). Öfke çeşitli saldırganlıklar yoluyla ortaya çıkabildiği gibi, sözel olarak da açığa vurulabilmektedir. Bu sözel ifadeler, kızgınlığı, öfkeyi dile getiren kelimeler olabildiği gibi; küfretmeyi, sövmeyi ifade eden kelimeler şeklinde de görülmektedir.

Türkçe sözlükte nefret sözcüğü “1. Bir kimsenin kötülüğünü, mutsuzluğunu istemeye yönelik duygu 2. Tiksınme, tiksinti” şeklinde açıklanmıştır. Nefret etmek fiili ise “1. Birine veya bir şeye karşı nefret duygusuyla dolu olmak 2. Tiksinti duymak” şeklinde açıklanmıştır. Yine sinirlenmek fiili “duygu ve davranışlarını denetleyemeyecek duruma gelmek, öfkelenmek, köpürmek, feveran etmek”; öfkelenmek fiili ise “öfkeli duruma düşmek, kızmak, hiddetlenmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Sinirlenmek ve öfkelenmek fiilinde duygusal tepkinin şiddetli biçimde açığa çıkması anlamı vardır. Türkiye Türkçesindeki *kızmak* fiili Türkmen Türkçesinde *gızmak* şeklinde geçmektedir. Isınan bir şey kızarır. İnsan sinirlendiği zamanda yüzü kırmızı bir renk alır. Mecaz yoluyla, kızmak kelimesi “sinirlenmek, öfkelenmek manası kazanmıştır.

Öfkelenmek fiili Eski Türkçeden beri “övkilemek, öpkelemek” şeklinde kullanılarak günümüze kadar gelmiştir. Türkmen Türkçesinde öykelemek, Türkiye Türkçesinde öfkelenmek şeklinde kullanılmaktadır.

Öfke kelimesi (ET-öpke) orjinalinde somut anlamda akciğer genişlemesiyle “öfke” ciğerlerden kaynaklandığı farz edilen bir duygu; orjinalinde muhtemelen öpke; fakat övke oldukça erken ortaya çıkmış ve 13. yy’a kadar eski ikinci bir şekil öykede mevcut açıklaması yapan Clauson, Osmanlı XIV’teki kullanımı hakkında da öfke; öyken “akciğer” bütün dönemlerde yaygın.“Öbke” kelimesi EUTS’de 1. Öfke, ciğer; DLT’de “akciğer, ciğer” şeklinde açıklanmıştır (Clauson, 1972:9).

Öfkelenmek fiilini Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanıldığını söyleyebiliriz. Sözcüğün kökeni *öpke* “akciğer” kelimesidir. İnsan sinirlendiği, öfkelenildiği zaman her zamankinden farklı olara daha derin nefes alır ve bağırıp çağırmaya başlar. Akciğerdeki havayı hızla boşaltır. Öfkelenmek fiilinin öpke somut sözcüğünden soyutlama yoluyla anlamının değiştiğini, geliştiğini söyleyebiliriz.

Öfke sözcüğü Türkçe sözlükte “engelenme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi, kızgınlık, hışım hiddet, gazap”; *öfkelenmek* fiili ise “öfkeli duruma düşmek, kızmak” şeklinde açıklanmıştır (BTS).

Öfke duygusu, Türkçe olumsuz bir durum veya olay karşısında gösterilen daha çok fiziksel bir tepki olarak açıklanmıştır. Dilimizde, tam bir benzerlik göstermeseler de kızgınlık ve öfke gibi kelimeler birbirlerinin yerine sıklıkla kullanılmaktadır. Bu tanımlamalara düşmanlık, hiddet ve şiddet gibi kavramlarda eklenebilseler de aslında, saldırganlık olarak tanımlanabilecek şiddet durumları öfkenin davranışsal ve kontrolsuz olarak ortaya çıkması için kullanılırken, düşmanlık ise öfkenin daha çok kronikleşmiş haline işaret etmektedir. Öfke durumu sürekli olabileceği gibi, kısa süreli de olabilir. Öfke durumunda gösterilen fiziki tepki nefret durumuna göre daha şiddetlidir.

Erdem’e göre Türkmen Türkçesinde öfke ile ilgili ifadelerin çoğu deyimdir ve uyumlu bir zihnî modeli yansıtmada çok çeşitli olarak görünürler: *ganı gız-* “kanı kızmak, sinirlenmek”, *ganıñ gaç-* “sinirden kanı

donmak”, *gaharı kellesine ur- “öfkese tapesine çıkmak, elleri sandıra- “elleri titremek”, sabır kasesi dol- “sabır kasesi dolmak”, dişini gıca- “öfkeden dişlerini sıkma”, yüreğini şişirmek- “yüreğini şişirmek”, sesine bat ber- “öfke ile konuşmak”... Bu örneklerde görüldüğü üzere “öfke” kavramı ile ilgili deyimler vücut ısısının artması, sabrın taşması, ellerin titremesi, dişlerini sıkma, saçların dikleşmesi gibi öfkenin fizyolojik tesirlerinin bilinen halk teorisi ile oluşumunun önerildiği analizlerdir (Erdem, 2003:58).*

Taradığımız Türkmen Türkçesi metinlerinde bizim tespit ettiğimiz, öfke duygu durumunu anlatan temel fiiller; *gızmak, şişmek, öykelemek, gaharlanmak, dazarmak, tasancıramak* fiilleridir. Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi daha çok sinirlenmeyi yani; sevinç, öfke, kızgınlık vb. duygular sonucu aşırı ölçüde heyecanlanmayı, kendine hâkim olamamayı ifade eden bazı fiiller vardır. Türkmen Türkçesindeki bu fiiller “*gaharı gelmek, gahar etmek, gahara münmek, yürek dağlamak, ganı gızmak, gazaba çıkmak, hıñ urmak, gahar gazabı depesine çıkmak*” fiilleridir.

Türkmen Türkçesinde öfke ve kızgınlık ifade eden fiillerin bazıları, öfkelenen insanın ruh haliyle birlikte fiziki durumunu da anlatır. Türkiye Türkçesinde insanın öfkelenildiği andaki fiziki durumuyla alakalı olarak “*köpürmek*” fiili kullanılır. Sinirlenen insan bağırmağa çağırmağa başlar. O sırada ağızından köpükler, salyalar çıkar. Fiilin anlamının bu şekilde benzetme yoluyla somuttan soyuta doğru bir geçiş olduğu söylenebilir. Türkmen Türkçesinde ise bununla ilgili olarak bizim metinlerde tespit ettiğimiz fiiler şunlardır: *gıcınmak “öfkeden dişlerini gıcırdatmak”, herrelmek “öfkelerini sinirle öfkeyle bakarak ifade etmek, etini gatatmak “sinirden kendini sıkma”, yüzünden gar yağmak “sinirden bembeyaz olmak, rengi kaçmak”, sögünciremek “içinden küfrederek, mırıldanarak öfkelerini belli etmek”.* Türkmen Türkçesinde bir de yavaş yavaş öfkelenmeyi ifade eden *öcükmek “yavaş yavaş öfkese artmak” fiili vardır.* Türkiye Türkçesinde yavaş yavaş kızmayı, öfkelenmeyi ifade eden bir fiil bulunmamaktadır. Türkmen

Türkçesinde öfke duygu durumunda insanın fiziki ve ruhi durumunu da ifade eden fiillerin çokluğu ilgi çekicidir.

EUTS'de tespit ettiğimiz **kızgınlık, öfke, nefret ifade eden fiiller** şunlardır:

Buşmak: Hiddetlenmek, kızmak, öfkelenmek. (Caferoğlu, 1968:55)

İrilmäk: Kaygıdan titremek, hiddetlenmek, kendi kendini yormak, küçülmek. (Caferoğlu, 1968:96)

Tarınmak: Hırslanmak, öfkelenmek, kızmak, hiddetlenmek. (Caferoğlu, 1968:226)

Tärkişlänmek: Kızmak, kavgaya tutuşmak. (Caferoğlu, 1968:235)

Övkiämäk: Öfkelenmek, hiddetlenmek. (Caferoğlu, 1968:155)

Övkäkälänmek: Kızmak, öfkelenmek. (Caferoğlu, 1968:155)

DLT'de geçen kızgınlık ve öfke ifade eden fiiller şunlardır:

Telgenmek: Kızmak, içlenmek. (Arat, 1. Cilt, 2006:596)

Sinğirlenmek: Sinirlenmek; sinir çoğalmak; sinir sarılmak. (Arat, 1. Cilt, 2006:524)

Öpkelemek: Ciğerine vurmak; öfkelenmek. (Arat, 1. Cilt, 2006:460)

Öpkilemek: Öfkelenmek; kızdığı için yüz çevirmek. (Arat, 1. Cilt, 2006:460)

KE'de tespit ettiğimiz kızgınlık ve öfke ifade eden fiiller şunlardır:

Azarlamak: Azarlamak, eziyet ve işkence etmek. (Ata, 1997:66)

Azarlanmak: Azarlanmak, zarar görmek, incinmek. (Ata, 1997:66)

Buşmak: Sinirlenmek, öfkelenmek. (Ata, 1997:145)

Buşukmak: Sinirlenmek. (Ata, 1997:145)

Öwkelemek: Sinirlenmek, öfkelenmek. (Ata, 1997:511)

Kızmak: Kızmak, ısınmak. (Ata, 1997:352)

Açıglanmak: Üzölmek, acı duymak; sinirlenmek, öfkelenmek. (Ata, 1997:3)

ME'de tespit ettiğimiz kızgınlık ve öfke ifade eden fiiller şunlardır:

Övkelenmek: Öfkelenmek. (Yüce, 1988:168)

Öfkeleşmek: Birbirine öfkelenmek. (Ata, 1997:165)

Buşmak:Kızmak, öfkelenmek. (Ata, 1997:108)

Türkçe sözlükte tespit ettiğimiz **kızgınlık, öfke, nefret ifade eden fiiller** şunlardır: **kızmak** “öfkelenmek”, **sinirlenmek** “duygu ve davranışlarını denetleyemeyecek duruma gelmek, öfkelenmek, köpürmek, feveran etmek”, **öfkelenmek** “öfkeli duruma düşmek, kızmak, hiddetlenmek” **hiddetlenmek**“ kızmak, öfkelenmek”, **paylamak** “ birine kusurundan ötürü sert sözler söylemek, azarlamak”, **cinlenmek** “öfkelenmek”, **azarlamak** “kırıcı ve sert söz söylemek, paylamak, takdir etmek, **paylamak** “ birine kusurundan ötürü sert sözler söylemek, azarlamak”, **köpürmek** “çok kızmak, birdenbire öfkelenmek, feveran etmek” (BTS).

Bunlardan “*kızmak, sinirlenmek, öfkelenmek, hiddetlenmek*” fiilleri anlamca aynıdır. *Feveran etmek, köpürmek, küplere binmek* fiilleri şiddetli öfkelenmeyi ifade eden fiillerdir. Türkiye Türkçesindeki kızmak fiili de öfke bildiren bir fiildir. Kızmak fiilinin asıl manası “ Isıtılan bir nesnenin sıcaklığının artması” iken mecaz yoluyla öfkelenmek manası kazanmıştır.

2.3.1. Çişmek: Kızmak, öfkelenmek, sinirlenmek

Çişmek kelimesinin anlamı hacmen bir şeyin genişlemesidir. Kelime mecaz yoluyla gerçek anlamından uzaklaşmış, kızmak, öfkelenmek anlamı kazanmıştır. İnsan kızdığı zaman elini kolunu, omuzlarını açar, yani vücudunu gerer, kabırır. Kimi zaman burun delikleri, gözleri genişler. Bu kelimenin anlamının insanın öfkelenildiği andaki fiziki durumunu daha etkili ifade etmek için mecaz yoluyla çişmek fiilinin kullanıldığı düşünülebilir.

Sinirlenmek, öfkelenmek manasında:

Atalık hum yalı çışdi (P,14).

“Atalık çok öfkeleni.”

2.3.2. Dazarmak/Dazarılmak: Kızmak, öfkelenmek, gözdağı vermek, tehdit etmek, üzerine yürümek, saldırmak, öfkeyle bağırıp çağırmak, kükremek

Dazarılmak fiili, aniden birdenbire sinirlenmeyi ifade eden bir fiildir. Şiddetli öfkeyi anlatmak için Türkmen Türkçesinde “dazarılmak” fiili kullanılır. İncelediğimiz metinlerde dazarılmak fiilinden sonra, kızan kişinin öfkelenildiği kişiye küfür, hakaret, aşağılama içeren sözler söylediğini tespit ettik.

Birdenbire kızmak, sinirlenmek, öfkelenmek manasında:

Han perraçlarına dazarılmaga başladı (P,62).

“Han askerlerine kükremeye başladı.”

Ol oña yüz manadı bermäğe gorkdı, bermezlikden hem çekindi, gözlerini mölertdi. Babahan arçın oña dazarıldı:-Hey, it oğlı! (AE,414).

“O, ona yüz manatı vermeye korktu, vermekten de çekildi, gözlerini kıstı. Babahan Arçın ona öfkeleni: -Hey it oğlu!”

Babahan arçın oña dazarıldı:-Yeri, görünme gözime! (AE,60).

“Babacan Arçın ona öfkeleni: -Yürü, görünme gözüme!”

-Haysı biriñiz aytdıñız? diyip, çapıksuvarlara baka dazarıldı (P,478).

“Hanginiz söylediniz deyip ata binenlere öfkeyle bağırdı.”

2.3.3. Dalamak: 1.Dalamak, dişlemek, ısırma.2. (göç.)Ağır konuşmak, ağzına geleni söylemek, öfkelenip ağır ve kırıcı sözler söylemek, bağırma, hakaret etmek

Öfkelenip ağır konuşmak manasında:

Halnazar hem Sarını zarplı, acı sözler bilen dalamak isledi (AE, 59).

“Halnazar da Sarıyı yıkıca, acı sözlerle saldırmak istedi.”

2.3.4. Gaharlanmak: Kızmak, öfkelenmek, sinirlenmek, kahırlanmak

Türkçe sözlükte kahırlanmak fiili “Çok ve için için üzülme, kederlenme” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Kahırlanmak fiili Türkiye Türkçesinde üzüntü göstergesidir. Türkmen Türkçesinde aynı anlamdaki gaharlanmak fiili; kızmak, öfkelenmek manasında kullanılmaktadır. Kahırlanmak fiilinin içinde üzülme manasının yanında öfkelenmek manası da vardır. Üzüntü duygu durumunun sonucunda öfke duygu durumunun ortaya çıkması genellikle kaçınılmaz bir durumdur.

Gaharlanmak fiili hoşalanılmayan, beklenilmeyen bir davranış, durum ve olay karşısında açığa çıkan kızgınlık duygusunu ifade eder. Özellikle bazı sebeplerden dolayı, içinde bulunulan kötü durumu kendisine layık

görmemekten, benimseyememekten ve bunu dert etmekten duyulan büyük, şiddetli bir üzüntü olarak kendini göstermektedir. Çaresiz kalan kişinin içine girdiği duygu kavramını da karşılamak için kullanılır. Eski Türkçede **açıglanmak** fiilinin *hem üzölmek, acı duymak hem de sinirlenmek, öfkelenmek* (Ata, 1997:3) manalarında kullanıldığı görölmektedir. Üzüntü ve nefret duygusu birbirine çok yakın duygulardır. Fiilin bu iki duygu durumunu ifade etmesi normaldir. Belki de açıglanmak fiilinde olduğu gibi gaharlanmak fiili daha önce hem üzüntü hem de öfke duygusunu anlatıyordu.

Öfkelenmek, kızmak, sinirlenmek manasında:

Atalık bilen ol aksakgalıñ yañkalaşıp, gaharlanışyan gürüñleri şol bolup geçen vakanıñ üstündedi (P,13).

“Atalık ile aksakalın ağız dalaşı yapıp öfkelenildiği sohbetleri o geçmiş olayla ilgiliydi.”

Onda ene arınıñ çagalarına terbiye berip bilmediği bir vagt gızcagazam öylerine gelip gidenlerin hiçisine gaharlanmandı (NT,97).

“O zaman anne arının çocuklarına terbiye veremediği bir zamanlar kızının evlerine gelip gidenlerin hiçbirine öfkelenmemişti.”

Bas ata kamçıını, ol seniñem başını gutarar, öz başınam gutarar- diyip gaharlandı (D,10).

“Bas ata kamçıyı, o seni de kurtarır, kendisini de kurtarır deyip sinirlendi.”

-Näme diliñ lal açdıını, dili lal açan, ya-da kakañ aydanını eşitmediñmi? diyip, ecesi gaharlanıp başladı (MO,76).

“Hayırdır, dilin mi tutuldu, dili kesilesice, yoksa babanın dediklerini duymadın mı? diyip annesi kızmaya başladı.”

2.3.5. Gıcınmak: 1. Sinirlenmek, kızmak, öfkelenmek 2. Birine aşırı ilgi göstermek

Bu fiil, insanın sinirlenince dişlerinden çıkardığı sestən çıkan yansıma sestən türemiştir. Sinirlenen insanın fizyolojik dışa vurumlarından birisi de dişlerini sıkması veya gıcırdatmasıdır. Bu da öfkenin bir belirtisi ve yansımasıdır. Yaşadığımız soyut öfke durumunu somut olarak ifade etmek için Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki “gıcırdatmak” manasındaki “gıcınmak” fiili kullanılmaktadır.

Öfkeden dişlerini gıcırdatmak manasında:

Ol, aşakı küti dodağını dişläp gıcındı, gazabına çıdaman sandıradı, bir yerde ayak üstinde durup bilmän, ondan-oña zövzüldäp, ağızına gelenini ayılgañ ses bilen sarmadı (AE,320).

“O büyük alt dudağını ısırıp sinirlendi, öfkesine dayanamadan titredi, bir yerde ayak üstünde duramayıp ordan sallanıp ağızına geleni yüksek bir tonda söyledi.”

2.3.6. Gızmak: 1. Isınmak, kızmak. 2. Çabuk kızmak, öfkelenmek, sinirlenmek, hiddetlenmek

Türkmen ve Türkçe sözlüklerde fiilin gerçek anlamı ısıtılan veya ısınan bir nesnenin sıcaklığının artmasıdır. Mecaz olarak her iki lehçede de kızmak fiili “öfkelenmek, hiddetlenmek” manasında kullanılmaktadır. Bu fiil kız-“ısınmak” kökünden gelmektedir. İnsan kızdığı zaman kızarır. Yani derisinin rengi kırmızı bir hal alır. Bu fiilin bundan hareketle mecaz yoluyla bu anlamı aldığı düşünülebilir. Kızmak fiili, olumsuz bir duyguyu ifade eden mental duygu fiilidir. İnsan kızdığında öncelikle duygu durumunda değişim başlar, sağlıklı düşünemez. İnsan sinirlendiğinde duygularını ve davranışlarını kontrol edemez duruma gelir.

Öfkenin artması, öfkenin vücut üzerindeki fizyolojik tesirlerinin artmasıdır. Birisinin öfkesini ölçmek istediğimizde büyük ölçüde halk teorisinin genel metonimik prensiplerini kullanırız. Bir duygunun fizyolojik tesirleri o duyguyu temsil eder. Verilen prensipler, halk teorileri üzerinde öfke için metonimi sistemini oluşturan prensiplerdir: vücut hareketi, iç basınç, yüzün kızarması, heyecan, ellerin titremesi, saçların dikleşmesi gibi. Halk teorisi, bu fizyolojik tesirlerden özellikle vücut hareketi üzerinde durur, yani öfke için en temel metafor hararet ile ortaya çıkar. ÖFKE SICAKTIR metaforunun katılara ve sıvılara uygulandığı yerler olmak üzere iki versiyonu vardır. Sıvılara uygulandığında öfke, kapsayıcıdaki bir sıvının hareketi olur ve öfke ÖFKE KAPSAYICI İÇİNDEKİ BİR SIVININ SICAKLIĞIDIR metaforu ortaya çıkar. Katılara uygulandığında öfke, ateş olur ve ÖFKE ATEŞTİR metaforu ortaya çıkar. Böylece halk teorisindeki “kırmızılık” kavramı dikkat çeker (Lakoff, 1987:383).

ÖFKE SICAKTIR metaforunda ve ÖFKE ATEŞTİR METAFORLARI ve buna bağlı diğer metaforlarda duyularla ilgili olabilmektedirler. Gızmak fiilinde görüldüğü gibi ÖFKE SICAKTIR metaforunda vücut kapsayıcıdır. Kaynak alan insan vücudu olurken hedef alan öfke kavramı olmaktadır. Bu durumda ÖFKE KAPSAYICI SIVIDAKİ SIVININ SICAKLIĞIDIR metaforu görülür.

Öfkelenmek, kızmak manasında:

Yeke yalnız oğluñı gana bulaşdırmakdan ağır zulüm bolarmı?-Ol gürledigiçe gızdı (P,328).

“Yalnız tek çocuğunu kana bulaştırmaktan ağır bir zulüm olur mu? O konuştuğça öfkelendi.”

2.3.7. Herrelmek: Azarlamak, paylamak, kızmak, öfkelenmek, sinirlenmek, öfkesini kusmak

Sinirlenip birinin üzerine abanmayı, birine saldırmayı ifade eden bir fiildir. Herrelmek fiili tehdit etmek anlamında da kullanılan bir fiildir.

Öfkelenip saldırmak manasında:

Mämmetveli alaca gözlerini üşerdip, oña herreldi (AE,329).

“Memetveli alaca gözlerini dikip ona sinirlendi.”

2.3.8. Öcükme: Birbirine öfkesi, kızgınlığı, siniri artmak; intikam duygusuyla nefret etmek, kıskançlığı artmak, kıskanmak

Kızgınlığın ve öfkenin yavaş yavaş artması manasında:

Şundan soñ Dıkma Serdar has öcükip, Övezmırat Batırın ızına düşdi (P,245).

“Bundan sonra Dıkma Serdar daha da öfkelenip Övezmırat Batır’ın peşine düştü.”

2.3.9. Sögünciremek: Kendinden şikâyet etmek, kendi kendine kızmak, öfkelenmek, sinirlenmek, kendi kendini paylamak, azarlamak, yermek

Kendi kendine söylenmek, içinden küfür etmek, homurdanmak manasında:

-Hal mollanı yitirsene, mıhman. Ol ne –diyip payış sögünciredi (P,280).

“Hal Molla’yı bıraksana, misafir. O ne? diye öfkelenmeye başladı.”

2.3.10. Tasancıramak: Sinirlenmek, kızmak

Öfkelenmek manasında:

Onuñ Annatuvak Serdariñ öyünden tasancırap çıkıp gaytmagınıñ başga sebäbi bardı (M,317).

“Onun Annatuvak Serdar’ın evinden sinirlenip çıkmasının başka bir sebebi vardı.”

2.3.11. Azgırılmak: Kaba konuşmak, kızgın konuşmak

Düşüncelerini sert bir üslupla kızarak söylemek manasında:

-Yeri, sammıldama-da cogap ber: serdar nirede? – diyip, azgırıldı (M, 336).

“Tamam, saçmalamayı bırak da cevap ver. “Serdar nerede?” deyip kızdı.”

2.3.12. Etini gatatmak: Sinirlenmek, kendini sıkıkmak

İnsan öfkelendiği zaman sıkar, vücudu sertleşir, sıkılaştır. Gatat- fiili insanın sinirlediği andaki fiziki görünümünü ifade eder. Gatat- fiili Türkmen Türkçesinde sıkıkmak, sıkılaştırmak manasına gelmektedir. “Etini gatat-” fiili kızgınlık ve öfke sonucunda insanın vücudunu sıkması demektir. Soyut öfke duygusu gatat- “sertleştirmek” fiiliyle somut hâle getirilmiştir.

Sinirden kasılmak manasında:

Polkovnigiñ gazabından heder eden Hocamırat etini gatatdı (AE, 176).

“Komutanın gazabından korkan Hoca Murat kendini kasti.”

2.3.13. Gaharı gelmek: Öfkelenmek, kızmak

Öfkeden çılgına dönmek manasında:

Övezmırat Batır'ın bu duranlara şöyle bir gaharı geldi, iki gözi edil gan guylan yalı gızardı (P,214).

“Övezmırat Batır bu duranlara şöyle bir öfkelendi, iki gözü kan çanağı gibi kızardı.”

Sinirlenmeye, öfkelenmeye başlamak manasında:

Aylar, seniñ Atacana näme üçin gaharının gelyändigini bilyärin. (MO,61).

“Aylar senin Atacan’a neden öfkelendiğini biliyorum.”

2.3.14. Gazaba Çıkmak: Küplere binmek, çok öfkelenmek, fena halde sinirlenmek

Gazap kelimesi, Türkmen Türkçesine Arapçadan girmiş bir kelimedir. Çıkmak kelimesiyle birlikte metafor yoluyla öfkelenmek anlamı kazanmıştır. Gazaba çıkmak fiili, Türkiye Türkçesindeki *küplere binmek* “çok öfkelenmek” deyimini karşılar. Bu fiil Türkmen Türkçesinde *çok sinirlenmeyi, çok öfkelenmeyi, öfkeden çılgına dönmeyi* anlatır. Yani duyulan öfkenin şiddeti fazladır. Çıkmak fiili de öfkenin miktarının yüksekliğini, fazlalığını ifade etmek için kullanılmıştır.

Çok öfkelenmek, kızmak manasında:

Gandım aksakgal gazaba çıkıp gıgırdı (P,104).

“Gandım Aksakal öfkelenerek bağırdı.”

Aman Batırın ağır zorluk, sütem zararlı görülen horluklar hakkındaki gürrüñleri diñlänçe, öz içini geplede geplede birden gazaba çıkıp, dâli-porhan bolmak häsiyetiniñ bardığı Övezmrät batır bişlen Kanı batıra mälimdi (P,329).

“Aman Batır’ın zorluk ve eziyet hakkındaki sohbetlerini dinleyince kendi kendine konuşarak aniden öfkeden çılgına döndüğünü Övezmrät Batırla Kanı Batır daha iyi biliyordu.”

Gözinde okı bolsa urmak: Birinden nefret etmek.

Nefret etmek manasında:

Gotur oña alarılıp seredende, gözinde okı bolsa urarlı göründi (AE,103).

“Gotur ona baktığında, gözlerinde nefret belirdi.”

2.3.15. Gahar-gazabı depesine çıkmak: Çok öfkelenmek

Öfkelenmekle ilgili kelimelerde çıkmak ve urmak kelimesinin sık kullanıldığını görüyoruz. Bu fiilde *öfkesi tepesine çıkmak* fiili, Türkiye Türkçesinde kullanılan “tepesinin tası at-” deyimini karşılayan bir fiildir. Gaharı depesine çıkmak fiili öfkeden deliye dönmeyi, öfkeden kendini kaybetmeyi anlatan bir fiildir. Çıkmak fiili fazlalığı, yükselmeyi anlatan bir fiildir. Gahar kelimesiyle birlikte kullanılarak öfkenin miktarının fazlalığı anlatılır.

Aşırı öfkelenmek manasında:

Onuñ gahar gazabı depesine çıkıp, gözleri lovurdap yanyardı (P,130).
“O çok öfkelenmiş, gözleri alevlenip yanıyordu.”

2.3.16. Ganı gızmak: Öfkelenmek

Gızmak fiili, Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'nde "sinirlenme, öfkelenme" şeklinde açıklanmıştır (tdk.gov.tr). Gızma fiilinin TDS'deki ilk anlamı ısınma, ikinci anlamı öfkelenmektir (tdk.gov.tr).³ Gızmak fiili mecaz yoluyla öfke manası kazanmıştır. Ganı gızmak fiili bir deyimdir. Gan kelimesinin anlamı "kan" demektir. Kanı ısınan insan ateşlenir, kızarır. Bu fiil öfkeden kıpkırmızı olan, hırçınlaşan insanın ruhi ve fiziki durumunu anlatır.

Öfkeden çılgına dönmek manasında:

Meniň bu sözlerimden soň töverekdäki oturan yigitleriň hemmesiniň ganı gızdı (P,325).

"Benim bu sözlerimden sonra çevrede oturan yiğitlerin hepsi öfkeleni."

Häkim her näçe çıdamsıran bolsa-da, damarlarınıň ganı barha gızıyardı (M,305).

"Vali her ne kadar dayanıyormuş gibi görünse de gittikçe sinirleniyordu."

2.3.17. Gazaba münmek: Öfkelenmek

Türkmen Türkçesinde gazaba çıkmak ve gazaba münmek fiilleri kızgınlık ifade eden fiillerdir. Burada "çıkmak ve münmek" kelimelerinin kullanılması dikkat çekicidir. Münmek kelimesinin manası binmektir.

Erdem'e göre, Türkmen Türkçesinde öfkenin dile getirildiği kecebän gariş- (kecebän: Devenin üzerine yapılan ağçtan gölgelik), gazap atına atlan-/mün-, gazaba mün- "gazap atına atlanmak/binmek" gibi deyimler de vardır. Bu deyimlerde ÖFKE ATTIR, ÖFKELENMEK ATA BİNMEKTİR metaforları vardır. Bu metaforlarından ÖFKE SAVAŞTIR üst metaforuna erişmek

mümkündür. Öfke bir savaş sebebidir. Bugün Türkmenler arasında sıkça kullanılan bu deyimlerde görülen ÖFKE ATTIR, ÖFKELENMEK ATA BİNMEKTİR metaforları, Türkmenlerin ancak öfkelendiklerinde kızdıklarında atlanıp savaşa gittiklerini göstermekle kalmayıp Türk savaş tekniği, Türk/Türkmen toplum yapısının atla ilişkiliendirildiği eylem alanları hakkında da bilgi vermektedir (Erdem, 2003:58).

At ve ata binmekle ilgili kavramlar, Türk kültüründe özel bir öneme sahiptir. Atla ilgili kavramların soyut kavramlarla kullanımı da oldukça yaygındır. Bu örnekte gazap binilecek bir şey gibi algılanarak somut bir şekilde ifade bulunmaktadır. Atın Türk kültür hayatındaki önemi büyüktür ve bu önem deyimlerde de kendini gösterir.

Çok öfkelenmek manasında:

Övezmırat Batır nâçe gazaba münse-de batır hacı şol bir bolsını saklayardı (P,56).

“Övezmırat Batır ne kadar öfkelenirse de Batır Hacı ne olduğunu saklıyordu.”

2.3.18. Gahar etmek: Öfkelenmek, kızmak

Çok öfkelenmek manasında:

- Ol bir adama, iki adama gahar edenin üçin ulı ile gahar etmeli däl, Övezmırat (P,148).

“ O, bir iki adama öfkelendiği için halka öfkelenmemeli Övezmırat, dedi.”

-Gahar edip giden bolsa, kolhozda gaharı yatar. Onun yerine sen gaharlanıp oturma (MO,84).

“Sinirlenip gittiye, kolhozda siniri geçer. Onun yerine sen sinirlenme.”

2.3.19. Hemle urmak: 1.Gözdağı vermek, tehdit etmek 2. Öfkeli konuşmak, sinirlenmek

Hemle urmak fiilinin TDS'deki ilk anlamı tehdit etmek, ikinci anlamı sinirlenmek, öfkelenmektir. Hemle urmak fiili öfkeli ve bu öfke sonucu tehditkâr bir ruh durumunda olan insanın duygu durumunu ifade eder.

Öfkeli konuşmak, sinirlenmek manasında:

-Seniñ yalı yigit märekede lal bolar, gürüñdinler oturar – diyip hemle urdu (P,14).

“Senin gibi delikanlı böyle toplulukta susar, dinlemekle yetinir, deyip öfkelenir.”

2.3.20. Hıñ urmak: Çok öfkelenmek, hiddetlenmek

Hıñ kelimesi yansıma bir kelimedir. İnsan kızdığı zaman *hınn* diye bir ses çıkarır. Bu kelimenin de buradan geldiği düşünülebilir. Ur- kelimesiyse vurmak anlamında kullanılır. Bu fiil şiddetli bir öfkeyi anlatmak için kullanılır.

Çok öfkelenmek manasında:

Görelı bakalı, şu gidişde näe vağt hıñ uruřarkañız?” diyip oylandı (AE,40).

“Görelim bakalım, bu gidişle ne kadar homurdanacaksınız, diye düşündü.”

2.3.21. Yüzünden gar yağmak: Öfkelenmek, hiddetlenmek

Kar soğukluğu anlatır. Aynı zamanda kar, bilindiği gibi beyazdır. İnsan sinirlenince suratı sert bir ifade alıp beyazlaşır. Yüzünden gar yağmak fiili, öfkeli insanın fiziki halini yansıtmak için kullanılan bir fiildir.

Öfkeden rengi kaçmak manasında:

Bayıñ yüzinden gar yağyardı (AE,15).

“Bay öfkeleniyordu.”

2.3.22. Yürek daglamak: Çok üzme, öfkelenmek, kızdırmak, canını sıkma, incitme, gücendirmek

Türkiye Türkçesinde “yürek dağlamak” fiili “acıyla ve özlemle içi yanmak, acıyla kıvrınmak” şeklinde açıklanmıştır (TDAS). Bu fiil Türkmen Türkçesinde aşırı üzüntüyü anlatırken, Türkiye Türkçesinde aşırı derecede öfkelenmeyi anlatmak için kullanılır. Türkmen Türkçesinde “daglamak” fiili bir şeyi ısıtmak, sıcaklık derecesini artırmak şeklinde açıklanmıştır. Yürek “kalp, iç” demektir. Yani insanın içindeki kalbindeki ısının artması ifade edilir. İçi kalbi ısınan insan öfkelenir. Yürek daglamak fiili ÖFKE SICAKTIR, ÖFKE ATEŞTİR metaforuyla uygunluk gösterir. Daglamak kavramı zihnî olarak hedef alandaki öfke ile ilişkilendirildiğinde “acı verme” kavramı üzerine şemalandırılmakta “ACI VERMEK, ÜZMEK, ÖFKELENDİRMEK” metaforları ortaya çıkmaktadır.

Çok öfkelenmek manasında:

On sañam, cenap häkim, dürre gamçı bilen yürek daglap bolar, emma sovadıp bolmaz (M,305).

“Bir de, sayın vali, kamçıyla insanları öfkelenirilebilir fakat dindirilemez.”

2.4. MERAK İFADE EDEN FİLLER

Güdü, duyuşal uyarılmayı değiştirmek içindir. Bir süre sonra aynı duyuşal durumdan bıkar, farklı bir uyarıcı kurulumu ararız. Bu şekilde ifade ettiğimiz güdü için merak terimi kullanılır. Eğer çevremize yeni bir şey katılırsa genellikle dikkatimizi ona çeviririz. Bu da yeniliğe davranım olarak bilinmektedir. Merak ve yeniliğe davranım terimlerinin ikisi de duyuşal uyarılma ve uyarıcı değişikliği temel güdüsünü ifade ederler (Morgan,1984:203).

Meraklanmak fiili, Türkçe sözlükte “1. Kaygılanmak, üzölmek, tasalanmak. 2. Bir şeyin sebebini anlamak için çaba harcamak”; *merak etmek* fiili ise “1. Anlamak veya öğrenmek istemek. 2. Kaygılanmak” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Türkçe sözlükte ağızlarda kullanılan merak duymak fiiline ise rastlanılmamıştır. Meraklanmak ve merak etmek fiilleri aynı anlama gelen fiillerdir. Meraklanmak ve merak etmek fiilleri zihnin bilinmeyen, şüphe duyulan durumları veya olayları anlama, kavrama çabasını ifade eder. Merak etmek, öğrenme ve anlama isteğini harekete geçirir. Türkmen Türkçesinde meraklanmak manasındaki *gızıklanmak* fiili heveslenmek, ilgi duymak ve meraklanmak manalarının hepsini birden taşır.

2.4.1. Gızıklanmak: Hevesli olmak, heveslenmek, ilgilenmek, ilgi duymak, meraklanmak

Meraklanmak manasında:

Artık miraplığa gızıkmayardı (AE,22).

“Artık suçuluğu merak etmiyordu.”

Cemal ece oğlunuñ nenensi okayandığı hakda şöyle bir gızıklanıp yören ayal bolmasa-da, onuñ yokarı bilimli alcakdığına tüys yürekden guvanyardı (MO,122).

“Cemal Anne, oğlunun nasıl okuduğu hakkında meraklanan bir kadın olmasa da onun yüksek eğitim alacağına yürekten seviniyordu.”

2.5. KAYGI, ENDİŞE, TELAŞ İFADE EDEN FİLLER

Korku, zaman zaman tüm insanların yaşadığı bir duygudur. Beklenmedik, bize zarar verebilecek bir şeyle karşılaştığımız zaman korkmak, vücudumuzun verdiği doğal bir tepkidir. Bir kaza anında korkarız. Yaşadığımız kazanın tekrar başımıza geleceğini düşünürsek kaygılanır ve endişeleniriz. Bize yaşadığımız kazayı anımsatan şeylerden dolayı endişeleniriz. Kaygılandığımız zaman aklımızdan “Yine kaza olacak! Ya başıma birşey gelirse? Ya sevdiğime birşey olursa?” gibi düşünceler geçebilir. Yaşadığımız kazanın tekrar başımıza geleceğini düşünürsek kaygılanır ve endişeleniriz.

Korku ile kaygı arasında bazı farklar vardır. Korkunun kaynağı bellidir. Ben köpekten korkuyor olabilirim. Daha önce beni köpek kovalamış veya ısırmıştır. Ancak kaygının kaynağı belirsizdir. Korku daha kısa sürer; fakat kaygı daha uzun sürelidir. Korkunun sebebi belli, kaygınıninki belli olmayabilir. Korkunun şiddeti, kaygıya göre daha fazladır. Korku ile kaygı sonucunda bazı duygular ortaya çıkabilir. Mesela; üzüntü, sıkıntı, korku, başarısızlık duygusu, acizlik, sonucu bilememe ve yargılanma gibi.

Morgan’a göre kaygı reaksiyonları çeşitli biçimlerde var olabilir. Bir kaygı türünde kişi organik temeli olmayan ve abartılmış fiziki yakınmalarla hipokondriak olur. Diğer bir kaygı reaksiyonu ise nevrastenidir “sinirsel yorgunluk”. Kişi çok yorgun olduğunu ileri sürerek hiçbir iş yapamaz. Bu gibi vakalarda kaygı kişiyi bitkinleştirir, ancak belirtilerini ileri sürerek, kaygı yaratacak durumlardan kaçınma, kişiyi bir miktar ferahlatır (Morgan,1984:337-338).

Köknel'e göre kaygı, durumunda kişinin duygu durumunda birtakım değişiklikler meydana gelir. Kişide merak, endişe, telaş, üzüntü başlar. Gelecekte sonucunu bilemediği durumlar için endişe duyar. Köknel'e göre ruh hastalıklarında artma, azalma ve sapma biçiminde duygulanım bozuklukları ortaya çıkar (Köknel, 1989: 159).

“Genel itibariyle beklenilmeyen bir olay sonucu, ne yapacağını bilememe veya bir işi gerçekleştirmek için aceleci olma şeklinde tanımlayabileceğimiz telaş ve türevlerini, kimi zaman, “beklenilmeyen ve istenmeyen olaylar sonucunda kişinin ne yapacağını, nasıl bir tavır takınacağını belirleyememekten duyulan üzüntüler” için de kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca sözlük anlamında da görüleceği üzere meydana gelen istenmeyen ani bir gelişmenin getireceği olumsuzlukları düşünerek bir çare arama yönünde çarpınan insanın duygu durumu söz konusu göstergelerle karşılanabilmektedir.” (Çetinkaya, 2006:305)

Kişi hem korku hem de kaygı yaşayabilir mi? Evet yaşayabilir. Daha önce de belirtildiği gibi bazı olaylar taşıdıkları gerçekçi nitelikler dikkate alındığında, kişide korkuya vesile olabilirler. Bir paraşütçü düşünün. Bir grup arkadaşıyla paraşüt eğitimine katılıyor. Hocasından paraşütle ilgili bilgileri ve teknikleri öğreniyor. Öğrenim dönemini tamamladıktan sonra, ilk atlayışı yapmak üzere uçağa binilip havalanılıyor. Şimdi bu kişiyi atlama sırasını beklerken gözlemleyelim. Örneğin kalbi her zamankinden daha sık atmaktadır; kan dolaşımı hızlanmıştır; kas hücrelerindeki ateşleme arttığından kaslarda gerginlik başlamıştır. Bu tepkilere bakarak kişinin korku mu kaygı mı yaşadığını kestirmek kolay değildir çünkü fizyolojik dışavurumda korku ve kaygı birbirinin benzeridir. Paraşüt açılmayabilir ya da açılabilir bile kişi olmadık bir yere ya da istenilen yere çok hızlı çakılabilir. Şimdi, sırada bekleyen bu paraşütçümüz karşı karşıya kaldığı bu olayla ilgili olarak, biraz önce sözünü ettiğimiz değerlendirmeleri kafasından geçiriyorsa, yani olaya fiziksel tehdit anlamları yüklüyorsa, bu düşünceden hareket ederek onun fizyolojik tepkilerini korku olarak tanımlamamız mümkün olacaktır. Ancak

paraşütçümüzün kafasının içinde, fiziksel tehdide ilişkin yorumlarımızın yanı sıra, atlamanın sonuçlarına başka anlamlar yakıştıran düşüncelere de rastlayabiliriz. Örneğin, yere yanlış iniş yapıp orada kendini seyretmeye gelen arkadaşlarının annesinin, babasının, sevgilisinin ve hocasının “gözünden düşüp rezil olacağını” diğer paraşütçülerin atlayışlarının kendisinkinden daha iyi olup da, hoca tarafından onların daha çok beğenilip sevebileceğini düşünüyor da olabilir. Olayın gerçekçi nitelikleri arasında, “göze girme ya da gözden düşme” gibi sonuçlar olmasına rağmen, kişi bu olaya “kişisel tehdit” (başkalarının gözündeki değeri gibi) anlamı yüklüyor olacaktır. İşte onu kaygılandırarak olan da bu tür bir anlam, yorum ve değerlendirmedir. Bu paraşütçümüzün sırada beklerken kafasının içinden geçen düşünceler hem “fiziksel” hem de “kişisel” tehditler içeriyorsa, kendini hem kaygılandırıyor hem de korkutuyor demektir (Özer, 2002:10).

Özetleyecek olursak, olaylar karşısında duygularımızın niteliğini ve yoğunluğunu asıl belirleyen, olayların kendilerinden çok, kişinin onlara yüklediği anlamlardır. Kişi olaya, fiziksel bir risk ya da tehdit anlamı yüklüyorsa, kendini korkutuyor; kişiliğine bir risk ya da tehdit anlamı yakıştırıyorsa kendini kaygılandırıyor olacaktır. Kişi olaya verdiği anlama göre hem kaygılanıp hem korkuyor olabilir.

Kişi yaşadığı kaygı ve korku sonucunda birtakım duygularla karşı karşıya kalır. Yaşadığı bu duygu durumları bedensel, duygusal ve zihinsel değişimlerle kendini gösteren bir uyarılmışlık durumudur.

Doğan Cüceloğlu, tanımı zor bir duygu olarak gördüğü kaygının üzüntü, sıkıntı, korku, başarısızlık duygusu, acizlik, sonucu bilememe ve yargılanma gibi duygulardan birini veya birkaçını içerebileceğini belirtmektedir. Cüceloğlu, bazı psikologların kaygı ve korkuyu birbiriyle ilişkilendirdiklerini fakat ikisi arasında kaynak, şiddet ve süre yönünden 3 farklılık olduğunu kaydeder: (1) Kaynak: “Ben arıdan korkarım!” örneğinde olduğu gibi, korkunun kaynağını biliriz, ancak kaygının kaynağı belirsizdir. (2)

Şiddet: Korku kaygıdan daha şiddetlidir. (3) Süre: Korku daha kısa sürelidir, kaygı ise uzun süre devam eder (Cüceloğlu, 1999:276).

Daha uzun süreli, şiddeti daha az, kaynağı hemen hemen belirsiz olan kaygı duygu durumu içerisinde üzüntü, sıkıntı, öfke gibi duyguları da barındırır. Korku duygu durumunda bu yoktur. Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde kaygılanma ifade eden fiiller asıl manaları olan kaygılanma yanında aynı zamanda üzüntü de ifade ederler. Bu durum, kaygı duygusunun içerisinde üzüntü duygusunu da barındırmasındandır.

Türkmen Türkçesinde gaygılanmak fiili “kaygılanmak, endişelenmek, telaşa düşmek, derin düşüncelere dalmak, üzölmek” manalarında kullanılmaktadır. Fiilin asıl manası olan kaygılanmak manası, zamanla anlam genişlemesi yoluyla “üzölmek” manası kazanmıştır. Gaygılanmak fiilinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı olan kaygılanmak fiili her iki lehçede de “endişelenmek, kaygılanmak, üzölmek, düşünceye dalmak” manalarında kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde *kaygılanmak, üzölmek, endişelenmek, tasalanmak, tasa etmek, üzölmek, telaşlanmak, telaş etmek, endişe etmek, meraklanmak* fiilleri kaygı duygusunu içeren fiillerdir. Kaygılanmak, endişelenmek, tasalanmak fiilleri kaygı durumunu anlatan fiillerdir. “İçinde bulunulan olumsuz şartlardan dolayı kendisinin veya sevdiği başka birisinin kötü bir olay veya durumla karşılaşma ihtimalini düşünme, ortaya çıkacak olan durum hakkında bilgi sahibi olmamaktan dolayı ortaya çıkan üzüntü, merak duygusu” anlamıyla ilişkili olarak kullanılan bir fiildir. Bu fiiller mental sürecin duygu durumlarını yansıtmaktadır. Bu fiillerin aynı anlamlara geldiği, kimi zaman birbirinin yerine kullanıldığı görülüyorsa da bu fiiller arasında küçük mana farklılıkları vardır.

Türkçesözlükte **kaygılanmak** fiili “kaygı duymak, üzölmek” şeklinde açıklanmıştır. **Tasalanmak** fiili “bir şeyi kendisine tasa etmek, üzölmek, kaygılanmak, endişelenmek” şeklinde açıklanmıştır. Telaşlanmak fiili de

Türkiye Türkçesinde endişe, kaygı, ifade eden bir fiildir. Telaşlanmak fiilinin temel anlamı, “herhangi bir sebeple acelecilik göstermektir (BTS). Telaşlanmak fiili, kaygılanmak manasını sonradan kazanmıştır. Aceleciliğin içerisinde zaten bir kaygı durumu vardır. Telaşlanmak fiili daha çok, içerisinde korku barındıran bir fiildir. “Kapının önünde polisleri gören adam telaşlandı.” cümlesinde korku durumu daha ağır basmaktadır. “Kapının önünde polisleri gören adam kaygılandı.” demeyiz.

Endişe sözcüğünün birinci manası “düşünce” ikinci manası “tasa, kuşku, korku, kaygı”dır (BTS). **Endişelenmek** fiili de Farsça kökenli (Kanar, 2007:362) bir sözcük olup Türkiye Türkçesinde “tasalanmak, kaygılanmak” şeklinde kullanılmaktadır. Biz Türkiye Türkçesinde endişelenmek fiilini daha çok “düşünmek, kafasına takmak” manalarında kullanırız: Endişelenme sen her şey yakında düzelir. Endişelenmek fiilinin içinde aynı zamanda “korku” duygusu ağır basar ve diğer fiillerden bu yönüyle de ayrılır. Üzülme durumunda da kimi zaman endişelenir veya kaygılanırız. Üzülme aynı zaman da kaygılanmaktır. Endişelendiğimizde, telaşlandığımızda da kimi zaman üzülürüz. Üzülme ve kaygılanmak, endişelenmek, tasalanmak fiilleri hem duygu hem de mana bakımından birbirine yakındır. Eski Türkçeden beri hem Türkiye hem de Türkmen Türkçesinde kaygı, endişe ifade eden bazı fiillerin aynı zamanda da üzülme manasını taşıdığı görülmektedir.

EUTS’de tespit ettiğimiz kaygı, endişe, telaş ifade eden fiiller şunlardır:

Bosanturmak: Kederlendirmek, üzülme, üzme. (Caferoğlu,1968:47)

Puşurkanmak: Endişelenme, kaygılanma, kızma. (Caferoğlu, 1968:159)

Kadgurmak: Kaygılanma, kederlenme. (Caferoğlu, 1968:160)

ME’de kaygı, endişe, telaş ifade eden fiiller şunlardır:

Kadgurmak: Kaygılanma. (Ata,988:133)

Dirig yemek: Kaygılanmak. (Ata,1988:114)

KE'de **kaygurmak, kadgurmak** "kaygılanmak, üzölmek, sinirlenmek", kaygu tüşmek "kaygılanmak" (Ata, 2. Cilt, 1997:306-307) ; KB'de **kadgurmak** "kaygılanmak"; NF'de **kadgu bolmak** "kaygılı, tasalı, üzgün olmak", **kadgurmak** "üzölmek, tasalanmak, endişelenmek" (Ata, 3. Cilt, 1998:195); DLT'de **kadlıgulanmak** "kaygılanmak", **kaygulanmak** "yaslı olmak" manalarında kullanılmıştır (Atalay, 1. Cilt, 2006:247). **Kaygurmak** fiili ise "kayırarak, kaygılanmak" manasında kullanılmıştır. "Bulmuş nenging sewersen, akrun angar sevingil, Barmış nenging sakınma, Azrak angar öküngil "Elde bulunan malı seversin, onunla az sevin. Olabilir ki o mal elinden gider, mal elinden gidince kaygılanma, ona az acı. Çünkü giden mal üzerine çekilen kaygı o malı geri getirmez." (Atalay, 3. Cilt, 2006:361). Yukarıdaki dörtlükte geçen sakınmak fiili düşünmek manasında değil; endişe etmek, kaygılanmak manasında kullanılmıştır. Ö- fiili de benzer şekilde "düşünmek ve kaygılanmak" manalarında kullanılmış bir fiildir. DLT'de sakıç " sıkıntı, sakınma, kaygı" şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 1. Cilt, 2006:484).

Endişe sözcüğüne ilk kez Kıpçak Türkçesi döneminde rastlıyoruz. Endişe sözcüğü GT'de "keder, üzüntü" şeklinde açıklanmıştır. GT'de endişe kılmak ise 1. Çekinmek, korkmak. 2. Düşünmek "Bir zaman endişe kıldı ve andan sonra eyitdi." şeklinde açıklanmıştır (Özkan, 1993:302). GT'de kaygılanmakla ilgili kaygu "kaygı, endişe, tasa" sözcüğünün kullanıldığı tespit edilmiştir (Özkan, 1993:364). GT'de endişe kılmak duygu fiili "düşünmek" manasında bir zihin fiili olarak da kullanılmıştır.

2.5.1. Gaygılanmak: 1. Kaygılanmak, kederlenmek, üzülmek 2. Endişe etmek, endişelenmek.

Gaygılanmak fiili üzüntü, kaygı, endişe duygu durumlarını anlatan bir fiildir. Kaygı duyan bir insan duyduğu kaygının derecesine bağlı olarak üzülebilir, endişelenebilir, telaşlanabilir, derin düşüncelere dalebilir. Türkmen Türkçesinde gaygılanmak fiili “üzülmek, endişelenmek, telaşlanmak, derin düşüncelere dalmak” şeklinde açıklanmıştır. Kaygılanmak fiili “üzülmek, sinirlenmek, düşünmek” manalarında da kullanılmıştır. Kıpçak dönemi eserlerinden olan GT’de “düşünmek” manasında da kullanılmıştır. Türkmen Türkçesinde gaygılanmak fiilinin derin düşüncelere dalmak manasında kullanılması, Kıpçak Türkçesinin etkisiyledir. Türkiye Türkçesinde bu fiilin karşılığı olarak *kaygı çekmek* ve Türkçe sözlükte yer almayan *kaygı duymak* fiilleri kullanılmaktadır.

Kaygılanmak manasında:

Övezmirat Batırñ bu sözlerini eşiden Mamagül dagı beter gaygılandılar (P,196).

“Övezmirat Batır’ın bu sözlerini işiten Mamagül daha fazla kaygılandı.”

Üzülmek manasında:

Gelniñ aradan çıkmağı Ballını gayğılandırmadı (AE,51).

“Gelinin ölmesi Ballı’yı üzmedi.”

2.5.2. Gaygı etmek: Kaygılanmak, kederlenmek, üzülmek. 2. Endişe etmek, endişelenmek

Türkmen Türkçesinde kaygı duygusuyla ilgili en çok kullanılan fiil, *gaygı etmek* fiilidir. Türkiye Türkçesinde bu fiilin karşılığı olarak “*kaygı çekmek*” fiili kullanılır ama bu fiil de Türkiye Türkçesinde çok sık kullanılmaz.

Kaygılanmak, endişe etmek manasında:

Şol yer-suv sanaşığında-da iki-üç gün bassır meydana çıkdiñ velin, yaraların azarmıka diyip ulı gaygı etdik (P,205).

“Şu toprak-su kavgasında iki üç gün koşturdun fakat yaraların çoğalır diye çok kaygılandık.”

Nöker iki odun arasında galdı. “Meni gaygı etmäñ, men vagtlap vagtlap geler durarın” diyip, ol ecesini köşeşdirdi (NT,79).

“Nöker iki ateş arasında kaldı: “Beni merak etmeyin, ben zaman zaman gelir giderim” deyip o annesini sakinleştirdi.”

-Ay, gaygı etme, Cemal, gövrümiñi giñ tut! (MO,79).

“Yahu, edişe etme Cemal, rahat ol.”

-Gaygı etmäñ, sağ-aman geleris! (AE,39).

Endişelenmeyin, sağ salim geliriz.

Üzölmek manasında:

Eysem de bolsa, gel, gaygı etmäli – hemmesi yerden (AE,8).

“Neyse gel üzölmeyelim, nasıl olsa kaynağı yerden.”

2.5.3. Zovzuldamak: Telaşlanmak, endişelenmek

Zovzuldamak fiili, zangır zangır titremek manasındadır. Zovzuldamak, telaştan titreyen insanın fiziki durumunu ifade eder ve soyut manadaki telaşlanmak, endişelenmek duygu durumunu ifade etmek için kullanılmıştır. Fiil bu anlamı mecaz yoluyla kazanmıştır.

Aşırı endişelenmek manasında:

Yöne şol gün Mamağül ece öyünde-de arkayın oturup bilmedi, uzaklı gününü zovzuldap geçirdi (P,305).

“Ama o gün Mamağül anne evinde sakince oturamadı. Bütün gününü endişelenerek geçirdi.”

2.5.4. Elevremek: Bir şey için kaygılanmak, tasalanmak, endişelenmek, şaşırma, ne yapacağını bilememek, telaşlanmak, koşturmak

Elev Türkmen Türkçesinde “alev” anlamındadır. Endişelenen insan telaşa kapılır. İnsan telaşlandığı zaman vücut ısısı artar, metabolizması değişir, ateşlenir. Elev sözcüğü metafor yoluyla kaygılanmak manası kazanmıştır. Elevremek fiili içerisinde *kaygı, tasa, endişe, şaşırma* duygularının hepsini birden ifade eder.

Kaygılanmak, tasalanmak, üzölmek, şaşırma manasında:

Gızımızı zorlan alıp kaçacak bolupdır-da- diyip, gızıñ ecesi elevröp başladı (P,432).

“Kızımı zorla alıp kaçacak diye kızın annesi endişelenmeye başladı.”

2.5.5. Incaliksızlanmak: Tasalanmak, kaygılanmak, endişelenmek

Endişelenmek manasında:

Yaşulı incalman, Mariya gelniñ hal ahvaladından, oñşuk güzeranından habar bilmek için özi onun öyüne gitdi (NT,43).

“İhtiyar endişelenerek, gelini Mariya'nın nasıl olduğunu anlamak, durumunu öğrenmek için onun evine gitti.”

2.5.6. Alada etmek: Gamlanmak, kederlenmek, kaygılanmak, endişelenmek, tasalanmak

Kaygılanmak, endişelenmek manasında:

Ay Mamagül, ot yığmaya yaltanmayan bolsan bolyar, at bilen meni alada etme-diyip, Övezmirat batır yene kellesini yassıga goydı (P,310).

“Ah Mamagül! Ot toplanmaya üşenmiyorsan üşenme ama benim ve atım için kaygılanma diyen Övezmirat Batır başını yastığa koydu.”

2.5.7. Yürek çışirmek: Endişelendirmek, endişeye sokmak, kaygılandırmak

Endişelenmek, telaşlanmak manasında:

İlki Türkmenler gara daňdanlar çozup, onı süyci ukudan oyatdılar, soňra Magtımğulı gelip sıpayılık bilen çetini gızdırdı, onuñ ız yanından Melekabadiñ, Mehrabadiñ, Çaharçiliñ kethudaları gelip, çetlerde yagdayıñ govı dældigini gürrüñ berip, yüregini çışirdiler (M, 325).

“İlk önce Türkmenler tan vaktinde saldırıp onu tatlı uykusundan uyandırdılar, sonra Mahtumkulu gelip nazikçe sinirlendirdi, onun hemen akabinde Melekabad'ın, Mehrabad'ın, Çaharçil'in önde gidenleri gelip, kenarlarda durumun iyi olmadığını anlatarak endişeye saktular.”

2.6. KORKMA, ÜRKME, ÇEKİNME İFADE EDEN FİİLLER:

Korku, güvenliği tehdit eden ya da etmesi muhtemel bir tehlike karşısında yaşanan bir tepkidir. Endişe ise korku ve bunalımın uzun süreli devam etmesidir. Bazan neden korktuğumuzu ya da endişelendiğimizi bilmeyiz. Yaklaşan tehlikelerden, tehdit ögesi ile karşılaşmaktan kaçınmak

ise çekinmektir. Korkunun sebebi genellikle bilinir ve dışsaldır. Endişe ise bilinmeyen, içten gelen, belirsiz ya da kökeni iç çatışmaya dayalı olan bir tehdide karşı gösterilen bir tepkidir.

Yaylagül'e göre deneyler, duyguların da öğrenme yoluyla oluşabileceğini kanıtlamıştır. Bu tepkilerde deneyimlerin önemli bir etkisi vardır. Bu arada daha önemli karşılaşılmamış veya öğrenilmemiş durumlar da kişiyi bu tür tepkilere yöneltebilir. Çünkü insan için bilinmeyen de tehlikelidir. Ürkemek, korkmak gibi fiiller, bu temellere dayanan bütünsel davranış tepkilerini anlatır ve belli bir uyarıyla ortaya çıkar (Yaylagül, 2010:102-103).

Özer'e göre korku ve kaygı günlük dilimizde eş anlamlı olarak kullanılır. Ancak eş anlamlı değildirler. Örneğin ayılardan kaygılanmayız, korkarız. Bilgi sınavlarından ya da iş görüşmelerinden korkmayız, kaygılanırız (Özer, 2002:9).

Örneğin, babamızın eve her zamankinden geç geldiğini düşünelim. Bu durum sebebini bilmediğimiz bir durumdan dolayı bizde bir endişe hâli yaratacaktır. Sokağınızda başıboş köpeklerin olduğunu düşünelim. Bir gün saldırıya maruz kaldınız. Köpekler tarafından ısırıldınız. Sokaktan geçerken sürekli köpekler tarafından ısırılma korkusunu yaşarsınız. Bu korku o an için geçici olarak sizde bir çekinme duygusu yaratır. Çekinme duygusuna bağlı olarak bu duygu sizi bir tedbir almaya yönlendirecektir. Köpekle karşı karşıya kalırsak da korkarız. Çünkü köpeğin bize daha önce zarar verdiği aklımıza gelir.

Korku, kaygı, endişe, telaş gibi durumlar mental hastalıklar olarak kabul edilir. Bu durumlar zihinle alakalıdır. Korku, kaygı, endişe, telaş gibi duyguları olumsuz duygular olarak kabul edebiliriz. Bununla ilgili fiilleri de olumsuz duygu fiilleri diye de nitelendirebiliriz.

EUTS'de **aymanmak** "korkmak, çekinmek" (Caferoğlu,1968:28), **bälinglämek** "korkmak, ürkemek, korkudan titremek" (Caferoğlu, 1968:39),

ürkmäk “ürkmek” (Arat, 1979:273); KB’de **korkmak** “korkmak” (Arat, 1979:271); DLT’te **korkmak** “korkmak”, **korkunmak** “korku duymak ve korkusunu saklamak” (Arat, 1. CiltV, 2006:346-347); ME’de **korkmak** “korkmak, çekinmek” (Ata,1988:147), **yanmak** “korkutmak” (Ata,1988:202) fiilleri korku, ürkme, çekinme duygularını ifade eden fiillerdir.

EUTS’de korkmak fiiliyle ilgili kullanılan *ayman-* fiilinin korkmak ve çekinmek anlamına geldiğini görüyoruz. Demek ki geçmişten beri korkmak fiilinin içinde çekinmek, irkilmek anlamı vardır.

Türkmen Türkçesinde korku duygusunu ifade eden birçok fiil vardır. Bu fiillerde dikkati çeken nokta korku duygusunu ifade eden fiillerde aynı zamanda ürkme, çekinme, telaş, endişe gibi duygularının da olmasıdır (Üyşenmek: Ürkemek, korkmak, çekinmek. Gorkmak: 1.Korkmak, ürkemek. 2.Çekinmek, korkmak. **Hovsala düşmek**: 1. Paniğe kapılmak, korkmak, telaşlanmak. 2. Kuşkuya kapılmak, telaşlanmak, endişelenmek gibi.) Türkiye Türkçesindeki irkilmek fiili Türkmen Türkçesinde “uyuklamak, pinekleme” manasında kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesindeki ürkemek fiili ise Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “bir şeyden korkmak” manasında kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde korkmak fiiliyle ilgili *korkmak, ürkemek, çekinmek, sakınmak, ürpermek, irkilmek, paniğe kapılmak* fiilleri en sık kullanılan fiillerdendir. Bunlardan başka *yılmak, sinmek, gözü korkmak, benzi sararmak, beti benzi atmak, dehşete düşmek, taş kesilmek, ödü patlamak, rengi benzi atmak, kuyruğunu kısmak, yüreği ağzına gelmek* fiilleri kullanılmaktadır.

Bunlar kendi aralarında korkunun derecesine, içinde bulunulan duygu durumuna göre anlam farklılıkları göstermektedir. Türkçe sözlükte **kormak** fiili, “1. Korku duymak, ürkemek, dehşete kapılmak. 2. Kaygı duymak, endişe etmek 3. Çekinmek, sakınmak, saygı duymak 4. Yapamamak, cesaret edememek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Korku duygu durumu içerisinde aynı zamanda endişe, telaş, üzüntü duygularını barındırır. TS’de **ürpermek** fiili, korku, tiksinti, üşüme vb. yüzünden tüylerin dikilip derinin nokta nokta kabarmasıyla görülen ani titreme 2. (mec.) Korkmak”; **ürkmek** fiili; “1. Bir

şeyden korkup sıçramak, tevahhuş etmek 2. Şaşkınlık ve korku duymak”; **irkilmek** fiili, “1. Ürkerek geri çekilir gibi olmak. 2. Şaşırıp duraklamak”; **paniğe kapılmak fiili**, “çok korkmak” şeklinde açıklanmıştır (BTS).

Korkmak fiili, korku veren uyarıcıdan kaçınma, çekinme duygusunu ifade eden bir fiildir. *İrkilmek, ürpermek* fiillerinde yaşadığımız korku duygusu korkmak fiiline göre daha zayıftır. Korkmak fiilini, insanın ani, beklenmedik bir durum karşısında verdiği tepkisini ifade etme; girişeceği bir işten çekindiğini anlatmak için kullanırız. Türkçede korku duygusunun korkunun şiddetine göre, çeşitli fiillerle ifade edildiğini görüyoruz. En şiddetli korku duygusunu paniğe kapılmak, dehşete kapılmak, dehşete düşmek fiilleriyle ifade ederiz.

2.6.1. Gorkmak: 1.Korkmak, ürkemek. 2.Çekinmek, korkmak

Çekinmek manasında:

Oı, elbetde, Halnazarıñ maşgalasından gorkanı için bolman ya başgalarıñ gürrüñinden çekinmekden etmän, moral taydan oña täsir etdi (AE,182).

“O elbette, Halnazar’ın ailesinden çekindiği için ya da başkalarının sözünden çekinmeden, ona moral verdi.”

Korku duymak, dehşete kapılmak manasında:

Daşovuzdan, Hivadan arğışlap gelyän kervenler oları görenlerinde gorkdılar (AE, 190).

“Daşoğuz’dan, Hive’den çıkıp gelen kervanlar onları gördüklerinde korkuya kapıldılar.”

Naçalnik Tıçenkonıñ sözinden has hem gorkdı (AE,29).

“Naçalnik Tıçenkon’un sözünden çok korktu.”

Korkmak, çekinmek manasında:

Men seniñ bilen, Aşır bilen bile durup söveşip ölsem, ölümden gorkamok (AE,207).

“Ben seninle, Aşırıla kalıp savaşıp ölsem, ölümden korkmam.”

Endişelenmek, kaygılanmak, çekinmek manasında:

-Yok, sen düşüñ oraşan çıkar öydüp gorkyan (NT,162).

“-Hayır, sen rüyanın gerçekleşeceğinden korkuyorsun.”

Emma nalaçdı, serdariñ zarbına çıdaman öydüp gorkyardı (M,356).

“Ama çaresizdi, Serdar’ın gazabına dayanamam diye korkuyordu.”

Maviniñ ölüp-öçüp barmağına garaman, Alyoşa onıñ özini suva urdurmağından gorkup, az-azdan içirdi (AE,134).

“Mavi’nin kendini kaybetmesine aldırış etmeden, Alyoşa onun kendini suya atmasından korkup, azar azar içirdi.”

2.6.2. Tisginmek: Korkmak

“Tisginmek” fiili, beklenmedik bir andaki korkuyu anlatmak için kullanılır. İnsanın aniden karşılaştığı bir durum karşısındaki tepkisini, kendisinde oluşan duygu durumunu, ruh halini ifade eder. Bu fiil, daha çok “ürpermek, irkilmek” kavramlarını karşılar.

Ürpermek, irkilmek manasında:

Onuñ bu sesi ahunı tisgindirdi (P,434).

“Onun bu sözü Ahun’u korkuttu.”

Çarı Sıpcık Gulcahaniñ adını eşidende, oturan yerinde tısgindi, hırçını dişledi (MO,134).

“Çarı Sıpcık Gulcahan’ın adını duyduğunda, oturduğu yerde ürperdi, dişlerini sıktı.”

Onuñ gözi gızıñ repidä dönüp baryan yüzüne düşdi, balçı göyä düynki ahvalat ikinci gezek gaytalanyan yalı tısginip gitdi (NT,99).

“Onun gözü kızın kıpkırmızı yüzüne takıldı. Balçı sanki dünkü hadise ikinci kez tekrarlanıyormuş gibi irkildi.”

2.6.3. Dıglamak: İrkilmek, korkudan tüylerin diken diken olması

Dıglamak fiili, Türkiye Türkçesindeki “irkilmek” fiilinin karşılığıdır. Dıglamak fiili daha çok, irkilmek fiilinin Türkçe sözlükteki ikinci madde başındaki *şaşırip kalmak* manasını karşılamaktadır.

Korkudan şaşırip kalmak manasında:

Birden bolsa, endam-canı dıglap gitdi (M,365).

“Aniden endamı titredi.”

2.6.4. Çıkcermek: 1.Gözdağı vermek, tehdit etmek, korkutmak. 2.Kendini büyük göstermek, kibirlenmek

Kibirlenmek manasında:

Ol oğlan örän kän çıkceryä: men onuñ gözini prontda açdırın! (AE,217).

“O oğlan çok kibirleniyor, ben onun gözünü cephede açtırırım.”

Men, arkalarını ağalarına dayap, çikcerip gezyän, enesi yalamadık, çöp düybi volostnoylar tohumından däl (AE,95).

“Ben arkasını ağalarına dayayarak, böbürlenip gezen, anası sevmemiş piç memurlar tohumundan değil.”

2.6.5. Üyşenmek: Ürkmek, korkmak, çekinmek

Saygı, korku, utanma vb. duygularla bir şeyi yapmak istememek, kaçınmak manasında:

Oı indi ilden hem utanmadı, Mamadan hem çekinmedi, Meretden hem üyşenmedi (P,411).

“O şimdi hem utanmadı, Mamadan da çekinmedi, Meret’ten de çekinmedi.”

2.6.6. Hayıkmak: Birinden ya da bir şeyden çekinmek, korkmak, ürkmek, bir şeye şaşırarak, irkilmek

İrkilmek manasında:

Otlınıñ guğuryan seslerinden hayıkdı, öy yalı süyşüp gelyän garakelleden gorkdı, şakırdayan arabalar, canlı faetonlar onıñ gulağını kamata getirdi, dürlü ıs burnına urdı, meñzeş köçeleri, meñzeş adamları biri-birinden ayırıp bilmedi, divan haysı, dükan haysı selcermedi (AE,396).

“Trenin siren sesinden ürperdi, ev gibi kendisine doğru ilerleyip gelen vagonlardan korktu, şakırdayan arabalar, canlı faytonlar onu kendine getirdi, burnuna her türlü koku geldi, benzer sokakları benzer insanları birbirinden ayıramadı, divan hangisi, dükkân hangisi ayıramadı.”

Artık onıñ şol vaǵtkı keşbini görende hayıkdı: “Bu nähili dikdüşdi adam? (AE,414).

“Artık onun o zamanki suratını görünce irkildi: “Bu nasıl inatçı adam?”

2.6.7. Yüregine vehim salmak: Korkmak, telaşa kapılmak

Korkmak, telaşa kapılmak manasında:

Oslagsız yerden Övezmirat Batırın gelip çıkmagı, öñ hem yakımlı gürrüñ eşitmäge zar bolup duran Seyitmurat beg dagınıñ yüregine vehim saldı (P,215).

“Beklenmedik bir anda Övezmirat Batır’ın ortaya çıkması, önceden güzel sözler işitmeye alışmış olan Seyitmurat Bey’in yüregine korku saldı.”

2.6.8. Yüreği ağızından çıkmak: Yüreği ağızına gelmek, yüreği çarpmak, yüreği hop etmek, yüreği yerinden oynamak, tedirginlik duymak, tedirgin olmak, telaşlanmak, endişelenmek

Yüreği ağızından çıkmak fiili, *aşırı korkuyu, korkudan telaşlanmayı* ifade eden bir fiildir. Bu fiil Türkiye Türkçesindeki “yüreği ağızına gelmek” fiilinin karşılığıdır.

Birdenbire çok korkmak, aşırı korku veya sevinçten fazlasıyla heyecanlanmak, endişelenmek manasında:

-Ah men gitdim, yüregim ağızımdan çıkıp baryar! Ah, bu öyde dermanım yokdur! (MO,78).

“Ben gidiyorum. Korkudan yüreğim ağızıma geliyor. Bu evde ilacım da yoktur.”

2.6.9. Allan içiksi bolmak: İrkilmek

İrkilmek manasında:

Olar Allan içiksi bolup yerli-yerden gıgırışdılar (P,287).

“Onlar irkilip bağrışmaya başladı.”

2.6.10. Hovsala düşmek: 1. Paniğe kapılmak, korkmak, telaşlanmak. 2. Kuşkuya kapılmak, telaşlanmak, endişelenmek

“Hovsala düşmek” birleşik fiili paniğe kapılarak, endişelenerek korkmayı ifade eder. Korku duygusunun fazlalılığını ifade eden bir fiildir. İçerisinde telaş, endişe, korku, ne yapacağını bilememe, çaresizlik anlamları taşır.

Korkuya paniğe kapılmak, telaşa düşmek manasında:

Dönükler gapıllıkda üstlerine çozulañdan soñ, hovsala düşüp, el gaytarmag-a beylede dursun, gaçmaga-da ugur tapmadılar (P,23).

“Hainler ani baskınla üstlerine atıldıktan sonra korkudan telaşlanıp kaçmaya fırsat bulamadılar.”

2.6.11. Hovsala salmak: Paniğe vermek, dehşete düşürmek, çok korkutmak, telaşlandırmak

Korkudan paniğe kapılmak, telaşa düşmek manasında:

İkinci tarapdan bolsa, Ahalıñ iñ yındam atlarının ogurlancığı-da maña az hovsala salmayardı (D,17).

“Diğer taraftan ise, Ahal’in en iyi atlarının çalınacağı beni az korkutmuyordu.”

2.6.12. Sussı basılmak: Gözü korkmak, sesi çıkmamak, karşı gelememek

Gözü korkmak manasında:

Komanduyuşçiden sussı basılan, gürrüñiñ beyleligine aylancagından habarı bolmadık Artık oña yüzlendi (AE,261).

“Komanduyuşçi’den gözü korkan, sözün böyle yayılacağından haberi olmayan Artık ona baktı.”

2.6.13. Yüreği yarılmak: Yüreği yarılmak, ödü patlamak, ödü kopmak, çok korkmak

“Yüreği yarılmak” fiili, Türkiye Türkçesindeki ödü patlamak/ödü kopmak “çok korkmak” (ASDS) deyimini karşılar. Yani iki fiil de beklenmedik bir durumdan veya olaydan dolayı aşırı korkmayı ifade eder. Türkiye Türkçesindeki “öd” kelimesi “safra” anlamına gelmektedir. Türkmen Türkçesindeki “yürek” kelimesi “kalp” anlamındadır. Türkmen Türkçesinde ikinci fiil yarılmak; Türkiye Türkçesinde kopmak veya patlamaktır. Her ikisinde de ikinci fiil “parçalanmayı” ifade eder. Korkudan iç organların parçalanması anlatılır. Korku duygu durumu anlatılırken vücudumuzun buna gösterdiği fiziki tepki; “ürpermek, irkilmek, tüyleri diken diken olmak” şeklinde anlatılmıştır. Türkmen Türkçesinde korkuyla ilgili olarak “yürek” kelimesiyle kurulan fiillerin aşırı korkuyu ifade ettiğini tespit ettik: Yüreği ağzından çıkmak, yüreği yarılmak, yüregine vehim salmak.

Aşırı korku duymak manasında:

Atacan Oraz gelendir öydüp, yüregi yarılan yalı tisginip seretdi (MO,27).

“Atacan Oraz gelmiştir zannedip ödü patlamış gibi irkilip baktı.”

2.6.14. Vehim etmek: Korkmak, korkuya kapılmak

Korkmak manasında:

Onuñ sonkı cümleleri, “hiç zat bolası yok-la” diyse-de, birnäme vehim edyändigini añlatdı (P,355).

“Övemirat Batır’ın son cümleleri ‘hiçbir şey yok’ olsa da, birazcık korktuğunu anlattı.”

2.7. ŞAŞIRMA İFADE EDEN FİİLLER

Öğrenme sürecini başlatan zincirin ilk halkası şaşırma dır. Şaşırma duygusu, bir dış uyarının bizde olağan dışı bir görüntü yaşatmasıyla başlar. Olağan dışı bir durumla karşılaştığı zaman, zihin kendi doğrularıyla olayı, olguları anlamaya çalışır. Dış uyanlar, insanların bildiği doğrularla uyuyorsa durumları, olayları, olguları anlar, kavrar. Kendi doğrularıyla uyuyuyorsa, şaşkınlık durumu ortaya çıkar ve insan merak etmeye, araştırmaya başlar.

Şaşırma durumunda kimi zaman mutlu, kimi zaman sıkıntılı bir ruh hali ortaya çıkar. Çaresiz bir durumda “şaşıım kaldım” (ne yapacağını bilememek manasında), beklenmedik bir durumla karşılaştığımızda “şaşırdım” deriz. İnsan fiziksel veya kişiliğine yönelik bir tehdit algıladığında veya karşılaştığında da şaşırabilir. Kişi şaşırdığında karşılaştığı olayların ve

durumların niteliklerine göre farklı duygu durumları yaşar: ızdırap, acı, keder, sevinç, korku, kaygı vb.

Türkçe sözlükte şaşırma fiili “1. Ne yapmak gerektiğini bilememek, nasıl davranacağını kestirememek, içinden çıkamamak. 2. Doğru, gerçek ve gerekli olanı ayırt edemeyecek duruma gelmek. 3. Herhangi bir durum karşısında şaşkınlık duymak, hayret etmek.” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Şaşmak fiili ise “1. Umulmayan, beklenmeyen veya olağanüstü bir olay, bir olgu karşısında şaşkın duruma gelmek, hayret etmek. 2. Yolundan sapmamak, gidişini değiştirmemek veya yanılmamak. 3. Şaşırma.” şeklinde açıklanmıştır (BTS).

Şaşırma ve şaşma fiilleri genel olarak olağan dışı, yani beklenilmeyen bir durumla karşılaştığımızda verdiğimiz tepki durumudur: “Bu kadar mesafeyi ne kadar çabuk koştu şaşırma doğrusu.” Şaşırma ve şaşma fiilleri bize göre bir duygu durum fiilidir. Kişinin beklenilmeyen, sıradan olmayan, olağanüstü bir durum karşısındaki duygu durumunu ifade eder. Şaşırma insan ayrıca merak etmeye, düşünmeye başlar. Zihni faaliyetlerin başlangıç sebeplerinden birisi de şaşırma. Şaşma, şaşırma, hayret etmek kelimeleri ne kadar anlamca aynıymış gibi görünse de kimi zaman birbirinin yerine kullanılamazlar.

Türkçe sözlüklerde bizim şaşırma fiiliyle ilgili tespit ettiğimiz fiiller şunlardır: *Pusulayı şaşırma, donakalmak, akli gitmek, cin çarpmışa dönmek, basireti bağlanmak, akli başından gitmek, tersi dönmek, buz kesilmek, ayakları birbirine dolaşmak, neye uğradığını bilememek, sudan çıkmış balığa dönmek, nutku tutulmak, taş kesilmek, şaşkına dönmek, eli böğründe kalmak, gözleri faltaşı gibi açılmak, dudak ısırma, gözlerine inanmamak, küçük dilini yutma, ne olduğunu bilememek, eli ayağına dolaşma, dudak ısırma, ağzı açık kalmak, kendinden geçmek, göz kamaştırma, hayretler içerisinde kalmak, şaşma, şaşırma,*

Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde şaşırma ile ilgili fiillerin sayısı olarak çokluğu dikkat çekicidir. Her ikisinde de akılla ilgili kullanımlara rastlamak mümkündür. Ayrıca, Türkiye Türkçesinde şaşırma fiillerinin organ isimleriyle kullanımı fazladır: gözlerine inanmamak, eli ayağına dolaşmak vb. Türkmen Türkçesinde şaşırma duygusunu ifade eden temel fiil *çaşmak*, *çaşırmak*, *geñirgenmek* (*şaşırmak*) fiilleridir. Türkiye Türkçesindeki “şaşırmak” fiilinin karşılığıdır. Türkiye Türkçesindeki şaşırma fiilinin birinci manasıyla aynı manaya gelmektedir. Yani beklenilmeyen bir olay veya durumla karşılaşıldığında ne yapacağını bilememek, çaresiz kalmak manasında kullanılmaktadır. *Geñ kalmak* fiili hem şaşırma hem de hayran kalmak manasında kullanılan bir fiildir. Hayran kalma durumunun öncesinde şaşırma duygu durumu vardır. Fiil hayran kalmak manasını bu yolla kazanmıştır. *Hayran galmak* fiili de ilk manası olan hayran kalmak manasıyla birlikte “şaşırmak” manası da taşımaktadır. Bu da bize hayran kalmanın, şaşırma ile aynı anlamda algılandığını göstermektedir.

EUTS’de tespit ettiğimiz şaşkınlık ifade eden fiiller şunlardır:

Mungadmak: Acı duymak, ızdırap duymak, kederlenmek, şaşırma. (Caferoğlu, 1968:132).

Mungadturmak: Şaşırtmak, hayrete düşürmek, kederlendirmek. (Caferoğlu, 1968:133).

Tanqlamak: 1. Hayret etmek, taaccüp etmek, şaşmak, şaşırma 2. Şafak atmak, sabah olmak 3. Sıkılmak korkmak. (Caferoğlu, 1968:223)

DLT’de tespit ettiğimiz şaşkınlık ifade eden fiiller şunlardır:

Tanğlaşmak: Şaşmak, taaccüp etmek. (Atalay, 1. Cilt, 2006:571)

Anğitmak: Şaşırtmak. (Atalay, 1. Cilt, 2006:27)

Enğmek: Şaşmak. (Atalay, 1. Cilt, 2006:182)

KB'de tespit ettiğimiz şaşkınlık ifade eden fiiller şunlardır:

Yazmak: Şaşırmak, yanılmak. (Arat, 1979:534)

Tangılmak: Şaşırmak. (Arat, 1979:421)

Tangırkamak: Hayret etmek. (Arat, 1979:421)

Tanglamak: Şaşmak, taaccüp etmek. (Arat, 1979:421)

KE'de tespit ettiğimiz şaşkınlık ifade eden fiiller şunlardır:

Tañlamak: Şaşırmak, hayret etmek. (Ata, 1997:595)

Tañlanmak: Hayret edilmek. (Ata, 1997:595)

Tañlaşmak: Karşılıklı şaşırmak, hayret etmek. (Ata, 1997:595)

2.7.1. Añkarmak: Şaşırp kalmak

Beklenmedik bir durumla karşılaşmak manasında:

Sebäbi hıdır deyip yapışanım hırs çıkdı diyen yalı il-ulusıñ han diyip el bereni görenin azgına añkarıp yörse, aydan sözün yele gider (P,147).

“Çünkü ataların: “Hızır diye yapıştığın hırs çıktı” dediği gibi, halkın Han diye el verdiği, gördüklerinin karşısında şaşırdığında, söylediğin söz boşa gider.”

2.7.2. Çaşırnak: Kendini kaybetmek, şaşırmak

Türkiye Türkçesindeki “şaşırmak” fiilinin karşılığıdır. İnsan şaşırdığı zaman ne yapacağını bilemez. Türkiye Türkçesindeki şaşırmak fiilinin temel manasıyla aynı manaya gelmektedir.

Ne yapacağını bilememek, çaresiz kalmak manasında:

Olar indi oklarının soñuna çıkıp ellerini çasıdırıp ugradılar (P,173).

“Onlar şimdi okları bitince ne yapacaklarını şaşırdılar.”

2.7.3. Çaşmak: Şaşırmak, kendini kaybetmek, ne yapacağını bilememek, şaşkına dönmek, bayılmak

Çaşmak fiili, Türkiye Türkçesindeki *şaşmak*, *şaşırmak* fiillerinin karşılığıdır. “Çaşmak” fiili “umulmayan, beklenilmeyen veya olağanüstü bir olay, bir olgu karşısındaki şaşkınlık” duygu durumunu ifade eder.

Şaşkına dönmek, kafası karışmak manasında:

Haysına yetcegimi bilmän, halıs başım aylanıp, gözlerim çaşdı gitdi (MO,85).

“Hangisine yeteceğimi bilemeyip başım dönüp, şaşıdırıp kaldım.”

2.7.4. Geñirgenmek: Birine, bir şeye şaşırmak

Bu fiil daha çok garipsemek, tuhaf karşılamak manasında kullanılmaktadır.

Garipsemek, tuhafına gitmek manasında:

Älhepis, ilin maşgalası şeyle bolayar-diyip, Gülsoltan geñirgendi (AE,254).

“Dindar bir adamın ailesi böyle oluyor diyip Gül Sultan şaşırdı.”

Emma Magtımğulı geñirgenmedi (M, 345).

“Ama Mahtumkulu şaşırmadı.”

2.7.5. Alcıramak: Şaşırarak, ne yapacağını bilememek

Şaşırma, ne yapacağını bilememe ifade eden bu fiil, Türkmen Türkçesinde sık kullanılmaktadır. Alcıramak fiilinin içinde heyecan, korku, ürperti manaları vardır. Beklenmedik bir olay veya durumla karşılaşan insanın duygu durumunu ifade eden bu fiil, heyecandan şaşırıp kalmak, şaşkınlıkla karşılaşmak, ne yapacağını bilememek gibi manalarda kullanılmaktadır. Alcıramak fiili, kendisinden önce eksiz kullanılabildiği gibi, edat alabilir ya da (-l2) yükleme hali eki, ayrılma hali eki alabilir.

Şaşırarak manasında:

Emma şol gözlerden kâbiriniň geň galıcılıgı Gullı hanı garalamak üçin bolman, onıň dürli hilesini, sapalak tapışını sınılamak üçindi. Özine çifnerilyän köp sanlı göz bet iş bilen bişişen Gullıhanı alcıratmadı (AE,500).

“Fakat o gözlerden bazılarının şaşkınlığı, Gullı Han’ı karalamak için değil onun çeşitli hilesini izlemek içindi. Kendisini dikkatlice izleyen birçok göz kötülöklere alışmış Gullı Han’ı şaşırtdı.”

Aycereniň yüzi çapadı yalı gızardı, ol hiç haçan kakası özüne şeyle sözler bilen yüz tutar diyip garaşmayan kimin alcıradı (NT,151).

“Ayceren’in yüzü gözleme gibi kızardı, o hiçbir zaman babasının kendisine böyle sözler söyler diye beklemiyormuş gibi şaşırtdı.”

Gız daşara sıgmayan yalı, alcırap öye girdi (NT,151).

“Kız dışarı sığmıyormuş gibi şaşırıp eve girdi.”

Olara tarap dolancak boldı, gidibercek boldı, başındaki yağlıgınıň ucunu yaşıncak boldı, birdenkä hiç birini hem edibilmän, çalam-çaş alcırap galdı (MO,67).

“Onlara doğru dönecek oldu, gidecek oldu, başındaki yazmasının ucuyla yaşınacak oldu, sonunda hiç birini de yapamayıp heyecandan şaşırıp kaldı.”

2.7.6. Aňk –taňk bolmak: Şaşırmaq

Türkmen Türkçesinde şaşırmaq fiilini aňk-taňk bolmak birleşik fiili tam olarak karşılar ve günlük konuşma dilinde daha fazla kullanılır. “Herhangi bir durum veya olay karşısında şaşkınlık duymak, hayret etmek.” manalarını taşıyan bir fiildir.

Şaşırmaq manasında:

-Ol aňk-taňk bolup duran Nepese garap öňki sözlerini gaytaladı (P,180).

“O şaşırıp kalan Nepes’e bakıp önceki sözlerini tekrarladı.”

2.7.7. Aňk Bolmak: Şaşırmaq

“Aňk bolmak birleşik fiili aňk-taňk bolmak fiiline göre daha eskidir. Aňk-taňk ikilemedir.

Şaşırmaq manasında:

Şol vagt ol alcırap özüni yitiripmi ya-da yaşulınıň buyrugına garaşyarmı ya yoldaşlarını yaga taşlap, geçmagı namıs edyärmı, näme hem bolsa, atının başını çekişine aňk bolup otırdı (D,10).

“O sırada, o şaşırarak kendini mi kaybedip ya da ihtiyarın buyruğunu mu bekliyor yoksa arkadaşlarını zor durumda bırakıp kaçmayı kendine namus mu biliyor, ne de olsa atının başını çekişine şaşırıyordu.”

Şaşkına dönmek manasında:

İvan orsyet barada, o taydan bu yerik nähilelik bilen gelip düşüşü dogruda gürrüň berende, diňleyçiler aňk boylardılar (M,360).

“İvan Rusya hakkında, oradan buraya nasıl geldiği konusunu bahsettiğinde dinleyenler şaşkına dönüyordu.”

2.7.8. Aň-taň bolmak: Şaşırmak

Türkmen Türkçesinde aňk-taňk bolmak fiilinin yanında aň-taň bolmak fiili de kullanılmaktadır. Aň-taň bolmak fiilinin kullanımı sık değildir.

Ne yapacağını bilememek manasında:

Şoniň üçin olar ondan näme soracaklarını, näme coğap berceklerini bilmän, aň-taň bolup galyardılar (P,78).

“Onun için onlar ondan ne sormak istediklerini, ne cevap vereceklerini bilemeyip şaşıryordular.”

2.7.9. Akılıň çaşmak: Aklı şaşmak, akli karışmak

Kafası karışmak manasında:

Ol ikisinin davası uzaga çekdi, gurhan bilen incilin aralığında yatan balçınıň akli çaşdı (NT,201).

“O ikisinin tartışması uzun sürdü, Kuranla İncil’in arasında yatan Balcı’nın kafası karıştı”

2.7.10. Cebeğesi (kecebesi) darılmak: Ne yapacağını bilememek, şaşırarak

Ne yapacağını bilememek manasında:

Emma öz gezeği golayladıkça, onıñ cebeğesi darıkdı (AE,106).

“Fakat, kendi sırası yaklaştıkça, ne yapacağını bilemedi.”

2.7.11. Doñup galmak: Şaşırarak

Türkiye Türkçesindeki donakalmak fiilinin karşılığıdır. Doñup galmak fiili hem Türkiye hem de Türkmen Türkçesinde “beklenilmeyen bir olayla veya durumla karşılaştığında şaşkınlıktan ne yapacağını bilememek, şaşırarak kalmak” duygusunu ifade etmede kullanılmaktadır.

Şaşırarak kalmak manasında:

Balçı hovsala düşdi, gara golaya gelende onun Aycerendigini tanap nädip garşılacagını bilmän doñup galdı (NT,238).

“Balçı korkudan heyecana kapıldı, karaltı yaklaştığında onun Ayceren olduğunu anlayıp nasıl karşılayacağını anlamayıp donakaldı.”

2.7.12. Geñ kalmak: Şaşırarak, hayran kalmak

Şaşkınlık, hayranlık duymak manasında:

Seyitmırat begiñ milayımlığını birinci gezek görýän Gutlımıradıñam geñ galşı üytgeşikdi (P,97).

“Seyitmırat Bey’in ilk defa mülayimliğine şahit olan Gülmurat’ın hayranlığı değişti.”

2.7.13. Hayran Galmak: Hayran kalmak, şaşırarak

Hayran galmak fiilinin temel anlamı *hayran kalmaktır*. Fiil anlam genişlemesi yoluyla şaşırarak manası kazanmıştır. Türkiye Türkçesinde bu fiilin karşılığı hayranlık duymaktır. Hayran kalmak fiili, aslında beklenilmeyen sıradan olmayan bir durum karşısındaki duygu durumunu veya sıradan olmayan bir şeye karşı duyulan ilgiyi, beğeniyi, hoşlanmayı ifade eder.

Hayranlık uyandıran bir şey, aynı zamanda insanı şaşırtır. Fiilin şaşırarak manasını, bu yolla kazandığını düşünebiliriz. Şaşırarak fiili ise “umulmayan, beklenmeyen veya olağanüstü bir olay, bir olgu karşısında şaşkın duruma gelmek, hayret etmek” manasındadır. Her iki fiil de sıradan olmayan bir durum karşısındaki duygu durumunu ifade eder. Hayran galmak fiilinin şaşırarak manasını kazanmasının nedeninin bundan kaynaklandığı düşünülebilir.

Şaşırarak manasında:

*Ol hem Tazegülün aydışı yalı gürrün berdi, Gutlımırat hayran galıp: -
Munı batır bilipdir, Mamagül bibi menem bolan bolsan govı bolardı- diydi*
(P,152).

“O da Tazegül’ün söylediklerini tekrarlardı. Kutlu Murat şaşırdı: Mamagül hâlâ ben de olsaydım daha iyi olurdu, dedi.”

2.7.14. Ör-gökden gelmek: Şaşırarak, hayretler içinde kalmak

Bu fiil daha kuvvetli bir şaşkınlık duygusunu ifade eder. Türkiye Türkçesindeki hayretler içerisinde kalmak deyiminin karşılığıdır.

Hayretler içerisinde kalmak manasında:

Mama ör-gökden geldi, içip oturan kâsesini dazırdadıp zıñdı (AE,124).

“Mama hayretler içinde kaldı, içmekte olduğu kâsesini fırlatıp attı.”

2.7.15. Ör-gökden gelmek: Şaşırmak, hayretler içinde kalmak

Beklenilmeyen bir durumla karşılaşmak manasında:

Mama ör-gökden geldi, içip oturan kâsesini dazırdadıp zıñdı (AE, 203).

“Nine şaşırdı, elindeki kâsesini fırlattı.”

2.7.16. Süññini tutup bilmemek: Kendine hâkim olamamak, kendini tutamamak, ne yapacağını bilememek, şaşırp kalmak

Ne yapacağını bilememek manasında:

Artık öz süññini tutup bilmeyän yalı sızdı...(AE,15).

“Artık ne yapacağını bilemedi.”

2.8. ÜZÜNTÜ İFADE EDEN FİLLER

Hökelekli'ye göre üzüntü; sevdiği bir kimseyi veya bir şeyi yitiren veya bir şeylerden yoksun kalan bir insanın bir türlü kendini avutamaması halinde ortaya çıkan bir duygudur (Hökelekli, 2008:101). Üzülme eylemi, hoş olmayan, beklenilmeyen, beklentilere uymayan bir durumla veya olayla karşılaşıldığında ortaya çıkan ruh halini yansıtır. Düşüncelerimize, beklentilerimize, uygun olmayan durumlarda üzüntü duygu durumu ortaya çıkar. Hak etmediği halde başkaları tarafından ceza, olumsuz tavır, kötü hareketlerin sergilenmesi durumunda insan, eğer hatayı yapan kişiye ve yapılan hatanın düzeltilmesine karşı çaresiz olduğunu hissederse (güç

yetersizliği, hata yapan kişinin üstünlüğü, geri dönüşün imkânsızlığı gibi nedenlerden), üzüntü duygusu kendini gösterebilmektedir.

Tüm bu duygu kavramlarında, olumsuz duygunun ortaya çıkmasında rol oynayan varlığa karşı bir gözle görülür bir tepki görülmez. Üzüntü duygu durumu sonucunda ruh ve duygu durumlarında ani değişiklikler gözlenir. Darılma, gücenme, kırılma duygusu durumunda kişi; hoş olmayan bir durumla karşılaştığı için muhatap olduğu kişi ya da kişilerle iletişime ara verir. Bir üzüntü durumu ortaya çıkar.

Darılma, gücenme, kırılma duygu durumları; sevilen, değer verilen, güvenilen insanın yaptığı hak edilmeyen söz ve davranışlar karşısında duyulan bir çeşit öfke olarak sıklıkla kullanıldığı belirlenmiştir. Karşısındakinin beklenilmeyen, hak edilmeyen bu hareketine karşı bir üzüntü duyulduğu da söz konusu göstergelerin bağlamından fark edilir. Üzüntü anlamı, hatayı yapan kişinin sevilen, değer verilen insan olmasından kaynaklanmaktadır. Darılma, gücenme, kırılma, içleme duygularının öfke ile karışık bir üzüntü olduğu görülür. Bu duygu içerisine giren kişide görülen katı tutum, küskünlük ile ilişkilendirilebilecek davranışlar bunu destekler niteliktedir. KE'de **açığlanmak** fiilinin “üzölmek, acı duymak; sinirlenmek, öfkelenmek” (Ata, 1997:3) hem üzölmek hem de öfkelenmek manasında kullanılması öfke ile üzüntü manalarının birbirine yakın olduğunu kanıtlar niteliktedir. **Öykeleşmek** fiili de “gücenmek, darılmak, kırılmak” manalarında kullanılan bir fiildir. Fiilin kökü olan öyke, öfke kelimesidir. Üzüntünün sonucunda öfke durumunun ortaya çıkması normal bir davranışdır. Bu da dildeki kelimelere yansımış, bazı kelimeler hem üzölmek hem de öfkelenmek manalarında kullanılmıştır.

Kişinin olmasını istemediği olay ve durumlara karşı tepki veremediği, büyük bir çaresizlik içerisinde bunları kabullendiği bir duygu kapsamında kişi bir üzüntü duygusu yaşar. Bunun yanında hoşlanılmayan varlık, mekân veya şartların insanı hareketli, neşeli bir hâldeyken durgunlaştırdığı, sessizleştirdiği, içine kapanık bir duruma getirdiği durumlar için de

kullanılabilmektedir. Kullanım yerlerinde kişinin herhangi bir direnme göstermediği, olumsuzluğu ortadan kaldırmaya çalışmadığı; sadece sessiz, durgun bir vaziyet aldığı dikkat çeker. Beğenilmeyen kötü olay, varlık ve durumlar, hoş gitmeyen, insana sıkıntı veren, istenmeyen durum ve varlıkların kişiyi olumsuz etkilemesi sonucu oluşan duyguyu karşıladıkları görülmüştür. Bir başkasının başına gelen kötü bir şey veya içinde bulunduğu kötü durum, çok istediği hâlde bir şeyin gerçekleşmemesi veya gerçekleşmeyeceğinin farkına varılması. Hak edilmeyen, hoşlanılmayan bir durumla (ceza, tepki...) karşılaşma, ölüm, sevdiklerinden ayrılık, ayrı olma, sevilen varlıklara, geçmişe, mekâna duyulan özlem... İçlenmek fiili daha çok hoşlanılmayan, istenilmeyen durum ve olaylardan olumsuz etkilenmenin ön planda olduğu bir üzüntü duygusu olarak karşımıza çıkmaktadır. İçlenmek duygu durumunda dışarıya pek fazla yansımayan bir duygu kavramı ifade edilir.

Gücenmek fiili, öfke duyulan ya da kızılan kişiye karşı soğuk, mesafeli davranma, konuşmama gibi tepki verme durumlar yansıtılır. Küsmek fiiliyle yakın gibi gözükse de verilen tepki ve duyulan üzüntü küsmek fiiline göre daha azdır. İncinmek, kırılmak fiillerinin birlikte kullanıldığı kelimelere bakıldığında, gönül; gurur, onur (Türkmen Türkçesinde gövün, yüreg gibi kelimeler) gibi soyut kavramlarla ya da kalp gibi somut kavramlarla kullanımı dikkat çekicidir.

Çetinkaya'ya göre tepki yönünden incin- ve kırıl- göstergelerinin arasındaki farklılığı bu göstergelerin isimler ile olan kullanımlarında da görmek mümkündür. İncin- fiilinin isimlerle olan ilişkilerinde isimlerin daha çok "uzaklaşma hâl eki" olan +DAn ekini almasına karşın kırıl-, "yaklaşma hâl eki" olan +A'yı alan isimle birliktelik kurmaktadır.

Daha çok sevilen insan tarafından yapılan hoş karşılanmayan, istenmeyen hareketler sonucu oluşan olumsuz duygu' için kullanılan kır- ve türevlerinin sözlükte verilen anlamlara ve incelediğimiz eserlerdeki kullanımların bakıldığında 'kızgınlık' ile karışık bir durum arz ettiği

görülmektedir. Karşısındakinin yaptığı yanlış, hak edilmeyen hareketlere daha çok kızgınlık duyulmasına karşın, hatayı yapan kişinin sevgi ve saygı gösterilen bir kişi olması ona karşı verilecek tepkiyi değiştirmekte, bu duruma üzüldüğünü gösteren “darılma, gücenme” gibi tavırlar sergilenebilmektedir: Başkasından beklenilmeyen söz ve davranışlar ile karşılaşma durumunda oluşan duygu kavramından bahsedilirken kalp, hatır, gönül gibi özellikle duyguları barındırdığına inanılan varlıkların isimleri ile birlikte kır- ve türevlerinin kullanıldığı görülmüştür. Bu birlikteliklerin bazıları, söz varlığımızda bir gösterge olarak yer almaktadır. “Hak edilmeyen, hoşlanılmayan bir durum karşısında kalan kişinin, hatayı yapana karşı sergilediği bir tavır, tepki” için kullanılan küs- ve türevlerinin, az da olsa, içine girilen duyguyu belirttiği tespit edilmiştir. Dargınlık, kırgınlık, güceniklik göstergeleriyle anlam yönünden benzerlik göstermesine rağmen bir üzüntü kavramını karşılama sıklığı diğerlerine göre daha azdır (Çetinkaya, 2006:226-271). Türkmen Türkçesinde bazı fiiller hem üzülmek hem de pişman olmak manasında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde buna benzer bir kullanım yoktur.

Çetinkaya'ya göre, söz varlığımızdaki pek çok üzüntü göstergesinde ve incelediğimiz eserlerdeki üzüntü göstergelerinin kullanım yerlerinde, bu duygu içerisindeki insanların fiziksel bir acı çektiği belirlenmiştir. Toplumun üzüntü duygusuna yaklaşımında istenmeyen, kötü olayların insan üzerinde sanki fiziksel tahribata sebep olduğu düşüncesi dilde kendini göstermektedir.

Bu fiziksel tahribat “yaralama, burkma, yakma, kırma/parçalama” şeklinde gerçekleşmektedir. İnsanların üzüntüye bu şekildeki yaklaşımlarında, üzüntüyle beraber beden içerisinde gerçekleşen hareketlenmelerin (kan akışında, kalp atışında, salgı bezlerinin çalışma düzenlerinde meydana gelen değişiklikler) ve yüz hatlarında, sanki fiziksel acı çekildiğine dair ifadelerin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Söz varlığımızda bir üzüntü kavramını karşılayan göstergelere ve üzüntü göstergelerinin eşdizimsel yapılarda birlikte oldukları diğer kelimelere bakarak, ÜZÜNTÜ

FİZİKSEL BİR HASARDIR kavramsal metaforunu dört alt başlık altında inceleyebiliriz:

ÜZÜLMEK, YARALANMAKTIR

ÜZÜLMEK, BURKULMAKTIR

ÜZÜLMEK, YANMAKTIR.

ÜZÜLMEK, KIRILMAK/PARÇALANMAKTIR

ÜZÜLMEK, KIRILMAK/PARÇALANMAKTIR kavramsal metaforunun dile yansımaları ile şu göstergelerin ortaya çıktığını söyleyebiliriz: Gönül kırılmak, gönül kırmak, hatırını kırmak, içi paralanmak, içi parçalanmak, içini parça parça etmek, içini parçalamak, kalbi kırık, kalbi kırılmak, kalbi parçalanmak, kalbini kırmak, kırgın, kırgınlık, kırıcı, kırık, kırıklık, kırılış, kırılma, kırılmak, kırma, kırmak, münkesir, inkisar, paralama, paralamak, paralanma, paralayıcı, parçalama, parçalamak, parçalanış, parçalanma, parçalanmak, parçalayıcı, parçalayış, sığın, sınık, sınıkmak, şikeste, yüreği parça parça olmak, yüreği parçalanmak (Çetinkaya, 2006:466-468).

Bize göre ÜZÜNTÜ NESNEDİR. Bu kavramsal bir metafordur. Üzüntü nesne olduğu için ÜZÜNTÜ FİZİKSEL BİR HASARDIR, ÜZÜNTÜ KIRILMAK, PARÇALANMAKTIR alt metaforuna geçiş vardır. Taradığımız metinlerde üzüntü ve sevinç ifade eden ruh durumlarını ifade ederken "yürek ve iç" isimlerinin sık kullanıldığını görüyoruz. Türkmen Türkçesinde yürek "kalp" anlamına gelir. Kıyılmak, kesilmek anlamında kullanılan bir fiildir. Bu fiil bizi ÜZÜNTÜ PARÇALANMAKTIR metaforuna götürür.

Üzülme fiili, DLT'de "üzülmek" "üzülmek, kesilmek" şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 1. Cilt, 2006:721). EUTS'de **bosanturmak** "kederlendirmek, üzülme, kaygılanma, üzme" (Caferoğlu, 1968:47), **bosanmāk** "kederlenme, müteessir olma" (Caferoğlu, 1968:47) fiillerinin kullanıldığını görüyoruz. KE'de **açıġlanmak** "üzülmek, acı duymak; sinirlenme, öfkelenme" (Ata, 1997:3), **muñlamak** "üzülmek, sıkılmak",

munlañmak “üzülmek, kederlenmek” (Ata,1997:449), **kaygurmak** “kaygılanmak, üzülmek” (Ata,1997:307), **kadgurmak** “kaygılanmak, üzülmek” (Ata, 1997:285), fiilleri kullanılmıştır. Üzülmekle ilgili fiillerin keder, kaygı gibi duyguları ifade eden fiillerle kullanımı dikkat çekicidir. Kederlenmek ve kaygılanmak fiilleeri de üzüntü ifade eden fiillerin türevidir.

Üzülmek fiili Tarama Sözlüğü’nde “1. Kopmak, koparılmak, kırılmak, kopup dağılmak, bozulmak, kesilmek, sökülme, uzaklaşmak. 2. Yüzülmek. 3. Alâkayı kesmek. 4. İyileşmeğe yüz tuttuğu halde yeniden hastalanmak.” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü’nde “incelmek, yıpranmak, eskimek, kopacak duruma gelmek (kumaş vb. için)” şeklinde açıklanmıştır (TTAS). Fiil Türkiye Türkçesinde daha sonra anlam değişimine uğrayarak “üzüntü duymak, kaygılanmak” manaları kazanmıştır.

Türkiye Türkçesinde üzülmekle ilgili bizim tespit ettiğimiz fiiller şunlardır: *Küsmek, darılmak, incinmek, kırılmak, gücenmek, içerlenmek, içlenmek, canı sıkılmak “bir şeye üzülmek”, kalbi kırılmak, gücüne gitmek, gam çekmek, ağzını bıçak açmamak “üzüntüsünden bir şey söyleyecek durumda olmamak”, kalbi parçalanmak, içinin yağı ermek “korkulacak bir durum ortaya çıkacak diye üzülmek”, ciğeri parçalanmak, ciğeri yanmak, dünya başına yıkılmak, içi parçalanmak, ah çekmek, saçını başını yolmak, Kırılmak, incinmek, gücenmek, darılmak, içerlenmek, içlenmek* yakın anlamlı sözcüklerdir. Tüm bu eylemler beklenilmeyen bir durumla, hareketle karşılaşan kişinin içinde bulunduğu ruh halini anlatır. Türkiye Türkçesinde “üzülmek, kırılmak, incinmek, darılmak, küsmek, içerlenmek, içlenmek” fiilleri üzüntü duygu durumunu yansıtan temel fiillerdir.

2.8.1. Gınanmak: Yüreği sızlamak, üzülmek, kederlenmek, pişman olmak

Türkmencede “*teessüf etmek, acımak, yazık olmak*” anlamında *gınan-* fiili kullanılır: “*Size kömek edip bilmeyänime gınanıyariñ.*” (Size yardım edemeyeceğime üzülüyorum.) “*Gınanma hemmesi düzeler!*” (Kederlenme

her şey düzelir!). Bu fiiller subjeyi (yani özneyi) yalın halde, nesneyi ise -e, -a yönelme hâlinde istemektedir (Kuliev, 1998:163-176).

Çok istenilen veya umulan bir şeyin gerçekleşmemesinden duyulan üzüntü manasında:

Şol gürrüňlere gulak asanda, Artıgıñ insabı özini gınadı (AE,86).

“O lafları dinlediğinde Artık’ın insafı kendisini üzdü.”

Beklenmeyen bir durum karşısında duyulan üzüntü manasında:

Men şonuň öyümden çikip gidenine gınanyarın, çıdap bilemok!..-Ece ona-da gınanma (MO,124).

“Ben onun evimden çıkıp gittiğine üzülüyorum, dayanamıyorum. Anne ona da üzülme.”

2.8.2. Nalamak: İnlmek, sızlanmak, şikâyet etmek

Türkmence *kederlenmek*, *söylenmek*, *dert yanmak*, *sinirlenmek* anlamlarını veren *nala-* fiili subjektif yapılarda nesnesiz kullanılır.

Sızlanmak manasında:

Kependen kellesi çikip yatan bürgüdiñ açık gözleri hem oña iğençli bakıp, “munça hizmetimden soň, indi meni çukura taşlap gaydibercekmi?” diyip nalayan yalıdı (D,229).

“Kefenden kafası çıkan kartalın açılmış gözleri de ona sızlanarak bakıp “Bu kadar hizmetimden sonra şimdi beni çukura atıp gidecek misin” diye sızlanıyor gibiydi.”

2.8.3. Tukatlanmak: Üzölmek, kederlenmek, keyifsizleşmek

Tukatlanmak fiili, özölmek manasına gelmekle birlikte daha çok karamsarlığa kapılmak anlamında kullanılmaktadır.

Üzölmek manasında:

Bular şeyle bir tukat boldular, hatda il bilen birlikde Gökdepede galanlarını taşlap kaçanlarında-da şeyle gaygılı şeyle tukat bolmandılar (P,196).

“Onlar özöldüler, hatta halkla birlikte Göktepe’de kalanlarını bırakıp özöldüler.”

Şahırın yüzi has hem tukatlandı, içki hovsaladan yaña gabakları yellenip gitdi (M,287).

“Şairin yüzü daha da üzüntüye büründü, içine düştüğü korkudan göz kapakları şişti.”

2.8.4. Kemsinmek: Gönlü kalmak, gücenmek, darılmak, küsmek, incinmek, kırılmak

Darılmak, gücenmek, incinmek manasında:

Seyitmırat beg özi indeg edilmäni için kemsindimi-nätdimi, yerinden turup, olarıñ ızından bir seretdi (P,147).

“Seyit Murat Bey misafir edilmediği için darılmış, yerinden kalkıp onların arkasından baktı.”

Eger kakam bolan bolsa ol meni señki yalı mähirli dodagı bilen ogşardı diyip kemsindim (NT,118).

“Eğer babam olmuş olsaydı o beni seninki gibi tatlı dudaklarıyla öperdi diyip darıldım.”

Ol zenan bilen hoşlaşanda, yañağından çalaca hoşlap, yığırmaga mecbur boldı, bu mılakatlığa gövni giden zenan boynunu burup, kemsinip galdı (NT,274).

“O bayanla vedalaştığı zaman, yanağından azıcık okşayıp gülümsemeye mecbur kaldı. Bu nezakete gönlünü kaptıran bayan, boynunu büküp, incindi.”

Soñ söziniñ kınayalı äheni çaparlı incıdar öytdümi—nämemi, sıpayıçılık bilen ızını düzetdi (P,168).

“Sonra sözündeki alaycı tonun haberciyi incittiğini düşünerek nazikçe sözlerini düzeltti.”

2.8.5. Rehimî inmek: Acımak, hâline üzölmek

Mutluluk göstergelerinin kullanım yerlerinde gördüğümüz, insanın yukarıya doğru hareketine zıt olarak üzüntü duygusu içerisindeki insanın aşağıya doğru bir hareket gerçekleştirdiği tespit edilmiştir. Duygu göstergelerinin çök-, düş(ür)-, yık(ıl)- fiilleri ile olan birliktelikleri yanında, Türkçe sözlükte birer üzüntü göstergesi olarak yer alan derdine düşmek, endişeye düşmek, gönlü çökmek, meraka düşmek, moral çöküntü, umutsuzluğa düşmek, umutsuzluğa düşürmek, yıkılma, yıkılmak, yıkım, yıkma, yıkmak, yasa gömölmek göstergelerinde de ÜZÜNTÜ, AŞAĞIYA DOĞRUDUR kavramsal metaforunu görmemiz mümkündür (Çetinkaya, 2006:453).

Lakoff ve Johnson (1980:15-21) “Yönelimsel metaforlar” başlığı altında ele aldıkları metaforlarda toplumun, iyi nitelikteki varlıkların, durumların ve hareketlerin ifade edilmesinde, YUKARI’dan, kötü niteliktekilerde ise

AŞAĞI'dan yararlandıklarını belirtirler. Görüldüğü gibi “rehimi inmek” fiilinde de inmek fiili aşağıya doğru olan hareketi anlatır; yani üzüntü aşağıya doğru olan bir hareketi ifade eder.

Türkmen Türkçesinde, acımak anlamına gelen yüreği ava- fiili vardır. Ayrıca rehimi in- fiili de acımayı ifade eder. Rehim kelimesi “Rahim” sözcüğünün kalıplaşmış şeklidir. Rahim olan bağışlayıcıdır. Rehimi inmek fiili, Türkiye Türkçesindeki “merhamet etmek” fiilini karşılar.

Üzölmek manasında:

Ayaklarının aşağı gorp atan avanturistlerin göz yaşlarına general Mallesonun bu sefer rehimi inmandir (AE, 204).

“Ayaklarının altı oyulan avanturistlerin gözyaşlarına General Mallenson bu sefer üzölmemiş.”

Eneliğini azap çekişine Aynanın bir az rehimi indi (AE,14).

“Üvey annesinin acı çekmesine biraz üzöldü.”

2.8.6. Yanmak: 1.Yanmak. 2.Işık vermek. 3.Yanmak, pişmek.4.Kararmak. 5. Azap, acı çekmek; üzölmek, kederlenmek, içi yanmak

Yanmak sözcüğü, Türkiye Türkçesinde mecaz yoluyla üzölmek manası kazanmıştır. Yanmak fiili Türkmen Türkçesinde de mecaz yoluyla gerçek anlamından uzaklaşarak Türkiye Türkçesinde olduğu gibi çok üzölmek, çok acı çekmek manası kazanmıştır. Yanmak fiili, aşırı üzüntü durumunu ifade eder.

Çetinkaya'ya göre üzüntü duygu metaforları arasında dikkat çeken ve söz varlığımızdaki birçok duygu göstergesinin ortaya çıkmasında rol oynayan ÜZÖLMEK YANMAKTIR kavramsal metaforu, ÜZÖNTÜ ve ATEŞ kavramsal alanları arasındaki kurulan benzerliğe dayanmaktadır. ÜZÖNTÜ, FİZİKSEL

BİR HASARDIR kavramsal metaforu altında ele aldığımız ÜZÜLMEK, YARALANMAKTIR ve ÜZÜLMEK, YANMAKTIR kavramsal metaforlarının söz konusu olduğu üzüntü göstergelerinin kullanımlarında yaşanan duygu, çok kısa bir süre içinde yaşanmamakta, etkisini, huzursuz ediciliğini belirli bir süre devam ettirmektedir. Nasıl fiziksel bir yaranın, bir yanığın iyileşmesi belirli bir zaman almakta ise yaşanan üzüntünün hafiflemesi, sona ermesi için belirli bir süreye ihtiyaç vardır (Çetinkaya,2006:469).

Çok üzölmek manasında:

Düşüncegem bolma hasratıma ulaşsan senem yanarsın (NT,116).

“Anlamaya çalışmana gerek yok hasretimi çeksen sen de acı çekersin.”

Siz onıñ oblast naçalniğıne beren habarlarınıñ barını yalana çıkardıñız. Ol neneñ yanmasın! (AE,172).

“Siz onun polis müdürüne verdiği haberlerin hepsini yalanladınız. O nasıl üzölmesin.”

2.8.7. Gövnüne degmek: Gönlünü kırmak, gücendirmek, darıltmak

İncitmek, üzömek manasında:

-Kanı Batırınıñ gövnüne degip öydyän –diyip çadıra gitdi (P,43).

“Kanı Batır’ı gücendirdim diye düşünüp çadıra gitti.”

Sen nâme bileñokmı çaga süyt berseñ mähriñ siñse ol özüñkä meñzär-de! Biderek yere Balçıñ gövnüñe degdiñsen.....(NT,228).

“Sen bilmiyor musun çocuğa süt versen, sevgini sindirsen o kendininkine benzer. Sen boşu boşuna Balcı’yı incittin.”

olmak.

Hayıflanmak manasında:

Eger at eyranlı garakçılarıñ eline düşüp gidâyse, oglandan ula kese arkaç arman çekip, hırçını dişlecekti (D,49).

“Eğer at İranlı çapulcuların eline geçerse, küçükten büyüğe herkes bütün Kese Arkaç hayıflanıp, dudağını ısıracaktı.”

Aşırı üzüntü duymak manasında:

Dıkma serdarın öz acalına ölenini eşidip, arman çekdi (P,293).

“Dıkma Serdar’ın eceliyle öldüğünü duyunca çok üzüldü.”

2.8.9. Yürege dag goymak: Çok üzölmek

Aşırı üzüntü duymak manasında:

Larisanınıñ ızlı ızına oğlı bolup, ikiside olarıñ yüregine dag goydi (NT,15).

“Larisa’nın peş peşe iki oğlı oldu, ikisi de onları çok üzdü.”

2.8.10. Yüreği avamak: Yüreğine dokunmak, yüreği sızlamak, çok üzölmek, acımak

Birine, bir şeye acımak, üzölmek manasında:

Balçınıñ itlerine yüregi avadı, olar horlanıp çıbıga dönüpdür (NT, 198).

“Balçı’nın itlerine üzöldü, onlar zayıflayıp çubuk gibi olmuş.”

Hacıgovşanıñ töveregi gözünüñ önüne geldi, yüregi avap gitdi (M, 279).

“Hacıgovşan’ın sureti gözünün önüne geldi, yüreği sızladı”.

2.8.11. Gövni sınımak: Üzölmek, kalbi kırılmak

Gövni sınımak fiili, Türkiye Türkçesindeki “gönlü kırılmak” fiilini karşılar ve her iki fiil de *üzölmek, kırılmak, incinmek* manalarında kullanılır. Türkmen Türkçesinde “gövün” sözcüğü “gönül”, sınımak fiili “kırılmak” anlamındadır. Türkçe sözlükte gönül sözcüğü “1. Sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı” (BTS); Tarama sözlüğünde “yürek” yani kalp şeklinde açıklanmıştır. Gövni sınımak fiili de kalbin kırılması anlamındadır. Kalbi kırılan kişi üzölür, kalbi kırılan kişinin duygu durumu bozulur. Kalbi kırılmak fiili bizi ÜZÜNTÜ BİR NESNEDİR üst metaforuna götürür. Kırılan nesnelere tamir edilemez, tamir edilse bile eskisi gibi olmaz. Kalp kırıldığında da insan üzölür, duyguları eskisi gibi olmaz. Sın- fiili ilk kez DLT’de karşımıza çıkar. DLT’de sın- fiili “kırılmak, bozulmak, parçalanmak” şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 2006:515). Fiilin parçalanmak, kırılmak şeklindeki somut anlamının zamanla üzölmek, kırılmak şeklinde soyut bir anlama geçiş gösterdiğini söyleyebiliriz.

Kalbi kırılmak manasında:

Annanıñ yüzi tutuklandı, onsuz-da çökün gövni bütünley sındı (M,87).

“Anna’nın yüzünün rengi değişti, önceden de üzüntülü kalbi tamamen kırıldı.”

2.8.12. Yüreği gıyılmak: Yüreği ezilmek, yüreği parçalanmak, yüreği parça parça olmak, merhamet hissi duymak, çok acımak, dayanamamak

Kalbi kırılmak manasında:

Hâzir barıp aytsam, yüregi gıyılar pahırcığın-diyende, gapını itenini duyman galdı (MO,23).

“Şimdi gidip söylesem zavallının kalbi kırılır, fakirciğin dediğimde kapıyı ittiğimi anlayamadı.”

2.8.13. Gama batmak: Aşırı derecede üzülme

Kederlenmek manasında:

Ol şonda bir hili gam layına batcak hem bolyardı, başardığıñdan tohum taşlayışını govulaşdırcak bolup elinden gelenini etdi (NT,93).

“O, o zaman kederlenecek oluyordu, elinden geldiği kadarıyla tohumu iyi serpmeye çalışıyordu.”

2.8.14. Öykelemek: Küsmek, darılmak

Öykele- fiili Eski Türkçedeki öpke “öfke, kızgınlık” (Atalay, 4.Cilt, 2006:460) sözcüğünden gelmektedir. Öpke sözcüğü Türkmen Türkçesinde ses değişimine uğrayarak (öpke>öwke>öyke) öyke şeklini almıştır.

Küsmek, darılmak manasında:

Bu bazara gelende, meniñkä gelmän gidenok, meniñ öykeleceğimi bilyär (AE, 116).

“Bu pazara geldiğinde benimkine gelmeden gitmiyor, benim darılacağımı biliyor.”

-Ay, garındaş, beyle däl! Bir haramzadañ karamlığı için bayrakdan öykelemek bolmaz ahırı! (AE,67).

“-Ah kardeş, böyle değil! Bir haramzadenin yüzünden bayrağa küsmek bolmaz, değil mi?”

Aynanı gabancañlık atına atlandıran, gazabını getiren, incıdan, Artıkdan öykeleden, elbetde, şol yağdaydır! (AE,198).

“Ayna’yı küstüren, sinirlendiren, inciten, Aygıt’tan nefret ettiren, elbette o durumdur.”

2.8.15. Öykeleşmek: Gücenmek, darılmak, kırılmak, küsmek

Birinin beklenilmeyen bir davranışı veya sözü karşısında kırgınlık duymak manasında:

Yanında-da diyip bilcek onı, öykeleşip yörseñ govı däl-dä! (NT,112).

“Aslında yanında da diyebilirim onu, ama kırgın kalmak iyi değil.”

2.9. UTANMA, ÇEKİNME İFADE EDEN FİLLER

Utanma duygusu, kişinin toplum tarafından belirlenen değer yargılarına, çevresindekilerin insanın kişiliğine yönelik yargıları, eleştirileri sonucunda kişinin korkularını, üzüntülerini, kaygılarını ifade eden ruh hali ve duygu durumudur. Utanma duygusu sonucunda, kişiliğiyle ilgili bir tehdit algılayan insan üzülür, çekinir veya korkar. *Çekinmek* fiili ise kişinin utanç verici bir durumla karşılaşmamak için bir şeyden kaçınma isteğini ifade eder. Çekinmek daha önce tecrübe edilen ve sonuçlarından rahatsızlık duyulan bir

durumdan kişinin iradesiyle uzaklaşmasını, kaçınmasını, o durumla, kişiyle veya olayla yüzyüze gelmeme kaçınma isteğini ifade eder. Çekinmek eyleminde bilinçlilik ve istemlilik ağır basar. Utanma duygusunda ise daha önce tecrübe edilmiş bir durumdan sonra, benzer bir durumla karşılaşıldığında istemsiz ortaya çıkan duygu durumunu ifade eder.

Çekinmek fiilinin Türkmen Türkçesindeki temel anlamı “bir şeyi yapmaktan kaçınmak”tır. Bu bakımdan Türkiye Türkçesindeki çekinmek fiili ile mana ortaklığı taşır. Çekinmek fiili aslında, “korkmak” manasını da taşır. TDS’de bu manada kullanıldığı belirtilmiş; fakat Türkçe sözlükte belirtilmemiştir. Çekinmek fiili çek- kökünden türemiştir.

Hökelekli’ye göre *çekinmek*, “bir kimsenin kendi kişiliğine verdiği değerlerin azalması veya kendi değerleri hakkındaki bilinçli kanaatinin sarsıldığı zamanlarda ortaya çıkan bir duygudur. Gücümüzün nelere yetip nelere yetmediğini anlamamıza yardım eder. Bu duygu sayesinde alçak gönüllü olmayı, kendi gücümüzün sınırlarını bilmeyi öğreniriz. Utanma sınırlarımızı gösterir, birey olarak zayıf yönlerimiz olduğunu gösterir ve böylece hem kendimize hem de başkalarının hatıralarına karşı daha hoşgörülü olmamızı sağlar.” (Hökelekli, 2008:98).

Kalabalık önünde ya da kendimizden üstün gördüğümüz kişinin önünde, bir iş yaparken tedirgin oluruz. İzleniyor, dinleniyor, gözleniyor olmak bizi tedirgin eder, kaygılandırır. İzleniyor olmak, beğenilip beğenilmeme kaygısına kapılmak çoğu zaman engelleyici, insanı baskı altında tutan bir durumdur. Bu durum çekiniklik hali olarak tanımlanabilir. Bize göre çekinme, utanma duygusunun doğru yorumlanıp yorumlanmamasıyla ya da gereksiz abartılmasıyla ilgilidir. Karşıdaki insanın veya toplumun değer yargıları, beğenileri eylemi gerçekleştirememize bile neden olur.

Çekinmek, sözcüğünde bir şeyi korku vs. sebeplerle yapmaktan kaçınmak, korkmak anlamı vardır. Bu duygu, utanma duygusundan farklı olarak, korkuya neden olabilir. Çekinmek fiili, Türkmen Türkçesindeki temel

anlamı “çekinmek, sıkılmak”tır. Kelime zamanla anlam genişlemesine uğrayarak “korkmak, ürmek” manası kazanmıştır. Bu da yukarıda açıkladığımız gibi, “korku duygusunun sonucu çekinmek”tir. Çekinmek fiili, içerisinde korkmak manasını da taşır. Türkmen Türkçesinde çekinmek fiili “çekinmek” manasında kullanıldığında fiil kendisinde önce –A yönelme hâli eki almış; korkmak manasında kullanıldığında ise kendisinden önce –dAn ayrılma hali eki almıştır. Çekinmek fiilinin utanmak fiilinden farkı içinde “korku” manasını daha çok barındırmasıdır.

EUTS’de **äymänmäk** “utanmak, hicap duymak” (1968,EUTS:79); DLT’ de **ufut bolmak** “utanmak” (Atalay, 1. Cilt, 2006:686), **utanmak** “utanmak” (Atalay, 1. Cilt, 2006:701), **uwutmak** “utanma, hayâ, ar”, **uwutlanmak** “utanmak” (Atalay, 1. Cilt, 2006:704), **uyalmak** “çekinmek, utanmak” (Atalay, 1. Cilt, 2006:705), **tewinmek** “tasalanmak, utanmak, sıkılmak” (Atalay, 1. Cilt, 2006:609); ME’de **keygirmek** “utanma, çekinmek, ürmek” (ME,1988:140); KE’de **uwtanmak** “utanmak” (Ata, 1997:674); NF’de **uwtanmak** “utanmak” (Ata,1998:450) fiilleri utanma, çekinme duygusunu ifade eden fiillerdir.

Türkiye Türkçesinde *utanmak, sıkılmak, çekinmek* utanma ifade eden ve utanma duygusunu ifade etmek için en sık kullanılan fiillerdir. Bunların dışında Türkçe sözlükte ettiğimiz utanma duygusunu ifade eden fiiller şunlardır: ezilip büzülmek (Güç bir duruma düşmesinden dolayı tavırlarıyla utandığını belli etmek), renkten renge girmek (korkudan, utançtan şaşırıp kalmak), başından kaynar sular dökülmek (çok utandırıcı veya sıkıntı verici bir durum karşısında vücudunu sıcak ter bamak), yerin dibine geçmek, yüzü kızarmak, yüzü tutmamak, yüzü olmamak, yüzü yere gelmek, yüzünü kara çıkarmak, kızarıp bozarmak, mahcup olmak, renkten renge girmek, süklüm püklüm olmak. Türkiye Türkçesinde utanma duygusunu ifade etmek için yüz kelimesinin sık kullanıldığı görülmektedir.

2.9.1. Utanmak: Utanmak, çekinmek

Türkçe sözlükte utanmak fiili; “1. Onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten üzüntü duymak, korkmak, mahcup olmak 2. Sıkılmak 3. Çekinmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Gülensoy utanmak fiilinin kökünün *ut* sözcüğü olduğunu belirtir. Ut sözcüğü, Eski ve Orta Türkçede “utanmak” manasında kullanılan bir sözcüktür. “*Ut*” utanma duygusunu ifade eden bir sözcüktür (Gülensoy, 2007:972).

Saygı, korku, utanma vb. duygularla biriyle karşılaşmaktan kaçınmak manasında:

Belki, menden utanyardır, men daş çıkayarın diyip Seyitmırat beg daş çıkdı (P,391).

“Belki benden utanıyordur, ben dışarı çıkıyorum diyip Seyitmurat Bey dışarı çıktı.”

Menden soramaga-da utanıpdır (NT,114).

“Benden de sormaya utanmış.”

Toplumun değer yargılarına göre hareket etmek manasında:

Gözi gorkmasa, il-günden utanmasa, ondan bir yaman zat bolmacak ekeni! (AE,28).

“Gözü korkmasa, insanlardan çekinmese, ondan bir kötülük gelmeyecek.”

Onıñ ulı märekede birinci gezek ağzını yaranı bolanı için, bir hili utandı (AE,75).

“Büyük kalabalıkta bir keresinde onun ağzını yardığı için utandı.”

Onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten korkmak manasında:

Dogrudanam şeyle gazañ etmege utananokmı? (MO,16).

“Gerçekten de böyle gazañ elde etmeye utanmıyor musun?”

Men gidip daş köverin emma vicdanımdan utanman yaşap bilmen!
(MO,13).

“Hayır, olmaz. Ben taş taşıırım ama vicdanımdan utanmadan yaşayamam.”

Kimseye aldırış etmemek, çekinmemek manasında:

Ol olarıñ hiç haysından çekinmän, utanman, yaddanman, habarını berdi (AE,72).

“O, onların hiçbirinden çekinmeden, utanmadan, aldırış etmeden, haber verdi.”

2.9.2. Çekinmek: 1. Çekinmek, sıkılmak 2. Korkmak, ürkemek

Saygı, korku, utanma vb. duygularla bir şeyi yapmak istememek, kaçınmak manasında:

Bir näçe ofitser onıñ yanına girmäğe çekinip, töverekde kövercekleşyärđi (AE,108).

“Birçok memur onun yanına girmeye çekinip, etrafta bakınıyordu.”

Ol bir vağt Halnazarıñ gaşında bir ağız haklı sözünü aytamağa da çekinyärđi, häzir bolsa ülkedäki gidyan vakalar barada düşünceli mağlumat beryär (AE,117).

“O, bir zamanlar Halnazar’ın karşısında bir çift haklı sözü söylemeye de çekiniyordu, şimdi ise ülkedeki olan olaylar hakkında düşüncelerini söylüyor.”

Korkmak manasında:

Men hiç bir dövletiñ adamsından çekinemok (AE,172).

“Ben hiçbir devletin adamından korkmuyorum.”

2.9.3. Müynürgemek: Çekinmek, sıkılmak, utanmak, mahcup olmak

Müynürgemek fiili, Türkiye Türkçesindeki sıkılmak fiilinin karşılığıdır. Müyn kelimesi çekingen anlamındadır.

Saygı, korku, utanma vb. duygularla bir şeyi yapmak istememek, kaçınmak manasında:

Tarhan yine-de bir meydan sesini çıkarman, müynürgeyip oturdu (M, 352).

“Tarhan yine bir süre bir şey demeden sıkılıp oturdu.”

2.9.4. Yüzi gızmak: Yüzü kızarmak, hatasını anlayıp çok utanmak, yerin dibine geçmek, mahcup olmak

Utanan, sıkılan, öfkelenen, sevinen insanların yüzü fizyolojik sebeplerden dolayı eskiye nazaran daha kırmızı bir renk alır. Bu deyim de manasını metafor yoluyla kazanmıştır. Yüzi gızmak fiili, Türkiye Türkçesindeki “*yüzü kızarmak*” deyiminin tam karşılığıdır. Çok utanmayı, mahcup olmayı ifade eder. Utanma duygusunun psikolojik ve fizyolojik açıdan insan yüzüyle yakından ilgili olduğu söylenebilir. Bu durum, utanma duygusu için insan ilişkisini ve insanların birbirleriyle yüz yüze bakmasını zorunlu

kılıyor. Bir başka ifadeyle, insan ilişkilerinde yüzün önemini ortaya koyuyor. “Hiç yüzü kızarmıyor. Yüzüne nasıl bakacaksın. Utancından yüzüne bakamadı. Kimsenin yüzüne bakamaz.” Bütün bunlar, utanmanın yüzle ilişkisini, dahası insanların yüz yüze bakarak, bir arada bulunmalarını çağrıştırmaları açısından ilginçtir. Birinin utanmazlığı söz konusu olduğunda ona “yüzsüz” denmektedir.

Yaptığı hatadan çok utanmak manasında:

Nöker milisgäniñ-de yüzi gızardı (NT,104).

“Nöker polisin de yüzü kızardı.”

2.9.5. Hum yalı gızarmak: Testi gibi kızarmak, çok utanmak

Çok utanmak manasında:

Olariñ ikisiniñ aralarına düşenlerinde, gızıl yüzli hum yalı gızarıp dızadı (AE,243).

“Onların ikisinin arasına düştüklerinde, utançtan kıpkırmız olup, çekindi”.

2.10. AFFETME İFADE EDEN FİLLER

EUTS’de affetme ile ilgili **boşumak** fiili “bağışlamak (günahını), gidermek, affetmek kurtarmak” fiili geçmektedir (Caferoğlu,1968:48). Bağışlamak fiiline ilk kez DLT’de rastlıyoruz. Bağışlamak fiili, DLT’de **bağışlamak** “bağışlamak” (Atalay, 1. Cilt, 2006:60); KE’de **bağışlamak** “bağışlamak, affetmek; ihsan etmek, lutf etmek” (Ata,1997:69) şeklinde geçmektedir. Türkiye Türkçesinde ise affetmek ve bağışlamak fiilleri kullanılmaktadır.

Erol'a göre, Eski Türkçe döneminde görülmeyen, ilk defa 11. yüzyılda Kaşgarlı'da geçen bu kelime zaman içerisinde çok çeşitli anlamlar kazanmış, anlam genişlemesine uğramıştır. Kelime için Clauson (1972:321-322) özet olarak şunları söyler: Bağış hedyeden türemiş fiil, sadece Kuman XIV'te kayıtlı. Bazı İran şivelerinden alıntı bir kelime. Kelimenin Dede Korkutta "affetmek" manasında kullanıldığını görüyoruz (Erol,2005:173).

Fiil zamanla anlam değişmesine uğrayarak "affetmek ve bağışlamak" anlamlarında kullanılmaya başlanmıştır. Türkmen ve Türkiye Türkçesinde temel anlamda birini affetmek manasında kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde "bir şeyin ya da bir kimsenin şerefine bahşetmek, bağışlamak" manasında yan anlam kazanmıştır. Türkçe sözlükte affetmek fiili "Bağışlamak, hoşgörü ile görmek, mazur görmek" şeklinde açıklanmıştır (BTS). Türkiye Türkçesinde daha çok affetmek fiili kullanılır. Bağışlamak fiilinin ise temel anlamı "Bir mal veya hakkı karşılık beklemeden birine vermek, teberru etmek"tir. İkinci maddedeki "Herhangi bir kötü davranış için ceza vermekten vazgeçmek, affetmek" manasını sonradan kazanmıştır (BTS).

Merhamet etmek fiili Türkçe sözlükte "acımak" şeklinde açıklanmıştır (BTS). Acımak kavramı aynı zamanda bağışlanan, affedilen biri için de kullanılır. Merhamet, "rahimden" kaynaklanan, rahmeti çağrıştıran, esirgeme-şefkat gibi insani duyguları tanımlayan ve genellikle acıma duygusuyla karşılanan bir sözcüktür. Özellikle günlük dilde şefkat ve rahmin diğer anlamları dışarıda tutularak, hemen hemen yalnızca acıma duygusuna denk düşürülüyor merhamet. Merhamet, başka bir ifadeyle acıma duygusu sevgi, korku, güven gibi insan duygularından biridir. Hökeleli ye göre, merhamet, başkasının güçsüzlük, sıkıntı ve derdine ilgi duyma, onun durumuna acıma onunla birlikte ıstırap çekmedir. Merhamet duygusunun uyarılması için insanın diğer canlılarla birlikte olması gerekir. Bu yönüyle birçok duygudan farklı olarak sosyal bir duygudur. Merhamet, başkasının güçsüzlük, sıkıntı ve derdine ilgi duyma, onun durumuna acıma onunla birlikte ıstırap çekmedir.

Şefkat ise, sevginin koşulsuz halidir. Merhametin bir ieri merhalesidir Pskikologlar merhamet etmek kavramına farklı bir açıdan bakmışlar, Türkçe sözlükteki gibi “acımak” manasının yanında başka manalar da yüklemişlerdir.

2.10.1. Bağışlamak: 1.Affetmek, bağışlamak. 2.Bir şeyi hediye olarak vermek, bağışlamak. 3.Bir şeyin ya da bir kimsenin şerefine bahşetmek, bağışlamak

Hoşgörü ile karşılamak, mazur görmek manasında:

Oı soñra günäli kakasını bağışlamayı hem hıdaydan hayış edyär (NT,164).

“O sonra suçlu babasını bağışlamasını Allah’tan diliyor.”

-Hocam ağa, bağışlayın, iş çokdır (AE,93).

“Hoca Bey, affedin, iş çok.”

Şonıñ üçin men seniñ mundan öñki günäleriñi bağışlayan! (AE,310).

“Onun için ben senin önceki günahlarını affediyorum.”

2.11. COŞKU İFADE EDEN FİLLER

Türkiye Türkçesinde coşmak fiili “1. Duygu ve düşünceleri güçlü bir tepki ile dışarı vurmak, galeyan etmek 2. Doğa olaylarından herhangi biri birdenbire çoğalıp hızlanmak 3. Heyecanlanmak, içten içe kaynamak, aşırı duygulanmak.” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Coşku; duyguların, düşüncelerin daha çok fiziksel anlamda dışarıya vurumudur. Coşmak aynı zamanda, içsel manada da bir heyecan durumunu ifade eder. Coşku sonucunda kişi de mutluluk benzeri veya saldırgan bir durum ortaya çıkar. Heyecan, mutluluk ya da sinir halinin daha yoğun durumunu ifade eder.

2.11.1. Coşmak: 1.Çok güçlü bir şekilde akmak, çoğalıp taşmak, kenardan akmak, coşmak. 2. Güçlü bir duygu meydana gelmek, heyecanlanmak, istemek, arzu etmek, coşmak. 3. Hevesi artmak, heyecanlanmak, coşmak. 4. Cömertlik yapmak, cömertleşmek, coşmak

Duygu ve düşüncelerini sevinçle dışa vurmak manasında:

Garı Batır yürekden coşup ağlayardı, goyara çemeli dâldi (P,182).

“Garı Batır yürekten coşarak ağlıyordu, dinecek gibi değildi.”

“Artık iñ soñında Babalını gucağına alıp bökdürdi: bir az rahatlanıp bilerin hasap edipdi, gayta, beter coşdı, tutaşdı (AE,124).

“Artık, en sonunda Babalı’yı kucağına alıp sıktı, biraz rahatlayabilirim diye düşündü, tekrar daha da coştı, tutuştu.”

2.11.2. Şovhunlanmak: 1.Gürültü, patırtı yapmak; çığlık atmak, bağırarak. 2. (mec.) Bir şeyi büyük bir istekle, tutkuyla, arzuyla yapmak; coşmak

Coşmak manasında:

Onı öyerenlerinde, hatda gelin gaydıp gelende, oniñ bilen gülüşip, şovhunlaşip oturanını gören adam yokdı (P,200).

“Onu evlendirdiklerinde hatta gelin dönüp geldiğinde, onunla gülüşüp coştüğünü gören kimse yoktu.”

2.11.3. Şovhun bolmak: Coşmak

Bu fiil, mutlu bir hâli ifade etmek için kullanılır. Mutluluğun ileri bir merhalesini ifade eder. “Coşkun sesleri ve eğlenceyi anlatan şovhun sözcüğü *şoh* sözünden ve *un* ekinden meydana gelmiştir. Bazı Türk dillerinde *şokum*, *şavkum* şeklinde geçer.” (Ataniyazov, 2004:330).

Mutluluğunu dışa vurmak manasında:

Agzı boş adamlar değışyârdiler, şorta söz aydışyardılar, yomak atışyardılar, gızıklı gürüñler edişip, şovhun bolşup oturdılar (P,345).

“İşsiz güçsüz insanlar, fıkra anlatıyorlar, bilmece soruyorlar, yomak söylüyorlar, ilginç sohbetler edip coşuyordular.”

2.11.4. Kelle gızmak: Gale yana gelmek, coşmak, kendini kaptırmak

Kelle gızmak fiilinin karşılığı Türkiye Türkçesinde *kafası kızmak* fiilidir. Gızmak, yani kızarmak kelimesi, duyguları en üst seviyeye yaklaşmış (öfke, kızgınlık, coşku) olan insanın yüz rengini ifade etmek için de kullanılır. Türkmen Türkçesinde kelle “kafa”; gızmak “ısınmak” anlamındadır. Fiil metafor yoluyla coşmak anlamı kazanmıştır. Gale yana gelen, coşan, öfkelenen insanın yüzü kırmızı bir hal alır, vücut ısısı artar. Kelle gızmak fiili metafor yoluyla coşmak manası kazanmıştır.

Duygu ve düşünceleri güçlü bir tepki ile dışarı vurmak, galeyana gelmek manasında:

Eger kelleni gızdırıp kovup gitsen, olar seni pāk gırar (P,175).

“Eğer coşkuyla kovalayıp gidersen, onlar seni yok eder.”

Kelhan kelle gızgınlık edip, yalñış iş edenine öküñdi (AE,182).

“Kelhan coşup, yanlış iş yaptığına pişman oldu.”

Kelle gızmak bilen günüñ yaşanı duyulmadı (AE,217).

“Coşkudan günün yaşadığı duyulmadı.”

2.12. PİŞMANLIK İFADE EDEN FİLLER

Suçluluk duygusu genellikle, korku temel duygusuna bağlı ve korkuyu güvene dönüştüren duygu, şeklinde tanımlanır. Bunu takip eden duyguysa pişmanlıktır. Böyle bakıldığında pişmanlık, suçluluk duygusunun bir adım sonrası olarak kabul edilebilir. Pişmanlık suçluluk duygusunu takip eden bir duygu olabilir ama bu tam bir tanımlama değildir. Pişmanlık duygusu gelip geçicidir. Suçluluk duygusuna göre etkileri daha azdır. Suçluluk ve pişmanlık duygularının etkileri kişiden kişiye değişebilir.

Pişmanlık; yapılan bir iş veya verilen karar sonucunda ortaya çıkan durum veya koşullardan dolayı duyulan memnuniyetsizlik sonucunda ortaya çıkan duygu durumunu ifade eder. Pişmanlık duymak aynı zamanda üzüntü, suçluluk, utanç duygusu da içerir. Pişmanlık geçmişte yapılanlardan hoşnut olmama duygusudur. Türkmen Türkçesindeki “ökünmek” fiili pişman olmak manasının yanında “üzülme” manası da taşır. Pişmanlık duygusunun sonucunda üzüntü duygusunun ortaya çıkması sebebiyle *ökünmek ve ahmır çekmek* fiilleri pişman olmak manasının yanında aynı zamanda üzüntü duymak manasına da gelir. Pişman olmanın sonuçlarından biri de üzüntü duymaktır. Pişmana gelmek fiili ise, yaptığı yanlışın sonuçlarını idrak etmek manasında kullanılmaktadır.

DLT’de tespit ettiğimiz pişmanlık bildiren fiiller şunlardır: **ökünmek** “pişman olmak” (Atalay,1.Cilt, 2006:455), **oxsunmak** “pişman olmak” (Atalay,1. Cilt, 2006:428); ME’de **ökünmek** “pişman olmak” (Yüce,1988:166); EUTS’de **kadınmak, kakınmak** “pişman olmak, nedamet etmek” (Caferoğlu, 1968,161-162); KB’de **ökünmek** “pişman olmak” (Arat,1979:373).

Kıpçak Türkçesi dönemi eseri olan GT'de pişmanlık duygusunu ifade eden **pişman olmak** fiilinin kullanıldığını (Özkan,1993:417), DK'de ise **peşiman olmak** fiilinin kullanıldığını görüyoruz (Ergin, 1997:250). Pişman kelimesi Türkmen Türkçesinde **puşman** şeklinde geçmektedir.

2.12.1. Ahmır çekmek: Pişman olmak, hayıflanmak

“Ahmır” Türkmen Türkçesinde yansıma bir kelimedir. Türkiye Türkçesindeki “Ah!, Vah! Tüh!” kelimelerinin karşılığıdır. Çekmek fiiliyle birleşerek pişmanlık anlatan birleşik fiil olarak kullanılmaktadır.

Üzölmek manasında:

Mehinli öziniñ Maysa adını eşidende, çağalık duygısı oyanyardı, gövni pozulyardı, ahmır çekyärđi (M,254).

“Mehinli, Maysa ismini işittiğinde, çocukluk günleri aklına geliyordu, canı sıkılıyordu, hayıflanıyordu.”

2.12.2. Ökünmek: Of çekmek, hayıflanmak, üzölmek, pişman olmak, yüreği sızlamak

Orhun Abideleri'nde ökünmek fiili *pişman olmak, eseflenmek, hayıflanmak, kendine gelmek, üzölmek* şeklinde geçmektedir (Köl Tigin, Doğu, 23/16-1). Ökünmek fiilinin Türkmen Türkçesine, manasını koruyarak aynı şekilde geçtiğini görüyoruz. Türkmen Türkçesindeki *ökünmek* fiili, Eski Türkçedeki ökünmek fiiliyle mana bakımından ortakdır. Her iki fiil de pişman olmayı ifade eder. *Türkmen Dilinin Sözkökü Sözlüğü*'nde, sözcüğün ök “akıl” sözcüğüne -(ü)n ekinin getirilmesiyle meydana geldiğinden bahsedilir (Ataniyazov, 2004:268). Bu açıklama da bizim bütün duygularla ilgili fiillerin temelini akıldır, zihindir görüşümüzü destekler niteliktedir.

Yaptığı işin, söylediği sözün, verdiği kararın yanlış olduğunu düşünmek manasında:

Ayna da, elbetde, indi öňki eden işine ökünmän duran dälidir (AE,313).

“Ayna da elbette, önceki yaptığı işten pişmanlık duymadı değil.”

Halnazar golını govşurıp, yüzini aşak saldı, aydan sözine ökündi. (AE,326).

“Halnazar elini ovuşturup, yüzünü yere eğdi, söylediği sözden pişmanlık duydu.”

Halnazar övhüllöp dem aldı da, eden işine ökündi (AE,160).

“Halnazar derin bir nefes aldı ve yaptığı işten pişman oldu.”

Aşgabada gelenine ökündi, arkadayancımız şular bolcak bolsa, işimiz gaydıpdır diyip düşündi (AE,266).

“Aşgabat’a geldiğine pişman oldu, bize destek olacaklar bunlarsa işimiz zor diye düşündü.”

Yaptığı işin doğru olduğunu düşünmek manasında:

Mollanıñ yalñış hareketleri üçin oña yıl kesenlerinde-de ökünmedi (NT,19).

“Molla’nın yanlış hareketleri için onu hapse attıklarında da pişman olmadı.”

Molla şo mahal yıl kesdirenimize bircigem ökünemok (NT,56).

“Molla’yı o zaman gözaltına aldığımızıza hiç de pişman değilim”

2.12.3. Puşmana Gelmek: Pişman Olmak

Puşman kelimesi “pişman” demektir. Gelmek fiiliyle birleşerek pımanlık duymak anlamında kullanılan bir birleşik fiil olmuştur. Pişman olmak fiili, yapılan bir eylemin sonucundan duyulan olumsuz bir duyguyu ifade eder. Puşman olmak fiili, doğruymuş gibi sanılan bir düşüncenin sonradan yanlış ve uygunsuz olduğunu anlamayı ifade etmek için de kullanılır. Yanlış olan şeyler zihinde idrak edilir, doğru olmadığı sonucuna varılır. Zihin, değerlendirme işi yapar.

Yaptığı bir işin yanlış veya uygunsuz sonuç verdiğini anlamak manasında:

Övezmırat Batır bu gulları tutanına puşmana geldi (P,116).

“Övezmurat Batır bu insanları yakaladığına pişman olmuştu.”

2.13. KİBİRLENME ve ÖVÜNME İFADE EDEN FİLLER

Kibir “büyüklük, ululuk” söcüğü dilimize Arapça’dan girmiştir. Kibirlemek fiili Türkçe sözlükte “kendini büyük görmek, büyüklenmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Kibir, kendini başkalarından üstün görme, üstün tutma duygusu, kendini başkalarıyla kıyaslayarak daha üstün olduğunu sanmaktır. Kibir insana zarar veren kötü bir duygudur. Kibir kendini beğenme; bunun psikolojik dışı vurumu ise övünmektir. Övünmek fiili ise Türkçe sözlükte “1. Bir niteliği sebebiyle kendini yücelmiş sayarak bundan abartmalı bir biçimde söz etmek, iftihar etmek. 2. Kendi kendini övmek” şeklinde açıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde kibirlemek fiili daha çok kötü manada *kendini büyük görmek, büyüklük taslamak, çok bilmişlik taslamak* manalarında kullanılmıştır. Kibir duygusuyla övünme duygusu arasında olumlu ve olumsuzluk bakımından fark vardır. Kibir duygusu kişinin kendini diğerlerinden üstün görmesi bakımından olumsuz bir duyguyu ifade eder.

Övünme duygusu ise olumlu bir duygu olmakla birlikte kişinin kendini uygun olmayan yer ve zamanda abartılı bir şekilde övmesi kimi zaman olumsuz bir durum olarak görülür. Övünmenin kötü manada sözel çıktısı böbürlenmek ve kibirlenmek fiilleridir. Böbürlenmek fiili “övünerek kabarmak, üstünlük taslamak”tır.

DLT’de övmek fiilinin ufalamak anlamını taşıdığını görüyoruz (Atalay 1. Cilt, 2006:166). Övünmekle ilgili olarak DLT’de **küw/venmek** “güvenmek, övünmek; (Atalay, 2. Cilt, 2006:157) sevinmek”, **ögmek** “övmek” (Atalay, 2. Cilt, 2006:38), **öğünmek** “övünmek”(Atalay, 1. Cilt, 2006:140); ME’de **kuvanmak** “öğünmek, kıvanmak” (Yüce,1988:153), **küvemek** “öğünmek” (Yüce,1988:154), **kıvanmak** “sevinmek, öğünmek” (Yüce,1988:144) fiillerinin olduğunu tespit ettik. “Kıpçak Türkçesinde övün- fiili için **öğün-** fiili” kullanılmıştır (Toparlı vd., 2007:209).

Övünmek fiili her iki lehçede de *bir niteliği sebebiyle kendini yücelmiş sayarak bundan abartmalı bir biçimde söz etmek, iftihar etmek; kendi kendini övmek* manalarında kullanılmaktadır. Eski Türkçe ve Orta Türkçe Döneminde övünmek manasını taşıyan *küvenmek, kıvanmak, kuvanmak* fiilleri sevinme ve övünmeyi ifade eden iki duyguyu birden ifade etmede kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde övmek ve övünmekle ilgili bizim tespit ettiğimiz fiiler şunlardır: *övünmek, kibirlenmek, gururunu okşamak (birinin yüzüne karşı değerini belirtmek), göklere çıkarmak, yağlayıp ballamak, başı göge ermek, büyük söz söylemek, yüksekte atmak, böbürlenmek, mangalda kül bırakmamak*. Türkmen Türkçesinde övünmekle ilgili fiiller, övünme manasıyla birlikte *kibirlenmek, böbürlenmek* duygularını da karşılar: *Buysanmak*: 1.Bir şeyle gurur duymak, iftihar etmek, övünmek, kibirlenmek. 2.Güvenmek. *Gomalmak*: Yerli yersiz övünmek, kibirlenmek, böbürlenmek gibi.

2.13.1. Buysanmak: 1.Bir şeyle gurur duymak, iftihar etmek, övünmek, kibirlenmek. 2.Güvenmek

Gurur duymak, övünmek manasında:

-Ecem ovadanlığına buysanıplar gitdi, indem demir añırsında yatır...(NT,116).

“Annem güzelliğine güvenerek gitti, şimdi de demir arkasında yatıyor...”

Hakiki insan özünün pāk ahlakını insançılık mertebesini söymeli ona guvanmalı, buysanmalı (MO,42).

“Hakiki insan kendisinin temiz ahlakını, insan olma mertebesini sevmeli, ona saygı göstermeli, gurur duymalı.”

Özüni söyyän, ar-namısını hormatlayan güycüne-gayratına buysanyan adam başı asmana yetcekdigini bilse-de, beyle yeñil arzan yola gitmez! (MO,90).

“Kendisini seven, namusuna saygısı olan, gücü kuvvetiyle onur duyan insan başı göğe yeteceğini bilse de böyle kolay, kestirme yolu seçmez.”

2.13.2. Gomalmak: Yerli yersiz övünmek, kibirlenmek, böbürlenmek

Böbürlenmek manasında:

Ana, indi patışa yıkılıpdır; nāhili gönenyän bolsañız, göneniñ göreyin! (AE,401).

“İşte, şimdi padişah düşmüş, nasıl böbürleniyorsanız böbürlenin bakayım.”

2.13.3. Gomparmak: Kendini büyük göstermek, övünmek, kibirlenmek, büyüklenmek, böbürlenmek

Kibirlenmek manasında:

İl aralarına çıkanlarında, gamçılarını çommaldıp gompanyanlara meniñ gövnim yetenok (AE,635).

“Halkın arasına çıktıklarında, kamçısını kaldırıp kibirlenenleri ben adam yerine koymuyorum.”

2.13.4. Oyçarılmak: Çalım satmak, kendini büyük göstermek, kibirlenmek, büyüklenmek

Kendini üstün görmek, kibirlenmek manasında:

Mama oyçarılıp, äpey coğap gaytardı: -Hava, hanım, sähedimizi bellän günimiz ertirdir (AE, 247).

“Mama büyülenerek cevap verdi: “Evet, hanım. Aldığımız tarih yarın.”

2.13.5. Övünmek: Kendi kendini övmek

Kibirlenmek, övünmek manasında:

Mülkümüziñ, bag-bagçamızıñ añırsına-bärsine göz yetmezdir-diyip övüñdi (P,122).

“Malımızın, mülkümüzün bağ bahçemizin haddi hesabı yok diye övüñdü.”

2.13.6. Pañkarmak: Övünmek, yüksekte atmak.

Böbürlenmek manasında:

İlli han pañkarıp cogap berdi (M,350).

“İlli Han böbürlenip cevap verdi.”

2.13.7. Tekepbirlik atına atlanmak: Büyüklenmek, kibirli olmak

Kibirilenmek manasında:

Sadap bay şol şübhelende birnäme çolaşan vağtında, onıñ ulumsı gövni tekepbirlik atına atlandı (AE,121).

“Sadap Bey şüphelendiğinde birçok pis işe bulaştığında onun kibirli gövdesi, büyüklendi.”

2.14. MEMNUNİYETSİZLİK İFADE EDEN FİLLER

Memnuniyetsizlik, kişinin yaşadığı, tecrübe edindiği, karşılaştığı bir durum veya olay karşısındaki mutsuzluk durumunu ifade eder. Memnuniyetsizlik sonucu kişide sızlanma, yakınma, can sıkıntısı, üzüntü gibi duygu durumları ortaya çıkar. Memnuniyetsizlik duygusu sonucunda, ağırlıklı olarak üzüntü ve öfke duygusu yaşanır. Çoğu zaman insanlar keyifsizleşir, neşesini kaybeder, ruh hâli değişir. Memnuniyetsizlik ifade eden fiiller, kişinin mutsuz ruh hâlini ifade eden fiillerdir.

2.14.1. Käyinmek: Azarlamak, sızlanmak, yakınmak, hoşnutsuzluğunu, memnunsuzluğunu bildirmek, dert yanmak, şikâyet etmek, hırçınlaşmak

Käyinmek fiili, insanın mutsuz bir olaydan, duygudan dolayı yaşadığı memnuniyetsizliği, ifade eden bir fiildir. Bu fiil, *käy-* kökünden türemiştir. *Käy-* fiili “*küfür etmek, sövmek, kızgınlığını belli eden sözler sarf etmek*”tir. Söyünciremek fiiliyle aynı anlama gelen bir fiildir. Homurdanarak kızmayı, küfretmeyi de ifade eder.

Memnuniyetsizlik bildirmek, sızlanmak manasında:

İmam bir gezek Atalık aganıñ yanında käyiniş, bu gürrüni dilinde hem aldı (P,9).

“İmam bir defa Atalık Ağa'nın yanında sızlanarak, bu konuşmayı da dile getirdi.”

Bu-da gayta saña şeyle diyyär- diyip öz özüne käyinciräp, öykeli görmüşde çadırdan çıkdı (P,42).

“Bu kez de sana böyle diyor deyip kendi kendine sızlanarak, öfkeyle çadırdan çıktı.”

Yakınmak, sızlanmak, şikâyet etmek, hoşnutsuzluk bildirmek manasında:

-Ölen adamı beyle etmek nâme gerek? –diyip, Stepan şonda hem käyinişdi (M,79).

“Ölen adam niye bu hale getirilir? diyip Stephan ona da sızlandı.”

Yakınmak, sızlanmak, şikâyet etmek, hoşnutsuzluk bildirmek manasında:

2.14.2. Käyinciremek: Sızlanmak, yakınmak, şikâyet etmek

Sızlanmak manasında:

-Bariñ işiñiz bilen boluñ! Náme adam görmediñizmi? –diyip käyinciredi (M,279).

“-Gidin işinizle meşgul olun! Hiç adam görmediniz mi? deyip sızlandı.”

2.14.3. Zeyrenmek: Memnunsuzluk, hoşnutsuzluk bildirmek, şikâyet etmek, sızlanmak, dert yanmak

Derdini sızlanarak anlatmak manasında:

Galada çagacıklar sizin gelerinize göz dikip otırlar, olara çörek yetiştirmeli ahırıñ- diyip zeyrenyärđi (NT,8).

“Kalede çocuklar sizin gelmenizi beklemekteler, onlara ekmek yetiştirmek lazım, diye şikâyet ediyordu.”

Beyle zuluma olarıñ halkı nenen çıdayarka? –diyip, patışa goşunınıñ serkerdeleriniñ öz nökerlerini rehimsizlik bilen gırgına sürşünden zeyrendi (P,154)

“Böyle bir duruma onların halkı nasıl dayanıyor ki? diyip ordu komutanlarının, askerlerin, hiç acımadan ölüme yolladığından şikâyet etmişti.”

2.14.4. Zeyrenciremek: Şikâyet etmek, sızlanmak, dert yanmak

Derdini sızlanarak anlatmak manasında:

Emma suv yalı çaganı saklamagıñ görgüsini Sadaba diydür, ol öz çagasınıñ hem vagtı-bivagtı aghlayanına zeyrencirep, onı emmesiz yatırcak bolup eylesine-beylesine azarlı düñderilip: “Yatay guzım yatay ...” diyip arkasını sıpap oñaycak boylar (NT,225).

“Ama sıvı gibi bebek saklamanın zorluğunu Sadap’a sor, o kendi bebeğinin de vakitli vakitsiz ağlayamasından şikâyetçi olup onu emzirmeden uyutmak isteyip o tarafa bu tarafa huzursuzca dönerek “Uyu, kuzum, uyu...” deyip sırtını sıvazlayıp yetinmek istedi.”

2.14.5. Cibirdemek: Şikâyet edip sızlanmak, hoşnutsuzluk bildirmek, yakınmak, şikâyet etmek, dert yanmak

Türkmen Türkçesinde cibirinmek ve cibirdemek fiili hoşnutsuzluk ifade eden fiillerdir. *Cibirinmek* kişinin hoşnutsuzluğunu anlatmak için kullanılır. Kendisinden önce genellikle hal eki almaz. Bazan yönelme ve ayrılma hali eklerini alır.

Derdini sızlanarak anlatmak manasında:

-Tekeçiligi özün bilyäñ ahırı, batır- diyip, çapar cibirindi (P,168).
“Tekeçiliği sen daha iyi biliyorsun batır diyip haberci sızlandı.”

2.14.6. Derdinişmek: Dertleşmek; derdini, sıkıntını paylaşmak; yakınmak, sızlanmak

Derdini sızlanarak anlatmak manasında:

Arkayın söz açıp, derdinişmäge-de mümkinçilik yokdı, agzıñı açıp-açmankañ dürre gamçı kebzäñde oynayardı (M,361).

“Rahatca konuşup, dertleşmeye de fırsat yoktu, ağzını açar açmaz kamçı sırtında koşturuyordu.”

2.14.7. Hüñürdemek: Homurdanmak, sızlanmak, inlemek

“Hüñür” kelimesi Türkiye Türkçesindeki mırıldanmak fiilinin karşılığıdır. Hüñür kelimesi yansıma bir kelimedir.

Öfke, kızgınlık, can sıkıntısıyla anlaşılmaz sesler çıkarmak manasında:

Hey armanlıca sıpdırıpdırıs-diyip, ahmırlı hüñürdedi (P,244)

“Hey melun! Bu sefer ecelin gelmedi diye homurdandı.”

İş gaytdı heley garamayak bolsan govu däldir diyip Annam magazinçi yetişibildiginden hüñürdeyardı (NT,108).

“İşimiz kötü hanım normal halktan olursan iyi değil deyip Annam satıcı hızlı hızlı homurdanıyordu.”

2.14.8. Nalamak: Sızlanmak, şikâyet etmek

Derdini sızlanarak anlatmak manasında:

OI garañki öyde gışarıp yatışına, soñki günleriñ ağır muşakgatlarını huşundan geçiryardı, durmuřıñ bulâşıklığından nalayardı (M,317).

“O karanlık evde uzanıp yatarken son günlerin kötü olaylarını aklından geçiriyordu, hayatın karma karışıklığından sızlanıyordu.”

2.14.9. Kanagatlanmamazlık: Memnun olmamak, memnun kalmamak, hoşnut olmamak, yetinmemek

Bir durumdan rahatsızlık duymak manasında:

Aman Batır nâme-de bolsa öziniñ bu edeni bilen kanagatlanmayandığını añlatdı (P,185).

“Aman Batır ne olursa olsun kendisinin bu işi yapmasından memnun olmadığını anlattı.”

2.14.10. Darıkmak: 1. Rahatı huzuru kaçmak, huzursuz olmak, rahatsız olmak. 2. Utanmak, sıkılmak, mahcup olmak

Huzuru kaçmak manasında:

Bu tukatlıga has beterem Seyitmırat beg darıgyardı (P,202).

“Bu sıkıntı Seyitmırat Bey’i daha da rahatsız ediyordu.”

2.14.11. Oñuşmamazlık: 1.Birbiriyle iyi geçinmemek, uyum içinde yaşayamamak. 2.Razı, memnun, hoşnut olmamak; yetinmemek, tatmin olmamak

Memnun olmamak manasında:

-Aslında bu ogulları bilen oñuşmandır (P,263).

“Aslında bu oğullarından memnun değildir.”

2.14.12. Müzzermek: 1.Canı sıkılmak; morali bozulmak; keyifsiz olmak; mahcup, utangaç olmak; çekinip, sıkılıp, büzülmek. 2. Aciz olmak, korkmak, ürkmek, bir şey yapamamak, boynu bükük kalmak, çaresiz kalmak

Neşesi kalmamak manasında:

Övezmirat batırın yigitleriniñ içinde diñe bir-iki sanısı bu tutulmakdan sussı basılıp, telpek basdırıp müzzeripdir (P,270).

“Övezmirat Batır’ın yigitlerinin içinde yalnız bir iki tanesinin yakalanmasından dolayı başını öne eğip, keyfi kaçtı.”

2.14.13. Halamazlık: Sevmemek, beğenmemek, hoşlanmamak

Halamak fiilinin olumsuzudur. Sevmemek, hoşlanmamak, beğenmemek anlamlarını karşılar.

Hoşlanmamak manasında:

Asla men onuñşu bayarçılığını halamok (P,319).

“Ben onun kendini beğenmiş tavırlarından asla hoşlanmıyorum.”

2.14.14. İgenmek: Bir kimseden ya da bir şeyden memnun olmamak, hoşnutsuz olmak, sitemli söz söylemek, sızlanmak, homurdanmak, yakınmak, şikâyet etmek, dert yanmak

İge kelimesi Türkmenlerde bıçak bilenen ige aletinin ismidir. İge ucu sivri, keskin bir alettir. Bu alet insana dokunduğu zaman acı verir. İgenmek fiilinin ige kelimesinden geldiği düşünülebilir. Somut anlamdan soyut anlama bir geçiş söz konusudur.

Derdini sızlanarak anlatmak manasında:

-Seniñilden gözlöp tapanın şol yedi gapıda yer tapmadık yetimek boldumı?- diyip, gızına igenip başladı (P,425).

“Senin halkın arasından arayıp bulduğun o yedi kapıda yer bulamayan yetim oldu mu?” diye kızına dert yanmaya başladı.”

Hoşnutsuzluğunu bildirmek manasında:

Nöker gününe goyman, onuñbu gürrüñçilikde esası adam bolmalıdığını gayta geçen gezek hem diylene kayıl bolup, sesini çikarmanlığı için igenip yanı bilen alıp gaytdı (NT,102).

“Nöker rahat bırakmayarak onun bu sohbetinde esas adam olması gerektiğini geçen sefer de denilene razı olup sesini çıkartmadığı için sızlanıp beraberinde götürdü.”

Sitem etmek manasında:

“Men gurayıñ aytmalı däl ekenim” diyip, Ayceren öz-özüne igendi (NT,167).

“Keşke olmasaymışımı söylemem gerekiyormuş, deyip Ayceren kendi kendine sitem etti.”

**2.14.15. Tovlancıramak: 1.Burulmak, kıvrılmak, bükülmek, eğilmek.
2.Hoşnutsuzluk, memnunsuzluk bildirmek; razı olmamak**

Bu fiilde göçüşme vardır. Fiilin asıl anlamı “burulmak, kıvrılmak, bükülmek”tir. Bu fiil asıl anlamından uzaklaşarak memnuniyetsizlik, hoşnutsuzluk ifade etmektedir. Somut anlamdan soyut anlama bir geçiş söz konusudur.

Keyfi kaçmak manasında:

Bolmacak öydyän, Arslan aga-diyip, tovlancıradı (P,394).

“Olmayacak Arslan Ağa diye keyfi kaçtı.”

2.14.16. Yigrenmek: Tiksinmek, iğrenmek, nefret etmek

Bir şeyi tiksindirici bulmak manasında:

İndi elde ayakda durmacakdığını aňansoň ızından ılgacagını-da onı şeyle halda öz-özi köşeşyänçä goyberceğini-de bilmän özünü yigrenmekden başga alaç tapmadı (NT,250).

“Elde, ayakta durmayacağını anlayınca peşinden koşacağını da, onu böyle halde kendiliğinden sakinleşene kadar bırakacağını da bilemeyip kendisinden iğrenmekten başka çare bulamadı.”

Köp sandakı yaşlarıň özleriniň egoistik hesiyetlerini düzetcek bolman sulhumız alşanok bahanası bilen ayrılışyp yörmeklerini bolsa Çarı sıpcık bütün vıcdanı bilen yigrenyärđi (MO,75).

“Çoğu gençlerin kendilerinde olan bencil karakterini düzeltmek istemeyip, sevemedik bahanesiyle boşanmalarından Çarı Sıpcık nefret ediyordu.”

2.14.17. Gövnü geçmek: Hayal kırıklığına uğramak, memnun kalmamak, hoşnut olmamak

Türkmen Türkçesinde gövnü geçmek birleşik fiili isteklerin, beklentilerin gerçekleşmemesi, *hayal kırıklığına uğramak* manasında kullanılır. Türkiye Türkçesinde ağızlarda “gönlüm geçti” şeklinde artık sevmemeyi, hoşlanmamayı anlatan bir fiil kullanılmaktadır. Gövün kelimesi gönül kelimesinin karşılığıdır. Geçmek uzaklaşmayı ifade eder. Bu fiille daha önceden sevilen, hoşlanılan bir şeyden ya da durumdan artık hoşnutsuzluk duyma ifade edilir. Bu fiil kendisinden önce ayrılma hali eki alarak kullanılır.

Memnun kalmamak manasında:

Nöker milisgäniň yadına mayora depderini görkezip okatcak bolşy onun adamzat ruhundaki tupana bïparh garayşy düşüp, yene bir zatdan gövni geçdi (NT,281).

“Nöker polisin aklına komutana defteri açıp okutmak isteğişi onun insanoğlunun ruhundaki tufana aşağılayıcı bakış açısı gelerek bir şeyden daha hoşnut olmadı.”

2.14.18. Yüregiň gısmak: Yüreği daralmak, çok sıkılmak, bunalmak, tedirgin olmak

Yüregiň gısmak birleşik fiili, Türkmen Türkçesinde daha çok, *çok sıkılmak* manasında kullanılmaktadır. Gısmak kelimesi, sıkılmak manasına gelir. Sıkılan bir şey daralır, ufalır. Bu fiil bizi, “Üzüntü daralmaktır” metaforuna götürür.

Çok sıkılmak, çok tedirgin olmak manasında:

Ay oylan bir zat diysene, yüregim gıscak bolyar, üşecegem bolyar, üşecegem bolyan (NT,274).

“Yahu, çocuk bir şey desene, bunalıyorum, üşüyecek oluyorum, üşüyecek oluyorsun.”

2.15. MEMNUNİYET İFADE EDEN FİLLER

Mutluluk kavramı, insanların kendilerine en yüksek erek olarak koydukları değer, bilinci dolduran tam bir doygunluk durumu, istek ve eğilimlerin tam bir uyumu ve doygunluğudur. Bilincin kendini rahatsız eden duygulardan uzak olma durumunu ifade eder. Carroll Izard, “sevinç” başlığı altında mutluluğu ele almakta ve onu psikolojik bir rahatlık, esenlik içerdiğini; bu duygu sırasında insanın zihinsel ve fiziksel baskıdan, sıkıntıdan uzak olduğunu; zihnin ve bedenin gevşemeye ve oynama ya hazır bulunduğunu belirterek sevinci, kaygısız bir duygu olarak nitelendirmiştir (Izard, 1991:137).

Oatley, yaptığı inceleme sonunda “mutluluk” başlığı altında bu duygunun genel olarak şu üç anlamda kullanıldığını belirtir:

- Eldeki mevcut kaynaklar ile karşılaşılan sorunların çözümüne ortaya çıkan şey
- Sıkıntı ve kaygılardan uzak olma
- İsteddiğimiz bir şeyi başarma (Oatley, 1992:359).

İnsanın beklediği veya beklemediği iyi bir şeyin (şeylerin) olması, bir sıkıntıdan kurtulma, çevresindeki birçok olayın lehinde gerçekleşmesi, bütün isteklerinin karşılanması, çevresinde iyi, üstün bir duruma gelme gibi sebeplerden dolayı ortaya çıkan olumlu bir duyguyu karşılayan mutluluğu Wierzbicka mutluluğu şu şekilde tanımlamaktadır:

Mutluluk (X mutluluk duydu)

(a) X bir şey hissetti (Bir şey düşündüğünden dolayı)

(b) Bazen birisi düşünür:

(c) Benim için çok iyi şeyler oldu.

(ç) Bunun gibi şeylerin olmasını istedim.

(d) Şu an başka bir şey istemem.

(e) Bu kişi bunu düşündüğü zaman çok iyi bir şey hisseder.

(f) X, bunun gibi bir şey hissetti (Bunun gibi bir şey düşündüğünden dolayı)

(Wierzbicka, 1999:53)

Wierzbicka, mutluluğu bir düşünceden dolayı, yani insanı mutlu eden bir düşünceden dolayı zihinde sağlanan doyum olarak düşünmüştür. Mutlu olma duygu durumunun temelinde olumlu düşünme vardır. Olumlu şeyler düşünen zihnin insanın kendisini mutlu hissetmesine sebep olur. Mutluluğun ve mutsuzluğun da temelinde düşünme vardır. Olumlu şeyler düşünen, algılayan zihin mutlu olmamıza; olumsuz şeyler düşünen, algılayan zihin mutsuzluğumuza sebep olur.

Türkiye Türkçesinde en sık kullanılan mutluluk fiilleri *sevinmek* ve *neşelenmektir*. Metaforik kavramın bir başka türü, bir kavramı diğerine göre yapıya kavuşturmayan, bunun yerine bütün bir kavramlar sistemini, diğer bir kavramlar sistemine göre organize eden eden bir türü daha vardır. Bunları yönelim metaforları diye adlandıracağız, çünkü onların çoğu uzay ve mekân istikameti ile ilişkilidir: yukarı-aşağı, içeri, dışarı, ön-arka, beri-öte, derin-satır, merkez-çevre. Bu uzay mekân yönelimleri, sahip olduğumuz türde bedenlere sahip olmamızdan ve bedenlerimizin fiziksel çevrede fonksiyon icra ettiği gibi fonksiyon icra etmesinden doğar. Yönelim metaforları bir kavrama uzay ve mekân yönelimleri verir, sözün gelişi “Mutlu olan yukarıdadır.” Bunun gibi metaforik yönelimler keyfi değildir. Onların fiziksel ve kültürel tecrübemizde bir temeli vardır. Yukarı-aşağı, içeri-dışarı, vb. karşıt yönelimler doğada

fiziksel olsa da, onlara dayanan yönelim metaforları kültürden kültüre değişebilir. Mutlu olan yukarıda; kederli olan aşağıdadır; bilinçli olan yukarıda; bilinçsiz olan aşağıdadır; sağlık ve hayat yukarıda, hastalık ve ölüm aşağıdadır. Çok olan yukarıda, az olan aşağıdadır. İyi olan aşağıda, kötü olan aşağıdadır. Türkmen Türkçesinde de mutluluğu ifade eden kelimeler; çıkmak, göstermek, atlanmak, turmak gibi genişlemeyi yükselmeyi anlatan kelimelerle kurulmuştur. Türkiye Türkçesinde de “uçmak, zıplamak” gibi yine genişlemeyi yükselmeyi anlatan kelimelerle kurulan fiiller bulunmaktadır: sevinçten havalara uçmak, bulutların üzerinde gezinmek...

Türkçe sözlükte tespit ettiğimiz sevinme ifade eden fiiller şunlardır: *sevinmek, mutlu olmak, neşelenmek, bayram etmek, etekleri zil çalmak, zevklenmek, yüreği yağ bağlamak, yaşamak (Bu iş olursa yaşadık.), deliye dönmek, ağız kulaklarına varmak, düğün bayram etmek, kıvanç duymak, kıvanmak, mest olmak, ayakları yerden kesilmek* (www.tdk.terim.gov.tr).

EUTS’de tespit ettiğimiz memnuniyet ifade eden fiiller şunlardır: **sävinçlänmäk** “sevinmek, neşelenmek” (Caferoğlu,1968:201), **sävinmäk** “sevinmek” (Caferoğlu,1968:201) **mängilämäk** “sevinmek, neşelenmek, eğlenmek” (Caferoğlu,1968,129) fiilleri; DLT’de **sewin-** “sevinmek”, **sewün-** “sevinmek” (Atalay, 1. CiltV, 2006:508-509); KE’de **sew/vün-** “sevinmek” (Ata, 1997:553)h, **söwün-** “sevinmek” (Ata,1997:567, fiilleri; ME’de **kıvanmak** “sevinmek, öğünmek” (Yüce,1988:144) **kıvandurmak** “sevindirmek” (Yüce,1988:144) **sevün-** “sevinmek” (Yüce,1988:174) **yüngüllenmek** sevinmek (Yüce,1988:213) **yüngüllük** “sevinç, neşe” (Yüce,1988:213) **sevündürmek** “sevindirmek” (Yüce,1988:174) **hoşlanmak** “neşelenmek, sevinmek” (Yüce,1988:126) **muştulanmak** “müjdelenmek, sevinmek” (Yüce,1988:158); KE’de **sew/vün-** “sevinmek” (Ata,1997:553).

2.15.1. Beğenmek: Memnun kalmak, mutlu olmak, sevinmek, neşelenmek

Beğenmek kelimesi, Eski ve Orta Türkçe Dönemi'nde hoşlanmak ve beğenmek anlamlarında kullanılıyordu (Erol, 2005:190). Beğenmek fiili, Türkmen Türkçesinde temel anlamda "memnun olmak, sevinmek, neşelenmek" anlamlarında kullanılmaktadır. Fiilin Eski Türkçedeki beğenmek, hoşlanmak manası, Türkmen Türkçesinde sevinmek, neşelenmek, memnun kalmak şeklinde farklı bir anlam kazanmıştır. Beğenilen bir şey insanı mutlu eder, neşelendirir, sevindirir. Fiilin bu yolla yine kendisine yakın bir anlam kazandığı görülür. Beğenmenin göstergesi mutluluk, sevinçtir.

Sevinmek, mutlu olmak manasında:

Men asıl bir çapavula ya-da orslara hat äkidyän dönüğe düşdüm gerek diyip begenipdim- diyip, serdar galanın agzındaki garavullar eşider yalı gatı ses bilen gıgırıp aytdı-da, ızını gülkä berdi (P,50).

"Ben de Ruslara mektup taşıyan bir haine rasladım diye sevinmiştim, diyerek Serdar, kalenin ağzındaki bekçilerin işiteceği bir sesle konuştu ve ardından gülmeye başladı."

Şonuñ üçin hem biz ol yigidiñ sag-aman gutulanına hetden aşā begenyärdik (D,10).

"Onun için de biz o delikanlının sağ salim kurtulduğuna çok seviniyorduk."

Häzir ol hemme zadından beter şu beş çanaga begenyärdi (P,27).

"Şimdi o her şeyden çok şu beş çanağa seviniyordu."

Häzir ol beyle bolup çıkanına biçak begendi (P,143).

"Şimdi o böyle olmasından çok mutlu olmuştu."

Biri bir maksada yetcek bolup çalışyar, yetse begenyär, yetmese gınanyar (MO,98).

“Biri bir amaca ulaşmak için çabalıyor, ulaşırsa seviniyor, ulaşamazsa üzüyor.”

2.15.2. Şatlanmak: Sevinmek, mutlu olmak, şâd olmak

Türkmen Türkçesinde, mutluluk duygusunu ifade etmek için *şatlanmak* fiilinin yanında *şat bolmak* birleşik fiili de kullanılır. *Şatlanmak ve şat bolmak* fiillerinin kökü “şat” kelimesidir. Şad kelimesi Farsça’dan (Kanar, 2007:1007) Türkmen Türkçesine *şad* şeklinde geçmiştir.

Sevinmek, mutlu olmak manasında:

Bibiniñ gürrüñi Artıǵı şatlandırcaq yalı etse de, soñkı sözi oniñ reñkini üytǵetdi (AE,280).

“Bibi’nin sohbeti Artık’ı sevindirecek gibi etse de, son sözü onun rengini değiştirdi.”

Durdı Artıǵı görenine şatlandı (AE,68).

“Durdu Artık’ı gördüğüne sevindiğine sevindi.”

2.15.3. Keypten çıkmak: Keyften dört köşe olmak, keyfini çıkartmak

Keyp kelimesi, keyif kelimesinin karşılığıdır. “Çıkmak” fiili uzaklaşma, yayılma, genişleme, çıkma ifade eder ve burada ise fazlalık, aşırılık manasına gelerek bir şeyden çokça keyif almayı ifade etmektedir. Dolayısıyla keyif kelimesi, çıkmak kelimesiyle birlikte keyfin aşırılığını, fazlalığını ifade eder.

Keyiflenmek, neşelenmek manasında:

Gidip urşasın gelse, hanha şäher bar-da, sıçan yalı gapana gir, uruş, keypden çık-diyip, kesgin aydandan soñ ol hem sem boldı (P,171).

“Savaşmak istiyorsan işte kale. Git de sıçan gibi kapana gir, savaş, neşelen dedikten sonra sustu kaldı.”

Zevkten dört köşe olmak manasında:

Onuñ dereğine başga biri köpçülügiñ gülüp keypinden çıkmagına sebep boldı (P,7).

“Bu durum herkesin gülüp keyiflenmesine sebep oldu.”

2.15.3. Yaynamak: Zevk almak, zevklenmek, mutlu olmak

Yaynamak fiili, yayıl- fiilinden türemiştir. Yayılan bir şey genişler. Göçüşme yoluyla, yaynama fiili rahatlık, bolluk manalarına kazanmıştır. Mutluluk yayılmaktır. Yayılma ferahlıktır. Soyut zevk duygusunu somutlaştırmak için yayna- fiili kullanılmıştır.

Zevkten dört köşe olmak manasında:

Gündoğardan günbatara bakan uzan ağır küren oba ilerli-gayralı hatar gurap, asudalık bilen yaynap otırdı (AE,226).

“Doğudan batıya doğru uzayan büyük köy önli arkalı sıralanıp sakince yayılarak mutlu mesut oturuyordu.”

2.15.4. Kanagatlanmak: Memnun olmak, memnun kalmak, hoşnut olmak, tatmin olmak, yetinmek

Türkmen Türkçesinde kanagatlanmak fiili kanaat etmek, yetinmek anlamlarında kullanılır. Bu kelime Arapçadaki kanaat kelimesinden gelmektedir. Kanaat etmek, yetinmek anlamındadır. İnsan birşeylerle yetiniyorsa mutlu olur.

İstediği bir şeye ulaşarak hoşnut olmak manasında:

Kim özüniň hapa duygularını kanagatlandırmak ugrunda ılgayar (MO, 60).

“Kimi kendisinin olur olmaz duygularını tatmin etmek için koşuyor...”

2.15.5. Hoşallanmak: Memnun olmak, mutlu olmak; razı olmak, minnettar olmak

Sevinç duymak manasında:

Saglık bolsa, ertir ayaga gaların- diyip, hoşallanıp cogap berdi (M, 274).

“Nasip olursa yarın ayağa kalkarım, deyip sevinçle cevap verdi.”

2.15.6. Keyplenmek: 1.Keyiflenmek. 2. Mest olmak, sarhoş olmak

Keyifli duruma gelmek, neşelenmek manasında:

Allayar han şol yerde keyp çekyär diyip eşidyä (AE,150).

“Allayar Han orada keyif çatıyormuş diye duyuyorum.”

Gandımıň baylara, hocalara bir zat bolanda keypi gelyärdi (AE,231).

“Gandım’ın zenginlere, hocalara bir şey olduğunda neşesi yerine geliyordu.”

2.15.7. Guvanmak: Sevinmek, mutlu olmak, iftihar etmek, övünmek

Türkmen Türkçesinde guvanmak fiili, *sevinmek* manasıyla birlikte *iftihar etmek* manasını aynı anda barındıran bir fiildir. *Guvanyarın* dediğimizde hem sevindiğimizi hem de iftihar ettiğimizi anlatırız. Guvanç kelimesi *kıvanç* kelimesinden gelmektedir. Kıvanç; övünç, iftihar demektir. Sevinme ve övünme duygusu, mutluluk ve doyum ifade eden fiillerdir. Sevinme ifade eden bir fiilin, mutlu olma ve övünme ifade de etmesi doğaldır.

Sevinmek manasında:

Yaşulı bu sözini, “Siz yaşlar, indi ılımlı-bilimli bolduñız, men şona guvanyarın (D,22).

“İhtiyar bu sözünü “Siz gençler şimdi ilimli bilimli oldunuz, ben ona seviniyorum.”

Bizim obamızdan yokarı bilimli alım çıkcağına biz kolhozçılar guvanyarıs (MO,20).

“Bizim köyümüzde okumuş adam çıkacağına biz köylüler seviniyoruz.”

2.15.8. Keyp etmek: Zevk almak, keyif almak

Keyiflenmek, neşelenmek manasında:

İndi arslan bilen bir keyp çekmekçi bolsam-da, şunuñyalı yigitleri yadıma sala-sala zordan bir keyp etmeli bolup galıpdırın (P,374).

“Şimdi Arslan ile mutlu olmaya çalışsam bile böyle genç yiğitler aklıma geleceği için bu mutluluk da zoraki olur.”

2.15.9. Beğenç atına atlanmak: Çok sevinmek

Türkmen Türkçesinde beğenç atına atlanmak birleşik fiili, sevinçten havalara uçmak manasında kullanılır. Beğenç kelimesi, beğeni demektir. Bize göre bu fiilde, “ata atlanmak” fiilin kullanılmasının sebebi şudur: Atın Türklerin hayatında önem bir yeri vardır. Türkler at üstüneyken mutlu olur, ata binmekten hoşlanır. At hızlı koşan bir hayvandır. Ata binen insan uçar gibi gider. Mutluluktan kendini kaybeder. Beğenç atına atlanmak fiiliyle; çok mutlu olmak, sevinçten havalara uçmak anlatılır.

Çok sevinmek manasında:

Üflenmiş su yüzündeki yağ yokınıñ sıvrılışı yalı, Maviñ yüzünden sıvrılıp baryan gayğı alamatlarını gören Mehinli beğenç atına atlandı (M,156).

“Üflenmiş su üzerindeki yağ kalıntısının sıvrılışı gibi Mavi'nin yüzünden sıvrılmakta olan kaygıyı gören Mehinli çok sevindi.”

2.15.10. Ganat bağlamak: Sevinçten havalara uçmak

Sevinçten havalara uçmak manasında:

Mavını gören Mehinli ganat bağladı (AE,55).

“Mavi'yı gören Mehinli sevinçten havalara uçtu.”

2.15.11. Pisindi oturmak: Hoşuna gitmek, beğenmek

Pisint kelimesi; dış görünüş, biçim anlamına gelmektedir. Bir kimseyi, bir nesneyi beğenmek anlamında kullanılır. Olumsuzunda ise “pisindim oturmadı” denilir. Oturmak fiili temel anlamının dışında uygun gelmek, ölçüleri tam gelmek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, bu fiille dış görünüşün, biçimin beğeni ölçütlerine uyulması ifade edilmektedir.

Hoşuna gitmek manasında:

Emma Sovet çlenleriniñ arasında onıñ pisindi oturmayan adamları, ılayta da Gullıhan bardı (AE, 88).

“Fakat Sovyet azalarının arasında onun hoşuna gitmeyen adamlar, özellikle de Gullıhan vardı.”

2.15.12. Şatlık duymak: Mutlu olmak

Türkiye Türkçesindeki mutluluk duymak fiiliyle aynı anlama gelmektedir. Şat kelimesi Farsça “şad” kelimesinden alınmıştır. Farsçada şad etmek, şat olmak şeklinde geçen fiiller (Kanar,2007:1007). Türkmen Türkçesinde Farsça’dan farklı olarak şatlık duymak şeklinde geçmektedir.

Neşelenmek, mutlu olmak manasında:

Niçik- de bolsa, Canpenanıñ üstünde duranlarda bir hili şatlık duylup, canlı gozgalan görüdi (P,151).

“Kısa bir süre içinde olsa Canpena’nın üstünde duranlarda mutluluk seziliyor, heyecanlandıkları görüldü.”

2.15.13. Gövnüň bitmek: Memnun olmak, mutlu olmak, neşelenmek, sevinmek

Memnun olmak manasında:

Sadabiň hem Sähetniyaz molların maslahatından gövni bitmän soň oturıp veci bolmadı (NT,171).

“Sadap’ın da Sahetniyaz molların önerisinden memnun olmayınca morali bozuldu.”

2.15.14. Gövnüň Yetmek: Tatmin olmak, hoşuna gitmek

Yetmek kelimesi bir gereksinimi giderecek, karşılayacak nitelikte olma anlamında kullanılır. Gönün gereksinimi karşılanırsa insan tatmin olur, memnun olur.

Memnun olmak manasında:

Yan galanıň gorağçılarına Övezmırat Batırın gövni yetdi (P,160).

“Yan Kale’nin muhafızları Övezmırat Batır’ı memnun etti.”

2.15.15. Gövnüni götermek: Teselli vermek, neşelendirmek, neşeli duruma getirmek, şenlendirmek

Türkmen Türkçesinde gövnüni götermek birleşik fiili daha çok gönlünü alarak sevindirmek anlamında kullanılır. Götermek kelimesi kaldırmak manasındadır. Kaldırılan bir şey yükselir. Havaya kalkan gönül yükselir ve memnuniyet duyar. Fiilin anlamı bu şekilde izah edilebilir. Kövecses, yukarıya doğru yönelimler ile ilgili olarak verdiği kavramsal metaforlar arasında belirttiği bu kavramsal metaforun ortaya çıkmasında yukarının, insanlar tarafından olumlu olarak değerlendirilmesinin rol oynadığını belirtir.

Mutluluğun da iyi, olumlu bir duygu olması yukarı mutluluk arasında benzerlik ilişkisinin kurulmasını sağlamıştır (Kövecses, 2002:84-85).

Birçok toplumda olduğu gibi Türklerde de yukarı/gökyüzü iyi, olumlu, kutsal niteliktedir. Özellikle Gök ve Tanrı arasında bir ilişki kurulmasını göz önünde bulundurarak, bu olumlu yaklaşımda dinî inançların rol oynadığını söyleyebiliriz. Mutluluk göstergelerindeki bu metafora yukarıya/gökyüzüne olumlu olarak yaklaşılmasının yanında, sevinen insanın yukarıya doğru yaptığı bedensel hareketlerin (zıplama, hoplama gibi) etkisinin de rol oynadığı görüşünderiz. Bu hareketleriyle sanki uçmaya çalışan bir varlık gibi algılanmaktadır. Nitekim, bazı mutluluk göstergelerinde ve bağlam içerisindeki eşdizimsel yapılarında mutlu olan kişi ile kuş arasında benzerlik kurulduğu tespit edilmiştir. MUTLULUK YERDEN UZAK OLMAKTIR kavramsal metaforunun söz varlığımızdaki örnekleri şunlardır: Ayakları yere değmemek, başı göge değmek, başı göge ermek, havalara uçmak, havalarda uçmak, kanatlandırma, kanatlandırmak, kanatlanış, kanatlanma, kanatlanmak, sevinçten uçmak, uçmak.

Hoşnutluk vermek, keyiflendirmek, sevindirmek manasında:

Şonda gövnüñi gösterici bakılığın ovuz süydüne yuvrulan rehimdarlık tenimi oğşadı (NT,159).

“O zaman neşelendirici bakılığın ağız sütüne yoğrulan affedici bedenimi öptü.”

Hoş sözle bilen Gutluniñ gövnini gösterdi (P,121).

“Hoş sözlerle Gutlu’yu sevindirdi.”

2.15.16. Gövni hoş bolmak: Halinden memnun, keyifli, mutlu olmak

Hoşnut olmak manasında:

Yaşulınıñ öz-özünden, ogul-gızından, dost yarından barha gövni hoş bolup, yüzi açılışdı (NT,186).

“İhtiyarın kendisinden, çoluk çocuğundan, dost yarından gittikçe memnun olmaya başladı.”

Ayceren kakasının tabınıñ govulığını sesiñden añıp, gövni hoş bolup goyunlarıñızından gitdi (NT,149).

“Ayceren babasının keyfinin iyi olduğunu sesinden anlayıp, mutlulukla koyunların peşinden gitti.”

2.15.17. Gövün açmak: Üzülmeyi bırakmak, neşelenmek, keyiflenmek, keyifli duruma gelemek

Gövün kelimesi Türkmen Türkçesinde gönül yani kalp anlamındadır. Kalbin açılması mutluluğun belirtisi olarak görülmüştür. Açılmak, turmak, göstermek kelimeleri genişlemeyi, ferahlığı anlatan kelimelerdir. Bu kelimeler mutluluğu anlatan kelimelerle çok sık kullanılmıştır.

Morali yerine gelmek manasında:

Hovva, obadan geldim, Marcina bilen derya boyuna gidip gövün açayım diyip sovuldım (NT,272).

“Evet, köyden geldim, Marcina’yla nehir kenarına gidip moralim yerine gelsin diye geldim.”

2.15.18. Gövni suv içmek: Hoşuna gitmek

Türkmen Türkçesinde gövni suv içmek birleşik fiili yapılan bir şeyi beğenmek anlamında kullanılır. Su içilince insan ferahlar. Gönlün su içmesi fiiliyle ferahlık, huzur, memnuniyet anlatılır.

Bir şeyden hoşlanmak manasında:

Emma polkovniğin bar-yok bahaneler bilen köne arçına dazarılmağından, bir gazaplanıp, bir yılğırmağından Halnazarlı toparıñ gövni suv içyärdi (AE,59).

“Fakat komutanın our olmaz bahanelerle eski başkana bağırıp çağırmasından, bir sinirlenip bir gülümsemesinden Halnazar’lı grup hoşlanıyordu.”

2.15.19. Gövünden Turmak: İçi ısınmak, hoşuna gitmek, hoşlanmak, sevmek, beğenilmek

Turmak; kalkmak yükselmek anlamındadır. Gönlün yükselmesi, rahatlığı, mutluluğu, huzuru ifade eder. Yükselen şey ferahlar, genişler. Türkmen Türkçesinde yapılan işin başka birisinin beğenisini kazanması anlamını verir.

Neşelenmek, neşelendirmek manasında:

Nuhuñ gövnüden turcak bolup, onı begendircek bolup, gatı uzaklara uçanını-da bilmändir (NT,88).

“Nuh’u neşelendirmek, onu sevindirmek için çok uzağa gittiğini anlayamamış.”

Hoşa gitmek manasında:

Emma Nobat mirap Halnazarıñ gövninden turcak gürrüñ tapdı (AE,61).

“Fakat, Nobat sucu Halnazar’ın hoşuna gidecek laf buldu.”

2.15.20. Mañza dammak: Hoşa gitmek, beğenilmek, kalbine oturmak

Dammak kelimesi damlamak anlamına gelen bir fiildir. Mañız mecaz anlamda öz, anlamındadır.

Hoşuna gitmek manasında:

-Aşırıñ aydan sözleri mañza damyar ayt! (AE,69).

“Aşır’ın söylediği sözler beğenilmeyecek gibi değil yahu.”

2.15.21. Gönenmek: 1.Zevk almak, tat almak, sevinmek, memnun olmak (iş hakkında). 2.Bir şeyi sağlamak, tedarik etmek, yeterli derecede yerine getirmek, temin etmek, karşılamak**Zevk duymak, hoşlanmak manasında:**

Akmağırñ biri, akmak! Herimseklik edip, nätse de, garaz gönendi! (AE,283).

“Ahmağın biri, ahmak! Herimseklik yapıp ne yaptı etti, genel olarak memnun oldu.”

2.16. SAKİNLEŞME İFADE EDEN FİİLLER

Bu bölümde heyecan, coşku, öfke, korku vb. bir duygu yaşarken aniden duruluvermeyi, sakinleşmeyi ifade eden fiilleri inceledik.

Sakinleşmek, durulmak fiilleri heyecan, coşku, korku, öfke vb. duygu durumundan çıkarak durgun, sessiz bir ruh haline bürünmeyi, dinginleşmeyi ifade eden duygu fiilidir. Sakinleşmek, öfke duygusunun geçmesi, insanın zihin yardımıyla kendini kontrol altına almasıdır.

2.16.1. Arkayınlaşmak: Sakinleşmek

Coşku, sinir, korku vb. duyguların etkisini azaltmaya çalışmak manasında:

-Batır biz her yerde bolsagam, hüşgârligi elden bermeris-diyip, Aman Batır onı arkayınlaştırdı (P,65).

“Barır biz her nerde olursak olalım, tedbiri elden bırakmayalım diye Aman Batır onu sakınlaştırdı.

2.16.2. İçiñi sovatmak: Yüreği ferahlamak, rahat bir nefes almak, üzüntüden kurtulmak, sakinleşmek

Sovatmak kelimesi soğutmak anlamındadır. Isınan bir şey rahatsızlık verir, soğuma ise ferahlık ifade eder. İçinin soğuması ise ferahlığı, içindeki yangının sönmesini, kızgınlığın geçmesini, sakinliği, huzuru ifade eder.

Sakinleşmek manasında:

Gurt Muradıñ suradına seredip, bar derdini ona döküp içini sovadıp öz-özini köşeşediryän pursadı-da az bolmandı (NT,82).

“Kurt Murat’ın fotoğrafına bakarak bütün dertlerini ona anlatıp kendi kendini sakınlaştırdığı zamanlar da az olmamıştı.”

2.16.3. Yüreği düşüşmek: Sakinleşmek, öfkesi geçmek, yatışmak

Öfkesi geçmek manasında:

Kulbesine barıp bilse şonda azda-kände yüregi düşüşcek yalı garım gatım pikirleriñ içinde çarp urdı (NT,198).

“Kulübesine gidebilirse o zaman az çok sakinleşecek gibi karmaşık duyguların içinde çırpındı.”

2.16.4. Canı aram tapmak: Huzur bulmak, sakinleşmek

Sakinleşmek manasında:

Ol içerik girdi, daş çıkdı, yüreği hiç yerde karar bermän, tümmeğiñ üstine çıkıp seretdi: soñkı gelyän toparlarıñ içinde dolaşanıñ keyercekläp gelyänini saygardı da, canı aram tapdı (AE,43).

“O içeri girdi, dışarı çıktı, kararsız kalıp, tümseğin üstüne çıkıp seyretti, son gelen topluluğun içinde dolaşanın sallana sallana geldiğini fark etti de, sakinleşti.”

2.16.5. Köşeşmek: 1.İçini dökmek, rahatlamak, sakinleşmek. 2.Dinmek, yatışmak, yumuşamak, azalmak

Sakinleşmek manasında:

Sähetniyaz Molla güycünde barını edip yığırıp, her gezek köşeşdirerdi (NT,167).

“Sehetniyaz Molla elinden geldiği kadar gülümseyip her seferinde sakinleştiriyordu.”

Her niçigem bolsa, Övezmirat batır az-kem köşeşdi (P,302).

“Sonunda Övezmirat Batır sakinleşti.”

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALGILAMA FİİLLERİ

Beyincik, bütün istemli ve istem dışı (otomatik) kas hareketlerinin koordine edilmesinden sorumludur. Duyu organlarından gelen tüm algılar beyincikte toplanırlar. Beyincik kendisine gelen uyarılar ile emirleri birbiriyle koordine eder ve sonucunu kaslara iletir. “Ara beynin, “thalamus” adı verilen bölümü duyu organlarından gelen sevinç, korku, haz ya da acı gibi duyguların toplanma yeridir. Thalamus’a gelen bilgiler bir değerlendirilmeye tabi tutulmakta ve elde edilen sonuç, beynin başka bölümlerine iletilmektedir. Thalamus’un, *hipotalamus* adı verilen aşağı bölümü, açlık ve susuzluk gibi duyguların merkezidir. Beyin lobunda düşünme, tanıma, seçme, hatırlama, unutma ve bilgilerin koordinasyonu ile kombinasyonu gerçekleşir. Ana merkez kafanın arkasında, kafanın sağ ve sol yarımküresinde yer alır. Gözlerle algılanan her şey özel sinirsel kanallardan geçerek bu merkeze gelir ve burada algılanıp değerlendirilip, bilinçlendirilir.” (Vester, 1997:31-35).

Algı sözcüğü, idrak sözcüğünün karşılığı olması için türetilmiş bir sözcüktür. Türkçe sözlükte “Bir şeye dikkati yönelterek o şeyin bilincine varmak, idrak.” şeklinde açıklanmıştır. *Algılamak* ise, “Bir olayı veya bir nesnenin varlığını duyu organlarıyla algılamak, idrak etmek.” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Algı ruh bilim terimleri sözlüğünde “Bir olay ya da bir nesnenin varlığı üzerine duyular yoluyla edinilen yalın bilinç durumu” algılama ise aynı sözlükte “Duyu organları yoluyla, çevrede var olan nesne ve olayların bilincine varma” şeklinde açıklanmıştır.

Uyaranların duyu organları aracılığıyla beyne iletilmesi ve değerlendirilmesi olarak” (Işık, 1999:28) tanımlanabilecek algıyı Arkonaç “duyu organlarımızca taşınan duyuusal verileri örgütleyerek, yorumlayarak, insanoğlunun çevresindeki nesne ve olaylardan oluşan uyaranlara anlam verme süreci” olarak tanımlamıştır. Arkonaç’a göre birbirinden bağımsız şekilde görme, duyma, koklama, tatma gibi değişik duyu organlardan gelen

duyusal veriler bu algı süreci aracılığıyla anlamlı bir bütüne dönüşür. Duyu organlarına çarpan hafiflik, sıcaklık, hızlılık gibi uyaran özellikleri, farklı duyusal veriler ortaya çıkarır ve duyusal seviyede nörofizyolojik enerji haline girerler. Bu noktadan itibaren de algı süreci başlar (Arkonaç, 2005:65-69).

Algılama, öğrenmenin ve bütün zihin faaliyetlerinin esas işlemidir. Bilincin kaynağıdır. Bir nesnenin yalnız rengini veya ışığını almak bir yalın **duyumdur**. Renkleriyle birlikte şeklini, nerede ve ne olduğunu anlamak da **algılamaktır**. Bu algılamaktan elde edilen anlam da **algıdır**. Hatırlamak, anlamak ve duygulanmak gibi psikolojik işlevler oluşur. Karakuşçu algılamanın, “bir duyumun, ilgili öteki duyumlarla, hatıralarla ve zihinsel yeteneklerle bütünleşerek bir anlam yaratması işlevi” olduğunu vurgular (Karakuşçu,1999:70-71).

Algılanan dünya ile alıcının arasındaki bağlantı ise duyu organlarımızın yardımıyla gerçekleşmektedir (Clifford, 1995: 54). Algılamanın ilk evresi ise duyumdur. Duyum beş duyumuzla anlamlandırmaya çalıştığımız uyarıcılardır. Uyarıcıların, nesnelere zihne yansması ve izlenim yaratmasıdır. Zihnimiz duyum ve algıların anlamlarını aramaya çalışır. Bu evre algıdır yani anlamlandırmadır. Algı (idrak) yani anlamlandırma ise bir nesnenin, bir olgunun veya herhangi bir uyarının duyumundan ve algılanmasından elde edilen bilgidir. Algı yorumlama, anlamlandırma işidir. Mesela; kötü kokan bir odaya girdiğinizde **odanın koktuğunu** anlamak algılamak, **kötü koktuğunu** anlamak ise algıdır. Algı anlamlandırmadır. Zihinsel faaliyetler algılamayla başlar. Çevreden alınan bilgiler, veriler zihinde işlenir, yorumlanır, düzenlenir ve daha sonra dil yoluyla kelimelere dökülür. Algılama, insanın çevreyle ilişkisinin ve dilin işlevsel sürecinin başlatıcısıdır.

Karaağaç'a göre, herkes, aynı nesne, hareket ve olayı farklı bir şekilde algılar; çünkü geçtikleri yollar farklıdır. Hatta aynı kişinin değişik yer ve zamanlardaki algılamaları farklıdır (Karaağaç; 2008: 155-156).

“Duyularımızı ifade ederken özel simgeler dizgesi içinde duyu fiilleri de kullanmaktayız. Duyu fiillerinin bilişsel alanları içermek için anlamlarını genişletme eğiliminde olduğunu da belirten Viberg, duyu fiillerinin en tipik örnekleri olarak *gör-*, *işt-*, *dokun-*, *tat al-*, *kokla-* fiillerini” vermiştir (Viberg,1993:186). Duyu fiilleri hakkında diğer bir tanımlama Türk dil bilimcisi Özen Yaylagül'e aittir “Bu fiiller, mental etkinliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterir. Dolayısıyla idrak etme sürecinin başlatıcısıdır.” (Yaylagül, 2005:24).

Ömüraliyeva'ya göre, duyu fiillerinin en önemli ve ilk basamağı görmektir. Görülen, işitilen, duyulan, tadılan şeylerle ilgili bilgiler beyne aktarılır ve belleğe kaydedilir. Algılanan uyaranlar beyinde analiz edilir. Duyuları adlandırmanın ikinci basamağı, tanımadır. Bu aşamada insan algılananlar üzerinde yorumlar yapar, karşılaştırır, çeşitli isimleri aynı veya farklı durumlara sokarak değerlendirir, ortak noktaları ve farklılıkları belirler, hatta ortak noktada olanların da bazılarının ayırıcı özelliklerini tespit eder vs.

Tanımanın en son aşaması da, anlamlandırma. Bu süreç, sezme, fark etme, hatırlama gibi vs. zihinsel aktivitelere bağlı olarak gerçekleşen, dış dünyadaki isimlerin, nesnelerin, olguların anlamını, onların arasındaki ortak noktaları veya farklılıkları ortaya koyan düşünme formülüdür. Aynı zamanda anlamlandırma hayat tecrübelerimizin sayesinde, ifadelerin eski anlamlarını netleştirerek, onları geliştirerek yeni anlamları kazandıran süreçtir. Bu sürecin tarihsel boyutu da vardır (yılların tecrübesiyle de yeni anlamlar kazandırılır). Bu anlamlandırmanın gelişme, genişleme, anlam değişimleri gibi prosedürleri, dili biçimsel ve anlamsal ve diğer alanlarda hareketliliğe iten en önemli etkidir (Ömüraliyeva, 2001:13).

Kamchybekova'ya göre, duyu fiilleri, çoğu araştırmalarda mental fiillerin *algılama (perception)* grubunun bir çeşit türü veya **algılama fiilleri** olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil biliminde algılama eylemlerinin işlevlerini genellikle duyu fiilleri üstlenmektedir. Yani **duyu fiilleri** isteğimize bağlı veya bağlı olmadan çevremizde gerçekleşmekte olan olayların veya çevremizdeki nesnelere varlığının algılanmasını sağlayan eylemlerdir (Kamchybekova,2011:88). İdrak sürecinin başlatıcısı olan algılama fiilleri mental sürecin ilk aşaması olan algılamakla ilgili fiiller olup algılama eylemini ifade eden fiillere algılama fiilleri denir. Algılama fiilleri dokunmakla (dokunmak, değmek vb.), işitmekle (işitmek, duymak vb.), koklamakla (koklamak, koku almak), tatmakla (tatmak), görmekle (görmek, bakmak vb.) ilgili fiillerdir.

Özen Yaylagül, *Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller* adlı makalesinde, duyu fiillerini mental etkinliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterdiğini, dolayısıyla duyu fiillerinin idrak etme sürecinin başlatıcısı olduğunu vurgular. Yaylagül duyu fiillerini “**a. Kulak duyu organıyla ilişkili duyu fiilleri:** işitmek, duymak, dinlemek... **b. Göz duyu organıyla ilişkili duyu fiilleri:** görmek, gözlemek, gözetmek...” şeklinde iki gruba ayırmıştır (Yaylagül, 2005:25).

Levin (1993), *English Verb Classes and Alternations* (İngilizcede fiil türleri ve alternatifleri) adlı çalışmasında algılama fiillerini görme fiilleri, gözlem fiilleri, gözetleme fiilleri, uyarı fiilleri olmak üzere dört gruba ayırmıştır. **Görme fiilleri:** dokun-, gör-, işit-, kokla-, tad al-, keşfet- fiilleri; **Gözetleme fiilleri:** göz at-, bak- fiilleri; **Uyarı fiilleri:** hisset- kokla- fiilleri; **Gözlem fiilleri:** bak-, keşfet-, gözden geçir-, yokla-, incele-, gözle- fiilleri. (Levin 1993: 185-187).

Kuliev, *Türk Dillerinin Fiil Semantiği* adlı çalışmasında algılama duyu fiillerini beşinci büyük fiil grubu olarak ele almış ve dört alt gruba ayırmıştır. Kuliev Azeri, Türkmen, Türkiye Türkçesi ve Gagavuz dillerinden örnekler vererek, hem karşılaştırmalı hem tarihsel alanda inceleme yapmıştır.

Algılama duyu fiillerini, mental fiillerinin bir grubu olarak ele almış ve dört alt gruba ayırmıştır. Kuliev'in teklif etmiş olduğu bu sınıflandırma ve verdiği örnekler şunlardır:

1. *Görsel algılama fiilleri: gör-, bak-, seyret-*
2. *İşitsel algılama fiilleri: işit-, dinle-, kulak ver-*
3. *Koku alma algılama fiilleri: kokla-, kok-*
4. *Tat alma algılama fiilleri: tat-, tadına bak-* (Kuliev 1998:35-36).

Kıyal, Kırgız Türkçesinde duyu fiilleri çalışmasında duyu fiillerini “I. Temel duyu fiilleri 1. Görme duyu fiilleri 2. Dokunma duyu fiilleri 3. Tat alma duyu fiilleri 4. Koku alma duyu fiilleri 5. İşitme duyu fiilleri II. Birleşik duyu fiilleri olmak “1. Sezgi fiilleri (sezmek, hissetmek, farkına varmak) 2. Vücut durum duyu fiilleri (içi ezilmek, canı boğazına gelmek)” şeklinde iki gruba ayırmıştır (Kamchybekova, 2011:100).

Kıyal Kamchybekova *Duyusal Fiillerin Anlamsal Özellikleri* isimli çalışmasında duyu fiillerini anlamsal özelliklerine göre, “1. Hareketlilik 2. İsteklilik 3. Süreklilik 4. Temaslılık 5. Sonluluk 6. Duygusallık 7. Olumsuzluk” özellikleri bakımından yedi gruba ayırmıştır. “Duyu fiilleri, hareketlilik bakımından aktif duyu fiilleri ve pasif duyu fiilleri olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Aktif duyu fiilleri (göz gezdir-, dinle-, kokla-, göz at-, seyret- ...) özel bir çaba içeren şuurla kontrol edilebilen bilgiyi aktarmaktadır. Pasif duyu fiilleri (gör-, duy-, işit-, fark et-, gözüne iliş- ...) şuurla kontrol edilmeden ve özel çaba harcamadan gerçekleşen algılamayı temel almaktadır. Duyu fiillerinin bazılarında istemlilik söz konusudur. Gör-, duy-, gibi eylemleri isteyerek veya istemeden de gerçekleşme özelliğine sahiptirler. Duyu fiilleri gerçekleşen veya gerçekleşmekte olan algının sürecine göre, anlık veya süreli olmak üzere iki zamansal türünden bahsedebiliriz. Duyu fiillerinde fiziksel temas (gıdıkla-, el değdir-, okşa-, vur- ...) ve zihinsel temas (bak-, dinle-, seyret- ...) şeklinde bir temaslılık söz konusudur. Fark et-, görün-fiilleri belli bir algılamının gerçekleştiği, aynı zamanda sonlandığı; gözüne iliş-, gözük-, fark et- ifadeleri genellikle sona ermiş bir algılama eylemini ifade

etmektedir. Algılanmakta olan birtakım nesne, durum veya olaylar alıcının iç dünyasında farklı duyguları uyarmaktadır ve bu ruhsal durumlar bazı duyu fiillerince yansıtılmaktadır. Bazı duyu fiillerinin betimlediği olaylarla birlikte, psikolojik durumları da yansıtıklarını gözlemlemek mümkündür. Örneğin gözleri fal taşı gibi şaşkınlık, okşa-, öp- fiilleri de şevkat anlamlarını da içermektedir. Bazı eylemler olumsuz bir duyguyu, bazıları da olumsuz bir davranış ifade etmektedir.” (Kamchybekova, 2011: 25-31).

Biz duyu, fiillerinin sınıflandırılmasında Kuliev'in tasnifini esas alarak duyu fiillerine algılama fiilleri dedik. Algılama, duyunun anlamlandırma aşamasıdır. Yani, beş duyulardan gelen verilerin tanınması, idrak edilmesidir. Algılama fiilleri “1. Görme Algılama 2. İşitme Algılama 3. Tatma Algılama Algılama 4. Koklama Algılama 5. Dokunma Algılama” fiilleri şeklinde beş grupta sınıflandırılabilir.

3.1. GÖRME ALGILAMA FİİLLERİ

Görme duyusunun temel alıcı organı gözlerdir. Görme duyusunun meydana gelebilmesi için şu şartların oluşması lazımdır: “Önce alıcı organ olarak gözün bulunması ve kendisine gelen uyarıları alabilecek sağlamlıkta olması gereklidir” (İlal,1991:20). İkincisi az veya bol miktarda ışığın bulunması lazımdır. “Gözler ışığı görmek için stimule edilmiştir. Dolayısıyla görme duyusunun uyarıcısı ışıktır. Göze gelen ışık nöronlarda bir uyarıya yol açar, uyarı da milyonlarca hücrenin üzerinden görme sinirine iletilir. Görme sinirinin işlevi, beyin bölgesinde son bulur.” Cliford'a göre, “bir bireyin ayrıntıları algılayabilmesindeki duyarlılığa görsel keskinlik” denir. Görsel keskinlik temelde göz merceğinin odaklaşmayı ne denli iyi yaptığına bağlıdır. Göz genel olarak bir fotoğraf makinesi gibi çalışır (Clifford, 1999: 252).

Geniş kapsamlı bir fiil sınıflandırması yapan Levin'in English Verbs Classes and Alterntions adlı çalışmasından tespit ettiğimiz görme ile ilgili

duyu fiillerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz. Bu fiiller İngiliz dili temelinde farklı üç alt başlık altında verilmiştir:

Görme fiilleri:

See “görmek” “göz atmak”

discern “ayırt etmek, görmek”

Gözlem fiilleri:

descry “uzaktan görüp seçmek, çıkarmak”

espy “uzaktan görmek, gözüne ilişmek”

examine “bakmak, dikkatle gözden geçirmek”

eye “bakmak, süzmek”

glimpse “bir an için görmek, gözüne ilişmek”

investigate “incelemek, gözden geçirmek”

observe “dikkatle bakmak”

scan “acele gözden geçirmek”

scrutinize “dikkatle bakmak, iyice incelemek”

sight “görmek, bakıp keşvetmek, nişan almak, gözlemek”

spy “casuzluk etmek, gözetlemek”

survey “bakmak, dikkatle bir şeye göz gezdirmek”

view “görmek, bakmak, muayene etmek”

watch “bakmak, dikkatle bakmak, gözlemek”

Gözetleme fiilleri:

gawk “ahmakça bakmak”

glance “göz atmak”

glare “göze çarpmak, yiyecekmiş gibi bakmak”

goggle “şaşı bakmak”

leer “yan bakmak”

ogle “göz süzerek bakmak”

peek “gözetlemek”

peep “kapı ardından gizlice bakmak”

squint “gözlerini kısarak bakmak, yan bakmak”

stare “gözünü dikip bakmak” (Levin 1993: 185-187).

Bakmak, bakınmak, görmek, gözlemek, gözlemlmek, incelemek, göz gezdirmek, gözden geçirmek fiilleri Türkiye Türkçesinde çok sık kullanılan temel algılama fiilleridir. Algılamayla ilgili mental süreç bu fiillerin bazılarında kısa bazılarında uzundur.

Bakma işini yaparken aynı zamanda gözlem işini yaparız. Yani baktığımız şeyi anlamaya algılamaya çalışırız. Zihin, duyu organları faaliyete başladıktan sonra hemen harekete geçer. “Adam etrafına bakınıp duruyordu.” örneğinde adam görme duyu organıyla etrafını gözlemlerken aynı zamanda çevrede olup biteni anlamaya çalışmaktadır. Duyum, duyular yoluyla edinilen basit deneyimlerdir: tat alma, zil sesi işitme gibi. Bakma işini yaparken önce duyum gerçekleşir. Daha sonra algılama başlar. Bakışımızı bir yöne doğru çevirip algılamaya çalışırız. “Odaya bak da gel baban orda mı diye.” örneğinde bakmak fiili yoklamak, incelemek manasında kullanılmaktadır. Yine bu örnekte zihin odadakileri algılar. Zihin faaliyet

halindedir. Duyu organlarıyla zihin aynı anda faaliyete geçer. Zihin bakma eylemini gerçekleştirirken anlamaya, kavramaya, ayırt etmeye çalışır.

Bakmak fiilinin Türkiye Türkçesinde, “anlamak, farkına varmak” şeklinde, idrak fiili olarak da kullanımının olduğu görülür: Bazı akşamlar *bakarım* Halil savuşur, nereye gittiğini de kimseye söylemez. Bakınmak fiilinde algıyla ilgili mental süreç, bakmak fiiline göre daha kısadır. Görmek fiili, Türkçe sözlükte temel anlamda “Göz yardımıyla bir şeyin varlığını algılamak, seçmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS).

Bakınmak fiilinin temel anlamı, “çevreye göz gezdirmek, araştırmak”tır (BTS). Bakınmak fiilinde, zihin bir seçme ayırt etme işi yapar. “Adam içeriye girdiğinde etrafına bakındı.” cümlesinde etrafta göz gezdirilir, zihin içeride olanları algılar. Zihin inceleme işini hızla yapar. Bakınmak fiilinin aslında, göz gezdirmek fiiliyle aynı anlama geldiği görülmektedir. Göz gezdirme fiilinde de bir yeri bir şeyi çabucak inceleme anlamı vardır. Her iki fiilde de derinlemesine inceleme yoktur.

Görmek fiili, aynı zamanda mental bir hareketi karşılar. Temel anlamından farklı olarak anlam genişlemesi yoluyla, “anlamak, kavramak, sezme” manalarında kullanılmaktadır. Bakılan ve görülen şeyler, ilk önce göz yardımıyla algılanır, daha sonra zihin yardımıyla anlamlandırılmaya çalışılır.

Gözden geçirmek, gözlemlemek, gözlemek, gözetlemek fiilleri bir şeyi gözlerken aynı anda onu anlamlandırmaya çalışmayı ifade eder. Gözden geçirmek fiili, Türkçe sözlükte “1. okumak 2. niteliğini anlamak için bir şeyin her yanına bakmak, incelemek, muayene etmek 3. araç, motor vb.nin çalışıp çalışmadığını incelemek, denemek, denetlemek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). *Gözlemlemek* fiili “1. Gözlemek. 2. Dış dünyadaki bir şeyi iyi bilmek için dikkati onun üzerinde tutmak, müşahede etmek”; *gözlemek* fiili 1. Bir şeyin olmasını veya bir kimsenin gelmesini beklemek, intizar etmek. 2. Dikkatle bakmak, tarassut etmek: Hava değişikliklerini gözlemek havacılık

için önemli bir iştir. 3. İncelemek, araştırmak. 4. Gizlice bakmak, gözetlemek”; *gözden geçirmek* fiili ise “1. okumak 2. niteliğini anlamak için bir şeyin her yanına bakmak, incelemek, muayene etmek 3. araç, motor vb.nin çalışıp çalışmadığını incelemek, denemek, denetlemek.” şeklinde açıklanmıştır (BTS).

Gözlemlemek, gözlemek, gözden geçirmek, seyretmek fiilleri daha uzun bir mental süreci ifade eder. Gözlemek ve gözlemlemek fiilleri, algılama fiili olarak ilgimizi, dikkatimizi bir şeyin üzerinde toplamayı, bir şeyi dikkatlice gözlemlemeyi ifade eder. Mental süreçte zihin daha uyanık ve dikkatlidir. Gözden geçirmek fiili daha çok, inceleme ve denetlemeyi ifade eder.

Seyretmek fiilinin Türkçe sözlükteki temel anlamı “Bir şeyin durumunu, oluşumunu gözlemek, “bakmak”tır. Seyretme işinde seyrettiğimiz şeyi anlamlandırırız ya da anlamlandırmayız. Anlamlandırma işi isteme bağlıdır. Etrafı boş boş seyredebilir ve hiçbir şey düşünmeyebiliriz. Türkmen Türkçesinde seyretmek fiilini “seretmek fiili” karşılar. Seretmek fiili Türkiye Türkçesinden farklı olarak “bakmak” manasında kullanılmaktadır. Ayrıca mental bir hareketi karşılayan “incelemek, gözden geçirmek” manaları vardır.

3.1.1. Seretmek: Bakmak, seyretmek

Türkmen Türkçesinde seretmek fiili, “bakmak” kavramını karşılayan temel fiildir. Türkmen Türkçesindeki seretmek fiilinin karşılığı Türkiye Türkçesinde “seyretmek”tir. Türkmen Türkçesinde seretmek ve garamak fiilleri “bakmak” manasına gelen fiilleridir. Bu iki fiil arasındaki fark “seretmek fiilinin, bakmak fiiline göre daha uzun bir mental süreci ifade etmesi”dir: *OI, elindäki kağızlara höves bilen seretdi de yığırdı* (AE,19). “O, elindeki kâğıtlara hevesle baktı ve güldü.”

Bakmak, seyretmek manasında:

-*Sen şeyle söydüñmi şonu? -diyip, Oraz Atacanın gözlerine seretdi* (MO,91).

“Sen böyle sevdin mi onu? Diyip Oraz Atacan’ın gözlerine baktı.”

Aşır onıñ yüzine seretcek däl (AE,234).

“Aşır onun yüzüne bakacak değil.”

Maysa Artık’a hayran galıcılık bilen seretti (AE,233).

“Maysa Artık’ı hayranlıkla baktı.”

3.1.2. Bakmak: 1. Bakmak 2. Beslemek yetiştirmek 3. Gözetmek, göz kulak olmak

Bakmak eyleminin, mental bir etkinliğin gerçekleşmesinin ilk aşaması olan algılama fiillerinden olduğu görülmektedir. Çünkü bakmak, göz duyu organıyla gerçekleşen fiziksel bir eylemdir. Sözcüğün Türkiye Türkçesi sözlüğünde anlamak, farkına varmak şeklinde anlamı mevcuttur. Burada, bakmak eyleminin artık sadece zihinle gerçekleştiği, öznenin ise pasif olduğu bir hareketi ifade ettiği açıktır. Bakmak eyleminin diğer lehçe sözlüklerinde yokken Türkiye Türkçesi Sözlüğünde yer alan, farklı anlamları mevcuttur. Örneğin renklerde benzemek andırmak: “Bu kumaşın rengi yeşile bakıyor.” Başka bir şeyle ilgilenmeyip elindeki veya önündeki işle uğraşır olmak: “Yemeği yemene bak!”. Eylemin bu anlamlarının metaforik anlamlar olduğu görülmektedir. Eylem metafor yoluyla ilk ve gerçek anlamından uzaklaşarak farklı anlama bürünmüştür. Burada bakışı bir şey üzerine çevirmek şeklinde fiziksel hareket söz konusu değildir. Ayrıca sözcüğün farklılaşan bu anlamlarının, sözcüğün çok anlamlı hale gelmesine neden olduğu da söylenebilir.

Bakmak “bakışı bir şeyin üzerine çevirmek” fiilinin DLT’de bak- şeklinde geçtiği görülür. Bakmak fiili, NF’de “bakmak, görmek” (Ata,1998:439 şeklinde; KE’de “bakmak, dikkate almak, bakmak, besleyip büyütme” (Ata,1997:70) şeklinde geçmektedir. KE’de bakmak fiilinin anlam genişlemesi yoluyla, farklı anlamlar kazandığı görülmektedir. Bakakalmak fiili de “şaşkınlığa uğrayıp ne yapacağını bilememek” manasında şaşırma ifade eden bir fiildir. Bak- kökünden türeyen bakınmak fiili ise çevreye göz gezdirmek manasında kullanılan bir fiildir. Bakınmak fiili daha çabuk ve dikkatsizce bir bakmayı ifade eder.

Bakmak fiili, uyarıcıya isteyerek bakışları çevirmektir. Bakma işinde istemlilik söz konusudur. Bakmak fiilinin TDS’de madde başındaki anlamı bakmak şeklinde bir algı fiiliyken, ikinci maddede anlam değişmesine uğrayarak “beslemek, yetiştirmek, gözetmek” gibi manalar kazanmıştır. Türkmen Türkçesinde “bakmak” fiili yalnızca algılama fiili olarak kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi sözlüğünde bakmak fiili temel anlamda “Bakışı bir şey üzerine çevirmek” şeklinde kullanılmaktadır. Zihin fiili olarak anlam değişmesine uğrayarak “anlamak, farkına varmak” şeklinde bir anlam kazanmıştır. Burada, *bakmak* eyleminin artık sadece zihin fiili olarak da kullanıldığı, mental bir hareketi ifade ettiği görülür.

“Garamak” fiili daha kısa olan bakma eylemini ifade eder. Garamak ve bakmak fiili duyu fiili olmalarının yanında aynı zamanda idrak fiilidir. Türkiye ve Türkmen Türkçesinde “bakma” eylemini anlatmalarının yanında “anlamak, kavramak, sezme” kavramlarını da ifade etmektedirler.

Bakmak manasında:

Artık, Halnazarıñ ağızından enesiniñ adını eşidende tisgindi, mañlayı çıtıldı, olara bakan gözlerini alardıp seretdi (AE,356).

“Artık, Halnazar’ın ağızından annesinin adını işittiğinde öfkeleni, anlı çatıldı, gözlerini ağartıp onlara baktı.”

Ol, elindäki kağızlara höves bilen seretdi de yilgırdı (AE,19).

“O, elindeki kâğıtlara hevesle baktı ve güldü.”

3.1.3. Garamak: 1. Bakmak 2. İzlemek, biriyle ilgilenmek 3. İlgili olmak, ilgilendirmek, bağlı olmak 4. Bakmak, incelemek

Garamak fiili, algılama fiili olarak Türkmen Türkçesinde temel anlamda “bakmak, izlemek” manalarına gelen bir fiildir. Garamak fiilinin ilgili olmak, ilgilendirmek, bağlı olmak şeklinde ikinci bir anlamı mevcuttur. Garamak sözcüğü burada bakışı bir şey üzerine çevirmek anlamından sıyrılarak, aldırma şeklinde yeni bir anlam kazanmıştır. Anlamın somuttan soyuta doğru geçiş gösterdiği görülmektedir. Bakış, bir şey üzerine çevrildiğinde zaten o şeyin farkına varılmış olunur ve insan, farkına vardığı şeylerle ilgilenir, dikkate alır.

Aldırmak, dikkate almak manasında:

Artık oña garaman, Halnazardan on batman buğday karz aldı da, köpiñ yerinden Aşır bilen bilen şärikli ekmäge çıkdı (AE,31).

“Artık ona aldırmadan, Halnazar’dan on batman buğday ödünç aldı ve Köp’ün yerinden Aşır ile beraber buğday ekmeye gitti.”

Etrafına bakınmak manasında:

Töverek yagtıldıkça, näme üçindir, onuñ yene-de yüregi gısıp başlayardı, hamala diyersiñ golayda güpürdi turan yalı, bir sagına, bir soluna ätiyaçlı garayardı (M,373).

“Etraf aydınlandıkça nedendir onun yine canı sıkılmaya başlıyordu, sanki yakın bir yerde gürültü olmuş gibi bir sağına, bir soluna dikkatli bakıyordu.”

Dikkatle bakmak manasında:

Şübela çinñerlip garasa-da, onuñ keşbinde ne hoşallık sızdı, ne-de minnetdarlık nişanını gördi (M,306).

“Ne kadar dikkatle baksa da onun yüzünde ne minnettarlık sezdi, ne de teşekkür belirtisi gördü.”

Ol gapınıñ agzında ayak çekip, bir Abdilmecit hana dikkatlı garadı (M, 301).

“O kapının önünde duraklayıp şöyle bir Abdilmecit Han’a dikkatlice baktı.”

Farklı görmek manasında:

Yeke maña däl, dayhanlarıñ ählicesine şeyle yakımlı göz bilen garayarlar” diyip oylandı (AE,20).

“Sadece bana değil, çiftçilerin hepsine böyle hoş gözle bakıyorlar” diye düşündü.

3.1.4. Sınılamak: Bakmak, gözden geçirmek, gözlemlemek**Değerlendirmek, incelemek manasında:**

Adamzada baha bermek için köp taraptan sınılamalıdır (MO,94).

“İnsanoğlunu değerlendirmek için birçok yönden incelemek lazım.”

Bir şeyin durumunu gözlemek, bakmak, seyretmek manasında:

Kimse pencireden kellesini uzadıp, kimse köçä çıkıp şahırı ulı höves bilen sınılayardı (M,280).

“Birileri pencereden kafasını uzatıp, birileri sokağa çıkıp şairi büyük bir hevesle serediyordu.”

Bakınmak manasında:

Gapı yapılandan soň häkim yrinden turdı, penciräniň öňüne barıp, esli vagt daşarını sınılap durdı (M,306).

“Kapı kapandıktan sonra vali ayağa kalktı, pencerenin önüne varıp uzun süre dışarıyı seyretti.”

3.1.5. Sın etmek: Bakmak, gözlemlemek, seyretmek

Türkmen Türkçesinde “sın etmek” fiili; bakmak, gözlemlemek ve seyretmek kavramını karşılayan bir fiildir.

Bir olaya karışmadan bakmak, seyretmek manasında:

Öyleriň töveregindäki gelin-gızlar Magtimgulınıň daşarık çıkandığını görüp, gollarınıň badını govşatdılar, gabaklarını çekinceňlik bilen galdırıp, oňa höves bilen sın etdiler (M,322).

“Evlerin etrafındaki gelinler, kızlar Mahtumkulu’nun dışarı çıktığını görüp ellerinin hızını kestiler, göz kapaklarını çekimsizlikle kaldırıp onu hevesle seyrettiler.”

Gözlemlemek manasında:

Ahun onuň işleyşine bir meydan sın edip, töveregini garancaklap durdı (M,375).

“Ahun onun çalışmasına bir süre seyredip ve etrafına bakındı durdu.”

Bakmak manasında:

İleri tarapdan uçğurını bağlap, ovşanaklap gelyän Halnazar, kör edici günde gözlerini gıcadıp, Meleguşa bakan yüzlendi, onıñ yatağına sın etdi (AE,79).

“İleriden uçkurunu bağlayıp, sallana sallana gelen Halnazar kör edici günde gözlerini kısıp Meleguş’a doğru yöneldi, onun yatağına baktı.”

3.1.6. Gözlemek: 1. Aramak, araştırmak. 2.Bakmak, seyretmek, izlemek

Türkmen Türkçesinde gözlemek fiilinin temel anlamı aramak, araştırmaktır. Arama ve araştırma işi mental bir hareki bildirir. Arama işi bakınarak ve gözlem yapılarak yapılır. Fiil, anlam genişlemesi yoluyla bakmak, seyretmek ve izlemek manaları kazanmıştır. Taradığımız metinlerde “gözlemek” fiilinin çok sık kullanıldığı tespit edilmiştir.

Aramak manasında:

-Gara Batırñmazarını men gözledim (P,263).

“Gara Batır’ın mezarını ben aradım.”

İzlemek manasında:

Eziz ondan näçe gaçsa, ol onı gözledi, türk ofitserleri bilen sözleşip otırka, üstlerine de bardı, keyp edip elini çarpdı (AE,171).

“Aziz ondan ne kadar kaçsa da o, onu izledi. Türk memurları ile konuşurlarken üstlerine de gitti, keyiflenip elini çıktı.”

Gözlemek manasında:

Eli tayaklı adamlar assırınlık bilen bukdaklap kimidir gözleyärdiler (AE,64).

“Eli sopalı adamlar asırlardır budaklanmış gibi bekliyordular.”

3.1.7. Göz aylamak: Göz gezdirmek, göz atmak, süzmek

Göz gezdirmek, süzmek manasında:

Ol kümüş bezeğli gamçısını gapdalına taşlap, ayboğdaşını grup oturdi, heniz gürrüñe gızışmanka, giñ öyiñ içine göz ayladı (AE,55).

“O gümüşle süslenmiş kamçısını yanına bırakıp bağdaş kurup oturuyordu. Henüz sohbeta ısınmadan geniş odayı süzüyordu.”

3.1.8. Garancaklamak: Bakınmak

Garancaklamak fiili amaçsızca etrafına bakmayı ifade eden bir fiildir. Türkiye Türkçesindeki bakınmak fiilinin karşılığıdır.

Bakınmak manasında:

Kellesini çala daşarık uzatdı, töveregine garancakladı (M,295).

“Kafasını azıcık dışarı uzattı, etrafına bakındı.”

Soñra kăsäni yerde goyup, başını galdırdı, töveregine garancakladı (M,310).

“Sonra kâseyi yere koyup başını kaldırdı, etrafına bakındı.”

3.1.9. Nazar salmak: Göz gezdirmek, bakmak

Öylesine bakmak manasında:

Soñra iki gözünü pencirä dikip, älemiñ bir küncüni nişana aldı-da, häkime gaytadan nazar salman, soval-sorag bermän, goşgını hicuv bilen okadı (M,302).

“Sonra iki gözünü pencereye dikip, alemin bir köşesini hedef alarak, valiye tekrardan bakmaksızın, sorgu sual sormadan şiiri şevkle okudu.”

3.1.10. Göziniñ gıtağını aylamak: Göz ucuyla bakmak

Göz ucuyla bakmak manasında:

Artık başını galdırıp, göziniñ gıtağını aylanda, ikisiniñ göreci tapışdı, ikisiniñ hem gözleri goşa lampa bolup yalpıladı, yüzleri aydıñlaşdı (AE,198).

“Artık kafasını kaldırıp, göz ucuyla baktığında, ikisi göz göze geldi. İkisinin de gözleri parladı, yüzü aydınlandı.”

3.1.11. Göz aylamak: Göz gezdirmek, göz atmak, süzmek

Göz gezdirmek manasında:

Goş çıkarıp, şüdüğäre göz aylanda, Artığıñ yadına birdenkä Aşır geldi (AE,182).

“Eşyayı çıkarıp tarlaya baktığında, Artık’ın aklına birden Aşır geldi.”

3.1.12. Görmek: 1. Görmek 2. Görmek, anlamak, bilincine varmak Saymak, farz etmek 4. Birini görmek, biriyle karşılaşmak

Görmek fiili Türkçe sözlükte, “1. Göz yardımıyla bir şeyin varlığını algılamak, seçmek 2. Anlamak, kavramak, sezme 3. Yanına gidip konuşmak 4. Bir şey hakkında bir yargıya varmak, değerlendirmek. 5. Belirli bir zamanın içinde bir olaya tanık olmak, yaşamak 6. Yapmak, etmek: İş görmek. Masraf görmek. 7. Kendisine yapılmak, bir davranışla karşılaşmak, maruz kalmak. 8. Birinden ders görmek. 9. Bir şeye erişmek 10. Çok değer vermek 11. Bir işleme uğramak: Teftiş görmek. 12. Yüzü bir yöne doğru olmak, bakmak 13. Ziyaret etmek. 14. Karşılaşmak, rastlaşmak. 15. Gözlerin görmediği durumlarda başka duyu organlarıyla algılamak: Körler parmaklarıyla görürler. 16. Sahne olmak, geçirmek: Bu ova çok savaş gördü. 17. Saymak, herhangi bir şey gibi görmek. 18. Gezmek 19. Vermek 20. Karşı oyuncunun yapacağı vuruşu önceden kestirip ona göre durum almak.” şeklinde yirmi maddeyle açıklanmıştır (BTS). Mental fiil olarak Türkiye Türkçesindeki temel anlamıyla göz yardımıyla algılamaktır. On beşinci maddede de gözlerin görmediği durumlarda algılama manasının olduğu belirtilmiştir.

Türkçede körmek “görmek” fiili, Eski Türkçe Dönemi’nden beri görülmektedir. Orhun Abidelerinde kullanılan görmekle ilgili fiil kör- “görmek, bakmak; tabi olmak, itaat etmek” fiilleridir (Ergin, 2003:103). Kör- fiili hem görmek hem de bakmak manasında kullanılan bir fiildir. ET ve OT’de kör- şeklinde geçen bu fiil, DLT’de köd- “gözlemek, görmek” şeklinde tespit edilmiştir (Gülensoy, 2007:383).

Görmek fiili, Türkmen ve Türkiye Türkçesi sözlüklerinin madde başındaki görmek manasıyla ortaklık gösterir. Görmek, bir algı fiili olarak bir şeyin, olayın varlığını göz yardımıyla veya akıl yardımıyla ayırt etmeyi, algılamayı, kavramayı ifade eder. Göz yardımıyla görmek şeklinde kullanımıyla bir algılama fiili; anlamak, kavramak, sezme şeklinde kullanımıyla bir idrak fiilidir.

Türkiye ve Türkmen Türkçesinde “anlamak, kavramak, sezme” manalarında kullanımında ortaklık gösterir. Bu durumda zihin aktif, duyu pasif durumdadır. Görülen durum, olay, nesne görüldükten sonra anlamlandırılmaya, anlaşılmaya çalışılır. Görülen bir şeyi yorumlama, değerlendirme, anlamlandırma çabası vardır. İlk önce görme işi olur, daha sonra görülen şey zihin tarafından değerlendirilir. Görülen şeylerin zihin tarafından değerlendirilmesi, anlamlandırılması yoluyla fiilde “anlamak, kavramak” şeklinde bir anlam genişlemesi söz konusudur.

Erdem'e göre, Türkmen Türkçesinde gör- algılama fiili, Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki gibi geçişli bir fiildir. Gör- algılama fiili mental süreçte yalın ve belirtme hâl istemiyle doldurularak “görmek” (sezme) anlamında kullanılmıştır: Ol indi öz yolını görýär. “O şimdi kendi yolunu görüyor(seziyor)”. Gör- fiili “Ben Ata'yı şehirde gördüm.” Örneğinde hareket fiili olarak kullanılmıştır. Arıca gör- fiili, çıkma hâl istemiyle kullanıldığında “sebepl gösterme” anlamı ortaya çıkmaktadır (Erdem, 2004: 943).

Göz yardımıyla bir durumu algılamak manasında:

Artık, ecesiniň gözindäki düvmeläp akyan yaşı gördi (AE,100).

“Artık, annesinin gözündeki damla damla akan yaş gördü.”

Dikkat çekmek manasında:

-Ana görýämiň, ana görýämiň! İliň ağızını alardyan, şular yalı sözler dälmi? (AE,54).

“-Ana görüyor musun, ana görüyor musun? Milletın dudak bükmesine sebep olana bunun gibi sözler değil mi?”

Anlamak, fark etmek, sezme manasında:

Artık ak çäyneğiň gök çayını gaytalap kâsesine guyanda, Nurcahan onıň yüzündäki guvancı gördi (AE,67).

“Artık beyaz çaydanlığın yeşil çayını tekrar kâsesine koyduğunda, Nurcahan onun yüzündeki sevinci fark etti.”

İvan Çernişov Artıkda hemişeki şatlık, hemişeki canlılık görmedi (AE,111).

“İvan Çernişov Artık da her zamanki mutluluğu her zamanki canlılığı fark edemedi.”

Artığıň yüzünde utanç yalı, aytcak sözünü ayğıt edip bilmezlik yalı bir yagday gördi (AE,14).

“Artık’ın yüzünde utanca benzer, söyleyecek sözünü söyleyemeyecek bir durumda olduğunu anladı.”

Mehinliniň öz üstüne abanıp gelenini gördi (AE,81).

“Mehinli’nin kendi üstüne geldiğini fark etti.”

Ol henize çenli Artıkda görmedik sıpatını gördi (AE,99).

“O şimdiye kadar Artık’ın görmediği taraflarını fark etti.”

Şübela çinlerlip garasa-da, onuň keşbinde ne hoşallık sızdı, ne-de minnetdarlık nişanını gördi (M,306).

“Ne kadar dikkatle baksa da onun yüzünde ne minnettarlık sezdi, ne de teşekkür belirtisi gördü.”

Kabul etmek manasında:

Artık onı öz canı bilen deň gördi (AE,69).

“Artık onu kendi canıyla eşit gördü.”

Görmek manasında:

Doğrusı, men Halnazar yalı türkmenden İvan yalı orsı yüz esse yağşı görerin! (AE,71).

“Doğrusu ben İvan gibi Rus’u Halnazar gibi Türkmen’den yüz kat iyi görüyorum.”

Gezip görmek manasında:

Tecen bilen Marıdan özge şäheri görmedik, Daşkent bilen Peterburgdan özge ulı şäheriñ adını eşitmedik (AE,85).

“Tecen ile Merv’den başka şehir görmedik, Taşkent ile Petersburg’tan başka şehrin adını işitmedik.”

Dikkatini bir şeye çekmek manasında:

-İne göresen, bay ağa, bu gazetde türkmen ciyidinin batırlığını yazmışlar (AE,87).

“İşte bak, Bey Baba, bu gazetede Türkmen yiğidinin kahramanlığını yazmışlar.”

Geleceği görebilmek manasında:

Ol okuvlı adam bolup, bize garanda has uzaga seredip, öz bähbidini uzagrakdan göryäñdir (MO,123).

“O eğitimli insan olduğu için bize göre daha da geniş bakışa sahip olup kendi çıkarını öncesinden görebiliyordur.”

3.2. İŞİTME ALGILAMA FİİLLERİ

İşitmek fiziksel uyarınları (ses, gürültü gibi) algılamak iken, dinleme içine işitmeyi de alan aktif zihinsel bir süreçtir. İşitme duyusu, dış ortamda bulunan ve ses olarak adlandırdığımız mekanik titreşimlerin dış kulak yolundan içeri girerek, iç kulağı uyarması ve oluşan elektriksel potansiyelin akustik sinir aracılığı ile işitsel kortekse taşınması sonucu ortaya çıkmaktadır.

İşitme işleminde öncelikle duyu organları sesi işitir, daha sonra bu sesi algılar ve anlamaya, yorumlamaya çalışır. Kısacası öncelikle fizyolojik bir sürecin, ardından zihinsel sürecin işlediğini görüyoruz. Duyma eyleminde alıcı, edilgen bir durumda olabilir. Alıcı, psikolojik durumuna göre işittiği şeyleri o anda yorumlamayabilir. İllaki bir yorumlama veya idrak olması zorunlu değildir. Çevredeki sesler, konuşmalar vs. işitilir, fakat anlaşılabilir.

İşitme ile dinleme birbirleriyle ilişkili, ancak birbirlerinden ayrı eylemlerdir. “İşitme fizyolojik, dinleme ise psikolojik bir süreçtir. Fizyolojik olarak, işitme; ses dalgalarının dış kulaktan kulak zarına iletiildiği, orta kulakta mekanik titreşimlere, iç kulakta da beyine giden sinir akımlarına dönüştüğü bir süreçtir. Dinleme adı verilen psikolojik süreç, bireyin, seslerin ve konuşma örüntülerinin farkında olmasıyla ve onlara dikkatini vermesiyle başlar. Belli işitsel işaretleri tanıması ve hatırlamasıyla sürer ve anlamlandırmasıyla son bulur. İşitme-dinleme süreci aynı zamanda iletişim-öğrenme sürecidir. Görsel iletişim ve öğrenmede olduğu gibi, mesaj bir kaynak tarafından kodlanır ve bu kod bir alıcı tarafından açılır. Kodlanan mesajın niteliği, kaynağın mesajı açık ve mantıklı bir biçimde ifade etme yeteneğinden etkilenir. Kodu açılan mesajın niteliği ise alıcının mesajı anlamlandırma yeteneğinden etkilenir. Mesaj, yetersiz işitme mekanizmaları gibi fiziksel sorunlardan etkilenebilir. İşitsel uyarınlara çokluğundan da etkilenebilir. Bireyin, istemediği sesleri dışarıda bırakma, ihtiyaç duyduklarını süzüp alma gibi önemli bir yeteneği vardır.” (Kaya, 2001:16-170).

Mesaj, alıcının dinleme becerilerinden yoksunluğundan etkilenir. Alıcı, verilen yönelerek tüm dikkatini, ilgisini onun üzerinde toplamalıdır. Alıcının düşüncesi mesaj alınırken, alınmakta olan mesajın önünde gitmeli ve alıcı bu zaman farkını da bilginin eşliğinde kullanabilmeli ki bir anlam çıkartabilsin. Yani dikkat ve biliş mesaja yöneltilmeli, biliş yardımıyla mesaj anlamlandırılmalıdır. Mesajın algılanabilmesi için mesajda kullanılan sözcüklerin alıcının sözcük dağarcığında bulunması, alıcının seviyesinde olması gerekir. Mesaj basit yolla işitilebilir fakat anlamlandırılması için zihinsel bir süreç gerekir.

Türkiye Türkçesinde *işitmek*, *duymak*, *dinlemek* fiilleri, temel işitsel algılama fiilleridir. Türkçe sözlüklerde bunlardan başka kulak vermek, *can kulağıyla dinlemek*, *kulak misafiri olmak*, *kulağına gitmek*, *kulağını açmak*, *kulak kabartmak*, *kulak asmak*, *kulak tutmak* fiilleri işitme ifade eden fiillerdir. Kulağına girmemek fiili de anlamak manasında kullanılan bir idrak fiilidir.

Türkçe sözlükte *dinlemek* fiili “1. İşitmek için kulak vermek 2. Birinin sözünü, öğüdünü kabul edip gereğince davranmak 3. Kulakla veya dinleme aletiyle hastayı muayene etmek 4. Uymak, baş eğmek, itaat etmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Türkiye Türkçesinde dinlemek fiili asıl manası olan dinlemek eyleminin yanında insan vücudunu bir aletle muayene etmek, uyarıları ve öğütleri dinlemek, itaat etmek manalarında da kullanılmaktadır. Fiilin anlam genişlemesi yoluyla farklı anlamlar kazandığı görülmektedir. Dinlemek fiilinde mental süreçte, algılamada bir istemlilik söz konusudur (BTS). Kişi dinlemek istediği şeyleri kendi iradesiyle dinler.

İşitmek fiili ise Türkçe sözlükte “1. Kulakla algılamak, duymak 2. Haber almak. 3. Kendisine söylenilmek” şeklinde açıklanmıştır (BTS). Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesi yoluyla “haber almak” manası kazanmıştır. Algılamada hem istemlilik hem de istemsizlik söz konusudur. İnsan iradesi dışındaki şeyleri de işitebilir. Türkmen Türkçesinde eşitmek fiili; Türkiye Türkçesinden farklı olarak “dinlemek” manasında kullanılmaktadır ki bu da fiilin temel anlamıdır. Taradığımız metinlerde “eşitmek” fiiliin Türkmen

Türkçesi sözlüklerinde yer almayan “haber almak” manasında da kullanıldığını tespit ettik.

Erdem’e göre, eşit- fiili de mental süreç içerisinde bir algılama fiilidir. Yola yakın gelende, bir hümürdi eşittim. “Yola yaklaştığımda bir gürültü işittim.” cümlesinde, ben sezici (sensor), bir hümürdi sezilen (phenomenon), yola yakın gelende tümleyen (circumstance) veya zarf öbeği (adverbial phrase) ve eşit- mental süreç olmaktadır. Türkmen Türkçesinde duy- fiili, Men ecizleyendiğimi tiz duydum. “Ben takatsız kaldığımı hemen farkettilim.” cümlesinde olduğu gibi “fark etmek, anlamak” ve ağrını duy- örneğinde olduğu gibi “hissetmek” anlamında kullanılırken eşit- sadece seslerle ilgili olarak kullanılmaktadır. Bu durumda Türkmen Türkçesinde eşit fiili bir algılama fiili olurken duy- fiili, yerine göre algılama, yerine göre idrak fiili olabilmektedir. Fakat duy- fiilinin Türkmen Türkçesinde “hissetmek” temel anlamı itibarıyla bir algılama fiili olduğu açıktır (Erdem, 2004:943-944).

İşitmek ve duymak fiilleri genel olarak sesleri istemsiz ve dolaylı algılamayı ifade eder. Dinleme fiili psikolojik; işitmek ise fizyolojik bir süreçtir. “Dinlemek” fiili Türkçe sözlükte işitmek için kulak vermek, işitmek ise kulakla algılamak, duymak şeklinde açıklanmıştır. Dinleyici, olağan bir konuşma eyleminde söylenenlerin anlamlarını gözleri ve kulaklarıyla algılar, zihnî yle yorumlar. Dinleme, görsel ve işitsel olaylara zihinsel tepkiler olarak tanımlanabilir.

Duymak fiili Türkçe sözlükte “1. Bilgi almak, öğrenmek, haber almak. 2. İşitmek, ses almak. 3. Dokunma, koklama vb. duyularla algılamak, hissetmek. 4. Nesnelere dokunmakla onların sıcaklık, soğukluk, sertlik, ağırlık, hareket vb. fizik durumlarından bilgi edinmek, hissetmek. 5. Bir ruh durumu içine girmek. 6. Sezmek, fark etmek, hissetmek.” şeklinde açıklanmıştır (BTS). *Duymak* fiili Türkçede zihinsel faaliyetleri içeren, mental bir hareketi ifade eden “sezmek, fark etmek, hissetmek” manalarında da kullanılmaktadır.

Duymak fiili, Türkiye Türkçesinde asıl anlamı olana işitmek manasının yanında başka duyu organlarının yerine de kullanılmıştır. Yukarıda 3. ve 4.maddelerde dokunma, koklama duyusunun yerine kullanıldığını görüyoruz. Duymak fiilinin aynı zamanda bir idrak fiili gibi kullanıldığını görüyoruz. Duymak fiili mecaz yoluyla “sezmek, fark etmek, hissetmek” anlamlarında kullanılabilir. Türkmen Türkçesinde duymak fiili tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sezmek, hissetmek manasının yanında anlamak manasında da kullanılmaktadır: *Hâzir barıp aytsam, yüregi gıyılar pahırcığın-diyende, gapını itenini duyman galdı* (MO,23). “Şimdi gidip söylesem zavallının kalbi kırılır, pahıcığın dediğimde kapıyı ittiğimi anlayamadı.”

Algılanan hareketlilik isteyerek veya istemeden de gerçekleşebilmektedir: Bir ses duydum. Bir ses işittim gibi. Dinlemek fiilinde ise isteğe bağlı bir durum vardır: Annemin anlattıklarını dinledim. Öğretmenimi dinledim. Türkmen Türkçesinde işitmek fiili isteyerek yapılabilir, algılanabilir.

3.2.1. Eşitmek: 1. İşitmek 2. Duymak 3. Bir haberi bilmek, işitmek, duymak 3. Dinlemek 4. Topluluk önünde bir şeyin kesin sebebini anlamak, öğrenmek veya ortaya çıkarmak 6. Onaylamak, doğrulamak

İşitmek fiili, Orhun Abideleri’nde eşid-/eşit- “işitmek, duymak, dinlemek” şeklinde geçmektedir (Ergin,2003:94). Tuymak fiili ise, esas manası olan duymak manasıyla birlikte, Eski Türkçede daha çok zihinle ilgili, anlamak ve fark etmek manalarında kullanılıyordu. İşitmek fiili, DLT’de **eşitmek** “işitmek” (Atalay, 1. Cilt, 2006:198); EUTS’de, eşid/eşit (Caferoğlu,1968:77); KE’de, **işitmek** “işitmek, duymak”, **işitdürmek** “işittirmek, duyurmak”, **işitilmek** “işitilmek” (Ata, 1997:274-276); NF’de, **eşitmek** “işitmek, duymak” (Ata, 1998:137) şeklinde geçmektedir. Atanıyazov, “eşitmek fiilinin kökündeki eş sözcüğünün Het dilinde *kulak* manasına geldiğini” belirtir (Atanıyazov, 2004:145).

Eşitmek fiili, Türkmen Türkçesinde “işitmek, duymak ve dinlemek” fiillerinin hepsini birden karşılayan bir fiildir. Dikkat edilirse, Eski Türkçeden beri işitmek fiili “işitmek, duymak, dinlemek” manalarında kullanılmıştır. Türkmen Türkçesinde işitmek fiili, “-esi gel-“ istek eki kalıbıyla da kullanılmaktadır. Dinlemek, istemli ya da istemsiz yapılan bir eylemdir. Türkmen Türkçesindeki “işitmek” fiili “dinlemek” anlamında da kullanılan bir fiildir. Türkiye Türkçesindeki bir şeyi, bir haberi başkasından dinlemek manasındaki “haber almak fiili” Türkmen Türkçesinde işitmek fiiliyle de karşılanır.

Bilgi almak, öğrenmek, haber almak manasında:

Eşitmişem, bir de gelin almış siz (AE,86).

“Haberini aldım, bir de gelin almışsınız.”

İşitmek manasında:

Şol vağtda bolsa Hocamurat volostnoyñ şübhelı arđınanını eşitdi, onıñ süzgek göziniñ bir zadı işarat etmek bilen gırpıldayanını gördi (AE,107).

“O vakit ise Hocamurat Volostnoy’un şüpheli uyarısını işitti, onun süzgün gözünün bir şeyi işaret etmekle kırıldığını gördü.”

Dinlemek manasında:

Magtımğulı Kiçi gala barada hekayadı köp eşidipdi (M,301).

“Mahtumkulu Küçük Kale hakkındaki söylentileri çok dinlemişti.”

Yene-de Gerek dayzanın mährem sözünü yılı çakılığını eşidesi geldi (MO,55).

“Yine de Gerek Teyze’nin kulağa hoş gelen, cana yakın sözlerini dinlemek istedi.”

Duymak manasında:

-Saşa!.. Saş-şa!.. – diyen Artığa tanış ses eşidildi (AE,324).

“Şak! Şak! Şak! diye duyulan ses Artık’a tanıdık geldi.”

Tilkinin mün-de bir sapalığı bar, in govusu görünmezlikdir diyip eşidipmidin? (MO,37).

“Tilkinin bin bir türlü oyunu var, en iyisi görünmemektir, duymuş muydun?”

Özünden aranı bir az açan Artığa eşitdirmän, adacık ses bilen onu kanagatlandırdı: (AE,136).

“Kendisinden arayı biraz açmış Artık’a duyurmadan, usulca bir sesle onu ikna etti.”

3.2.2. Diñlemek: 1.Dinlemek. 2.Gizlice dinlemek, kulak kesilmek, kulak kabartmak. 3. (göç.) Bir kimsenin söylediklerini dikkate almak, söz dinlemek, söylenenlere uymak, itaat etmek

Dinlemek fiili, mental bir fiil olarak işitilen şeylerin ilk önce duyu organlarıyla algılanması ve daha sonra duyu organlarıyla algılanan şeylerin, daha sonra zihin yoluyla anlamlandırılmasını ifade eder.

İsteyerek dinlemek manasında:

Men bu yumşığı gati başarırım, batır-diyip, Aman Batır onun gürrüñini diñländen soñ yaydanman aytdı (P,64).

“Ben bu işi layıkıyla başarırım diyerek Aman Batır onun sözlerini dinledikten sonra sözlerine duraksamadan devam etti.”

Bir kimsenin söylediklerini dikkate almak, söz dinlemek, söylenenlere uymak, itaat etmek manasında:

Atacan dinlesen sana öz düşünişim boyunca bir maslahat bereyin.
(MO,37).

“Atacan dinlersen sana kendi anladığım kadarıyla nasihat edeyim.”

Yağşı, biz seniñ pikirini diñledik, barısı düşünükli. Emma Cerenem diñlemek gerek. Onuñ söygüli yüregi nâme diyyär? Onam diñlemek gerek
(MO,111).

“İyi, biz senin düşüncelerini dinledik, hepsini anladık. Ama Ceren’i de dinlemek lazım. Onun sevgili kalbi ne diyor? Onu da dinlemek lazım.”

Vasiliy Dimitriçiñ sözini Artıgıñ ihlas bilen diñleyänini gören İvan Timofeyeviç, öziniñ çalgırt dili bilen Artığa onu tanatmak isledi: (AE,115).

“Vasiliy Dimitriç’in sözünü Artık’ın dikkatle dinlediğini gören İvan Timofeyeviç, kendisinin aksanıyla Artık’a onu tanıtmak istedi.”

Sadap baya şol gürrüñ yaradı, Ayna baradaki gürrüñi ol ihlas bilen diñledi (AE,129).

“Sadap Bey’e bu sohbet yaradı, Ayna hakkındaki sohbeti dikkatle dinledi.”

Gizlice dinlemek, kulak kesilmek, kulak kabartmak manasında:

Alyar kuyhnyada bolsa-da, bularıñ sözünü diñleyärdi (MO,61).

“Alyar mutfakta olsa da bunların konuşmasını dinliyordu.”

Anlamak manasında:

-Ece, dinleyärimiñ kakamın sözünü? (MO,32).

“Anne, dinliyor musun babamın sözünü?”

3.2.3. Duymak: 1. Duymak, hissetmek 2. Sezmek, önceden bilmek

Eski ve Orta Türkçe döneminde duy- fiiliyle ilgili kullanılan bazı fiiller şunlardır: KE’de **tuymak** “duymak; hissetmek” (Ata,1997:657); EUTS’de, **tuymak** “duymak, tanımak, hissetmek”, **tuyunmak** “anlamak, hissetmek” (Caferoğlu, 1968:256) ; DLT’te **tuymak** “duymak” (Atalay, 1. Cilt, 2006:664). Orhun Abideleri’nde tuyma- “duymamak, hissetmemek, farkına varmamak” şeklinde geçmektedir (Ergin, 2003:179). Tuy- fiilinin işitme manası ifade eden bir mental fiilken aynı zamanda “anlamak, hissetmek, farkına varmak, tanımak” gibi diğer mental hareketleri de karşılması dikkat çekicidir.

Temel anlamı “duymak, işitmek” olan *duymak* fiili, Türkmen Türkçesinde anlam genişlemesi yoluyla “algılamak, fark etmek, hissetmek, sezmek, haber almak” gibi anlamlar kazanmıştır. Türkiye ve Türkmen Türkçesinde “duymak” fiili temel anlamı olan “duymak” manası taşıması bakımından ortaklık gösterir. Her iki lehçede de “sezmek” anlamını sonradan metafor yoluyla kazandığını söyleyebiliriz. EUTS’de **tuyunmak** fiilinin manasının “anlamak, hissetmek” olduğunu görüyoruz. Buradan hareketle, duymak fiilinin geçmişte anlamak yerine de kullanıldığını söyleyebiliriz.

Bugün Türkmen Türkçesinde de duymak fiili “anlamak, sezmek” manalarını da içerir. İşitilen, duyulan şeylerle ilgili bilgiler beyne aktarılır. Algılanan uyarılar, beyinde analiz edilir. Bu aşamada insan algılananlar üzerinde yorumlar yapar; algıladıklarını karşılaştırır, değerlendirilir, algıladığı uyarıların ortak noktalarını ve farklılıklarını belirler. Duyulan sesler anlamlandırılır ya da anlamlandırılmaz. Duymak fiilinin anlamak ve sezmek mental fiilleriyle bağlantısı buradan gelmektedir. Duymak fiili hem algı hem de idrak fiilidir. İşitme eylemini ifade ettiği için duyu; zihnin işitilenleri anlamlandırması sebebiyle idrak fiilidir.

Duymak manasında:

Aynalarıň öyleri hatarıň günbatar çetinde yes-yekeräk saylanıp duranı üçin, beyleki öylerin itleri onıň gelenini duymandı (AE,142).

“Aynaların evleri kervanın batı tarafında sessiz bir yerde olduğu için, bu evlerin itleri onun geldiğini duymadı.”

Sonanı nähili iteklöp goyberenini hem duymadı, bir minutlap dünýäni unutdı (AE,151).

“Sona’yı nasıl itip bıraktığını da duymadı, bir dakikada dünyayı unuttu.”

Fark etmek manasında:

Artığıň yüzine gan reňki urdı, yumruğınıň düvülenini duymadı (AE,161).

“Artık’ın yüzü kızardı, Yumruğunu sıktığını fark etmedi.”

Magtımğulı obadaşının ağır habar bilen gelendigini duydı (M,82).

“Mahtumkulu hemşerisinin kötü bir haber getirdiğini fark etti.”

Anlamak, hissetmek, sezme, manasında:

Tarhan dil yarmagıñ vaqtı gelendigini duydı (M,353).

“Tarhanla konuşmanın zamanının geldiğini anladı.”

Artığıñ ayğıt ediciliği onıñ erkini elinden aldı da, nähili bolanını hem duyman, ovsunlanan yalı gurplı gucağa doldı (AE,143).

“Artık’ın azimli olması onun gücünü elinden aldı ve nasıl olduğunu anlamadan, güçlenmiş gibi güçlü kucağa doldu.”

Onuñ daşkı görnüşi bilen Halnazarıñ göreci övrenişen bolsa da, ol onıñ gözleriniñ oynaklaşında, gaşlarınıñ ucıpsız gerilişinde bir yesserlik duydu (AE,55).

“Onun dış görünüşü ile Halnazar’ın gözü alışmışsa da onun gözlerinin oynamasında, kaşlarının biraz gerilmesinde bir tuhafılık sezdi.”

Haber almak manasında:

İberilse, polkovnik duyar. Ol duysa, yağşı düşmez (AE,185).

“Gönderilse Polkovnik’in haberi olur. Onun haberi olursa iyi olmaz.”

3.2.4. Gulak asmak: 1. Kulak asmak, kulak vermek, dikkat kesilmek, dikkatle dinlemek. 2. Söyleneni yapmak, yerine getirmek

Dikkatle dinlemek manasında:

Şonıñ üçin meniñ sözime hemmäñiziñ gulak ascağıñıza men inanyarın (AE,164).

“Onun için benim sözlerimi hepimizin dikkatle dinleyeceğine inanıyorum.”

3.2.5. Gulak salmak: 1. İtaat etmek, dinlemek 2. Kulak vermek, dinlemek

Dinlemek, kulak vermek manasında:

Cemal sen azacık maña gulak sal! (MO,126).

“Cemal sen azıcık beni dinle!”

3.2.6. Gulak kabartmak: 1. Kulak asmak, önem vermek, dikkat kesilmek, dikkat etmek. 2. Merak edip dinlemek, işitmeye çalışmak, işitmek istemek

Dikkatle dinlemek manasında:

Bütün töverekden habar tutdı, her hili gürrüñler eşitdi, yakımlırak sözlere gulak gabartdı (AE,184).

“Her yerden haber geldi, bütün sohbetleri işitti, hoş sözleri dikkatle dinledi.”

Önem vermek, dikkat kesilmek, dinlemek manasında:

Mämmetveli kime gulak gabartcağını, kimiñ sözine inancağını, haysı habarıñ peydaıdığın düşünip bilmän, hinini yitiren alaka yalı, yolını-yodasını unutdı da, töveregine garancaklap oturdy (AE, 267).

“Mämmetveli kimi dinleyeceğini, kimin sözüne inanacağını, hangi haberin faydasını düşünmeden, deliğini kaybeden böcek gibi, yolunu yuvasını unuttu.”

3.2.7. Gulak goymak: Dinlemek

Gulak goymak birleşik fiili Türkmen Türkçesi sözlüklerinde rastlamadığımız; fakat taradığımız metinlerde tespit ettiğimiz bir fiildir.

Dinlemek manasında:

-Sarı, sen gulak goy: meselem, paışanıñ buyruğunu yerine yetirmek, rayatıñ borcıdır! (AE,61).

“-Sarı sen dinle: Mesela, padişahın buyruğunu yerine getirmek, emrindekilerinin görevidir.”

3.2.8. Diñ salmak: Kulak vermek, dikkatle dinlemek

Dikkatle dinlemek manasında:

Polkovnik bir az diñ salandan soñ, başını galdırdı (AE,171).

“Polkovnik birazcık dikkatle dinledikten sonra başını kaldırdı.”

3.3.9. Doñuz diñini salmak: Can kulağıyla dinlemek

Can kulağıyla dinlemek manasında:

Polkovnik donuz diñini salandan soñ, Artığa bakan elini uzatdı (AE,107).

“Polkovnik can kulağıyla dinledikten sonra, Artık’a elini uzattı.”

3.3. TATMA ALGILAMA FİİLLERİ

Türkçe sözlükte tatmak fiili “1. Dil yardımıyla bir şeyin tadının nasıl olduğunu anlamak. 2. Bir şeyden az miktarda yemek veya içmek. 3. (mec.) Duymak, hissetmek şeklinde açıklanmıştır. Tadına bakmak fiili ise “1. Ağızına alıp tadını denemek. 2. (mec.) Başından geçmiş olmak. “ şeklinde açıklanmıştır (BTS). Tatma işinde dil yardımıyla algılanan şeyler zihin yoluyla anlamlandırılır. Tadılan şeyler acı, tatlı, ekşi gibi isimler alır.

Duyu organları yoluyla alınan acı tadı, Türkiye Türkçesinde, mecaz yoluyla olumsuz duyguları ifade etmede kullanılmaktadır. Yani somut acı algısı, soyut üzüntü duygusunu ifade etmede kullanılmaktadır: üzölmek, acı çekmek, acımak, acılanmak, acımamak, acıya ortak olmak gibi. Türkiye Türkçesinde tatmak fiili, yaşamın acılarını Türkiye Türkçesinde tatmak fiili “1. Dil yardımıyla bir şeyin tadının nasıl olduğunu anlamak. 2. Bir şeyden az miktarda yemek veya içmek. 3. (mec.) Duymak, hissetmek şeklinde

açıklanmıştır. Tadına bakmak fiili ise “1. Ağzına alıp tadını denemek. 2. (mec.) Başından geçmiş olmak. “ şeklinde açıklanmıştır (BTS). Tatma işinde dil yardımıyla algılanan şeyler zihin yoluyla anlamlandırılır. Tadılan şeyler acı, tatlı, ekşi gibi isimler alır.

Duyu organları yoluyla alınan acı tadı, Türkiye Türkçesinde, mecaz yoluyla olumsuz duyguları ifade etmede kullanılmaktadır. Yani somut acı algısı, soyut üzüntü duygusunu ifade etmede kullanılmaktadır: üzülme, acı çekme, acımak, acılanmak, acımamak, acıya ortak olmak gibi. Türkiye Türkçesinde tatmak fiili, yaşamın acılarını, zevklerini tatmak şeklinde soyut manada da kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bakmak algılama fiili tadına bakmak fiilinde bir başka duyu fiiliyle birlikte tatmak manasında birleşik fiil kuruluşunda görev almıştır. Türkmen Türkçesinin temel tat alma fiili “datmak”tır. Datmak fiili temel anlamının yanında mecaz anlamda “denemek, başından geçmek” manalarında da kullanılmaktadır.

3.3.1. Datmak: 1.Tatmak, bir şeyin tadına bakmak 2. Bir şeyler yemek 3. Denemek, başından geçirmek

Tatmak manasında:

Hanı, govusu, getir, dermanıñdan bir az dadalı (M,364).

“Hadi, en iyisi getir, ilacının tadına bir bakalım.”

Türkmen öyine gelip, duz-çörek datman gitmek nähili bolar! Geçiş bir az oturiñ (AE,253).

“Türkmen evine gelip tuz, çörek tatmadan gitmek nasıl olur. Geçin biraz oturun.”

3.4. KOKLAMA ALGILAMA FİİLLERİ

Arkonaç'a göre koklama duyusu, insan türü için görme ve işitme kadar öncelik taşıyan bir duyu değildir. "Ama diğer hayvanlar için hayatlarını devam ettirmede en temel duyudur. Atmosferdeki gaz molekülleri koklama duyusunun uyarıdır. Koklama sistemi burun yolu, beyin bölgeleri ve bağlantıyı kuran sinirsel yollardan oluşmaktadır. Koku alıcıları daha çok burun boşluğunda bulunur. Bu alıcılardaki kılsal yapılar koku molekülleriyle temas geçirilir ve elektriksel impulsla sonuçlanır. Elektriksel impuls sinir lifleri boyunca ilerler ve koku soğanına ulaşır. Koku soğanı beynin ön loblarının hemen altında uzanan bir bölgededir ve şakak loblarının üzerinde koku korteksi ile bağlantılıdır.

Kokunun kodlanması diğer duyum uyarılarının kodlanışından farklıdır. Koku alıcıları bir ip kokuya veya bir grup benzer kokulara tepki göstermez, birçok değişik kokuya tepki verebilirler. Kokudan kokuya kesin bir ayırım olmamakla birlikte aynı grup nöronlar, niteliksel olarak farklı kokularca harekete geçirilmektedir." (Arkonaç, 2005:83). Morgan'a göre yenilen ve içilen birçok maddenin hem tadının hem de kokusunun olması ilginç bir noktadır; bu yüzden iki duyu aynı anda uyarılır. Bu nedenle lezzet ve kokuyu araştırma eğilimi vardır ve sık sık gerçekte koklanılanın tadıldığı sanılır (Morgan,1984:259).

Türkçe sözlükte koklamak fiili, "kokusunu duymak için bir şeyi burnuna yaklaştırmak veya bir yerin havasını içine çekmek" şeklinde açıklanmıştır (BTS). Türkiye Türkçesinde koklamak fiilinden başka bir de koku almak fiili kullanılır. Koklamak fiilinde istemlilik, koku almak fiilinde istemsizlik söz konusudur. Yani, koklama eylemini isteyerek yaparız. Koku alma eyleminde, kokuyu istemeden algılarız. Bu durumu ifade eden fiiller Türkmen Türkçesinde de aynıdır. Is almak "koku almak"tır; isagamak ise "koklamak"tır.

3.4.1. Is almak: Koku almak

İstem dışı koku almak manasında:

İz-toz bildirmeyän çarkannak yerden ızçınıñ is alyan yalı timisgenip barmagina Ballı hayran galdı (AE,268).

“İz toz olmayan bu yerden izcinin koku alır gibi ümitle varmasına hayran kaldı.”

3.4.2. Isgamak: Koklamak

Koklamak manasında:

Ol duran güli elleşdirip ısgap gördi (MO,84).

“O güle dokunup kokladı.”

3.5. DOKUNMA ALGILAMA FİİLLERİ

Günümüzde, dört ayrı deri duyusu olduğu bilinmektedirler. Bu duyuların varlığı çeşitli şekillerde ortaya çıkabilir. “Dokunma ya da basınç duyumu, deriye dokunulunca ortaya çıkar. Duyuma yol açan derinin aşağıya doğru çökmesidir. Derinin aşağı doğru çökmesi durumunda, bazı hallerde alıcı olarak çalışan ve keseli bitim organları denen özel yapılar faaliyet gösterir. Deride sonlanan ancak özel bir yapıya sahip olmayan serbest sinir uçları (free nerve endings) da alıcı” olarak görev yapar (Morgan,1984:260-261).

“Vücudumuzu kaplayan deri, hem koruyucu, hem birçok fizyolojik işlevi yapıcı hem de çevre ilişkilerini düzenleyici organlardan ve dokulardan yapılmıştır. Bunlar arasında genel adıyla dokunma duyumu dediğimiz türlü duyum sinirleri ağı da vardır. Bu sinirler genel olarak şu duyumları verirler:

1. Dokunulan cismin sertliğini, şeklini ve yüzeyinin halini
2. Isı derecesini.
3. Deri dokusunun tahribi halinde ağrı duyumlarını verir.

Isı duyumu, vücut ısısına oranla sıcak, soğuk veya ılık olarak beyinde yorumlanır. Duyumlar ya açık sinir uçlarıyla alınır veya bu uçlardaki dokunma cisimcikleriyle alınır. Dokunma duyumunu alan sinirler ve cisimcikler en çok parmak ve dil uçlarında, dudakta ve yüzde vardır. En az sırtta ve vücudun yan taraflarında vardır.”(Karakuşçu,1999:37).

Dokunma organımız yoluyla dış dünyadaki nesnelere temas ederek dış çevre hakkında bilgi edinebiliriz. Dokunarak algılama sonucunda elde edilen “sıcak, soğuk, ılık vs.” bilgiler beyinde yorumlanır ve bu yorumlanan bilgiler sonucu ortaya çıkan veriler zihinde bir algı oluşturur. Örneğin sıcak bir nesneye temas ettiğimizde, nesneye temas etmek veya dokunmak algılama eylemi; nesnenin sıcak olduğu bilgisi ise algıdır. Algılama sonucunda yorumlanan bu çıktılara biz sıcak, soğuk, ılık, sert, yumuşak gibi isimler veririz. Deri dokularıyla bir temas sonucu zihinsel süreci başlatan “dokunmak, değmek, el sürmek, el gezdirmek gibi” algılamalarımızın fiille ifade edilmesine dokunma algılama fiilleri diyoruz.

İnsan nesneye dokunarak onun hem varlığını algılar hem de anlamaya çalışır. Dokunma eylemi görme, koklama, işitme gibi idrak yollarından bir tanesidir. Eski Türkçeden beri kullanılan ve küçük ses değişiklikleriyle günümüze kadar ulaşan değmek, dokunmak manasındaki teg- fiili DLT’de “değmek, dokunmak; ermek, erişmek, varmak; yakalamak; düşmek; hücum etmek” şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 1. CiltV, 2006:592).

Kıpçak Türkçesinde teg- fiilinin anlam genişlemesine uğradığı görülür. Teg- fiili; “1. Değmek, dokunmak, varmak, erişmek. 2. Hissesine düşmek, nasip olmak. 3. Değeri olmak, fiyatı olmak.” şeklinde açıklanmış ve temel manasının yanında başka manalarda da kullanılmaya başlanmıştır. Teg- fiili KE’de asıl manası olan “değmek, ulaşmak” manalarının yanında “değer

etmek” manasında da kullanılmıştır. NF’de teg- fiili “değmek, varmak, ulaşmak, ermek, geçmek, bulaşmak; payına hissesine düşmek” manalarında kullanılmıştır. ME’de “ulaşmak, değmek, fiyat etmek, değmek” şeklinde açıklanmıştır. KB’de tegmek fiilinin “değmek, dokunmak, ulaşmak” şeklinde geçtiği tespit görülür. Türkmen Türkçesinin dokunmakla ilgili temel fiili “degmek”tir. Dokunmak fiili, Türkmen Türkçesinde “karnı doymak” manasına gelmektedir (Tekin vd., 1995:168). Hemmäniñ iştäsi birden açıldı, hemmäniñ gövni birden dokundı (AE, 125). Hepsinin iştahtı birden açıldı, hepsi ferahladı.” Dokunmak fiili bu örnekte “rahatlamak, ferahlamak” manasında kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde sık kullanılan dokunmakla ilgili algılama fiilleri; “*dokunmak, değmek, ellemek, sürmek, el sürmek, temas etmek, sürünmek, sürtünmek*” fiilleridir. Ayrıca bu fiillerin ettirgen çatılı şekilleri de vardır: dokundur-, ellettir-, değdir-, sürdür- gibi. Dokunmakla ilgili temel fiil olan *dokunmak* fiili, “Nesnelerin sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık vb. niteliklerini derinin altındaki sinir uçları aracılığıyla duymak, değmek, el sürmek, temas etmek”tir. Dokunma eyleminde istemlilik söz konusudur. *Değmek* fiili ise, “ Aralık kalmayınca kadar birbirine yaklaşmak, dokunmak, temas etmek”tir. Dokunma işi yalnız elle yapılıyorsa ellemek, el sürmek fiilleri kullanılır. Vücudun elle birlikte diğer yerleriyle bir temas söz konusuysa; dokunmak, değmek, temas etmek, sürünmek, sürtünmek fiilleri kullanılır.

3.5.1. Degirmek: 1. Dokunmak, el sürmek. 2. İsbet ettirmek. 3. Kirletmek

Dokunmak manasında:

-*Ondan soñ, elbetde, kimiñ el degirenini aydandır?* (AE, 281).

“Ondan sonra elbette, kimin el sürdüğünü söylemiştir.”

3.5.2. Ellemek: 1. Elini birine ya da bir şeye değmek, bir şeyi eliyle tutup görmek 2. Namusa el sürmek

Değmek, dokunmak manasında:

Biziñ yatcak yerimize menin näçe bede döşendiğimi ellep gördi (MO, 96).

“Yatacağımız yere benim kuru ot döşediğimi dokunup gördü.”

3.5.3. Degmek: Değmek, dokunmak, temas etmek

Değmek, dokunmak manasında:

Ayna gamçı değende, sesini çıkarmandı, emma Ballı gözinden yaşını sıçradıp, ulı ili bilen gığırdı (AE,317).

Ayna kamçı değdiğinde sesini çıkarmadı, fakat Ballı gözyaşı akıtıp, büyük halkı ile bağırdı.

Väşi yiğitlerden biri Balla değıp güldi (AE,51).

Vahşi yiğitlerden biri Ballı'ya değıp güldü.

SONUÇ

Fiiller, nesne veya kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durum bildirir. Türkmen ve Türkiye Türkçesinde fiillerle ilgili birçok çalışma yapılmış, fiiller çeşitli bakımlardan incelenmiştir. Türk dili üzerine çalışanlar, fiilleri bildirdikleri özelliklere göre yapı, içerik, anlam, kılınış ve çatı gibi çeşitli bakımlardan sınıflandırmıştır.

Türkmen Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde fiillerin semantik sınıflandırılması ve incelenmesiyle ilgili çalışmalar sayıca yetersizdir. Fiiller birçok bakımdan sınıflandırılabilir. Bu çalışmada özellikle bilişsel psikoloji, psikolinguistik ve çocuk psikolojisiyle uğraşan araştırmacıların ortaya koyduğu bir kavram olan mental fiil kavramı üzerinde durulmuştur. Mental fiiller, bir diğer adıyla zihin fiilleri kavramıyla, zihnin idrak, duygu, algılama alanını ilgilendiren fiilleri ifade ederiz. Zihin, algılamayla başlayan süreçte çevreyle olan ilişkilerini yürütmek ve düzenlemek adına mental fiilleri kullanır.

Mental fiillerin hangi yaşlarda kazanıldığına ve hangi dönemlerde, hangi anlamlarda kullanıldığını tespit etmek için çocuklar deneysel çalışmalarda kullanılmıştır. Bu araştırmalar da daha çok çocukların sosyal ortamlarda gözlemlenmesiyle olmuştur. Zihinle ilgili kelimelerin neler olduğu ve hangi yaşlarda ortaya çıktığıyla ilgili yapılan araştırmalar, özellikle bu kelimelerin yeni yeni ortaya çıktığı dönemler olan çocukluk döneminden, ergenlik dönemine kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Yurt dışında, fonksiyonel gramer kitaplarında, fiillerden bahsedilirken mental fiil kavramına da yer verilmiştir. Ülkemizde gramer kitaplarında fiillerin sınıflandırılması ve semantiğiyle ilgili çalışmaların yer alması gerekir. Eski Türkçeden itibaren, fiillerin semantiğinin incelenmesi, anlam olaylarının (değişme, genişleme vb.) tespit edilmesi, yeri geldiğinde diğer dillerle karşılaştırılması birçok yönden faydalı olacaktır.

Türkçede, Eski Türkçeden beri zihinle ilgili kavramları ifade eden bazı sözcüklerin, birden fazla anlamda kullanıldığını, aynı kavramı karşılayan birden fazla sözcüğün olduğunu görmekteyiz. Örneğin, Türkiye Türkçesinde düşünmek fiili, düşünmek manasının yanında “muhakeme etmek, kaygılanmak, aklından geçirmek, akıl etmek, tahmin etmek” gibi manalara da gelebilmektedir. Türkmen Türkçesinde anlamak fiilini karşılayan birden fazla kelimenin olduğu görülür: bilmek, duymak, düşünmek, anmak, anlamak, akıl yetirmek... Eski Türkçede zihin fiili olarak kabul ettiğimiz anlamak kavramını **ö- sakınmak, tuyenmak vs.** gibi birden çok fiille ifade edebildiğimiz gibi Türkiye Türkçesinde anlamak fiilinin birden fazla sözcükle ifade edilebildiğini **“fark etmek, kavramak, farkına varmak, sezme, hissetmek, bilmek, idrak etmek, akıl erdirmek, telakki etmek, seçmek, görmek, bakmak, duymak ...”** görüyoruz.

Türkmen Türkçesinde mental fiiller a. İdrak fiilleri b. Duygu Fiilleri c. Algılama Fiilleri olarak üç grupta sınıflandırılabilir. Añlamak, akıl yetirmek, duymak, bilmek, tanamak, aklından geçirmek, saymak, hasaplamak, hasap etmek, göz öñünden geçmek, añlatmak, inanmak, duymak, islemek, arzuv etmek, talap etmek, niyet etmek, niyetlenmek, hıyal etmek, akıl övretmek, akıl bermek, nesihat bermek, unutmak, aklına getirmek, aşık bolmak, gızmak, utanmak, çekinmek, coşmak, övünmek, keyplenmek, bakmak, gözlemek, görmek, datmak, ellemek fiilleri Türkiye ve Türkmen Türkçesinde küçük ses farklılıklarına rağmen mana ortaklığı taşıyan mental fiillerdir.

Çoğu yerde Türkmen ve Türkiye Türkçesindeki mental fiillerin anlam ortaklıklarını ve farklılıklarını göstermeye çalıştık. Tespit ettiğimiz mental fiillerin Eski Türkçe Dönemi'nden beri, anlam bakımından korunduğunu kimi zaman anlam değişimine ve genişlemesine uğradığını tespit ettik.

KAYNAKÇA

AKERSON, Erkman, Fatma; **Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış**, İstanbul, Multilingual, 2007.

AKSAN, Doğan; **Dil Denen Şu Büyülü Düzen**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2003.

_____ “Kavram Alanı-Kelime Ailesi ilişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, 1971, s.253-262

_____ **Anlam bilim (Anlam bilimin Konuları ve Türkçenin Anlam bilimi)**, Ankara, Engin Yayınevi, 2009.

_____ **Türkçenin Söz Varlığı**, Engin Yayınevi, Ankara, 2006.

_____ “Anlam Alışverişi Olayları ve Türkçe”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, 1961, s. 207-273.

_____ “Dilde Yerleştirme Üzerine”, **Genel Dil bilim Dergisi**, sayı 3-4, Şubat 1979, s.3-9.

_____ “Türk Anlam bilimine Giriş-Anlam Değişmeleri”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, 1965, s. 167-184.

_____ **Ana Çizgileriyle Dil bilim**, Ankara, TDK Yayınları, 2000.

_____ “Dil bilim ve Türkçe”, **II. Dilbilim Bilimsel Kurultayı Bildirileri**, Ankara, Dil Derneği, 1991, S. 94-105.

ANNANUROV, Ata; **Türkmen Dilinin Yazuv Yadigarlığında Sostavlı İslıklar**, Asgabat, 1984.

APELTAUER, Ernst; **İkinci Dil Ediniminde İçsel (Intern) Etkenler**, Dil Dergisi Sayı 34, Ankara, A.Ü. Tömer Yayınları, 1995.

ARAT, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig Çeviri**, 8. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

_____ **Kutadgu Bilig İndeks**, İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:47, 1979.

_____ **Kutadgu Bilig Metin**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:458, Öncü Basımevi, 2007.

ARKONAÇ, Sibel; **Psikoloji Zihin Süreçleri Bilimi**, Ankara, Alfa Yayınları, 2005.

ARNAZAROV, Seyitnazar; "Türkmen ve Türkiye Türkçesinin Ortak Fiillerinin Anlam Bakımından Genel Bir Mukayesesi", **V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri**, Ankara, TDK Yayınları, 2004, s.193–219.

_____ "Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Fiillerde Yalancı Eşdeğerlik", **Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Güz 2008/3, Ankara, 2008, s. 31-50.

_____ **Türkmen Dilinin Sözleşiş İşlikleri**, Aşgabat, 1982.

ATA, Aysu; **Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları), II Cilt, Giriş, Metin, Tıpkıbasım**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:681-1,2, 1997.

_____ **Nehcü'l-Feradis, Metin**, Tıpkı Basım, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:518, 2004.

_____ **Nehcü'l-Feradis, Dizin-Sözlük**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:518, 1998.

ATALAY, Besim; **Divanü Lûgat-it Türk**, IV Cilt, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:521, 2006.

- ATANIYAZOV, Soltanşa; **Türkmen Diliniň Sözköki Sözlügi**, Aşgabat, Miras, 2004.
- ATAYEVA S., Açılovoy G., Gudcikova S.; **Türkmen Diliniň Farezeologik Sözlügi**, İlim Neşriyatı, Aşgabat, 1976.
- AYDIN, Mehmet; **Dil bilim El Kitabı**, İstanbul, 3F Yayınevi, 2007.
- AYVERDİ, İ.; **Misalli Büyük Türkçe sözlük**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2005.
- AZIMOV, P., Hıdırov, N., Sopiyevev, G., **Häzirki Zaman Türkmen Dili**, Türkmen Dili Kafedrası, Aşgabat, 1974.
- BABU, Nandita; **Development of Theory of Mind and Mental State Language in Children**, New Delhi-İndia, Concept Publishing Company, 2009.
- BANGUOĞLU, Tahsin; **Türkçenin Grameri**, Ankara, TDK Yayınları, 2007
- BAYLIYEV, Hocamırat; **Saylanan İşler**, Turkmenistan SSR İlimler Akademiyası, Aşgabat, İlim, 1981.
- BAYMUR, Feriha; **Genel Psikoloji**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1994.
- BECK, Aeron T.; **Bilişsel Terapi ve Duygusal Bozukluklar**, İstanbul, Litera Yayıncılık, Çev. Veysel Öztürk, 2008.
- BİBER, D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E.; **Grammar of Spoken and Written English**, Longman, 1999.
- BİLGİN, Muhittin; **Anlamdan Anlatıma Türkçemiz**, Ankara, Anı Yayıncılık, 2. bas., 2006.
- BİNBAŞILIOĞLU, C.; **Öğrenme Psikolojisi**, Ankara, Gül Yayınevi, 1991.

- BJAVALA, Elisabet; "Türkçede Kök (Basit) Fiiller ve Türemiş Fiiller Arasındaki Semantik Gramer İlişkisi", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, Ankara, 2004, s. 469-472.
- BOOTH J, Hall W.S.; "Development of the understanding of the polysemous meanings of the mental state verb know", **Cognitive Development**, Volume 10, Issue 4, October–December, s. 529-549 1995.
- _____ "Role of the Cognitive Internal State Lexicon in Reading Comprehension", **Journal of Educational Psychology**, Vol 86., No. 3., p. 413-422, 1994.
- BRETHERTON, I.,ve Beeghly, M.; "Talking About Internal States: The acquisition of an explicit Theory of Mind", **Developmental Psychology**, 18, 1982. s.906-921.
- CAFEROĞLU, Ahmet; **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları:260, 1968.
- CHİ, M. T. H.; "Age differences in speed of processing", **Developmental Psychology**, 13, s.543-544, 1977.
- CLAUSON, S., G.; **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford At The Clarendon Press, 1972.
- CLIFFORD, Morgan, Psikolojiye Giriş, (Ed. Sirel Karakaş, Rüzkan Eski), Eğitim Akademi, Konya, 2010.
- CROFT, W.; "Case Marking and The Semantics of Mental Verbs", (Edt. J. Pustejovsky), Dordrecht/Boston/London, 1993.
- CÜCELOĞLU, Doğan; **İnsan ve Davranışı-Psikolojinin Temel Kavramları**. 9. bas., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999.

ÇAKIR, Cemal; “Anlamın Bağlam Açısından İncelenmesi: Kökanlam bilim ve Artanlam bilim”, **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, cilt 24, Sayı 3, 2004, s.245-255

ÇETİNKAYA, Bayram; **Türkiye Türkçesinde mutluluk ve üzüntü göstergeleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006, Ankara.

DIXION, R.M.W.; **A Semantic Approach to English Grammar**, England, Oxford University Pres, 2004

EMRE, Ahmet Cevat; **Türk Dil bilgisi**, İstanbul, TDK Yayınları, 1945.

ER, Nurhan; HOŞRİK, Evren; ERGÜN, Handan; ŞERİF, Moustafa; “Duygu Durum Değişimlerinin Otobiyografik Bellek Üzerindeki Etkileri”, **Türk Psikoloji Dergisi**, 23(62), Aralık 2008, s.1-13.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; **Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2006.

_____ **Türk Lehçeleri Grameri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2007.

_____ **Kutadgu Bilig Grameri-Fiil**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984.

ERDEM, Melek; “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişmeleri”, **V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı**, Ankara, TDK Yayınları, 2004, s.939-949.

_____ “Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş anlamlılık”, **Zeynep Korkmaz Armağanı**, Ankara, TDK Yayınları, 2004, s. 147-162.

_____ “Kültürel Dil Bilimi ve Türkmen Türkçesinde Deyim Aktarmaları (Metaphor) Üzerine”, **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, Ankara, TDK Yayınları, 2000.

_____ “Türkmen Türkçesinde Hareket Fiillerinin İsteme Göre Anlam Değişmeleri”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 2006, s. 38-50.

_____ “Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde İletişim Fiilleri”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt, Sayı 2, s. 94-103, Ankara, 2007.

_____ **Türkmen Türkçesinde Metaforlar**, Ankara, Köksav, 2003.

_____ **Türkmen Türkçesinde Alt Anlamlılık (hyponomy)**, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 2002, s. 63-73,

_____ **Modern Oğuz Türkçesi Söz Varlığı**, Ankara, Grafiker Yayınları, 2009.

ERGİN, Muharrem; **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Bayrak Yayınları, 2002.

_____ **Orhun Abideleri**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, Ağustos, 2003.

_____ **Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 3. Bas. 1997.

ERGENÇ, İclal; **Dilin Beyindeki Organizasyonu ve Konuşmanın Gerçekleşmesi: Multidisipliner Yaklaşımla Beyin ve Kognisyon** (ed. Sirel Karakaş, Aydın Erdemir Özesmi), Ankara, Çizgi Tıp Yayınevi, 2000, s.113-125

_____ “Dil bilimin Bakış Açısıyla Beyin”, **Popüler Bilim**, 68. sayı, s. 41-44, 1999.

_____ “Dilin Beyindeki Gerçekleşimi ve Konuşma Eylemi”, **Kognitif Nörobilimler** (ed. Sirel Karakaş), Nobel Tıp Kitabevi, 2008, 169-185.

_____ **Dil bilim ve Beyin**, 1.Ulusal Kognitif Nöroloji Kongresi, Mart 2004.

- EROL, Hülya Arslan; **Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- ELYAYEV, V.M., vd., **Drevnetyurskiy Slovar'**, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad, 1969.
- EVLİYAOĞLU, Gökhan; **İletişim Psikolojisi**, Psikolojik İletişim, Ankara, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987.
- FİLLMORE, C.J.; **Some Problems for case grammar**, Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics, Washington D.C., Georgetown University Press, 35-56, 1971.
- FRANK, R., ve Hall, W.S.; **Polysemy and the acquisition of the cognitive internal state lexicon**, Journal of Psycholinguistic Research, 1991, 20, s. 283-304.
- FRAWLEY, William; "Linguistics Semantics", **Lawrence Erlbaum Associates**, New Jersey, Publishers, 1992.
- FURROW D., Bryant D., Moore C., "Mental Terms and the Development of Certainty", **Child Development**, Inc., 1989, 60, s. 167-171.
- FURROW, David, MOORE, Chris, DAVIDGE, Jane, CHIASSON, "Mental terms in mothers' and children's speech: similarities and relationships", Lorraine, Jf. **Child Language** 19, Printed in Great Britain, 1992, s. 617-631.
- GAK, V.G., **Metafora Universalnoye i Spetsifikeskoye'**, **Metafora v Yazıke i Tekste**, Moskva, 1988.
- GENCAN, Tahir Nejat; **Dil bilgisi**, Ankara, Ayraç Yayınevi, 2001.
- GLEASON, Jean Berko; **The Development of Language**, Sixth Edition, USA, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 2005.

- GOATLY, A.; **The Languages of Methapors**, London and New York, 1997.
- GÖDELEKLİ, Kamuran; **Zihin Felsefesi**, Anadolu Üniversitesi Yayını:2337, Eskişehir, 2011.
- GUİRAUD, Pierre; **Anlam bilim**, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual,1999.
- GÜLENSOY, Tuncer; **Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (II cilt)** , Ankara, TDK Yayınları, 2007.
- GÜNAY, Doğan V.; **Dil ve İletişim**, İstanbul, Multilingual, 2004.
- _____ ; **Sözcükbilime Giriş**, İstanbul, Multilingual, 2007.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin; **Türk Dilinde Yapı Bakımından Filler**, İstanbul, Kül. Bak. Yay. , 1991.
- HALLIDAY, M A K; **An Introduction to Functional Grammar**, London, 1990.
- HAMZAYEV, M. Y.; **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, haz. M. Y. Hamzayev, S. Altayev, G. Atayev, G. Açilova, V. Mesgudov, A. Meretgedliyev, Türkmenistan SSR İlimler Akademisi Neşriyatı, Aşgabat, 1962.
- HANSER, Oskar; **Türkmence El Kitabı**, çev. Zuhul Kargı Ölmez, İstanbul, 2003.
- HARRIS, Roy, TABLOT J. Taylor; **Dil Bilimi Düşününde Dönüm Noktaları I**, (Çev. Eser E. Taylan ve Cem Taylan), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- HERRMANN, B. F., SİLLİMAN E. R., BAHR R. H., Fasnacht K. S., FEDERİCO J. E.; “Mental State Verb Production in the Oral Narratives of English- and Spanish-Speaking Preadolescents: An Exploratory Study of Lexical Diversity and Depth”, **Learning**

Disabilities Research ve Practice, 21(1), The Division for Learning Disabilities of the Council for Exceptional Children, 2006, s. 44–60.

HÖKELEKLİ, Hayati; **Psikolojiye Giriş**, İstanbul, Düşünce Kitap Kırtasiye Yayın Dağıtım, 1. Basım, 2008.

HUBER, Emine; **Dilbilime Giriş**, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2008.

IŞIK, Erdal; **Organik Psikiyatri**, Ankara, 1999.

IZARD, Caroll E.; **The Psychology of Emotions**, New York: Plunum Press, 1991.

İLAL, Koptagel Günsel; **Tıpsal Psikoloji, Tıpta davranış bilimleri**, 3.Bas., Ankara, Güneş Kitabevi, 1991.

JOHNSON, C.N.; “Acquisition of Mental Verbs and The Concept of The Mind”, (Ed. S. Kuczaj), **Language Development:Vol 1 Syntax and Semantic**, Hillside, NJ:Earlbaum, 1981, s.455-478,

JOHNSON,C.N., Wellman Henry M; “Children’s Devoloping Understanding of Mental Verbs: Remember, Know and Guess”, **Child Development**, Vol. 51, No. 4 (Dec., 1980), pp. 1095-1102.

JOHNSON, C.N., Maratsos, M.P.; “Early Comprehension ofMental Verbs: Think and Know”, **Chid Development**, 48, 1977, s. 1743-1747.

JOL, K.K.; “**Mısl, Slovo, Metafora, Problemi Semantiki v Filosofskom Osvesheni**”, Kiyev, Nauchnaya Dumka,1984.

KADRİ, Hüseyin Kâzım; **Türk Lûgati**, İstanbul Maarif Matbaası, 1943.

KAIL, R., ve Bisanz; **The information processing perspective on cognitive development in childhood and adolescence.** İçinde R. J.

Sternberg ve C. A. Berg (Der.) Intellectual development (229-260).
New York: Cambridge University Press, 2001.

KAMCHYBEKOVA, Kıyal; “Duyu Fiillerinin Anlamsal Özellikleri Üzerine”
Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2011,8(2):22-35; DOI:
10.1501/MTAD.8.2011.2.18, E-Yayın Tarihi: 15 Ağustos 2011.

_____ “Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri”, **ODÜ Sosyal Bilimler
Enstitüsü Dergisi**, Cilt 2, Sayı:3, s.87-102, Haziran, 2011.

KANAR, Mehmet; **Türkçe-Farsça Sözlük**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 2007.

KARAAĞAÇ, Günay; “**Dil ve İnsan Oluş**”, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun
Armağanı (Ed. Ekrem Arıkoğlu), Ankara, 2008, s. 149-161.

_____ **Dil, Tarih ve İnsan**, Ankara, 2002, Akçağ Yayınları.

_____ **Dil Bilgisi**, Ankara, 2012, Akçağ Yayınları.

KARACAN, Elvan; “Bebeklerde ve Çocuklarda Dil Gelişimi”, **Klinik
Psikiyatri**, 3, 2000, s.263-268.

KARADOĞAN, Ahmet; “Türk Lehçeleri Arasında Yapı Eş Değerliği ve
Yalancı Eş Değer Yapılar”, **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı
Bildirileri**, Ankara, 2004, s. 1591-1604,

KARAHAN, Leylâ; **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010.

KARAKAŞ, Sirel; **Beyin ve Nöropsikoloji (Temel ve Klinik Bilimler)**,
Ankara, Jansen-Cılag, 2007.

KARAKUŞÇU, M. Nail; **Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar**, Ankara,
Pelin Ofset, Ocak, 1999.

KARAÖRS, Metin; “Türk Dilinin Fiil Zenginliği ve Divanü Lügati’t-Türk”, **Prof.
Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı** (Ed. Ekrem Arıkoğlu), Ankara,
2008, s. 180-190.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, , II cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları
1992.

KAYA, Derya; **Etkili İletişim, Sunum Teknikleri ve Beden Dili, Harp Akademileri Basımevi**, İstanbul, Mart, 2001.

KILIÇ, Veysel; **Dilin İşlevleri ve İletişim**, Papatya Yayıncılık, İstanbul, 2002.

KIRAN, Zeynel, Ayşe; **Dil bilime Giriş**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2006.

KORKMAZ, Zeynep; **Türkiye Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yayınları,
2003.

_____ **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Ankara, TDK Yayınları,
2010.

KÖKNEL, Özcan; **Genel ve Klinik Psikiyatri**, Ankara, Nobel Tıp Kitabevi,
1989.

_____ **Akıl ile Düşünce Gücü**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi,
2003.

KÖVECSES, Zoltán; **Metaphor: A practical Introduction**, New York:Oxford
University Press, 2002.

KULİEV,G. K.; **Semantika Glagola v Tyukskih Yazıkah**, Baku: ELM, 1998.

LAKOFF, George; Johnson Mark; **Metaphors We Live By, Chicago:**
University of Chicago Press, 1980.

LEECH, Geoffrey; **Semantics, The Study of Meaning**, USA, Penguin Books,
1981.

LEVİN, Beth; **English Verb Classes and Alternations**, Chicago: University
of Chicago Press, 1993.

LEWIS, M.; **Clinical Aspects of Child Development**, 2.Baskı, USA, Lea ve Febiger. 1982,

_____ **Metaforlar, Hayat, Anlam ve Dil**, çev. Gökhan Yavuz Demir, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2005.

LOCK, Graham; **Functional English Grammar: an introduction for second language teachers**, 2004, s.103-110.LONGMAN; Grammar of Spoken and Written English, China, Pearson Education Limited, 1999.

LYONS, John; **Semantics I, II**, Cambridge University Press, 1977.

MARTINET, Andre; **İşlevsel Genel Dil bilim**, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual,1998.

MILLER R. M.; **Lexical and Semantic Change**, Trask's Historical Linguistics 2nd Edition, A Member of Hodder Headline Group, 2007.

MONTGOMERY, Derek E.; "Mental Verbs and Semantic Development", Department of Psychology Bradley University, Lawrence Erlbaum Associates, Inc., **Journal of cognition and Development**, 2002, 3(4), 357–384.

MOORE C., FURROW D., DAVIDGE J., CHIASSON L.; "Mental terms in mothers' and children's speech: similarities and relationships", **Jf. Child Lang.** 19 (1992), 617-631. Printed in Great Britain.

MORGAN, T.; **Psikolojiye Giriş**, ed. Sirel Karakaş, Ankara, Meteksan A. Ş.,1984.

MENDOZA, Ibanez Francisco; "Metaphor, Metonymy and Conceptual Interaction", **Atlantis, Vol. 19**, 1:1997, s.281-295.

MOSER, Hugo; "Deutsche Sprachgeschichte", **Max Niemeyer Verlag**, Tübingen, 1965.

NEPESOV, G.; **Metafora Çeper Diliniñ Mõhüm Meselesidir**, Aşgabat, 1983.

NİIRANEN, L.; **Effects of Learning Contexts on Knowledge of Verbs Lexical and Inflectional Knowledge of Verbs among Pupils Learning Finnish in Northern Norway**, University of Tromso Faculty of Humanities Department of Language and Linguistics, July, 2008.

OATLEY, Keith; **Best Laid Schemes: The Psychology of Emotions**, New York, Cambridge University Press, 1992.

ÖMÜREALİEVA, S.; **Kırgız Tili**, Leksika, Bişkek, 2001.

ÖZER, Kadir; **Kaygı: Sınanma Duygusuyla Baş Edebilme**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2002.

ÖZKAN, Mustafa; **Gülistan Tercümesi, Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük**, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:562, 1993.

ÖZÖNDER, Barutçu Sema F.; **Üç İtigsizler**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:672, Ankara, 1998.

_____ **Muhakemet-ül- Lugateyn**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

PAÇACIOĞLU, Burhan; **XVIII-XVI Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı**, Ankara, Nisan 2006.

PALMER, Garry B.; **Toward A Theory of Cultural Linguistics**, University of Texas Press, Auistin, 1996.

PALMER, F., R.; **Semantik, Yeni Bir Anlambilim Projesi**, (çev. Ramazan Ertürk) Kitâbiyât, Ankara, 2001.

PAUL, R., BAKER, L., Cantwell D.P.; Development of communication, **Child and Adolescent Psychiatry**, M Lewis (Ed), USA, William ve Wilkins, 1996, s. 191-192.

PETROV, V.V.; , **Ponimaniye Metaforı; Naputik obşey modeli, Metafora v Yazıke i Tekste, Moskva, Nauka, 1988.**

_____ **Yazıki Logicheskaya Teoriya v Poiskah Novoy Paradigmi**”, **Voprosıy Yazıkoznaniya N2**, Moskva, 1988.

PLOTNİK, Rod; **Psikolojiye Giriş**, (çev. Tamer Geniş) İstanbul, Kaktüs Yayınları, 2009.

POPÜLER BİLİM; “Dil bilimin Bakış açısıyla Beyin”, **Popüler Bilim**, Sayı 68, s.41-44.

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali; **Öz Türkçe sözlük**, 13. Bas., Ankara, 2002.

RİCHARD C., Atkinson ve Ernest R., Hilgard; **Psikolojiye Giriş**, (çev. Yavuz Alogan), Arkadaş Yayınları, Ankara, 1999.

RİEBER, Robert W.; **Psycholinguistic Resarch**, Implications and Applications, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsade, New Jersey, 1979.

SARIYEV, Berdi; **Türkmencenin Grameri – Şekil Bilgisi**, Ankara, Türk Dünyası Gençlerinin Yayın Birliğı, 1998.

SAV, Bahattin; Anlam Değişmeleri Üzerine Art Zamanlı Bir İnceleme, **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 23, Sayı 1, s. 147-166, 2003.

SEARLE, John R; **Zihin Dil Toplum**, (çev. Alaattin Tural), İstanbul, Litera Yayıncılık, 2006.

SHATZ, Marilyn, WELLMAN Henry M., SILBER, Sharon; The acquisition of mental verbs: A systematic investigation of the first reference to

mental state, University of Michigan, **Cognition** (14), s. 301-321, 1983.

SOLSO Robert L., MACLİN M. Kimberly, MACLİN Otto H.; **Bilişsel Psikoloji** (çev. Ayşe Ayçiçeği-Dinn), Psikoloji Dizisi, İstanbul, Kitabevi, 2007.

SOLTANŞA, Ataniyazov; **Türkmen Diliniñ Sözkokı (Etimologik) Sözlugi**, Aşgabat, Miras, 2004.

SOYKAN, Çiğdem; "Öfke ve Öfke Yönetimi" **Kriz Dergisi 11(2)**, , Ankara, 2005, s. 19-27.

SÖYEGOV, M.; Türkmen Diliniñ Gramatikası "Türkmen Dilinin Grameri", Aşgabat, Ruh, 1999.

SPANOUDİS George, "Research Report Mental verbs and pragmatic language difficulties", Demetrios Natsopoulos and Georgia Panayiotou University of Cyprus, Nicosia, Cyprus,(Received 24 January 2006; accepted 13 September 2006), **Int. J. Lang. Comm. Dis., July–August 2007, Vol. 42**, No. 4, p.487–504.

TANRIDAĞ, O.; **Afazi**, Ankara, Nobel Kitabevleri Basımevi, 3. Baskı, 1995.

TAYLOR, Insup; **Psycholinguistic Learning and Using Language**, Prentice-Hall International, Inc, 1990.

TOKLU, M. Osman; **Dilbilime Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.

TEKİN, Talat, Ölmez, Mehmet, Ceylan, Emine, Ölmez, Zuhul, Eker, Süer; **Türkmençe Türkçe sözlük**, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şti. Şafak Matbaacılık, Ankara, 1995.

_____ **Orhon Abideleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları:540, Ankara: Özkan Matbaacılık San. Ltd. Şti., 2008.

Türk Lehçeleri Sözlüğü (Editör: A. Bican Ercilasun) Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

TÜRK, Vahit; "Türkçede Düşünmek Fiili", **Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı** (Ed. Ekrem Arıkoğlu), Ankara, 2008, s. 244-251.

_____ "Türkçede Ö-, Ög, Ögür, Ögren-, Ögret Kelimeleri", **Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları**, Ankara, Sayı 4, Bahar, s. 5-15.

TOPARLI, Recep, Çögenli M. S., Yanık N. H.; **El-Kavânînü'l-Külliye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:728, Ankara, 1999.

TOPARLI, Recep, Vural H., Karaatlı H.; **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:835, Ankara, 2007.

TÜBİTAK, "Beyindeki Dil Problemi", **Bilim ve Teknik**, Sayı 316, TÜBİTAK, 1994, s.26.

_____ "Dilin Beyindeki Evrimi ve Organizasyonu", **Bilim ve Teknik**, Sayı 315, Şubat, TÜBİTAK, 1994, s.26.

TÜRK GRAMERİNİN SORUNLARI, **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı 22-23 Ekim 1993**, Bildiriler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

USER, Şirin Hatice; **Köktürk ve Ötüken Kağanlığı Yazıtları**, Konya, Kömen Yayınları, 2009.

ÜÇOK, Necip; **Genel Dil bilim (Lengüistik)**, İstanbul, Multilingual, 2004.

VARDAR, Berke; **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, ABC Kitabevi, 1998.

VENDRYES, J.V.; **Dil ve Düşünce**, İstanbul, Multilingual, 2001.

VESTER, Frederic; **Düşünmek, Öğrenmek, Unutmak**, İstanbul, Arıtan Yayınevi, Nisan, 1997.

VİBERG, Ake; “The verbs of perception: a typological study” In B. Butterworth, B. Comrie and O. Dahl (eds.) **Explanations for Language Universals**, Berlin: Mouton de Gruyter, s. 123-162, 1984.

_____ “Verbs of Perception”, **Language Typology and Language Universals**, Ed: Martin Haspelmath (ed.); Ekkehard König (ed.); Berlin: Germany: de Gruyter, s. 1294-1309, 2001.

WELLMAN, H. M., ve Johnson, C. N.; “Understanding Mental Processes: A Developmental Study of “Remember” and “Forget”, **Child Development**, 50, 1979, s. 79-88.

WIERZBICKA, Anna; **Emotions A Cross Languages and Cultures: Diversity and Universals**, New York, Cambridge University Press, 1999.

WILLIAM, Lycan G.; **Mind and Cognition: an anthology**, Blackwell Publishing, 2nd edition, USA, 2009.

WILSON, B.C.; “Developmental Language Disorders”, **Pediatric Behavioral Neurology**, Y. Frank (Ed), New York, CRC Press, 1996, s. 1-32.

WOOD, David; **Çocuklarda Düşünme ve Öğrenme**, (Çev. Metin Özünlü), Doruk Yayınları, Ankara, 2003.

YAEL, Ravin; **Lexical Semantic Without Thematic Roles**, Oxford, Clarendon Pres, 1990.

YAVUZER, Haluk; **Çocuk Psikolojisi**, Ankara, 18. Baskı, Remzi Kitabevi, 1993.

YAYLAGÜL, Özen; “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, s. 17-51, Ankara, 2005.

_____“Türk Dilinde Moral Sapma Kelimeleri”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu**, 4–7 Mayıs Ankara, 2004,

_____“Divanü Lûgati’t-Türkteki Ad Aktarmalı (Metonymic)Yapılar”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Mart, C.3, S.1, Ankara, 2006, s.77–88.

_____“Türkiye Türkçesinde Duygusal Tepki Fiilleri”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu**, A.Ü.D.T.C.F. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2006.

_____“Divanu Lugati’t-Türkte Yer Alan Atasözlerindeki Metaforlar”, **Millî Folklor Dergisi**, Ankara 2010,Sayı: 85, s.112-121.

_____“Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2010,7(4):100-111, E-yayın Tarihi: 22 Şubat 2011

YELTEN, Muhammet; **Şirvanlı Mahmud Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi, Giriş, Metin, İnceleme, Sözlük**, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:692, 1998.

YÜCE, Nuri; **Mukaddimetü’l Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:535, 1988.

YÜCEL, Tahsin; **Sanma, Bilme, İnanma**, Günümüz Dil bilim Çalışmaları, İstanbul, Multilingual Yayınları, 2003, s. 35-42.

ÖZET

Savaş Şahin, Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller, Doktora Tezi, Ankara, 2012.

İnsan, dış dünyayı ilk önce beş duyu organlarıyla algılamaya başlar. Duyu organlarımızca taşınan duyuşsal veriler zihinde örgütlenip yorumlanarak, çevredeki uyarılara anlam verme süreci başlar. Tüm bu süreç zihinde gerçekleşir ve akıl yardımıyla olur. Akıllı harekete geçiren düşüncedir. Düşünme, tüm zihin fonksiyonlarını harekete geçiren bir güçtür. Dil; düşünme ile birlikte bellek, muhakeme, problem çözme gibi bilişsel süreçleri de içermektedir. İnsanlar veya toplumların algılamaları ve bu algıları zihinde değerlendirme ve düşünme biçimleri birbirinden farklıdır.

Mental süreçlerin ilk aşaması, algılamadır. Dilin mental sürecinin ikinci aşaması, algıların anlamlandırılması ve yorumlanmasıdır. Yani çeşitli duylardan gelen bilgiler işleme alınır. Bu aşamada beyinde kodlanmış bilgilerle, dışarıdan gelen bilgilerin bağlantıları kurulur, anlamlandırma süreci gerçekleşir. Bu süreçten sonra, tepki veya kendini ifade etme süreci başlar. Bu, mental sürecin üçüncü ve son aşamadır.

Algıyla başlayan süreçte dış dünyadan alınan veriler zihinde anlamlandırılır ve dil yardımıyla kelimelere dökülür. Algıladığımız her şey, (duygularımız, düşüncelerimiz, isteklerimiz vs.) dilde bir kavrama ad olur. Anlamak, istemek, görmek, bakmak, korkmak, hoşlanmak, sevinmek gibi duygularımız, idraklerimiz, algılarımız ilk önce zihinde şekillenir.

Bir mental süreç sonucu ortaya çıkan idrakle, algıyla, duygularla ilgili fiillere mental fiil "zihin fiili" diyoruz. Zihin fiilleri, birçok bilişsel süreci içerir. Kognitif sözcükler (düşünmek, bilmek gibi) içsel durum sözcükleri olarak kategorize edilebilir. Birçok araştırmacı, çocuklardaki kognitif (idrak) sözcüklerin (inanmak, düşünmek, bilmek, hatırlamak, unutmak, tahmin etmek gibi) gelişimini incelemiştir.

Zihin, dış ve iç uyarıların, algıların, duyumların ne anlama geldiğini zihinde analiz eder, kavramaya çalışır. İdrakle ilgili fiillerin temeli düşünmeye dayanır. Mental sürecin en önemli çıktısı idrak fiilleridir. İdrak fiilleri (anlamak, düşünmek, istemek, tahmin etmek, unutmak, hatırlamak vb) mental sürecin bilişsel çıktılarıdır.

Duygular, biliş ve davranışı etkileyen ve uyumsal fonksiyonları olan temel bir faktör olarak da kabul edilip, bir uyarının yol açtığı genel bir uyarılma hâlinin, bilişsel süreçler tarafından değerlendirilmiş şekli olarak da incelenmiştir. Dünyadaki bütün dillerde, duyguları ifade eden fiiller vardır. Kuşku, korku, endişe, sevinme, üzüntü, pişmanlık gibi mental sürecin zihinde meydana getirdiği hissi çıktılar, duygu fiilleri olarak kabul edilir.

Algılama, öğrenmenin ve bütün zihin faaliyetlerinin esas işlemidir. Bilincin kaynağıdır. Algılama fiilleri, mental sürecin duyumlarla ilgili kısmını teşkil eder. İşitme, dokunma, koklama, tatma, görme ifade eden fiiller algılama fiilleridir.

Anahtar Sözcükler:

1. Mental Fiil
2. Zihin Fiilleri
3. Algılama Fiilleri
4. Duygu Fiilleri
5. Türkmen Türkçesi

ABSTRACT

Savaş Şahin, Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller, Doktora Tezi, Ankara, 2012.

A human being first starts to acquire external world by his/her five sense organs. The period of understanding stimulus in the environment starts with making comments organising sensory data carried by our sense organs. All the process realizes in mind and happens by the help of brain. Brain is a power that evaluates all stimulus, external world and our internal worlds. Things that actuate brain are thoughts. Thinking is a power that actuates all mind functions.

A language; besides thinking also includes cognitive processes as a memory, a judgement and a problem solving. Acquisition of people or public and the way they think and evaluate is different from each other.

The first stage of the mental processes is acquisition. The function of language processes starts with acquisition. The second stage of the mental process of a language is commenting and understanding perceptions. That is, information coming from the different senses is put into operation. At this stage, connections of knowledges coming from outside and knowledges that is coded in brain and the stage of signification is realized. After this stage, the stage of reaction or self- expression starts. This is the third and the last stage of the mental process.

At the stage started with acquisition the data that is got from the external world is given the meaning in mind and put into the words by the help of language. Everything we acquired, feelings, thoughts, desires and ect. is named by a concept in a language. Feelings, cognitions, perceptions such as to understand, to want, to see, to look at, to be scared, to like, to be happy are first shaped in our minds.

We call the verbs regarding cognitions, perceptions and feelings that are occurred as the result of a mental process " a mental verb". Mental verbs includes many cognitive processes. Mental verbs are about cognitions, perceptions and feelings. Another output of the mental process is feelings. Emotions is a characteristic proper to people. Emotions are occurred as the result of a mental process and the beginnings and the effects of emotions differ from person to person.

Cognitive words (to think, to know and ect.) may be categorized as internal situation words. Many researchers have analyzed the development of cognitive words (such as to believe, to think, to know, to remember, to forget, to predict) of children.

A mind analyzes the meanings of external and internal stimulus, perceptions and emotions and tries to acquire them. The verbs related to cognition are based on thinking. The most important output of a mental process is cognitive verbs. Cognitive verbs such as to understand, to think, to want, to forget, to predict and to remember are cognitive outputs of the mental process.

Feelings being accepted as a basic factor that have adaptive functions and that effects cognitions and behaviours, have also been analyzed as an evaluated form of a general stimulation lead by a stimulus by cognitive processes. In all languages all over the world there are verbs that express feelings. Emotional outputs that are occurred in mind by the mental processes such as doubt, fear, concern, happiness, sadness, regretment are accepted as emotional verbs.

Acquisition is a main procedure of learning and all mind activities. It is a basis of knowledge. Aquisition verbs constitute a part of a mental process that is related to senses. The verbs that express hearing, touching, smelling, tasting, seeing are sense verbs.

Key Words:

1. Mental Verb
2. Mind Verbs
3. Perception Verbs
4. Emotion Verbs
5. Turkmen Turkish